הָעָבָר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מיסדו ועורכו הראשון ב״צ כץ ז״ל

המערכת:
ברוך קרוא
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ב״צ דינור
יוחנן טברסקי
יצחק נאיר
זלמן שזר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

חוברת י״ג | אייר תשכ״ו | תל־אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע מר אברהם שפייזהנדלר בארצות־הברית

ה ת ו כ ן

בשנות מלחמת העולם הראשונה

50 שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד, מאת ל. גרפונקל 3
פליטי ליטא במקומות גירושם, מאת פ. חטין 10
בשעת מבחן, מאת ל. לוינסון 15
עם פליטי המלחמה בקיץ תרע"ה, מאת ש. אנתוביל 23
בפלוגה לרפואה ולתזונה מפטרוגרד, מאת מ. הלפרן־פרוג'ינין 31
בימי הכיבוש הגרמני בוילנה, מאת י. ה. גורביץ 37
דיוני מועצת המיניסטרים הרוסית בביטול החום המושב ליהודים
(אוגוסט 1915), מאת י. סלוצקי 41

***

העתונות העברית בוילנה במאה ה־19, מאת ג. אלקושי 59
זאמשץ עירו של פרץ, מאת י. א. קלוזנר 98
נ. שלגונוב על פרעות שנות ה־80, מאת י. מאור 118
ד"ר יהודה ליב וילנסקי, מאת מרים ילן־שטקליס 134
חכמי קיוב — בני דורו של שלום עליכם, מאת נ. מייזיל 150
נחמן מייזיל ז"ל, מאת ג. קרסל 163
בויארקה, מאת י. בילו 166
העיירה קולי, מאת י. ז. דיסקין 169
קטעי זכרונות, מאת י. בוקשטין 172
ישראל קלויזנר, מאת י. סלוצקי 181
ישראל קלויזנר (ביבליוגרפיה) 186
התפוצה הסינית וראשה, מאת ש. אורון 192

***

ביבליוגרפיה

„מקאטוביץ עד באזל", מאת ב. קרוא 194
כיבוד אב, מאת ש. אורון 196
„קמנץ פודולסק וסביבתה", מאת י. סלוצקי 197
„שפולה", מאת ב. קרוא 199

***

יעקב לשצ'ינסקי בונה הסטאטיסטיקה היהודית, מאת ר. מאהלר 200
מרדכי שנקר ז"ל, מאת ב. וסט 207

***

נספח: מזכרונותיו של מ. יאסטרוב, המלבהד"פ נ. מ. גלבר 210
הערה, מאת י. מאור 223

ל. גרפונקל

חמישים שנה לגירוש היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד

מלחמת העולם הראשונה הביאה פורענויות קשות והרבה יסורים ועינויים ליהדות רוסיה וגם עלתה להם במספר רב של קרבנות דמים. מכיוון שרובה של יהדות זו היה דחוס ב„תחום המושב" וחלקים גדולים של אותו ה„תחום" שימשו זירה לפעולות מלחמתיות עקובות מדם, היו היהודים במקומות אלו מהראשונים שחזו מבשרם את כל אימות המלחמה בין רוסיה לבין גרמניה ואוסטרו־הונגריה. ולכל סבלותיהם הנוראים, שהיו תוצאה ישירה של פעולות המלחמה, ניתלוו הגזרות והנגישות שגרמו להם השלטונות הרוסיים, ובעיקר שלטונות הצבא. אחת מהגזירות האכזריות ביותר היתה גזרת הגירוש הכללי, תוך כמה ימים, של היהודים מפלכי קובנה וקורלאנד בהתחלת חודש מאי 1915.

עם פרוץ המלחמה בראשון לאוגוסט 1914 הורגשה התעוררות פטריוטית גדולה בקרב כל האוכלוסיה של האימפריה הרוסית האדירה, וביניהם גם היהודים. בעיר הבירה פטרבורג וכן גם בערים אחרות נערכו הפגנות פטריוטיות גדולות, ובהן השתתפו גם היהודים בהמוניהם. בישיבת הדומה הממלכתית הדרמטית שהתקיימה ימים אחדים אחרי פרוץ המלחמה הצהיר היהודי נ. פרידמן, שלמרות מצבם החוקי הבלתי נסבל הרגישו יהודי רוסיה את עצמם כאזרחי המדינה ותמיד היו נאמנים לה; שום כוח לא ינתק אותם ממכורתם, שאתה הם קשורים קשרים של מאות בשנים; יהודי רוסיה יקומו להגנת מכורתם לא רק בתוקף חובתם האזרחית אלא גם בתוקף רגשי זיקתם העמוקים אליה. במקומות שונים, וביניהם בעיר ווילנה, התייצבו לפני השלטונות נציגי הקהילות היהודיות והביעו בפניהם את רגשי נאמנותה של האוכלוסייה היהודית. תפילות חגיגיות בבתי כנסת נערכו בנוכחותם של אנשי השלטונות הצבאיים והאזרחיים, שהביעו אז את אימונם ביהודים. כל העתונות היהודית ברוסיה ביטאה את הלך הרוחות הפטריוטי של האוכלוסייה היהודית בקשר למלחמה. אחוז היהודים שהתגייסו אז לצבא עלה על אחוז האוכלוסייה היהודית במדינה, וגדול היה חלקם של היהודים בין חללי המלחמה ופצועיה.

אבל למרות כל זה הפכה המלחמה כבר מהימים הראשונים שלה למקור של סבל רב ויסורים עצומים ליהודי רוסיה. ראשי הצבא באיזורי החזית הוציאו פקודות סודיות, שמטרתן היתה להעמיד את היהודים בצבא במצב יותר גרוע מאשר לא־יהודים, לשלוח אותם כראשונים לחזית, להחמיר בעונשים עליהם וכו'. כשבועיים לאחר פרוץ המלחמה הכריחו שלטונות הצבא את היהודים שגרו בקרבת החזית בפולין לעזוב את מקומותיהם, וכבר שלושה חדשים לאחר מכן נמצאו בעיר וורשה יותר מ־80 אלף פליטים יהודים. היו כמה מקרים קשים של השתוללות והתפרעות ביהודים בעירות סמוכות לחזית מצד החיילים, בעיקר מצד הקוזקים.

בצבא הרוסי הופצו שמועות שהיהודים בוגדים, שהם מוסרים ידיעות לאוייב, „באמצעות טלפונים המוסתרים בזקנים שלהם" (!), שהם מעבירים זהב לחוץ לארץ באורנות מתים, מספקים מזון לגרמנים, מאותתים להם, וכדומה. חוטי העירובין ברובעי היהודים שימשו אמתלא להאשמות, שאלה הם חוטי טלפונים ודרכם מקיימים היהודים קשר עם האויב. אחד מנכבדי העיר מרימפול (ליטא), י. גרשונוביץ, הורשע באוקטובר 1914 על ידי בית משפט צבאי במתן סיוע לגרמנים בזמן כיבושם את העיר ונידון לשש שנים עבודת פרך, אבל כעבור שבועות מספר התברר שכל ההאשמה בשקר יסודה, והמעשים שיוחסו לגרשנוביץ בוצעו דוקא ע"י עד ההאשמה עצמו, שנאלץ להודות באשמתו, וגזר הדין נגד גרשונוביץ בוטל. במשפט צבאי אחר התברר שאנשי פלוגה של הריגול הנגדי הרוסי הכניסו בזדון לביתו של יהודי אחד מכשיר טלפון, עצרו אותו ודרשו ממנו חמשת אלפים רובל תמורת שיחרורו. באותו המשפט התברר גם כן שבגלל האשמות כוזבות דומות של ראש הפלוגה הזאת ניתלו 18 יהודים, כולם חפים מפשע.

ככל שהמצב בחזית הלך והחמיר, כן התרבו ההאשמות הזדוניות והדמיוניות כלפי היהודים בבגידה ובהושטת עזרה לאוייב. בסוף החורף ובהתחלת האביב של 1915 החלה ההתקפה הגדולה של צבאות גרמניה ואוסטרו־הונגריה, והחזית הרוסית בפרוסיה המזרחית, בגליציה ומקומות אחרים הובקעה. כבר אז הסתמנה התבוסה הגדולה של הצבא הרוסי, שבראשו עמדו הנסיך הגדול ניקולאי ניקולייאביץ, כמפקד העליון, והגנרל יאנושקביץ, כראש מטהו. מבחינת הכשרון האסטרטגי, וגם מבחינת הידע הצבאי, היו שניהם אפסים ועמי־ארצות גמורים. שניהם היו אנטישמים שלוחי רסן, בעיקר הצטיין באנטישמיות הפראית שלו גנרל יאנושקביץ. כאשר נוכחו השנים בכשלונם המחפיר, איבדו לגמרי את עשתונותיהם והחליטו למצוא שעיר לעזאזל שעליו אפשר יהיה להטיל את אשמת תמוטתו הגדולה של הצבא הרוסי ולהציל על ידי כך את יוקרתם בעיני הציבור הרוסי ואת מעמדם. הם הלכו בדרך המסורתית והמנוסה של כל שונאי ישראל וגמרו אומר להעליל על היהודים שגרו בזירת הפעולות הקרביות את העלילה השפלה בבגידה צבאית. הם ידעו שההאשמה הזאת תתקבל בנקל על דעתם של הכחות האנטישמיים והאפלים שהיו כל כך רבים ברוסיה הצאריסטית.

עד מאי 1915 נגזרו כל הגזרות נגד היהודים לא מטעם המפקדה הצבאית העליונה, אלא על ידי השלטונות הצבאיים המקומיים והיה להם אופי מקומי וספורדי. עוד לפני חג הסוכות תרע"ה פקד הגנרל רנגקאמף — מי שעמד בראש הארמיה הראשונה, שפלשה לפרוסיה המזרחית, וכעבור כמה שבועות, כתוצאה של תבוסתו הגדולה של הגנרל סמסונוב על יד סולדאו (טננברג), נאלץ לסגת משם נסיגת בהלה עם אבידות קשות מאד — על היהודים בכמה ערים ועיירות בפלך סובאלק (מרימפול, קלבריה ועוד), לצאת לעבודה בכבישים, כעונש על שגילו, כביכול, סימני ידידות לגרמנים. בגליציה, שנכבשה בהתחלת המלחמה ע"י הרוסים, אסר המפקד של הצבא הרוסי על היהודים להמצא בשטחים צבאיים וצווה לקחת מהם בני־ערובה; על כל מרגל יהודי — הצהיר — ייתלו שניים מבני הערובה. מקרה גרוש ראשון של יהודי ליטא אירע בחודש מארס 1915. במשך מחצית השעה גורשו מהעיירה בטוקי, הקרובה לעיר טבריג (טוירוגן), כל תושביה היהודים, 50 משפחות. מעשה אכזרי זה נומק בכך שהיהודים זרקו, כביכול, חתול לבאר הציבורית, כדי להרעיל את האוכלוסייה

הנוצרית. ב־1 באפריל 1915 גורשו היהודים מכמה עיירות — עשר בערך — משמאל לנהר נימאַן בפלך סובאַלק. בכמה מקומות נאסרו יהודים, מנכבדי המקומות האלה, כבני ערובה.

היחסים בין היהודים לבין שכניהם הליטאים, שהיו בדרך כלל תקינים לפני המלחמה, התערערו עם נסיגת הצבא הרוסי והאוירה השתנתה לרעה. התחילה פרשה של הלשנות, שוד ואונס. עם התקרבות הגרמנים ברחו היהודים ממקומות רבים. כאשר היה האויב נסוג לזמן מה והאוכלוסייה היהודית חזרה למקומה, היה הצבא הרוסי עורך בה פרעות, שבהן השתתפו גם האכרים המקומיים. בעיירות וילקי, סרדניק, קרוקי וצייקישוק לבשו הפרעות וההתעללויות צורה אכזרית ביותר.

אבל כל הפורענויות האלו לבשו אופי כללי וממדים עצומים ואכזריים בתחילת חודש מאי 1915, כאשר פירסמה המפקדה הצבאית העליונה בהבלטה גדולה „לידיעת כולם, החל מהגנרל ועד לטוראי" ידיעה רשמית על מעשה בגידה שבוצעה, כביכול, על ידי יהודי עיירה קטנטונת בפלך קובנה, קוז'י — לא רחוק מהעיר שאבלי — בלילה מה־25 ל־26 באפריל 1915. הידיעה הזאת הופיעה ב„נאַש וויעסטניק" (הידיעות שלנו), בטאונה של המפקדה, וכן בידיעות הממשלה ובעתונים. לפי ההודעה הזאת, כאשר נכנסה פלוגה של הגדוד הפיאטיגורסקי ה־151 לאותה העיירה, החביאו, כביכול, יהודי העיירה במרתפי בתיהם הרבה חיילים גרמניים ובלילה, לאחר שניתן אות על ידי הצתת העיירה מכל עבריה, יצאו הגרמנים מהמרתפים והתנפלו על החיילים הרוסים וכמה מהם נהרגו. כל ההאשמה הזאת של יהודי קוז'י היתה עלילה שפלה ומרושעת, שהיתה דרושה למפקדה הצבאית העליונה, כדי להצדיק באמצעותה מעשי דיכוי אכזריים נגד היהודים ה„בוגדים".

הראשון שגילה את כזבה של העלילה הזאת היה ראש האצולה הרוסית במחוז שאבלי, ביסטריצקי — אשר כמה ימים אחרי ה„מעשה הנורא" בקוז'י הגיע לפטרבורג. הוא סיפר לעסקנים היהודיים שהוא מכיר בעיירת קוז'י הקטנטונת כל בית ובית; שרק באחדים מהבתים האלה ישנם מרתפים, שלמעשה אינם מרתפים, אלא רק מחסנים להחזיק בהם תפוחי אדמה; ובמרתפים האלה יכולים להתחבא לא יותר מעשרה איש; שכמעט כל הבתים שם — בסך הכל כ־40 — הם בבעלותם של ליטאים ורק שלושה בתים שייכים ליהודים (בכל העיירה גרו רק שש משפחות יהודיות). מדבריו של ביסטריצקי היה ברור כי מפקד הפלוגה הרוסית, שגירשה מהעיירה את הגרמנים שנכנסו בה כמה ימים לפני זה, לא דאג לנקוט בלילה באמצעי הזהירות הדרושים ופלוגה של חיילים גרמניים הפתיעה את חיילי הפלוגה הרוסית; כדי לחפות על מחדלו ורשלנותו, המציא מפקד הפלוגה הרוסית את כל הגירסה של „בגידת" היהודים, ומסר אותה למפקדו, שהעביר אותה הלאה, עד שהגיעה למפקדה העליונה. לפי בקשת הלשכה הפוליטית, שהיתה קיימת על יד הצירים היהודיים בדומה הממלכתית, נסע ציר הדומה הזאת, א. קרנסקי — שכמה שנים אחרי זה מילא תפקיד מרכזי במהפכה הרוסית — לפלך קובנה לחקור את כל הענין הזה (לציר הדומה היהודי, נ. פרידמן, לא הירשו השלטונות הצבאיים לנסוע לשם). חקירתו של א. קרנסקי העלתה את כל השקר והזדון שבהודעת המפקדה הצבאית העליונה בענין קוז'י. הדבר התברר גם בחקירה שבוצעה לאחר מכן בענין זה על ידי השלטונות האזרחיים. באחד הנאומים שלו בדומה הממלכתית גילה א. קרנסקי את כל השקר שעליו

היתה מבוססת עלילת קוו׳. אבל לכל זה כבר לא היה שום תוצאות ממשיות, כי תיכף אחרי פירסום דבר העלילה הוציאה המפקדה הצבאית העליונה, בימים האחרונים של חודש אפריל 1915, פקודה לשלטונות האזרחיים של הפלכים קובנה וקורלאנד על גירוש טוטלי של כל היהודים הגרים מערבה מן הקו קובנה — יאנובה — ווילקומיר — רוגובה — פונוביז׳ — פוסבול — סאלאנט — בויסק, כולל היהודים הגרים בערים ובעיירות האלה. את היהודים המגורשים צריך היה לשלוח לכמה מחוזות של הפלכים פולטאבה ויקאטרינוסלאב. את הגירוש צריך היה לבצע לפי הפקודה לא יאוחר מאשר עד חצות של ה־5 למאי. היהודים שיימצאו, אחרי הזמן הזה במקומות, שעליהם היתה חלה פקודת הגירוש, ייענשו לפי החוקים הקיימים בשעת מלחמה. עובדי המשטרה שיימצאו אשמים באי־נקיטת האמצעים הדרושים לביצוע פקודת הגירוש — יפוטרו ממשרותיהם וייסרו לדין. על גמר ביצוע הפקודה, יש להודיע במיברק בשעה 12 בלילה של ה־5 למאי.

הגירוש בוצע באכזריות וברוטליות איומה. רק ב־3 במאי, בשעות הערב, הודיעו אנשי המשטר לתושבים היהודים שתוך 48 שעות עליהם לעזוב את בתיהם ולעבור לגור למקומות אליהם יוסעו בקרונות משא. בכמה מקומות נמסרה ליהודים ההודעה על הגירוש ע״י המשטרה מאוחר יותר ולרשותם נשאר רק זמן של יממה אחת ואפילו פחות מכך. ההודעה נמסרה ליהודים בכל המקומות רק בעל פה — לשם כך עברו אנשי המשטרה מבית לבית. הימים היו ערב חג השבועות ותוך יום־יומיים גורשו מפלכי קובנה וקורלאנד כ־200 אלף יהודים. אחרי חצות של ה־5 במאי לא נשאר במקומות שעליהם חלה פקודת הגירוש אפילו יהודי אחד. בין המגורשים היה מספר רב של זקנים, תשושים, נכים, חולים, נשים וילדים, שכן הצעירים גויסו לצבא. בכמה מקומות — בקובנה ואחרים — היו אז נפטרים ולא היה כבר זמן להביאם לקבורה, את הנפטרים האלה הכניסו לבתי כנסת ושם השאירו אותם. מכמה מקומות שהיו מרוחקים ממסילת הברזל היה על המגורשים להגיע לתחנת הרכבת הקרובה בעגלות, אבל כיוון שהיה קשה מאוד, ובהרבה מקומות גם אי־אפשר לקבל עגלות — בגלל מיעוט מספרן והמחירים המופקעים שבעלי־העגלות הנוצרים דרשו במחיר ההסעה, — נאלצו היהודים המגורשים להגיע לשם ולעבור מרחקים גדולים ברגל, לשאת על שכמיהם את מיטענם העלוב ולהחזיק על ידיהם את הילדים הקטנים ואת התינוקות שלהם.

את הדיכאון והבהלה שאחזו את היהודים המגורשים אי־אפשר לתאר. מי שרוצה לקבל תמונה בולטת מהגירוש האכזרי הזה צריך לשוות לפני עיניו את יצירתו הנודעת ביותר של הצייר היהודי שמואל הירשנברג, הנושאת את השם „גלות״, בה צייר, באמנות גדולה וברטט נפשי עמוק ואהבה לעם היהודי המעונה, עדה יהודית שלמה, על כל שכבותיה ורבדיה השונים, מגורשת ממשכנותיה. היצירה הזאת, הרוויה רגשי סבל ויאוש, מגלמת באופן בולט ביותר את כל הטרגיות שבמציאות הגלותית, אבל כדי שהיא תהלום את גודל היסורים והעינויים של כ־200 אלף היהודים, שגורשו ערב חג מתן התורה מפלכי קובנה וקורלאנד. יש להכפיל את אימי הטרגדיה המצויירת בתמונה זו פי הרבה והרבה אלפים.

השלטונות האזרחיים המרכזיים לא דאגו לחלוטין לעזרה כל שהיא למגורשים, והשלטונות המקומיים וגם האוכלוסייה המקומית הלא־יהודית התייחסו למגורשים לא רק באדישות, אלא ברוב המקרים בשנאה גלוייה וגם התעללו

בהם. היו מקרים שבדרך נזרקו על ידי בריונים, אבנים על קרונות המשא שבהם הוסעו, בצפיפות נוראה ובתנאים איומים, היהודים המגורשים תוך קריאות: „מרגלים, בוגדים!". היו גם מקרים של התנפלויות על היהודים שנמצאו בקרונות. במקרים לא מעטים לא הירשו לפתוח את הקרונות במשך כל ימי ההסעה ואיש לא הורשה להושיט למגורשים אוכל, או איזו עזרה שהיא. כאשר הגיעו הקרונות האלה, אחרי כמה ימים של נסיעה מפרכת, למקום המיועד, היו בהם הרבה אנשים במצב של אפיסת כחות גמורה. לא מעט אנשים מתו בקרונות בזמן ההסעה, או חלו במחלות קשות. בין המגורשים היו גם מקרים של התמוטטות עצבים. היו מקרים שהשלטונות המקומיים לא הירשו למגורשים להכנס למקומות לשם הובאו והכריחו אותם לנדוד שוב למקומות אחרים.

הגירוש האכזרי והמבוהל של יהודי הפלכים קובנה וקורלאנד גרם להם לא רק סבל פיזי ומוסרי שלא יתואר, אלא גם אבדן רכושם. רק מעט מאד בגדים ואוכל יכלו המגורשים לקחת אתם, וכל שאר רכושם — סחורות, כלי עבודה, רהיטי בית, חובות שהלא־יהודים חבו להם, וכדומה, וכן רכושם של כל מיני מוסדות ציבוריים של היהודים (בתי־חולים, בתי־יתומים, מושבי זקנים וכדומה) — כל זה נשאר במקומות מגוריהם הקודמים ונעשה הפקר. תוך זמן קצר נשדד רכוש זה ע"י תושבי המקומות שמשם גורש והיהודים. במקומות, שלשם הובא המגורשים, הועמדו תיכף בפני הבעיה הקשה, איך למצוא להם גג מעל ראשיהם והעיקר, איך למצוא איזה מקור שהוא של פרנסה.

גירוש יהודי הפלכים קובנה וקורלאנד הסעיר את רוחות כל יהודי רוסיה וזעזע אותם באופן הקשה ביותר. יהודי הערים והעיירות שדרכם עברו הקרונות עם המוני המגורשים הדחוסים בהם חשו בימי חג השבועות, וגם אחרי זה, לעזרתם של המגורשים ובמידה שלא הופרעו על ידי השלטונות היו זורקים לתוך הקרונות אוכל, מעודדים אותם ומגלים כלפיהם רגשי אהדה חמים. פעולת עזרה רחבה למגורשים פיתחה החברה „יעקאפא" (ראשי התיבות של השם הרוסי המלא „יעווריייסקי קאמיטעט פאמאשטצי פאסטראדאווישים אט ווייני" — „הועד היהודי לעזרה לנפגעי המלחמה"). המוסד הזה הוקם בפטרוגרד ב־1915 במטרה להושיט עזרה להמוני הפליטים היהודים שנאלצו אז לעזוב את מגוריהם, שהיו סמוכים לחזית, בגלל הקרבות שהתחוללו שם. „יעקאפא" פעלה בקשר הדוק עם ועדי העזרה היהודיים המקומיים, בעיקר ב„תחום המושב", והיו לה במקומות רבים מורשים משלה. ה„יעקאפא" נעשתה אז למוסד היהודי המרכזי לעזרה לפליטים היהודים והוכרה לא רק על ידי כל הציבור היהודי ברוסיה, אלא גם על ידי השלטונות והמוסדות הכלליים, שהוקמו על ידי הממשלה להגשת עזרה לנפגעי המלחמה. היא גייסה גם סכומים ניכרים מתרומות שנתקבלו מיהודי רוסיה ומאירגוני עזרה יהודיים בחוץ־לארץ, בעיקר באמריקה, וכן מן הממשלה. מובן מאליו ש„יעקאפא" קיבלה על עצמה גם את הושטת העזרה ליהודים המגורשים, הן בזמן הגירוש עצמו, כאשר הם היו זקוקים לעזרה פילנטרופית מהירה, והן לאחר שהגיעו למקומות שלשם גורשו, כאשר מרכז הכובד עבר לעזרה קונסטרוקטיבית, על מנת שיוכלו למצוא בשבילם בתי מגורים, עבודה ומקורות מחיה.

לא כל היהודים שגורשו לפלכים פולטבה ויקאטרינוסלב נשארו שם. בלחץ המצב הקשה במדינה וגודל מספר הפליטים והמגורשים היהודים, וכן בגלל הרושם הקשה שגירוש היהודים האכזרי עשה בחוגים ציבוריים נרחבים

ברוסיה עצמה ובחוץ לארץ, בעיקר במדינות ה„אנטנטה" — נאלצה הממשלה הצאריסטית להרשות באוגוסט 1915, ליהודים להתגורר בכל ערי המדינה אשר מחוץ ל„תחום המושב", פרט לשתי הבירות — פטרוגראד ומוסקבה — וכן כמה ערים שהיו ברשותם של מיניסטר „החצר הצארי" והמיניסטר לענייני מלחמה. מספר ניכר של הפליטים, וכן המגורשים היהודים עברו לגור בערים השונות ברחבי רוסיה שנפתחו לפניהם *).

בשטחים שמהם גורשו היהודים נתערערו החיים הכלכליים לגמרי. חוסר הספקים והסוחרים היהודים פגע קשה גם בצבא ובמוסדות הממשלתיים. הממשלה, שבראשה עמד הביורוקראט הישיש והריאקציונר גורמיקין, שלא אותו ולא את חברי ממשלתו אי אפשר היה לחשוד בשום אופן באיזו שהיא אהדה ליהודים, היתה מאד לא מרוצה מהאנדרלמוסיה הגדולה שהמפקדה הצבאית העליונה גרמה על ידי פקודת גירוש היהודים. יש לציין שבכלל היתה המפקדה הצבאית העליונה מתעלמת באופן גלוי ואפילו גס מהממשלה ולגמרי לא התחשבה בה, והוצאת פקודת הגירוש של היהודים היתה אחד מהמקרים הבולטים ביותר של אי־התחשבות בממשלה. זה, יצר כמובן, יחסים מתוחים בין הממשלה לבין המפקדה הצבאית העליונה, בעיקר עם שני אדריכלי התבוסה הצבאית, הנסיך הגדול ניקולאי ניקולייאוויץ והגנרל יאנושקביץ. יתר על כן, המיניסטר לענייני חוץ דאז, סאזונוב, התאונן בישיבת הממשלה שהגירוש הטוטאלי של היהודים היה לו הד רע מאד לגבי רוסיה במדינות האנטנטה ובמדינות הנייטרליות. המיניסטר לענייני כספים דאז, באַרק, הצביע על כך שמורת הרוח הכללית שהגירוש עורר בחוץ לארץ מפריעה בהרבה להפצת ניירות המילוות המלחמתיים של רוסיה בחוץ לארץ. מיניסטר כספים זה ביקש מהשלטונות הצבאיים להחזיר את המגורשים למקומותיהם הקודמים. גם השלטונות הצבאיים הודו שהגירוש ההמוני של היהודים גרם לקשיים, אבל הסכימו להחזיר את היהודים רק בתנאי שימסרו לידיהם רבנים ואנשים מכובדים בתורת בני ערובה. מובן מאליו שהיהודים דחו בשאט נפש את התנאי המחפיר הזה והמגורשים לא חזרו למקומותיהם הקודמים. ב־10 למאי, כלומר, לאחר שפקודת הגירוש כבר בוצעה במאה אחוז, הורתה המפקדה העליונה ל„הפסיק" את הגירושים הטוטליים, אך בכל זאת נמשכו גם לאחר מכן הגירושים ממקומות שונים שהיו מזרחה לקו קובנה־בויסק. היהודים שגרו מזרחה מהקו האמור שהושארו במקומותיהם — מספרם לא היה גדול — סבלו נוראות מהצבא הרוסי הנסוג מזרחה, שערך בהם פרעות אכזריות.

בהיותם בשנות המלחמה, וזמן מה גם אחרי זה, ברחבי רוסיה, טעמו המגורשים את כל הטעם המר של מצוקה, סבל וגם פרעות שהיו אז מנת חלקם של כל יהודי רוסיה, ובמידה לא קטנה, גם של כל תושביה.

ב־12 ליולי 1920 נחתם במוסקבה חוזה שלום בין רוסיה המועצתית לבין

---

*) אם כי בפקודת הגירוש נאמר שהיהודים המגורשים צריכים לעבור לגור במחוזות מסויימים של פלכי פולטבה ויאקטרינוסלב ולשם הוסעו בקרונות המשא, עלה בידי מספר יהודי קובנה, וכנראה גם ממקומות אחרים, להגיע ברכבות רגילות לעיר ווילנה ושם נשארו. כאשר נודע הדבר הזה לשלטונות התחילו לדרוש מהיהודים המגורשים האלה לעזוב את העיר ווילנה, אבל אחר כך הירפו מהם. אחרי כיבוש העיר ווילנה על ידי הגרמנים — ביום הכיפורים שנת תרע"ח — 1915, — חזר רוב היהודים האלה למקומותיהם הקודמים. כנראה, עלה בזמן הגירוש גם למספר לא גדול של המגורשים (על ידי מתן שוחד ?) לרדת מקרונות המשא במקומות אחרים, מזרחה או דרומה לווילנה, ולהשאר שם.

ליטא, שכבר היתה מדינה עצמאית. כמה שבועות לפני זה נחתם במוסקבה גם הסכם להחזרת הפליטים מליטא. הסכמים דומים נכרתו בין ברית־המועצות לבין ממשלת לאטביה העצמאית. הסכמים אלו נתנו אפשרות ליהודי ליטא ולאטביה, שנקלעו בזמן מלחמת העולם הראשונה למרחבי רוסיה, כפליטים או מגורשים, לחזור לעריהם ועיירותיהם. אבל, כפי שהתברר אחר כך ממיפקדי האוכלוסייה שנעשו בליטא ובלאטביה, לא חזרו רבבות יהודים למקומות מושבותיהם הקודמים. חלק מהם נשאר בברית המועצות, אחרים — ומספרם היה די ניכר — ניספו במלחמה ובמלחמת האזרחים ברוסיה.

ה„נצחון הגדול" שהמפקדה הצבאית העליונה נחלה על מאתים אלף היהודים המגורשים מפלכי קובנה וקורלאנד לא שיפר במאומה את מצבו הנואש של הצבא הרוסי בחזית. להיפך, במשך כל הקיץ של 1915 הלך מצבו והחמיר מיום ליום. הגרמנים כבשו את כל פולין הרוסית, את כל ליטא וחלקים גדולים של קורלאנד ובילורוסיה. בלחץ דעת הציבור ברוסיה, הדומה הממלכתית, וגם הממשלה, נאלץ הקיסר, ניקולאי השני, לסלק מהמפקדה הצבאית העליונה את הנסיך הגדול ניקולאי ניקולייאוויץ ואת נושא כליו, הגנרל יאנושקביץ. ההתקפה העצומה של חיל הגרמנים נעצרה איך שהיא, אבל את ההידרדרות הפטלית של העניינים ברוסיה הצאריסטית כבר אי־אפשר היה לעצור. הכתובת הגורלית: מנא מנא תקל ופרסין — כבר היתה כתובה באותיות של אש על קיר בית הרומאנובים — שושלת הצארים ברוסיה האוטוקרטית. לא חלפו אף שנתיים ימים ובסוף פברואר 1917 פרצה ברוסיה המהפכה הגדולה, אשר גרפה את ממשלת הזדון והרשע של האימפריה הרוסית.

כ־26 שנים אחרי הגרוש האכזרי של היהודים מפלכי קובנה וקורלנד במלחמת העולם הראשונה פקדו אותם פורעניות חדשות, לאין־ערוך יותר אכזריות ויותר איומות — פורעניות השואה של שנות ת"ש—תש"ה, שהביאו עליהם יסורים ועינויים, שלא יתוארו, וכלייה ואבדון בגיא הצלמוות של הגיטאות ומחנות מריכוז.

האם עלה על דעתם של יהודי ליטא וקורלאנד במאי 1915, כי גירושם דאז היה רק פרולוג לאותו החורבן שהוכן להם על ידי גורלם המר ושמחק אותם כליל מתחת לשמים?

פסח חטין

פליטי ליטא במקומות גירושם

א.

עברו למעלה מחמישים שנה מהמאורע אותו אני רוצה להעלות על הכתב, מאורע העומד נגד עיני חי וברור כאילו קרה אתמול.

הזמן — התחלת מאי 1915 — תשעה חדשים אחרי התחלת מלחמת־העולם הראשונה. הצבא הרוסי נחל תבוסות רציניות, ואין פלא בדבר, ראשית: בי בזמן שהגרמנים התכוננו במרץ לקראת המלחמה היו הרוסים עסוקים כמה שנים במשפט ביליס ובחקיקת כל מיני חוקים להצר את חיי היהודים; שנית: הבגידה המחפירה במדינה החל מהמלכה הרוסית, שהיתה ממוצא גרמני, הגזיר המושחת ראספוטין, שר החצר שטיורמר, גנראל רנגקאמפף וגמור בפקידות הרוסית הגבוהה שחתרו תחת השלטון האזרחי והצבאי. מובן שהיה הכרח למצוא את השעיר לעזאזל, וקל ביותר היה לממשלה הריאקציונית הרוסית להאשים את היהודים בכל האסונות שפקדו את הצבא הרוסי. אגב באותו זמן ביימה הממשלה משפט צבאי נגד סוחרים יהודים חפים מפשע (שמו של אחד הסוחרים נדמה לי היה פלדברג) שסחרו עם הגרמנים מלפני המלחמה, ובית הדין האשים אותם בריגול ודן את הסוחרים למיתה.

יהדות פלך קובנה, שגבל עם גרמניה, היתה שרויה באותו זמן במצב פוליטי וכלכלי חמור: המסחר שותק כמעט לגמרי והיציאה מהערים והעיירות הקטנות היתה בחזקת סכנה. התחילה אז האופנסיבה הגדולה של הצבא הגרמני. גרנו אז בעיירה קיידני, 50 ק"מ מקובנה. הצבא הרוסי היה נכנס ויוצא מעיירתנו. למזלנו התנהגו החיילים במתינות כלפי האוכלוסייה היהודית. בביתנו, למשל, התאכסנו כמה שבועות 5 קוזקים והיחסים ביניהם היו טובים. לא שמענו על אינצידנטים בין הצבא והתושבים היהודים. לא אגיד שבכל מקום היחסים היו כה אידיאליים. שמענו שבאי־אלה מקומות בסביבה היו מקרים די קשים כלפי היהודים. ככה התנהלו החיים כאילו הייתי במצור.

והנה בשלישי במאי 1915, ביום ראשון בשבוע, יומיים לפני חג השבועות, אחרי הצהריים הודבקו מודעות ברחובות עיירתנו (בת 3000 נפשות) בשם המצביא הראשי של הצבא הרוסי ניקולאי ניקולייאביץ' (דודו של המלך) וגנראל יאנושקביץ' ממוצא פולני, לפיהן כל יהודי פלך קובנה מגורשים מעבר לגבול הפלך במשך 48 שעות בגלל אי־נאמנותם כלפי המדינה.

קשה לתאר את המצב שלתוכו נקלענו. האנשים היו מהוממים. לא ידעו לאן לנסוע. צצו שמועות שהממשלה תעמיד לרשות המגורשים רכבות בקו ליבאווא־רומני. קו־הרכבת עבר 2 ק"מ מעיירתנו. היהודים התחילו לארוז את המטלטלין. היו כאלה שהחליטו לנסוע בעגלות, לשם כך התרוצצו אצל האיכרים

שבסביבה לשכור עגלות ולהעביר בהן את הרכוש שניתן לקחת. אגב, מותר היה להוציא רכוש זה בלי שום הגבלה. בינתיים התחילו להגיע אלינו יהודים מהעיירות הסמוכות והמצב נעשה קשה יותר. כל אחד חשב בלבו: „ככה נראה אנחנו בעוד יום".

ביום השני בשבוע — ברביעי במאי — התחילה כבר הנדידה מעיירתנו. אנשים נפרדו כמעט בלי מלים, קשה היה הדיבור, ובליבם חשבו: מי יודע אם נתראה עוד?

הורי ז"ל החליטו לנסוע ברכבת. בלילה האחרון ישנו על החבילות בגלל רעם התותחים שהרעיד את קירות הבית.

כשהעיר השחר העמסנו את המטלטלין על העגלה ויצאנו לדרך — לתחנת הרכבת. מדי פעם הפנינו ראשינו אחורה להסתכל על עיירתנו שממנה מגרשים אותנו. העיירה היתה כמעט ריקה.

כשהגענו לתחנה היתה השעה חמש. יום קיץ ארוך זה מחמש בבוקר עד שמונה בערב נחרת עמוק בזכרוני. בתחנה כבר מצאנו כמה עשרות משפחות שחיכו לרכבת. לעתים קרובות היתה מגיעה רכבת עם חיילים והיתה ממשיכה את דרכה בכיוון לשאבלי. מנהל התחנה היה מבטיח מדי פעם שעוד מעט ויסדר לנו רכבת, אבל אלו היו רק הבטחות שוא. בינתיים התאספו כבר על כיכר התחנה כמה מאות יהודים. הזמן נמשך לאט לאט. מצבנו היה עלוב למדי. הצטופפנו וחיכינו. פתאום הופיעה כרכרה, ירד ממנה איש צבא בדרגת פולקובניק — רופא צבאי יהודי. הוא ניגש אלינו ושאל למה אנו יושבים פה? סיפרנו לו שמגרשים אותנו. מדוע? הוא שאל. עניינו לו מפני שאנו יהודים. הרופא נד בראשו והפליט בזעם: „אני מפקיר את ראשי עבורם והם מגרשים את אחי". דמעות נראו בעיניו ובעיני היהודים מסביב.

ככה נמשך הזמן עד שבע וחצי בערב. היינו מיואשים. ידענו שמותר לנו לשהות כאן לא יותר משעה אחת, ואם לא יתנו לנו רכבת היתה סכנה שישלחו אותנו בכוח ברגל מעבר לגבול פלך קובנה.

אי־לזאת אירגנו משלחת למנהל התחנה שתיארה לפניו את מצבנו הקשה. ביקשנו בכל לשון של בקשה שיסדר לנו רכבת. הפעם הבטיח וגם קיים. כשבאה הרכבת הראשונה הורידו ממנה את החיילים והתירו לנו לעלות עליה. היו ביניינו זקנים וילדים קטנים. התחלנו לזרוק בחפזון את החבילות אל קרונות הרכבת.

כשעלינו לקרונות שקעה כבר השמש. סוף־סוף זזה הרכבת. נזכרנו שחג השבועות הערב והתחלנו להתפלל מעריב בקול רווי דמעות ואנחות. נזכרנו בחג השבועות בזמנים כתיקונם. חג אמנם קצר, אבל נעים מאד, מזג אויר קיצי עם ירק לרוב. מועקה השתררה בלב לקראת הבאות, לקראת הבלתי־נודע. מישהי הוציא בקבוק יין, קידשו עליו בלי הניגון המסורתי, שהיה מתרונן תמיד מתוך בתי־יהודים בכל אתר ואתר. לא אחד הזיל דמעות בחשאי.

אחרי יום ארוך של ציפיה מתוחה התחילו האנשים לנמנם מרוב עייפות. התעוררנו עם השכמת הבוקר כשהרכבת נעצרה בוילנה. וילנה היהודית קיבלה את פניינו בחמימות. יהודי וילנה, כשנודע להם על הגזירה הרעה, התארגנו בעוד מועד לקבל את הפליטים. הם הביאו אוכל חם, שתייה, סיגריות, וגם ממתקים לילדים לא שכחו להביא. קבלת־פנים זו הפיגה את מצב רוחנו הקשה. התאוששנו במקצת. הרגשנו את הלב היהודי הדואב לכלל ישראל הנמצא בצרה. היו מביניינו

שרצו לרדת לווילנה, אבל מטעם הרשות לא הירשו לנו. ווילנה היתה מלאה פליטים עד אפס מקום. המשכנו לנסוע הלאה. למחרת, ביום השני של החג, הגענו למינסק. ושוב — נזדעקו יהודי מינסק ובאו בהמוניהם לפגוש את הפליטים. הביאו אוכל וכו' ועודדו אתנו.

הרכבת שלנו מנתה כ־30 קרונות משא מלאים גברים, נשים וטף. ב־8 למאי (יום ששי בשבוע) הגענו להומל. הרכבת נעצרה בנתיב צדדי בין רכבות משא, רחוק מהתחנה. זכורני שירדנו להביא מים. במרחק גדול למדי מצאנו דוד מים חמים, מלאנו את הדלי ומהרנו לקרון. בדרך פגש אותנו אחד מעובדי התחנה, תפש את הדלי, שפך את המים ועוד גער בנו. נזכרנו שבעיר הזאת התחוללו פרעות בשנת 1905...

מהומל המשכנו עד באחמאץ'. כאן התברר שלפי התוכנית (ספק גדול הוא אם בכלל היתה תוכנית) היינו צריכים לעבור בהומל למסילה אחרת. ובכן הגענו לבאחמאץ' ביום שבת. נצבט הלב בזכרנו את יום השבת בבית בעיירתנו. הגיעו כמה יהודים מבוהלים מהסביבה עם האוכל; הם לא יכלו להבין את מצבנו, נדו בראשם, קצרה ידם מלהושיע.

לבסוף חזרנו שוב להומל ומשמה הגענו כעבור כמה שעות לתחנה אוניצ'ה. על יד התחנה נמצאה עיירה קטנה באותו שם. היינו כבר עייפים מהדרך, אבל המסירות והדאגה של יהודי העיירה הקטנה הזאת רוממו את רוחנו. הם עזרו לנו להוציא את מטלטלינו ולהעבירם למקום ריכוז, כיוון שמכאן היינו כבר צריכים לנסוע ברכבת אחרת. כשאני נזכר לפעמים אחרי עשרות בשנים איך יהודי אוניצ'ה, שמספר יהודיה היה אולי החלק השלישי ממספר הפליטים, חילקו אותנו ביניהם ודאגו לכל צרכינו — אין מלים בפי להודות להם. משפחתי אוכסנה בבית הרב מארגולין. הרב עצמו לא היה במקום. הוא נסע לפני המלחמה לארצות־הברית לכהן שמה בתור רב, נשאר שמה עקב המלחמה ולא יכול היה לחזור לביתו. נהנינו מאד מהכנסת־האורחים הלבבית שלהם. רק פעם אחת בחיים נזדמן לי מאז לפגוש במקרה יהודי מאוניצ'ה, התרגשותי היתה גדולה — כאילו פגשתי באח. באוניצ'ה שהינו 3 ימים. משמה הסיעו אותנו ברכבת צרה לסטארודוב, פלך צ'רניגוב. כאן היה המקום המיועד בשבילנו בזמן המלחמה.

בסטארודוב התארגן כבר ועד מקומי לפליטי־המלחמה היהודים שבא במגע הדוק עם הועד המרכזי של יעקאפא בפטרוגרד והוועד האיזורי בקיוב, עם אורט, אפע, אזע וכו'. הממשלה הרוסית הושיטה גם היא עזרה לפליטים, נדמה לי 15 קופקות ליום. אבל את רוב הכספים והעבודה הממשית נתנו ההסתדרויות והאירגונים היהודיים ברוסיה. ראויה יהדות רוסיה ששמה ייחרת בלב כל יהודי על העזרה הנדיבה והדאגה הלבבית לפליטי־המלחמה היהודים. בזמן הראשון גרנו בסטארודוב בבתי־כנסת. יהודי־המקום עשו רבות כדי להקל עלינו, שכרו דירות, דאגו לעבודה, סידרו את הילדים ב„חדרים" ובבתי־ספר.

שהינו בסטארודוב 3 וחצי חדשים. נכנסנו שוב למסלול החיים התקינים. זכורה לי משפחה עניפה מאד בשם לוקשין שפעלה רבות לטובת הפליטים ביחד עם יתר עסקני העיר. היחסים בין יהודי המקום ובין הפליטים היו לבביים מאד.

ב.

אבל כוס הנדודים טרם תמה. שבוע לפני ראש־השנה תרע"ז (1915) הודיעו לפליטים שישלחו אותנו הלאה, לתוככי רוסיה הגדולה. ושוב לקחנו את

מקל־הנדודים ביד, ארזנו את המטלטלין והתכוננו לזוז. הסיעו אותנו בחזרה לאוניצ׳ה ערב ראש השנה, וכמו בערב חג השבועות אותה שנה כך גם עכשיו העמיסו אותנו עם חבילותינו בקרונות משא והסיעו אותנו בכיוון מוסקבה. את ימי ראש השנה בלינו ביערות בריאַנסק. כבר היינו מחוץ לתחום־המושב ורחוקים מישובי יהודים. הרכבת שרכה את דרכה בעצלתיים 4—3 תחנות ביום. בדרך השיגה אותנו רכבת עם טירוני־הצבא שהתעללו בנו. פעם גם זרקו חתיכות עץ בוערות לתוך קרונותינו.

הגענו למוסקבה יומיים לפני יום הכיפורים. במוסקבה שהינו יום אחד. למחרת הגענו ל„וורוביובי־גורי". כאן שינו את הכיוון שלנו: במקום ניז׳ני־נובגורוד כיוונו אותנו לצאריצין, פלך סאראטוב.

ראוי לציין את נדיבות לבו של האדם הרוסי הפשוט; האדם העמל. ישבנו בקרונות כמה שעות מוכנים לנסוע, כשעה לפני שקיעת החמה ערב יום הכיפורים. אחותי — עם עוד בחור־פליט החליטו לגשת לקנות משהו ל„סעודה המפסקת" כביכול. הם חיפשו והשתהו קצת. בינתיים הגיע מנהל הקטר ונודע לנו שבעוד כמה דקות אנחנו זזים. בהלה קמה בקרון שלנו — הרביעי מהקטר, אמא ז״ל התחילה לבכות מרה. את הבכי שמע נהג הקטר. הוא ניגש ושאל במה העניין? עניינו לו שאחותי יצאה עם בחור אחד לקנות משהו לאכול. וזוכר אני את דברי הנהג: „הרגעו, אני מעכב את הרכבת ל־10 דקות. במשך הזמן הזה הם חזרו. אסירי־תודה היינו לנהג הקטר האדיב הזה כנראה חסרו לו עשר דקות אלה, שכן הסיע את הרכבת במהירות רבה עם עצירות קצרות בתחנות.

בדיוק עם שקיעת החמה, בשעה שכל עם ישראל מתאסף בבתי־כנסיות לתפילה רבת השגב „כל נדרי", זזה הרכבת. קשה לתאר את מצב רוחנו. בשעה שעמדנו בקרון (נמצא גם בקרוננו שוטר מטעם הרשות, דוקא אדם שקט) עטופי טליתות וכל אחד אמר תוך דמעות חונקות בלב שבור את התפילה המסורתית.

הפעם נסעה הרכבת מהר מאד ולמחרת במוצאי יום הכיפורים הגענו לקוזלוב. כנראה שהודיעו ליהודי קוזלוב בעוד מועד שאנו עומדים להגיע. הם קידמו את פנינו בחמימות, הביאו אוכל, מים חמים והעיקר סבר פנים יפות מאד. מקוזלוב המשכנו הלאה, עברנו את חבל הדון ובבוקר, יומים לפני חג הסוכות, הגענו לצאריצין, כעת וולגוגרד.

זכורני שנעצרנו בדרך לצאריצין, נדמה לי, בתחנה פראמונובו. ירדנו לתחנה והנה אני רואה מרחוק עומד קוזק זקן די חביב על יד יהודי זקן פליט בלי כובע וממשש את היהודי ברקותיו. בעצם הבינותי במה הענין, אבל נגשתי אליהם ושאלתי בחיוך את הקוזק: מה אתה מחפש שמה? קרנים — אמר לי הקוזק, אמרו לנו שאצל יהודים צומחות קרנים בראש. נו, האם מצאת? שאלתי. לא — ענה בחיוך — אצלו בדיוק כמו אצלי.

ועד הפליטים של יהודי צאריצין קיבל אותנו בזרועות פתוחות ובחמימות יוצאת מהכלל. עזרו במו ידיהם להעביר אותנו עם המטלטלין מן הקרונות לעגלות, הסיעו אותנו העירה ותיכף התחילו לסדר אותנו בבתים ובאולמות שכורים. בזמן הראשון שיכנו אותנו בדירות משותפות. דאגו לעבודה, יסדו בית ספר יסודי לילדים והכניסו מספר צעירים וצעירות לגימנסיות. מצאנו אצלם לב יהודי חם מאד ונכונות לעזור בכל.

זכורני בערב הראשון של חג הסוכות הוזמנו מספר פליטים לסוכתי של אחד מעסקני הציבור בעיר בשם ראטנר, שסיפרו עליו שעזר בהרבה בקנית

קרקע בארץ ישראל עבור הגרים מצאריצין. היה בעיר בית כנסת מפואר ובשמחת תורה השתוממנו לראות קצין גבוה רוקד עם ספר תורה ביד בבית הכנסת. על שאלתנו מיהו אמרו לנו שהוא רופא יהודי ד"ר שפירא, חתנו של ראטנר הנ"ל, וחבר הועד של הסניף הציוני בצאריצין. אגב הוא עלה אחר כך לישראל וכיהן בתור רופא מנתח בבית־החולים „הדסה" בתל־אביב.

יש לציין את מעמדם הכלכלי והחברתי של יהודי רוסיה מהעבר השני של תחום המושב. ראשית כל היה מספרם קטן בין תושבי המקום והם היו או צאצאי־החיילים של ניקולאי ה־1 (הדור הרביעי או החמישי), או בעלי השכלה אקדימאית, או סוחרים מהגילדה הראשונה. מצבם הכלכלי היה טוב מאד והם היו מכובדים מאד בעיני כל תושבי המקום. לא ראינו משך שלוש השנים ששהינו בעיר הזאת שום תופעה אנטישמית.

רוב התושבים היהודים היו יוצאי אוקראינה, רוסיה הלבנה, אחדים גם מליטא ומפולין.

כפי שציינתי לעיל התקיים בצאריצין עוד לפני בואנו שמה סניף ציוני שבראשו עמד ד"ר וילנסקי — ציוני נלהב בעל לב יהודי חם. מהיהודים הבולטים בעיר זוכר אני: ד"ר סלאבוטסקי (השתתף במלחמת רוסיה—יפן) יהודי יפה תואר עממי עם לב־זהב, ד"ר טאגר, ד"ר חפץ, ד"ר בולטיאנסקי, ד"ר משכילאיתן, הרוקח ציפקין, מהנדס־חימאי שפונט (בנו הבכור חזר ב־1914 מארץ־ישראל והיה יושב ראש של „צעירי־ציון" במקום), המהנדס פאלקוביץ, המורה דוברובסקי (ממנהלי הקורסים הגרודנאיים), שניהל חוג דוברי עברית, ועוד ועוד שקשה לי עכשיו לזכור אותם.

יהודי צאריצין עזרו לנו בהרבה לעבור את שנות המלחמה. לא פיללנו שנמצא בתוככי רוסיה, רחוק מתחום המושב, יהודים בעלי־הכרה לאומית עם לב חם כמו שמצאנו בצאריצין. אגב, כשהיינו מזדמנים עם פליטים מערים אחרות ברוסיה התברר שבכל מקום, ויהיה רחוק מתחום המושב אשר יהיה, נמצאו יהודים בעלי־לב רגיש, שבעת צרה עזרו לאחיהם בנאמנות ובמסירות ללא גבול.

ברצוני לציין מקרה אחד: בהתחלת שנת 1916 קרה משבר כספי בועד־הפליטים בצאריצין. הועד לא קיבל בזמנו את ההקצבה מטעם הממשלה. הדבר נודע לשני אחים, יהודים מומרים, בעלי חנות גדולה של שעונים ודברי זהב (שמותיהם זכורים לי, אבל אין ברצוני להזכירם). כנראה שמצפונם ייסר אותם והם שלחו כמה אלפים רובל (סכום די גדול בזמן ההוא) לועד־הפליטים. אבל בזמן ישיבת הועד כשנודע הדבר, קם ד"ר וילנסקי, יו"ר הסניף הציוני בעיר, ובקול נרגש אמר: „תיכף להחזיר להם את הכסף, מאלה שעזבו אותנו לא נקבל שום דבר!". ובו במקום, משך דקות ספורות, אספו את הסכום הדרוש והחזירוהו למנדבים.

במשך הזמן התערינו בצאריצין, עבדנו, הצטרפנו למפלגות, בעיקר ציוניות, ולכל מיני חוגים. התחילו להגיע להקות יהודיות, זמרים, קרינים ומרצים. יהודי המקום היו מבקרים ברצון רב הצגות אלה, נהנים ונזכרים בהווי ובחיים היהודיים המקוריים שנשכחו מלבותיהם.

הפליטים הסתדרו יפה במובן הכלכלי והיחסים עם היהודים תושבי המקום היו תמיד נאים ולבביים.

הגיעה מהפכת פברואר 1917 ואחריה, באוקטובר אותה שנה המהפכה

הקומוניסטית. עקב המלחמה והמהפכות החלו החיים הכלכליים להתערער. ב־1918 התחלנו כבר להרגיש את התחלת המשבר ביהדות רוסיה. היהודים בתור אלמנט עירוני הרגישו במשבר הכלכלי ביתר שאת. רוסיה כרתה ברית שלום עם גרמניה. הפליטים התחילו לחזור לאט לאט לליטא.

עברו 50 שנה מאז המאורע העגום הזה — גירוש יהדי פלך קובנה — אבל ביחד עם התלאות שפקדונו עקב המלחמה, נזכור תמיד באהבה ובהערצה את העזרה הנדיבה והלבבית, עזרת אחים שהושיטה לנו יהדות רוסיה המפוארת.

לעתים קרובות עולה בראשי מחשבה מה היתה יכולה לתרום יהדות רוסיה האידיאליסטית לבנין מדינת ישראל, באם נקח בחשבון שבהנחת היסוד להתישבות בארץ החלק הארי הוא של י ה ד ו ת ז ו — ואז נצבט הלב, ובכל זאת הנני מקוה (ובתת־הכרתי אני מאמין) שעוד נועד ליהדות רוסיה עתיד מכובד בבנין מדינתנו החדשה.

ליפמן לוינסון

בשעת מבחן*)

א.

בסוף מרץ 1915, יומים לפני הפסח, הגעתי לבובריוסק ממצרים. אחרי הגירוש מהארץ שהיתי כמה חדשים באלכסנדריה. החלטתי לשוב לרוסיה. דרך הים לאודיסה או לטריסט היתה מנותקת. היה חשש כי גם דרך היבשה עלולה להינתק פתאום בגלל מצב המלחמה. יצאתי לרוסיה דרך יוון, סרביה, בולגריה, רומניה. בתלאות ובקשיים רבים הגעתי לרומניה. על הגבול צרפו אותי לקבוצה גדולה של אכרים ופועלים רוסים, שנקראו להתיצב לשם גיוס. הכניסונו לתוך שני קרונות וסגרו אותנו בהם. במשך יומים לא נתנו לנו לצאת, להצטייד באוכל או בשתיה. ההתמרמרות היתה גדולה. הרוסים געשו ורעשו. כאשר הגענו לתחנה בוקארשט עוררתי את כל הגויים לעשות רעש לנפץ חלונות בקרון ולקרוא לקונסול הרוסי או למנהל התחנה. הדבר השפיע, התאסף קהל רב, והורשה לשנים מכל קרון לצאת ולרכוש מזון ומים רתוחים. הרגשת הסבל, ההשפלה והעלבון השאירו רושם קשה.

עמוס תקוות ואכזבות הגעתי הביתה. את השמחה בבית קשה לתאר. כרגיל בבובריוסק שמו לב רבים לנוסע בכרכרה עם חפצים, ומיד החלו לבוא מכרים של אמי לברכה לרגל שובו של הבן ממרחקים, באו רבים מחברי ותלמידי בציונות. הבית המה עד חצות. הלילה היה ליל שימורים לשיחות. מתוך קטעי דברים וחצאי מלים הרגשתי שהמצב הוא עגום. למחרתו בא לייב מזאה והודיע, שרוצים לקבוע בהקדם פגישה בה אמסור דו"ח על כל הידוע לי והוסיף כי מר אייזיק אסתרין ומר יוסף דובקין ביקשו שאגש אליהם. הם קבלוני בחביבות,

---

* פרק זכרונות מ„ספר בובריוסק" העומד לצאת לאור בחדשים הקרובים.

ואסתרין מסר שיזמין מספר אנשים מצומצם לביתו במוצאי הימים הראשונים של החג. בפגישה השתתפו ראשי הציונות בבוברויסק. מסרתי על הידיעות הקשות שהגיעו למצרים מהארץ, על נגישות התורכים, על איומים במאסרים וגירוש לארץ גזירה בעד כל פעולה ציונית איזה שהיא, בעד החזקת בולי קרן קיימת וכו', על המחסור והסבל השוררים שם ועל הסכנות המרחפות על הישוב. ההתעניינות היתה עצומה. הנוכחים כאילו שכחו את הצרות המאיימות על כולם ברוסיה ודאגו את דאגת הישוב בארץ. שאלות, תשובות ושוב שאלות והבעת דעות.

בינתיים הוברר לי שהמצב הכלכלי הוא קשה מאוד, הצבא הרוסי נוחל מפלה אחרי מפלה, האנטישמיות הולכת וגוברת. יש הסתה פרועה בקרב הצבא. חששות היהודים גדלים מיום ליום. הוזמנתי לבקר אצל הרב שפירא, הוא היה גדול בתורה, נעים הליכות וציוני נאמן. לפני התחלת המלחמה העולמית ביקרתי בגן־שמואל, נתבקשתי לשהות שם בשבת ולספר על התנועה הציונית ברוסיה, על גישת הצעירים לעליה לארץ וכו'. לפני עזבי הציעו לי לקחת אתרוגים מובחרים. לקחתי שנים ושלחתי אותם הביתה ע"י מכירים שעזבו את הארץ מיד אחרי הכרזת המלחמה של אוסטריה. האתרוגים הגיעו לבוברויסק קרוב לראש השנה ואמי מסרה אותם לרב שפירא, אשר העריך מאד את מוצאם מ„גן שמואל". הרב קבלני יפה, היה מלא חששות הן ביחס למצבה של יהדות רוסיה והן למצבו של הישוב היהודי בארץ.

זמן קצר אחרי הפסח הודיעני אסתרין, שהעסקנים הציונים במינסק ביקשוני שאבוא אל עירם על מנת למסור להם את כל הידוע לי על הנעשה בארץ וביחס לגיוס ל„גדוד", כי הידיעות המגיעות הן מקוטעות וסותרות. נסעתי ברצון והשתתפתי בישיבה עם ראשי הציונות במינסק, שהיתה מוקדשת לבירור המצב בארץ. בישיבות שהיו לי אתם אחרי כן נמסר לי על הדאגה הרבה בגלל המצב ההולך ורע ושלא נראה לע"ע, מאין תבוא עזרה. נשארתי עוד כמה ימים ונפגשתי עם כמה מבני משפחת אמי. אחדים מהם היו מעורבים בעניני צבור וקשורים עם ראשי הציבוריות היהודית בפטרבורג — וינאבר, סליוזברג, דובנוב, קולישר וכו'. אחד מהם חזר לפני זמן מה מפטרבורג והשתתף שם בישיבות חשובות. הוא היה פסימי מאד. הוא סיפר, שגם מיניסטריון הפנים הרוסי וגם שלטונות הצבא מנהלים הסתה נגד היהודים ומנסים להטיל את האשמה במפלות הצבאיות על בגידות היהודים ועזרו לאויב. הסכנה העיקרית היתה מצד הצבא. בשלטון האזרחי אפשר היה לנסות להלחם ע"י פרסום עובדות ובעזרת צירי הדומה הרוסית. אך ביקורת כל שהיא על הצבא היתה עלולה להביא לידי תוצאות הפוכות. בראש הצבא עמד דודו של הצאר. הנסיך הגדול ניקולאי ניקולייביץ', איש תקיף ובעל אופי קשה, וככל הרומנובים לא אהב יהודים. איש ראש המפקדה שלו גנרל יאנושקביץ היה שונא יהודים וצורר גלוי. הוא ואשתו היו ממוצא פולני וע"י שנאתו ליהודים ניסה להוכיח את הפטריוטיות שלו למולדת הרוסית. הוא היה מוכן לערוך פוגרומים צבאיים, אך נתקל בהתנגדות בגלל הרושם הרע, שדבר זה עלול היה לעשות בחו"ל ובקרב צירי ה„דומה" (בית הנבחרים הרוסי).

יאנושקביץ' טרח להפיץ עלילות שקר על פעילות ה„ריגול היהודי" לטובת האוסטרים והגרמנים, על הסימנים הניתנים ע"י הדלקות פתאומיות של אורות, ע"י עשן מארובות וכו'. הוא הצליח לשכנע, שיש לגרש את כל היהודים מכל המקומות הקרובים לחזית. לפי הוראות הפיקוד הצבאי גורשו היהודים מכל מיני מקומות בפולניה בעירום ובחוסר כל ולפעמים גם לא סיפקו להם קרונות

רכבת ועגלות. קרובי ראה שחורות במידה כזו, שאמר כי אין כל בטחון, במקרה של התקרבות החזית, שלא יקרה כדבר ליהודי מינסק, בוברויסק וכו'. יחד עם זה הזהיר אותי שעלינו לזכור את הוראות עו"ד וינאבר — אישיות דגולה ורבת פעלים: יש לדאוג, לעמוד על המשמר, אך אסור ליצור בהלה, כי הבהלה היא הרת אסון.

חזרתי בלב קשה לבוברויסק, ברצוני היה לארגן את הנוער הציוני ולחפש דרכים ליצירת יחסים קרובים עם הנוער במפלגות אחרות לאור הסכנות המרחפות עלינו. היו פגישות של עסקני צבור שונים, שבהן שיתפו גם אותי אך לא נראתה דרך ליצירת כח שיוכל להגן עלינו מרדיפות הצבא בזמן מלחמה.

באחד הימים ביקרתי בבית אורלוב, הכומר הצבאי הראשי במבצר בוברויסק. שנים רבות לימדתי את בנו יחידו. הבן התרשל מאד בלימודים בגמנסיה, בשתי כתות ישב שנתים בכל כתה בזו אחר זו. היה עושה מעשי תעתועים בכתה. כמה פעמים עמדו לזרוק אותו מהגמנסיה, אך אביו היה מופיע בכל פעם בחדר המורים, מדבר על הצורך לסלוח, ועל כך שישו קיבל על עצמו את חטאי העולם כולו, ובסופו של דבר היה נותן לכל אחד לנשק את צלב הזהב הגדול, שקיבל בתור הצטיינות מיוחדת. את הגירוש מהגמנסיה היו מבטלים, אך בקושי היה הבן מקבל ציון „מספיק" בהתנהגות בצירוף כל מיני הערות, ובמקצועות השונים קבל „לא מספיקים" בתעודות בכל פעם ופעם לרגלי המלצה של קצין צבא שלימדתי את בנו, הוזמנתי ללמד את בן הכומר. התנאים היו מצויינים. היו מוכנים להביא אותי ולהחזיר במרכבה שלהם, השכר היה גבוה. היחס יפה מאד, ואני ראיתי בזה גם אתגר השקעתי הרבה זמן, כשרון ומסירות. מצאתי מסילה ללב התלמיד והוא הלך והשתנה לטובה. הדלקתי בו ניצוץ של רצון להראות, להצליח ולהוכיח את יכלתו. הוא עלה גם בלימודים וגם בהתנהגות, מורי הגמנסיה היו מרוצים שהתפטרו מצרות ועודדו אותי. לשמחתם של האב והאם לא היה גבול והם המטירו עלי אותות חיבה ותשומת לב בכל צורה. הם לא רצו לוותר על עזרתי בלימודים ובחינוכו והמשכתי שם שנים. לפני נסיעתי לארץ ישראל קיבלתי מהכומר מכתבי המלצה לראשי הכמורה הרוסית בירושלים שיעזרו לי אם אהיה בצרה כל שהיא. הוא גם שלח תשורה להם ומכיון שעמדתי לחזור כעבור כמה חדשים הבטחתי להביא תשובה. הבאתי לו מארץ־ישראל איזה צלב מיוחד מעשה מחשבת ובקופסה איזה דבר קדושה הקשור בקבר הקדוש, נתקבלתי בלבביות מיוחדת. השיחה נמשכה שעות ולא נתנו לי ללכת. הכומר אורלוב היה בן למשפחה מיוחסת ועשירה בעלת מסורת צבאית מפוארת. בעל הכרה דתית עמוקה ולא רצה בקריירה צבאית. הוא למד באקדמיה וקיבל תפקיד של כומר צבאי. בזמן מלחמת יפן קיבל אותות הצטיינות רבים בעד אומץ לבו ובעד השרות המצויין שלו. הוא היה אהוב על הקצינים והחיילים כאחד בעד נכונותו לעזר ויחסו הלבבי, קרוב לודאי שלא היה אוהב יהודים אך לא הבליט את יחסו אליהם.

במשך השיחה רמז לי, שבצבא מתהלכות שמועות לא טובות ושיש גם רוגז אצל רבים עלינו היהודים. כדי לדעת את גישתו ודעות אחרים אמרתי לו, כי בחזרי הביתה הושפעתי קשה מהחששות לפוגרומים צבאיים. תשובתו היתה כי אינו יכול להניח ולהאמין, כי את הנשק הטהור הנועד למלחמה באויב ילכלך הצבא הרוסי בשפיכת דם נקיים והוא גם יכול להבטיח, שאין זאת רק דעתו הוא. הרגשתי הקלה ונפרדתי בידידות מתוך הבטחה לבקרם בקרוב.

ב.

עברו כמה שבועות, בתחילת מאי, בשבת מוקדם בבוקר, הביאו לי מברק. היה זה המברק הארוך ביותר שקבלתי עד אז בחיי. הוא נשלח לכמה כתובות: לאייזיק אסתרין, לבנדיקט גצוב, לי ועוד, וחתום ע"י כמה מעסקני מינסק מחוגים שונים: במברק נאמר: לפי הוראות הפיקוד הצבאי מגורשים כל יהודי פלך קובנה. אנשים, נשים, ילדים, תינוקות ללא יוצא מן הכלל. את כל המגורשים הכניסו לקרונות משא סגורים. סבורים שהם ישולחו לפלכי פולטאבה ויקטרינוסלב. רכבות משא מיוחדים מכילות עשרות אלפים מגורשים. רבים לא הספיקו בגלל החפזון להכין כמות מספיקה של מזון. בתחנות רבות אין נותנים לאיש לרדת ואין מרשים לגשת אליהם. חסר מאד חלב לתינוקות, אוכל ומים רתוחים למבוגרים, צרכי רפואה לחולים, דברי עזרה ראשונה לפצועים. ויש חשש רציני למחלות. רכבות המשא עם המגורשים תעבורנה בבוברויסק בשבת החל משעות אחרי הצהרים ובודאי תתעכבנה בתחנת הרכבת. יש לעשות הכל וגם את הבלתי אפשרי בכדי להגיש מזון, חלב, רפואות, מים רתוחים. אנו סומכים על הלב היהודי ועל גיוס עזרת אחים למגורשים האומללים.

הייתי נדהם, ידעתי שאסתרין איננו בעיר. רצתי אל בנדיקט גצוב. מצאתיו נדהם ואובד עצות, איך אפשר לארגן עזרה למספר כה רב של אנשים תוך שעות ספורות ובעיקר בשבת? מה זה דורשים מאתנו לעשות את הנמנע? הוא מאד הצטער, שאסתרין איננו. הוא היה אמנם מתנגד חריף שלו, אך ברגע זה חשב על ההשפעה שיש לאסתרין על השלטונות וכן על יכלתו לגייס כספים גדולים תיכף ומיד בשעת הצורך, החלטנו לנסות ולעשות מה שנוכל. הלכנו בראש וראשונה אל זוסמן רוזובסקי, הוא היה עשיר, אך סבורני לא מהעשירים הגדולים בעיר, אולם בעל נפש יפה ומדות תרומיות ורחב־לב. לא היה משיב ריקם כל מבקש עזרה, היה מקבל תמיד בסבר פנים יפות, מוכן לעזור לשאת בעול, היה חביב ומכובד. כאשר באנו לא היה עדיין לבוש. בביתו התפלאו לביקור המוקדם בשבת, אך כאשר נמסר לו על בואנו יצא מהר לבוש בחפזון, הראינו לו את המברקים, מסרנו שאסתרין איננו בעיר ואנו מבקשים שהוא יעמוד בראש פעולות העזרה. תשובתו היתה שאין פה שאלה של עמידה בראש, אלא יש לבדוק מה יש לעשות ומה עליו לעשות. סיכמנו שיש לעשות פעולות שונות:

1) לבקש מראש המשטרה שירשה להגיש מזון ושתיה למגורשים.
2) לבקש מהרבנים שירשו לבצע את פעולות העזרה אף כי זה כרוך בחילול שבת.
3) לברר איפה נוכל לקנות מזון.
4) למצוא את האנשים הרבים הדרושים לשם הגשת העזרה לרכבות העוברות.
5) לברר איפה נקח את הכספים הגדולים הדרושים לפעולה תוך השעות הספורות.

רוזובסקי הודיע מיד, שלכספים לא עלינו לדאוג — הוא ידאג לכך, אם הכסף שברשותו לא יספיק, יתחייב לשלם למחרת היום ואחר כך יבררו איך לכסות את כל ההוצאות. ביחס לראש המשטרה ילך אליו עם האלברשטט, יהודי עשיר, מתבולל, הנפגש עם נוצרים והנמצא ביחסים טובים עם השלטונות ויודע להפסיד כספים בשחקו בקלפים עם ראשי המשטרה. גצוב קבל על עצמו לברר, איפה נוכל לקבל מצרכי מזון אצל נוצרים, כאשר כל המסחר היה אך ורק

בידי יהודים. עם זאת ינסה גצוב לגייס לא־ציונים לפעולה במדה שתידרש. עלי הוטל לפנות לרב שפירא, המכיר אותי, ולבקש אותו שיעזור לנו בשעה חמורה זו. מיהרתי לבית הכנסת הגדול אל הרב שפירא. התפללו תפילת קריאת שמע, אנשים שהתפללו בכותל המזרחי עשו לי סימנים לא להפריע לרב בתפילתו. אמרתי לרב: רבי! באתי בענין של פיקוח נפש. הוא פנה אלי, עשה תנועת שאלה אילמת, אמרתי שנחוצה עזרתו בעת צרה. הוא אמר: „קריאת שמע; שמונה עשרה!". אמרתי שאחכה עד אחרי שמונה עשרה, אך השעה דוחקת. הרב התפלל בדבקות, אך לא האריך בתפילה. אנשים ששמעו את דברי לרב אמרו לחזן שימהר בתפילתו, כי הרב מחכה שיסיים. נגמרה תפילת החזן, והרב פנה אלי, הוצאתי את המברק הארוך, מסרתי את תכנו ואת שמות העסקנים החתומים עליו. הוא שאל בדאגה מה אנו מבקשים מאתי, הסברתי שאיננו יכולים לארגן שום עזרה אם רב לא ירשה לחלל את השבת בפרהסיה לשם פיקוח נפש והזמן העומד לרשותנו הוא קצר מאד. הרב שתק. שתקנו כולנו. רק אנחות נשמעו. הרב התעטף בטליתו מעל לראשו, פנה מזרחה. לא נשמע הגה מסביב. פתאום פנה וביקש לקרוא אליו את שני הדיינים ועוד רבנים שהתפללו בבית־הכנסת. הדיינים והרבנים באו בחרדה. חזרתי על תוכן המברק. התחילה שיחה בלחש בין הרב שפירא, הדיינים והרבנים. קראו לרב של החסידים, שהתפלל בבית־הכנסת של החסידים באותה החצר. שאלוני, אם אני בטוח כי זה פיקוח נפש, כי חילול שבת בפרהסיה זהו חטא גדול, ולתת היתר — אחריות רבה היא. הייתי עייף ומתוח ואמרתי ברוגזה: קבלתי מסבא שלי ש. שטראשון, נכדו של הגאון מוילנא, שכתוב בספר „מנהג אבות ס' התניא": „תינוק שנכנס לבית ואינו יכול לצאת שוברין דלתות הבית ואפילו של אבן ומוציאין אותו משם, ואינו צריך ליטול רשות מבית דין", ופה ישנם תינוקות למאות אולי לאלפים, ואנו באים לבקש רשות מבית־הדין. הרב שפירא עודד אותי במבט רך וניענע בראשי לאות הסכמה. הרב החסידי שאל, אולי נקבל גם את הסכמתו של האדמו"ר שניאורסון. עניתי כי השעה דוחקת, אי אפשר לחכות, אך הבטחתי להשתדל לקבל ברכתו, אם אצליח בכך. הרבנים התלחשו ביניהם. הרב לחש מה שהוא לגבאי. התחילה תפילת נשיאת הארון. החזן וזקן נשוא פנים הוציאו שני ספרי תורה, עלו על הבמה ועמדו משני הצדדים, כשספרי התורה בידיהם. הרבנים והדיינים עלו גם הם. נשמעה דפיקת השמש, בבית־הכנסת השלך הס. הרב שפירא הודיע בקול חנוק מדמעות: „עת צרה לישראל. קטיגור של ישראל בשמים גבר על הסניגור, אלפי יהודים, נשים, ילדים וטף נושלו מבתיהם ומובלים בקרונות משא כבהמות. מכריחים אותם לחלל את שבת קדשנו, אין להם מזון ואפילו מים לשתיה, ואין נותנים להם לצאת, הרכבות עומדות לעבור בתחנת עירנו. יש להגיש להם עזרה ככל אשר נוכל, אחינו הם. צריך להגיש להם מזון, חלב, מים רותחים לשתיה לבל יקרה אסון חס וחלילה — — — על דעת המקום, על דעת בית דין של מעלה ובית דין של מטה אנו מרשים לבשל, לאפות, לנסוע ולעשות כל מלאכה הדרושה לשם הגשת העזרה. וה' אלהינו יסלח לנו ברחמיו הרבים, כי רק לשם מצוה התכוונו, ואם חס וחלילה לא נצליח, הרי כתוב: ונסלח לכל בני ישראל כי לכל העם בשגגה".

נשמע בכי רב בעזרת נשים. מיהרתי אל רוזובסקי: הוא ביקר עם האלברשטט אצל ראש המשטרה, שקיבל אותם בסבר פנים יפות אך לא היה מרוצה מהביקור. הוא אמר, שעם כל רצונו למלא בקשתם, אין הוא יכול להסתבך

בענינים הקשורים בצבא בזמן מלחמה. אין הוא רשאי להרשות להגיש מזון למגורשים חשודים, אך הוא מוכן לתת הוראות למשטרה שלא לגרש את האנשים שיבואו לתחנה עם מזון כל זמן שאין לו הוראות ברורות בענין זה. החלטנו למרות זאת לגשת לארגון הפעולה. קבענו שהמרכז יהיה „במטבח הזול", ושם נרכז את האנשים והמזון. בדרך ניגשתי לביתו של אדמו"ר שמריהו נח שניאורסון וביקשתי שירשו לי לראותו כמה רגעים בענין מאד חשוב ותכוף. החסידים לעגו לי בקול רם ושאלו אם אני חסר דעה או סתם חצוף. מסרתי בקיצור רב לגבאי את הענין וביקשתי רשות מהרבי להכנס מיד לדקות ספורות על מנת לקבל את ברכתו לפעולתנו. הגבאי חזר מיד וביקש להיכנס. הראיתי לרבי את המברק, סיפרתי על הרשאתם של הרבנים והדיינים לחלל את השבת, ועל תשובת ראש־המשטרה וביקשתי את ברכתו שנתגבר על הקשיים ושנצלי חבמשימתנו. הרבי שניאורסון היה איש פיקח ונבון ובעל נסיון רב בהלכות חיים. הוא גם הכיר את משפחתי, ומיד אמר בשקט ובבטחון: „מצוה גדולה נזדמנה לידך — אַל תחמיצנה. הקדוש ברוך הוא יהיה בעזרתכם ומזימת רשעים תופר". יצאתי שמח, החסידים הקיפוני, לא נתנו לזוז ודרשו שאסביר מה הענין, מה אמר הרבי וכו' עניתי שהרבי בירך את אשר עלינו לעשות ואני ממהר. חסיד אחד צעק: בן־אדם! אם הרבי בירך אותך, מה יש לך עוד למהר? יצא הגבאי ומסר מדברי הרבי אליו: אם אחד מצאצאיו של הגאון מוילנא בא לבקש את ברכתו של הרבי מצאצאיו של הרב הזקן מלאדי — סימן לכוחה של החסידות.

החסידים צהלו בקולי קולות. רצתי למנין הציוני. על יד הכניסה חיכתה לי אמי ומסרה, שהיא על דעת עצמה הלכה אל ד"ר רייגורודסקי, הרופא שלנו — סיפרה הכל וביקשה עזרתו ע"י מסירת מרכבתו לשעה קלה. הוא אמר לה, שיעמיד את מרכבתו עם הסוסים והרכב שלו לכל היום לרשותנו. והנה הם עומדים כאן בקרבת מקום. בבית „המטבח הזול" כבר נודע הכל. הבנין התחיל להתמלא, אנשים רבים באו נשים רבות שעזבו את בתיהן, והתחילו לבשל ולהרתיח מים וחלב. חיים טוביה קפלן רץ להזעיק עגלונים. היה זה יהודי מצוין ומסור בכל לב ונפש לתנועה הציונית. הוא נלחם קשה על קיומו, אך תמיד היה מלא הומור — „קבצן שמח". הצעתי לו להשתמש במרכבת ד"ר רייגורודסקי, אך הוא ענה שברגליו הארוכות יגיע חיש מהר, ואם יראו את חיים טוביה במרכבה בשבת יחשבוהו למשוגע ולא יאמינו לו. החלטנו לודיע לכל הבתים שיוציאו לרחוב את המזון שברצונם לנדב ועם בוא העגלונים לאסוף את המזון ולהביאו ל„מטבח הזול" ומשם לתחנת הרכבת. תוך זמן קצר הופיעו העגלונים. התחילו לעבור ברחובות, ולבית האוכל הובאו סלים, סירים, שקים וחבילות. אנשים ונשים עבדו בהתלהבות עצומה ללא מנוחה כל שהיא. ההתלהבות הקיפה את כולם. חיים טוביה קפלן סיפר, שבניגוד למנהגם לא רצו העגלונים לקבל כסף תמורת עבודה בשבת, והודיעו שהם לא יוותרו על שכר מצוה כזאת. באו אנשים מכל החוגים. בתי המרקחת של ברנשטיין, ברש ועוד מסרו חינם ספירט, תחבושות, רפואות, הנשים סידרו סלים, ארזו חבילות, הכינו בכלים חלב ומים רתוחים והתחילו במשלוחם לתחנה הראשית של הרכבת. צעירים, מבוגרים ונוער הלכו לשם ברגל. בהתאם להוראותינו לא התרכזו בבנין התחנה, כי אם התפזרו במרחק מה ממסילת הברזל. ניסו לדבר עם מנהל התחנה שהכירו אותו היטב ושהיה עוזר להם. הם מסרו בשמו, שהרכבות תתחלנה לעבור כעבור זמן מה בהפסקות בזו אחר זו. כל רכבת תתעכב רק זמן קצר הדרוש לה. לא הוא

ולא ראש הז'נדרמים לא יוכלו לעזור בענין הכנסת המזון לרכבות אם לא יקבל הסכמת הצבא. עומדים להגיע קציני צבא, אך עמדתם בלתי ידועה. כעבור זמן מה באו אנשים ובשורות רעות בפיהם. קרוב לתחנת הרכבת נמצאים יהודים רבים מכל הגילים, מוכנים ומזומנים להגיש סלי מזון לרכבת, אך הופיע משמר צבא והקצין פקד להרחיק את כולם מפסי הרכבת. עגלון אחד שהתקרב עם עגלתו לפסים, הוכה ומאיימים עליו במאסר. האנשים מודאגים מאד ומבקשים הוראות, מה עליהם לעשות. השתרר מצב רוח קודר. היה חשש שכל המאמצים הם לחינם. התחילו לחשוב על קבלנים יהודים הקשורים עם הצבא. אך הזמן היה קצר, וספק היה אם יוכלו להגיע אחד מראשי הצבא לעשות פעולה מהירה. בהיותי קרוב ליאוש צץ במוחי רעיון מוזר. נסעתי אל אורלוב, הכומר הצבאי ראשי. הוא הופתע לבואי אליו במרכבה בשבת. כי מעולם לא באתי בשבת לביתו, והבין שקרה מה שהוא רציני. סיפרתי הכל, הראיתי את המברק וביקשתי ממנו כי מתוך דאגה לילדים ולתינוקות יפעיל השפעתו בצבא שירשו לנו להגיש לרכבות מזון ומים. הוא היסס באמרו: „הכל נעשה לפי צו הפיקוד העליון. האנשים חשודים בריגול או בנכונות לשתף פעולה עם האויב ומאד לא נוח להתערב במקרים כאלה".

התחלתי להסביר לו שמבלי להכנס לעצם הדבר שאין להאשים אלפי אנשים בכוונות זדוניות ללא הוכחה כל שהיא, הרי ברור שהתינוקות לא חטאו ואינם חשודים. „הפקודה נובעת מנימוקים צבאיים, שאין לערער עליהם, אולם הרי לא צוין שאסור להגיש אוכל למגורשים, כי הנסיך הגדול בודאי לא יתן הוראה אכזרית ללא הצדקה צבאית כל שהיא. הוספתי, שלפי דעתי ייעשה שרות טוב לשמירה על כבוד הצבא. אם יורשה לנו להגיש עזרה. תשובתו היתה: „הדבר לא פשוט", הוא יצא את החדר, התבודד זמן מה. אח"כ יצא לבוש בגדי השרד וכל אותות ההצטיינות שלו על חזהו ואמר שיסע למפקד הבריגדה וינסה לשכנעו לעשות פעולה אדיבה בשם הנצרות טהורה.

כעבור זמן מה חזר עם קצין, ומסר שהקצין יסע לתחנת הרכבת ויתן הוראות, שאסור למגורשים לרדת מהרכבות. אסור לאחרים לעלות. מותר להגיש מזון ושתיה אך אין לעכב בגלל זה את הרכבות. נסעתי עם הקצין — לפי הצעתי — בשתי מרכבות נפרדות. כאשר הגענו עם ההוראות נדמה היה לי, „שלא רק אנו שמחנו, כי אם גם מנהל התחנה והז'נדרמים היו מרוצים. היו מודיעים לנו מראש על כל רכבת שעמדה לבוא. הזוגות התפזרו לכל אורך המסילה עם סלים וחבילות. כאשר עצרה רכבת רץ כל זוג אל קרון אחר, מוסר במהירות לידיים המושטות מחלון הקרון מזון, חלב, רפואות, מים ועם המילים „פאהרט געזונטער הייט" (תסעו לשלום) היה מיד מתרחק.

הסדר היה מצוין. החיילים והז'נדרמים התחילו להתיחס יפה, בכמה מקרים עזרו חיילים לצעירות להגיש את הסלים, כאשר לא יכלו להגיע לחלון. כך נעצרו רכבות רבות בהפסקות שונות. הכל הלך כסדרו ואנשינו היו מאושרים, אך פתאום שמו לב לתקלה, הובהר שמתוך מסירות והתלהבות חילקו הרבה מאד מזון ונשאר מעט בשביל הרכבות העומדות לבוא. בלית ברירה נסעתי יחד עם חיים טוביה קפלן לבית הכנסת של העגלונים, פנינו לגבאי הראשי שכינויו היה ינקעלע „מופקער". הוא שמע רק כמה משפטים מאתנו, עלה על הבמה וקרא בקול רם: „מה אתם עומדים כאן? לרתום את הסוסים! לאסוף אוכל — וישר לתחנת הרכבת, ואם מי שהוא יעיז לבקש כסף ימח שמו וזכרו, הרוח יכנס באביו

ובאבי אביו ואני אוציא לו את כל השיניים שיש לו בפה". מי שהוא קרא: „דאָס איז אַ לשון" („זאת היא שפה"). העגלונים עם „ינקעלע מופקער" — ראש וראשון לעגלונים — בראשם עזבו את בית הכנסת. תוך זמן קצר הופיעו עם כמה מילדיהם ב„מטבח הזול" ויצאו עם אנשינו לאסוף מזון. לקחו במטבח מים רתוחים והביאו לתחנה. ילדי העגלונים רצו בשמחה לבתים ועזרו לאנשינו. את הסלים סידרו בחפזון ליד פסי הרכבת, האנשים חיכו בסבלנות עד שעברה הרכבת האחרונה. נפרדנו בצורה אדיבה ממנהל התחנה, קציני הצבא וראש הז'נדרמים והתפזרנו מלאי סיפוק. אמסור עוד פרט אופייני: כאשר נסעתי ברחובות העיר לראות איך התקדם איסוף המזון, עצרו אותי ואמרו שסוחר אחד מחכה לי זמן רב. ברדתי ראיתי איש לא צעיר מחכה ליד הדלת האחורית של חנות ועל ידו הרבה דברי מזון: סוכר, תופינים בקופסה, חלבה, נקניק, סוכריות, תאנים ועוד, הייתי סבור שהאיש רוצה להראות לי מה שהוא מוסר על מנת לקבל תמורה למחרת היום, אך הוא הסביר שאינו מוכר בשבת ובודאי שלא יקבל שום תמורה מידינו. הוא יהיה מוכן להוציא עוד אם נצטרך. אך בקשתי שהרכב הנוצרי שלי יסגור את הדלת האחורית של החנות בבריח ובמנעולים. הסיבה: „אחרי שהוציא את המצרכים לשם עזרה אינו רוצה לעשות מלאכה בשבת". למחרת היום הופיע זוסמן רוזובסקי והביא אתו כסף רב. הוא לא רצה להאמין לדבריו שלא הוצאנו אף פרוטה. הוא אמר בצחוק שזהו כנראה העסק הטוב ביותר שעשה בחייו.

כאשר אני מסכם עתה מה שהתרחש לפני יובל שנים ושוב עוברות לפני עיני דמויות כל האנשים שעשו את הפעולה הנפלאה, נראים לי כראויים לציון הדברים דלקמן: החלטת הרב שפירא להתעלות בשעת חירום מעל לחוקים הכתובים הקדושים; ברכת הרבי שמר' נח שניאורסון לפעולה, שאת הסכמתו לא ביקשו; הנכונות של זוסמן רוזובסקי להתחייב לסכומים עצומים; התנדבות העגלונים, בניגוד למסורת שלהם לדרוש שכר רב במקרי שריפות; העבודה הרבה של הנשים שעזבו את בתיהם מבלי להגיש למשפחותיהן ארוחה בשבת לשם הגשת מזון לאחרים; התנהגותו של ד"ר רייגורודסקי, שהלך ברגל אל חולים בקצה העיר, בניגוד להרגלו לנסוע תמיד. המסירות ההמונית והעבודה המאומצת ללא לאות במשך כל השבת של כל אלה, שהיו בתחנת הרכבת וללא מזון בפיהם במשך כל היום, כי לא רצו לנגוע במזון הנועד למגורשים. הכומר אורלוב, שלא רצה כל פרסום וכל הבעת תודה פומבית או מתנה כל שהיא. עשיתי מה שעשיתי — אמר — מתוך רחמים ואלוהים יצדיק את מעשי.

כל אחת מההופעות האלה היא דף מזהיר במסכת הנפלאה של „בוברויסק בשעת מבחן".

✶

ב־28 פברואר 1916 נתכנסה מועצת הועדה הפוליטית היהודית בפטרבורג בהשתתפות באי כח ועדי „יעקאפא" (ועדי העזרה) לפליטים, בפתיחת אחד הישיבות אמר סליוזברג שישב בראש במקום וינאבר החולה: „הנני להציג את עסקננו הצעיר לוינסון מחארקוב, שבשנה שעברה אירגן בצורה נפלאה את העזרה בעיר בוברויסק למגורשים מפלך קובנה. הפעולה הוכיחה שבהתנדבות המונית ומסירות ניתן לפעמים לעשות גם את הנדמה לבלתי־אפשרי, נאמין שנתגבר על כל הקשיים העומדים עתה לפנינו. העובדה שבמקרה זה באה עזרה ממקום שלא ציפו לו, צריכה מאד לעודד אותנו".

פרטי־כל המועצה נשלח גם אלי, אך אבד לי ברוב נדודי.

שרגא אנתוביל

עם פליטי המלחמה בקיץ תרע"ה

א.

ועד העזרה לפליטי המלחמה „יקופו" התארגן עם ראשית מלחמת העולם הראשונה בעיר הבירה פטרוגראד. מטרת המוסד היתה לשמש מכשיר יהודי כספי לפעולות שהמלחמה גרמה לה, ובעיקר למשלוח מתנות לחיילים בחזיתות, לעזרה רפואית, להקמת בתי־חולים סמוך לשדה המלחמה, ולסיוע למשפחות חיילים יהודיים שגויסו לצבא הסדיר הלוחם ומשפחותיהם נשארו ללא פרנסה. בכוונת העסקנים היה גם לדאוג לפליטי המלחמה שכבר החלו להסתנן בימים הראשונים למלחמה מפחד וחוסר בטחון להישאר בגבולות המדינה.

אבל תוך מספר חדשים השתנה הכל תכלית שנוי. כל זמן שהצבא הרוסי התקדם בפרוסיה המזרחית היה מספר הפליטים מצומצם, ורובם — אנשים שלא היה להם מה לאבד במקומותיהם והשתדלו להגיע אל הערים הגדולות.

בחדשים הראשונים של 1915 התרכזו בוילנה בלבד כמה אלפים פליטים מסוג זה וה„יקופו" ראה צורך לפתוח בעיר זו סניף מיוחד לטיפול בפליטים הללו. עבודה זו נעשתה ע"י מתנדבים והפליטים שוכנו בדירות ריקות בפרברי העיר; ילדיהם סודרו בחלקם בבתי־ספר הקיימים, לרוב בתלמודי תורה וה„חדרים" שהיו נאלצים להגדיל את כושר קליטתם. עזרה רפואית ניתנה ע"י המוסדות הצבוריים שהיו קיימים בעיר ולא מעט ע"י רופאים פרטיים, ללא כל תמורה. דאגה לא מעטה הוקדשה לסידורם בעבודה של מספר אנשים מצומצם, אחרי הטפול המיוחד בכל אחד מהמועמדים המתאימים לכך.

כך נמשך הדבר עד שהצבא הרוסי התקדם ולחם בפרוסיה המזרחית, אבל כשהחלה הנסיגה, השתדלו היהודים לברוח מישובי הגבול, ומיום ליום גבר זרם הפליטים. ולא קבצנים בלבד היו אלה, שלא הביאו אתם כל רכוש, או שמלבושיהם העידו על עניותם. עתה נראו אנשים מבוססים יותר, וביניהם גם כאלה שלא דרשו מאומה, אלא אפשרות כל שהיא להמשיך בדרכם הלאה, או להסתדר בחדרים שכורים בעיר. את תחנת הרכבת בוילנה היו עוברים מאות אנשים ומספרים על רדיפות שהחלו נגד היהודים.

התושבים הלא־יהודים, רוסים, פולנים ובילורוסים היו מספרים מתוך כוונות זדוניות בפני הצבא המובס והממורמר ספורי בדים על כך שהיהודים עוזרים בחשאי לאויב. הם הפיצו ידיעות על טלפונים חשאיים ועל מאותתים מעל הגגות המכוונים את האויב בפעולותיו. נציגי היהודים הופיעו בפני השלטונות האזרחיים לא פעם ולא במקום אחד, והכחישו את הספורים ודרשו חקירות, ולא פעם הצליח להוכיח שהספורים בשקר יסודם, אף הצביעו על מקורות השקרים, אבל השלטונות השאירו את הדברים ללא כל הגבה מצדם, וכך הפכו גורם המסייע ליצירת חוסר הבטחון בין היהודים. הבריחה מן הגבולות גדלה משעה לשעה. לאחר שכל הטפולים המקומיים לא נשאו פרי זזו היהודים ממקומותיהם. מי שעקב בתחנת־הרכבת אחרי הנוסעים יכול היה להרגיש באסון המתקרב ובא.

פקודתו של הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ', המצביא הראשי של הצבא הלוחם, שהתפרסמה ימים מספר לפני חג השבועות 1915 וקבעה שעל כל

היהודים לעזוב תוך 24 שעות את מקומות מגוריהם הנמצאים 100 קילומטר בערך הצבא הרוסי הלוחם — הדהימה את כולם. לפי פקודה זו צריכים היו לעזוב בבת אחת את הערים והעיירות הגדולות לא פחות מ־250—200 אלף יהודים, ועם התקדש חג השבועות — ידענו שלא חג מצפה לנו. בישיבה שהתקיימה בוילנה בשעות אחרונות שלפני החג השתדלנו לחלק את העבודה בין העסקנים ובאותן השעות עצמן המתה תחנת הרכבת בוילנה מנוסעים יהודים רבים שיצאו לפני הפקודה ומהם נודעו כמה פרטים על גודל האסון.

היה ברור שצריך לצאת מיד לדרכים ולעירות הסמוכות, כי הולכי רגל ואלה שנמלטו בעגלות ישתדלו להגיע לעיירות הסמוכות בהן מותרת נוכחות היהודים. השאלה היתה — במה לצאת לעזרה? נחוצות כמויות גדולות של מצרכים, היציאה ביום חג איננה פשוטה אף היא — הרבנים התכנסו ולא ידענו מה החליטו ביניהם. לתחנת הרכבת נשלחו הפעם מתנדבים חדשים ונתבקשו לחכות להוראות. המוני יהודים התאספו מסביב ל„צדקה גדולה", מהם שהביאו את מצרכי החג שהכינו לעצמם. רבים הצביעו על רשלנות מצד המוסד המטפל ועל האיטיות במעשים. שליח הרבנים פקד לפתוח מיד את המחסנים, וגם בבתי הכנסת התחילו לחלק מצרכים. הרב הראשי ר' חיים עוזר גרודזינסקי זצ"ל השבית את החג לפני קריאת התורה ודרש מהמתפללים להביא מיד למקומות רכוז את מה שהכינו לעצמם לחג, ותוך שעה שעתיים נתמלאו כל נקודות העזרה מצרכים. התברר שנפתחו חנויות ונקנו כמויות עצומות מצרכים מכל טוב — מאות ואלפי שקים נתמלאו מיד והמנצחים על הפעולה לא הספיקו למיין ולמלא את השקים והארגזים.

עשרות עגלות היו מוכנות בשעות אחר הצהרים ליציאה. נתבקשתי לקבל על עצמי לצאת מיד לעיר ז'וסלי *), הנמצאת כ־50 קילומטר מוילנה עם קבוצת כתנדבים. עלינו היה לדאוג גם לעיר הסמוכה לז'וסלי — ז'יזמורי, הנמצאת במרחק כ־8 קילומטר ממנה. כשהתחלנו לעבור עם עגלות עמוסות כל טוב, ליווּ הבחורים והעגלונים היהודים את השיירה בברכות, גם החרדים ליווּ באהדה את מפעלנו זה וברכת כולם ליוותה אותנו בדרכנו. פרט לעגלות בודדות עם פליטים ושיירות צבאיות לא פגשנו איש וכל הדרך בליל החג עברה בשיחות בינינו. בקבוצה שלי היו ארבע חברי מפלגת „צעירי ציון" בוילנה, שאחד מהם הצטרף אלינו על מנת למצוא את משפחת אביו — רב באחת העיירות, בין האחרים היה חברי הצעיר עזריאל וואלק ז"ל. בשיחות שהתנהלו בינינו דובר בעיקר על מאורעות אותו יום ומשמעותם. האחד עלה על השני בהבעת צערו העמוק ותביעת שילומים. השתדלתי מצדי לרכך את רגשות הנקם. ניסיתי להעביר את השיחה לנושאים אחרים, שתוצאות המלחמה עלולות לקרב אותנו אליהם, אבל הצער היה עמוק והבושה גדולה מנשוא, שלא נמצא מקשיב לי והשתתקתי.

עם אור הבוקר עברנו את תחנת הרכבת איויה, גם היא קלטה ואכסנה כמה משפחות שהתכוונו להמשיך עם גמר החג את דרכם לוילנה.

סמוך לתחנת איויה נתקלנו בדמות אצילה, קשיש יפה תואר. הוא הסתכל בפסי הרכבת כאילו ראה אותם בפעם הראשונה בחייו. אני וידידי רוזנסון, בנו של הרב מוינדיזיגול, נגשנו אליו ושאלנו אותו מדוע הוא בודד ויחידי וכמה זמן הוא בדרך? הסברנו לו שסמוך לתחנה נמצאת עיירה יהודית, יפנה אליה ושם יאכסנו אותו וידאגו לו עד מוצאי החג ויסע ממנה לוילנה. נתתי לו כתובת

*) ז'וסלי וז'יזמורי — עיירות בין וילנה לקובנה.

לאן עליו לפנות בעת שיגיע העירה. כן נתתי לו חבילת מזון ליחיד שיכולה היתה להספיק לשני ימים.

העגלות התרחקו מאתנו והתחלנו להתקדם במהירות כדי להשיגן. ב־3 אחה"צ הגענו לז'וסלי. העיירה, שבימים כתקונם היתה מאוכלסת ב־200 משפחות יהודיות ואולי קצת יותר, קיבלה כחמשת אלפים פליטים. בית הכנסת וכל הבתים היו מלאים אנשים, מהם לנו גם בחוץ, אין פלא שהיינו צריכים להיות צמודים לעגלות המפלסות את דרכם לבית הרב מז'וסלי.

מצאתי בית מלא רבנים ודיינים, ומיד החלו להשמיע דברי ביקורת על נסיעתנו ביום חג. לא אלמן ישראל, גם בעירה הזאת יכולים הם לספק את צרכי הפליטים לימי החג, הם אסרו עלינו לפרוק את המטען עד מוצאי החג. בתשובתי אמרתי שלא באתי להתווכח עם כבוד הרבנים, כנראה שאינפורמציה אחרת לגמרי הגיעה לועד הרבנים בוילנה בשעת תפילת החג עד שציוו ליהודים להתפזר ולהביא את מצרכי החג שהכינו לעצמם ולמשפחותיהם ולהביא את הכול למקומות ריכוז מסוימים, וגם קבלנו את ברכתם לדרך וכל זה מסרתי להם בשם הרב הגאון ר' חיים עוזר גרודזינסקי שהוא עצמו ורבנים אחרים נתנו את הפקודה. אנו מוכנים להמתין עם חלוקת המצרכים מספר שעות, אבל להוריד את המטען מהעגלות הכרחי מיד, כי מסוכן לעמוד ע"י בית הרב עם עגלות עמוסות כל טוב.

בינתיים הגיע ה' י. ברוידה, שליח מיוחד, ועמו כמה אלפי רובלים להוצאות הדרך בשביל הפליטים שרצו להמשיך את דרכם הלאה, ואף הוא אישר את דברינו.

לאחר ששמע הרב דמתא את הדברים אמר לנו שהוא מצטער על העלבונות שנגרמו לנו שלא כדין ועל כך שיחסו לנו חטאים לא לנו.

הא' ברוידה עזב את המקום בבקשה נמרצת מכמה בחורים להישאר עד בואה של החבורה הפטרוגראדית, שהיא תחליף אותנו ואנו נוכל לשוב הביתה. כעבור יומיים באה הקבוצה הפטרוגראדית לז'וסלי וקיבלה את הענינים מידינו. עתה לא היו למעשה פליטים רבים. תוך יומיים־שלושה ראשונים הצליחו אנשים רבים לצאת לוילנה ולמקומות אחרים. רק חלק נשאר במקום והמתין לסידורו. נתבקשתי ע"י הקבוצה הפטרוגראדית להישאר במקום, כי הם ראו בי איש המקום וקראו לי משום מה „היהודי המלומד". אגב העבודה המשותפת התקרבתי לרוב חברי הקבוצה. רובם היו שייכים למשפחות מתבוללים ולאלה מהם שהצטרפו לתנועות יהודיות ובכל זאת היו למעשה רחוקים מהמוני עם היהודיים, וזו היתה להם פגישתם הראשונה עם יהודים ליטאיים. היה ביניהם וילנצ'יק, שנמנה על „החבר", אגודת סטודנטים יהודים, התידדתי עם כולם. בראותם את בית הכנסת בז'וסלי מלא יהודים למעלה מן המשוער סבלו את סבלם והיו מסורים לאומללים האלה. זכורה הרופאה ד"ר מ. הלפרן *), שבעבודתה ובטיפולה המסור בחולים הביאה ישע רב, והיו ביניהם גם חולים במחלות מדבקות, וזכורני שהתפארנו בסיום עבודתנו שאף אחד לא מת, כולם הבריאו והמשיכו את דרכם.

ב.

לא אעמוד על כל הפרטים, מעשי יום יום; אזכיר שני מאורעות שאינני יודע אם היו קשורים ביניהם, אבל הם אירעו בז'וסלי בימים ההם.

*) היא ד"ר מ. הלפרן־פרוג'ינין, שזכרונותיה באים להלן בחוברת זו.

נתקבלה ידיעה מוילנה שעלינו להקביל משלחת שתבוא מפטרוגראד וביניהם יהיו ציר הדומה הממלכתית קרנסקי, ציר הדומה הפטרוגראדית קורובקו ואחרים. ואמנם כעבור יומים הופיעו האורחים בלווי משלחת יהודית: המשורר ליב יפה, הברון גינצבורג הצעיר, העסקנית הפטרוגראדית ורה אוסיפובנה וישניאק.

הקשבתי בפעם השלישית לסיפורה של בת הטוחן מוילון, שנמלטה פעמיים. מבית אביה לעיירה אחרת ועם הגזירה הכללית נסה שוב עם המוני יהודים מליטה.

באמצע השיחה נכנס ה„אוריאדניק" (שוטר הרובע), ששמע על בקור משלחת, ובא חבר הדומה הממלכתית, ביקש באדיבות תעודות ואגב ביקורת שגרתית סיפר למשלחת שקבל מהאיספרבניק, ראש המחוז, הודעה שלז'וסלי עומדים להעביר כמה מאות פליטים מז'יזמורי, והוא מרחם עליהם, הם הסתדרו קצת שם, וכאן אין מקום לאנשים נוספים. היות והוא יודע שהגזירה הזאת איננה צבאית, אלא אדמיניסטרטיבית — הוא מיעץ לפנות מיד לז'יזמורי ולעכב זמנית את הגזירה. ואחר כך למחרת היום לבקש את ביטולה אצל שר הפלך בוילנה ובודאי ישיגו זאת.

נפסקה החקירה שלא היה לה הד רב אחרי מה שראו בז'וסלי בבית הכנסת ובתוך העיירה ובחצרותיה. והנה אני בעגלה רתומה לשני סוסים בדרך לז'יזמורי, ובעגלה קרנסקי וקורובקו וורה אוסיפובנה וישניאק, הרגשתי עלבון צורב שקרנסקי בדברו על בת הטוחן מוילון הפליט, שהיפהפיה כאילו ירדה מתמונה שעל הקיר, עם בחורות שכאלו טוב לבלות „בלילות הלבנים" בפטרוגראד ולא להאזין לשיחות איומות. קורובקו תפס מיד את חוסר הטעם ואי־המוסריות שבדברי קרנסקי והעיר לו שכנראה שכח את תפקידם המוסרי, ומיד עברו לשיחות על מצבם של פליטים ועתידם, וקרנסקי התפלסף על חשבון האומללים ואמר בערך שלפי דעתו בעתיד הלא רחוק, ישתחררו מלחץ ה„הקהל", מכבלי דת יגטו, ויצטרפו להמוני העם הלוחמים נגד הצאריזם, וביחד עמם יפילו את שלטון העריצות ויהנו ככל האזרחים מחופש אזרחי מלא ומכל זכויות האדם. אותי הרגיזו מאד הדברים שנאמרו, אמנם, בגלוי לב, אבל ללא כל יחס לגודל האסון שבו היו נתונים הפליטים. הגב' וישניאק השתדלה להעמיד את הציר על טעותו: אסור להרוס את אותם החיים שהיהודים האומללים הללו היו רגילים בהם, לפני שיקבלו את כל הזכויות שהציר מבטיח להם בעתיד.

הבאתי את הדברים הללו כדי להצביע על הלך המחשבות בקרב האינטליגנציה היהודית המתבוללת שאנשיה היו מנותקים מתחום המושב, מהמוני עם, ועל יחסם של כוחות הקדמה הרוסיים לצרת ישראל. כאן מעמיד אני נקודה, כי בינתיים הגענו לז'יזמורי ושם היה עלי להציג את האורחים בפני הרב המקומי וגבאי המקום שהמתינו לבואם והצטרפו למשלחת בבקורה אצל האיספראבניק — הבקור לא נמשך, והאיספראבניק הסכים לדחות את הגירוש מז'יזמורי עד שיספיקו חברי המשלחת לבקר אצל הגוברנטור בוילנה.

אותו ערב חזרה המשלחת לפטרוגראד ואנחנו המשכנו בעבודתנו תוך שימת לב לכך שמשפחות שיש להם קרובים, מכרים וסיכויים להסתדר, יחישו נסיעתם. השתדלנו לקיים קשר עם מנהל תחנת הרכבת כדי להקל על היוצאים לדרך.

אינני יודע אם בזכות הביקור של המשלחת הנכבדה הופצה שמועה שהשלטונות מוכנים להתיר ליהודים לחזור לבתיהם בתנאי שיתנו בני־ערובה על התנהגותם לעתיד לבוא. כנראה שהיו דיונים בהצעה זו ובשעת הברורים

במרכז בפטרוגראד היו חילוקי דעות חריפים מאד. כמעט כל נציגי המפלגות היהודיות, מהציונים עד ה„בונד", דחו הצעה זאת בשאט נפש, ובעצם הדיון ראו קלון לעם היהודי, לא כן העסקנים שיצגו את העם היהודי במוסדות כלליים שונים והתיצבו תמיד בפני ממשלת הצאר בענינים היהודיים. הם היו בדעה אחרת — והיות והרוב המכריע התנגד לעצם הדיון בהצעה — החליטו לשאול את הרבנים והעסקנים היהודים מבין המגורשים ולשמוע את דעתם. גם לשם כך נבחרה ז'וסלי, כנראה משום מספר גדול של רבנים ועסקנים שהיו בין המגורשים.

והנה ביום בהיר אחד הופיע עסקן צעיר ממשפחה ידועה בפטרוגראד ושמו פרומקין *), הוא ביקש לקרוא לאסיפת עסקנים וגם ביקש לא לנהל שום תעמולה בין הקרואים לאסיפה, כי עליו לבחון את הדבר עוד הערב ולהשתדל להעביר את ההחלטה עד שעות הבוקר לעסקן ידוע בוילנה, חבר הדומה העירונית, אדולף גורדון, שנמנה עם מספר לא קטן של עסקנים אומרי „הן" והיה גם מוכן לשמש כבן־ערובה.

שאלתי את פרומקין אם באמת היתה הצעה כזאת ואם יש בה ממש, אבל לא יכולתי להשיג דבר מפיו, פרט לכך, שכל המפלגות היהודיות מתנגדות לעצם הצעה מעליבה זאת. נתבקשנו לא לנהל תעמולה בין המוזמנים והוא ישתדל להסביר להם את הענין כולו.

עשרות רבנים ועסקנים נענו להזמנה והישיבה, שהחלה בשעות מוקדמות של הערב, נמשכה עד שלוש בלילה.

עלי להעיד שהדבר לא היה ידוע לקהל רחב, כנראה שהעסקנים החליטו לברר זאת ביניהם לבין עצמם, אבל להחלטה סופית לא הגיעו. פרומקין, שהיה בין המתנגדים החריפים להצעת הממשלה, השתדל למסור את הענין בצורה מאד אוביקטיבית, ללא נסיון של השפעה מצדו לכוון את הויכוחים שהתנהלו באופן חפשי. העסקנים בפטרוגרד המחייבים לקבל את ההצעה השתדלו לבסס אותה על כך שהממשלה מתחרטת על כל הענין ומחפשת דרך לצאת מן המבוך. אלה היו לרוב עסקנים ידועים וודאי שבמקרה של תשובה חיובית מצד היהודים היו הם בין הראשונים, שהממשלה היתה דורשת אותם כבני ערובה. הוא גילה גם בפניהם בצורה מקוצצת את דעת המפלגות המתנגדות ללא כל הדגשה מצדו על צדקת נימוקיהם. הוא הסתפק בהרצאה מאד מקוצרת ותכליתית. אין אני יודע ולא התעניינתי לדעת אם הגיעו לעסקנים האלה הדים מהויכוח שהתנהל בפטרוגראד וכנראה שגם בוילנה היו מעורבים בענין לא עסקני „יקופו" אלא עסקנים מקובלים ונציגי המפלגות; אבל העסקנים ההם היו חפשיים מכל השפעה ויכלו להתיחס לשאלה באופן חפשי ביותר, אם כי נאמַר להם על ידי פרומקין שבדעתם יתחשבו עסקני פטרוגראד.

ונדמה לי שמה שקרה בדיון בפטרוגראד ובוילנה קרה גם בין העסקנים שנשארו למעשה בלי עיירות ובלי קהילות ונחשבו למחוסרי מנדטים.

אינני יודע אם כל הנימוקים היו זהים — שמעתי הרבה נוסחאות והעיקר רובם התנגדו, אם כי היה מספר מחייבים ביניהם. המחייבים התריעו נגד האינטליגנציה הרוסית, נגד כהני דת שלא קמו כחומת מגן לפליטים ולא תבעו

*) יעקב פרומקין, מחשובי העסקנים בפטרבורג, חבר המשרד הפוליטי היהודי, שסייע לצירי הדומה היהודים בעבודתם בדומה.

מהממשלה הצארית לבטל את הגזירה של המצביא הראשי שלה ואף על פי כן טענו: ישראל ערבים זה לזה בכל המקומות ובכל הדורות, ואין קרבן שידרש ולא ינתן להצלת הכלל. עשרות ומאות קהילות נחרבות, רכוש יהודי הולך לטמיון, לא ידוע כמה זמן תמשך המלחמה. הם תבעו מהנוכחים לא להיתפס לאשליות ולא לדון בהצעה בקלות־ראש, אם כי הצעה מעליבה היא, אבל מי יערוב שהשלטונות אינם מחפשים דרך לצאת בכבוד מכל העסק, לאחר שנוכחו לדעת שהיהודים שמשו „השעיר לעזאזל" למפלות הצבא הרוסי.

לאחר מכן קמו איש איש מהשוללים והביעו את התנגדותם החריפה והמוחלטת, ונוסף לנימוקים ידועים וברורים הוסיפו לבסס את עמדתם השלילית בהערות כבדות משקל מצדם. הנה — טען אחד — היהודים חיפשו תמיד דרך לצאת למחוזות הפנימיים ברוסיה והדבר לא ניתן להם. הם הוצמדו לגבולות גרמניה. כיום אנו אשמים שממשלת הצארים לא דאגה ליישב בגבולות מגאמני העם הרוסי. מדוע אין חושדים בגנרלים ממוצא גרמני שתפסו עמדות מפתח בצבא הרוסי? מי יערוב לנו שבמקרה הצורך לא יחפשו בנו שוב „שעיר לעזאזל". הלא המלחמה לא נסתיימה עדיין ואין כל ערובה לנצחונות הצבא הרוסי בימים יבואו.

הקהל הרחב שבין הפליטים לא יאמין לכל ערבויות ואנו בטוחים שלא יעלה בידינו להשלות אותם, רובם נרשמו ליציאה למקומות המרוחקים ברוסיה ללא כל בטחון שיעלה בידם להסתדר אפילו זמנית, והכל בגלל הרדיפות המעליבות ללא כל יסוד.

יהודיה אחת בגיל העמידה אמרה, כשהחל הקהל להתפזר עם קבלת החלטה: „בין כך לא נחזור לביתנו אחרי המלחמה, נעלה לארצנו הקדושה".

ולסיום הוחלט שטוב יעשו עסקני פטרוגראד הנכבדים אם ידחו את כל ההצעות „הטובות" הללו, אף אם הן תהיינה מלוות ערובות מספיקות מצדם של השלטונות שהנגישות והפרעות נגד היהודים לא תחזרנה שוב, ואין אנו חייבים להקל על השלטונות לצאת מהמבוך.

והכרעה נפלה, ברוב מכריע נתקבלה החלטה שלילית והוטל עלי להעביר את ההחלטה בצורף הפרוטוקול המפורט לידי א. גורדון, הנזכר לעיל, שהמתין במעונו בווילנה בשעות הבוקר, כי היה עליו לפעול בנידון במקרה שתתקבל החלטה חיובית. מה היה טיב הפעולה הזאת לא נודע לי. בצער והתמרמרות שמע גורדון על ההחלטה שנתקבלה והטיל את האשמה על מנהיגי המפלגות הבלתי־אחראיים למעשיהם ואינם מניחים לטפל בשאלה העדינה והטראגית של החזרת הפליטים לבתיהם, לאלה שהדרכים לביטול הגזירות נהירים להם יותר.

ג.

הדיפורטאציה נמשכה והיהודים השתדלו להקדים את יציאתם מז'וסלי. מאות משפחות פליטים הסתדרו בווילנה וסביבתה, אבל רבים היו נאלצים לעשות דרכם לדרום רוסיה, למרות ההודעה שהפליטים רשאים להתיישב באורח זמני גם במרכז רוסיה מחוץ לתחום המושב, פנו רובם של הפליטים לערים ועיירות בדרום רוסיה. סמוך לאותו הזמן ניתנה רכבת מיוחדת שה„יקופ" קבל אותה ע"י הועד הטאטיאני (על־שם בתו הבכירה של המלך ניקולאי השני) שטיפל בעזרה לפליטים ובה העברנו קרוב לאלף איש בבת אחת. ראיתי את עצמי כמיותר בז'וסלי והצטרפתי ללוות את הרכבת האחרונה. בתחנת הרכבת ניסינו

לסיים את המו״מ עם מנהל התחנה שהשתדל להפחיד אותנו שלא נצליח בשעה קצובה להעלות את כל הנוסעים. הוא הזהיר אותנו כבעל נסיון בהסעת מגויסים שאנו נמצאים סמוך לגבול, ואותה השעה שהוא הקציב להעמסת הקרונות לא תספיק לנו, ואז ישארו האנשים במקום; הוא גם הפליט כמה בטויים מעליבים מאד, אבל בסופו של דבר הוקצב שטח לריכוז הפליטים ועלינו היה לדאוג לשקט וסדר מוחלט.

עם אור הבוקר התחלנו להעביר את הפליטים לתחנת הרכבת — כולם היו מחולקים לפי מספרים בקרונות ועל כל קרון — ראש קבוצה. הסידור היה מדויק והעמסת החפצים והאנשים התנהלה לכל הקרונות בבת אחת.

הקבוצה המלווה היתה מורכבת ממתנדבים, סטודנטים מפטרוגראד, ובראשה ה׳ א. אידלסון (כיום אילון, מנהל המדפיס הממשלתי בירושלים).

ניתנה לנו ע״י מנהל התחנה שעה אחת להעמסת הרכבת ואנחנו הספקנו לסיים את העבודה תוך 45 דקות. באתי אליו לפני הזמן הקבוע. המנהל לא רצה להאמין לי ויצא לראות במו עיניו. זכינו למחמאות שהוא, מנהל התחנה, מאמין ביכולת היהודים לעשות עבודה מסודרת.

את הדרך עשינו עד ביאַלא צרקוב (שדה לבן), שהיתה התחנה האחרונה.

בכל התחנות, שהיו שם ועדים מקומיים ל„יקופו״ מצאנו אותם ממתינים עם מצרכים שהיינו מכניסים אותם לקרון מיוחד שבו נמצאה הקבוצה המלווה את הרכבת. כשהתחלנו להתקרב לתחנות בדרום רוסיה היינו משאירים בהן קרונות עם פליטים, שלהם ציפו כבר עסקנים שבאו להקביל את פני הבאים וסדרו ארוחות קלות לממשיכים לנסוע קדימה.

משפחות בודדות היו יורדות לפני כן, כי כוונתם היתה לכתחילה להגיע למקומות מסוימים בדרך. תקלות מיוחדות לא היו, פרט לעיכוב של כמה שעות בתחנה מרכזית אחת כחשודים במחלה מדבקת. שמחתי שאחרוני הפליטים הגיעו למקום מיבטחים. בהיותנו בקיוב קבלנו ידיעה שהחלה הנסיגה הגדולה של הצבא הרוסי, שבעקבותיה נעזבו פולין, ליטה והארצות הבלטיות. מהרתי לחזור לוילנה. בדרך ראיתי התקהלויות בתחנות הרכבת וגם התחנה בוילנה היתה כמרקחה. יהודים אמידים, סוחרים, בעלי תעשיה ובעיקר האינטליגנציה היהודית היו בין העוזבים את העיר. ובעיר עצמה מוסדות ממשלתיים וצבאיים עזבו או עוזבים את העיר. פליטים מהסביבה, שפחדו להשאר במקומותיהם, באו לוילנה זמנית. ערב כניסתו של הצבא הגרמני שרר בעיר שקט יחסי. השלטונות הצבאיים והאזרחיים לא הראו שום עצבנות כלפי היהודים. אדרבא, היחסים במגעים עם השלטונות היו תקינים, אפילו לפנים משורת הדין. אצביע על כך ששלטונות הצבאיים הציעו תמורת תשלום לקבל עשרת אלפים שקי קמח בשביל הפליטים לתקופה הראשונה של הכבוש הגרמני, וזה יכול היה בודאי להחשב כסימן טוב. וכך — עד השעות האחרונות לא היו כל הפרעות והנסיגה עברה בשקט.

ד.

נציגי ה„יקופו״ הפטרוגראדי הספיקו למסור את הנהלת העזרה למען הפליטים לאותם עסקנים שהחליטו להשאר בעיר, ביניהם ד״ר ויגודסקי יד״ר שאבאד, שמשפחותיהם עזבו את העיר. פעולת הפטרוגראדים נסתימה בנשף פרידה לכבודם — על שולחנות ערוכים כל טוב היו מסובים שליחי ה„יקופו״

הפטרוגראדי וביניהם: הברון גינצבורג, שמשום קומתו הנמוכה היה נקרא בפי כולם „בארונצ'יק", ואת זוהר ה„בארונסטבו" שלו איבד זה מזמן בסחיבת חבילות הפליטים בתחנת וילנה, המהנדס בולוטין, איסורוביץ, גרגל ואחרים, היה נוכח העסקן הציוני הידוע ד"ר צבי ברוק במדי צבא, כרופא ראשי בבית החולים הצבאי. מעסקני וילנה בלטו ד"ר ויגודסקי, שנבחר כיו"ר ועד העזרה, והד"ר שאבאד.

ראשון הנואמים, הד"ר צבי ברוק, אמר בין היתר שהוא נמצא עם הצבא הרוסי בנסיגה פרמננטית ונפשו הנסערת עוד לא שבעה נקם על כל אותם עלבונות ואסונות שהצבא הרוסי גרם להמוני עם היהודים והוא מוכן להמשיך באותה דרך עד ששר ההיסטוריה שלנו ישלים את נקמתו במלואה. ד"ר אולשונגר, תושב וילנה בתקופה האחרונה שלפני מלחמת העולם, חניך בתי אולפנא גרמניים — הלך בעקבותיו של קודמו בנוסחו הנקמני, והוסיף הערה משלו שבעוד מספר ימים נהיה כולנו עדים להפגנת סדר וכוח ברחובות וילנה והכובשים ישחררו אותנו מהכבלים הצאריסטיים. שני הדוקטורים, קרובים אלי לפי השקפתם הפוליטית התנועתית — הסעירו את רוחי עד היסוד. והנה קם ד"ר שאבאד, שלא הצטיין בהברקות קודמיו, בעינים פוזלות ימינה ושמאלה, במלים פשוטות אמר שאין הוא שותף לרגשי נקמה, הרגשה זו זרה לו לגמרי, כאב לבו על אסונות עמנו והוא מרגיש ויודע שהעם מצפה לקצת נחמה, לימי שקט, מרפא ליסורי הרבים — האם כל זה יבוא מידי הגרמנים? ולהשלמת רעיונו התיצב במלוא שעור קומתו הד"ר י. ויגודסקי, כעין פתיחה לאותן הופעותיו הגאות נמרצות ושקולות כאחת בתקומת הכבוש הגרמני — והכריז: „ללא כל רגש של נקמה בלבי צופה אני לעתיד. בימים האחרונים היינו עדים לשנוי ניכר ביחסם של השלטונות הצבאיים והאזרחיים אלינו. אנו, אזרחי הארץ הזאת, לחמנו על זכויות עמנו, מלחמת עולם זו מרחיבה את האופק למאבקים הבאים של עמנו לזכויותיו — לא ברגשי נקמה בלבד יחיה העם, חופש לעמי, זכויות אזרחיות ולאומיות למען עמי ממלאות את כל ישותי ואיה הנביא שיבטיח, שהנחמה קרובה באמת אלינו. אין אני רואה כקודמי את הגאולה בשבילנו מהכובשים הגרמניים. ידוע ידעתי את העם הזה מאז ומתמיד, בהנהגתו הפרוסית, היונקרית; ידעתי להעריך את כוחו הצבאי של העם הזה, האחראי למלחמת עולם זו. נכון שנראה אותם בהליכתם המאומנת, רבת עוצמה בה יעברו דרך רחובות עירנו, והם אולי יסירו את הכבלים המשטרתיים המעיקים עלינו, אבל יטילו מיד ובמלוא כוחם כבלים משלהם. וימים יבואו יגידו לנו שלא ל„נקמה" כזאת ציפו המוני יהודים. שאנו נתבעים לשרת אותם, אנו מהוים משמרת חדשה לכם, ליוצאים מפה ונמשיך אתכם יחד, אתם שם ואנחנו פה, לשרת את העם תוך ציפיה לגמר המלחמה ונצחון הצדק".

כעבור שעה קלה, כאשר התרחקו העגלות שהובילו בכוון למולדצנו את עסקני ה„יקופו", בחזרה לביתי, המשכתי להרהר: מדוע הכזיבו אותי הקרובים אלי בהכרתם התנועתית ומדוע ממשיכים ללכת אחר ברק המהפכה הרוסית עסקנים כד"ר שאבאד ואותו הקדוש ויגודסקי, שנעשה קרוב לי באותו ערב פרידה. האם ימשיך הד"ר בפעולתו, תוך קשר אידיאולוגי לרעיונות כלל אנושיים, אם לא יעמיק בהכרתו הלאומית ולא יתן יד לתנועתנו הצעירה, לחלוצי התנועה המצפים בכליון נפש לבשורה הגדולה, המתקרבת ובאה.

כך הרהרתי באותו ליל שימורים — והנה לאחר שנתים וחצי בלבד, לאחר

שד"ר ויגודסקי התיצב במערכה הקשה נגד הכובשים הגרמניים והוגלה למחנות הסגר — לאחר המהפכה ברוסיה ולאחר הצהרת בלפור, שאת בשורתם קבל במחנות הגרמניים — ראיתיו עם ציונים דגולים כשמשון רוזנבוים ול. יפה צועד ברשימת הציונים בבחירות לקהילה היהודית בוילנה.

והרגשתי בכך מעין ראית הנולד באותו ליל שמורים עת ראיתי את עסקני וילנה בזיום.

ד"ר מרים הלפרן־פרוג'ינין

ב„פלוגה לרפואה ולתזונה" מפטרוגראד

א.

התפתחותה של הרפואה הציבורית היהודית ראשיתה בשנות מלחמת העולם הראשונה. הדחיפה לכך באה לא מיהודי תחום המושב, אלא ממוסקבה ומפטרוגראד, כאשר אסון איום פקד את יהדות רוסיה. האוכלוסייה היהודית באיזור הסמוך לחזית הצפונית־מערבית הואשמה על ידי שלטונות הצבא הרוסים בריגול לטובת הגרמנים, וכתוצאה מהאשמות חסרות שחר אלה באה פקודה צבאית לפנות מן היהודים את כל רצועת הישובים הסמוכה לחזית. רבבות יהודים מערי ליטה ועיירותיה גורשו בתוקף פקודה זו ממקומות מגוריהם. לגירוש קדמה תקופה של הוצאות להורג בלי משפט ופעולות אחרות נגד האוכלוסיה היהודית. עם הגירוש יצאו לדרך גברים, נשים וילדים, מבלי להוציא מן הכלל חולים, זקנים ויתומים. כל אלה הפכו ביום אחד למחוסרי גג ולמחוסרי אמצעים למחיה. הם הופנו ראשית כל לוילנה ולעיירות הסמוכות לה.

פעולה אכזרית זאת זעזעה את דעת הקהל היהודית בכל פינות רוסיה ומחוצה לה. החלה תנועה רצינית לארגון עזרה לנפגעים. בפטרוגראד הוקם „ועד עזרה ליהודים קרבנות המלחמה" שנקרא (בהתאם לראשי תיבות שמו הרוסי) „יקופו", יושב ראש הועד היה הבארון אלכסנדר גינצבורג. שאר חברי הועד: עורך הדין ה. סליוזברג ואהרן קאמינקא. המזכירים הראשיים: מאיר קריינין וליאונטי בראמסון. לועד עזרה זה נתרמו סכומים עצומים הן מיהדות חוץ־לארץ והן מעשירי היהודים במוסקבה, בפטרוגראד ומקומות אחרים ברוסיה.

בכספים אלה החליט ועד „יקופו" להקים שתי „פלוגות לסעד רפואי ולתזונה" (Медико-Питательные Отряды) ולשלוח אותן למקומות הסמוכים לקוי החזית לעזרת הפליטים מחוסרי הכל.

איך קרה הדבר שגל זה של פעילות ציבורית סחף גם אותי בשטפונו? לאחר שחיפשתי לשוא ארגון יהודי לרפואה ציבורית נסעתי לשנתיים ימים לאזור האגמים של ה„זימסטבו" בפלך נובגורוד. עבדתי כרופאה באיזור שקטרו היה כ־80 ק"מ. בנסעי לבקר חולים דרך יערות עד רכשתי לי נסיון רב וחכמת חיים, והכרתי את יסודות ארגונה של הרפואה הציבורית.

ב־1914 נקלעתי לפטרוגראד וממקום עבודתי החדש הייתי מבקרת בבית־החולים האבוחובי, אחד מהגדולים והמפורסמים בעיר.

בבית־חולים זה הכרתי את הרופא הצעיר יליד קובנה ד"ר שמעון פרומקין. ד"ר פרומקין, חניך התרבות האירופית, שדמה מעט מאד ליהודי, הפתיעני בנאמנותו לעמו, בידיעתו את מצב היהודים ברוסיה ואת המוסדות הקיימים בין היהודים ולמען היהודים. ליבו הרגיש לא יכול היה להשלים עם רדיפות היהודים, וביחוד התמרמר על המאורעות האכזריים שהתחוללו באזור החזית הצפונית־מערבית. הוא העמיד עצמו לרשות ה„יקופר".

באחד מימי החורף, כשחזרנו יחדיו מבית־החולים, סיפר לי ד"ר פרומקין על החלטת הועד להקים שתי פלוגות לסעד רפואי ולתזונה. פלוגות אלו צריכות היו לפעול בעיירות שבין קובנה לוילנה, בהן נמצא, לפי דבריו, ריכוז גדול של יהודים מגורשים. הוא שאלני בזהירות אם לא ארצה להכיר את העסקנים ואת המארגנים של סוג חדש זה של עזרה רפואית־סאניטרית לאוכלוסיה היהודית. לאחר שהבעתי את הסכמתי הציע לי ללכת יחד עמו למארגן הראשי של הפלוגות הנ"ל ד"ר גראן.

בלב דופק נגשתי לדלת משרדו של ד"ר גראן. נכנסתי, לפני עמד אדם לא צעיר לבוש מדי צבא, שפניו נראים חמורים, אולם הם רק שמשו מסוה לליבו הטוב, כפי שהתברר לי לאחר מכן. הוא היה גבוה, בעל צורה, יהודי שנטמע כליל בגוים. ד"ר גראן שימש רופא ה„זימסטבו" של סאמארה. הוא היה באקטריולוג לפי התמחותו ולאחר מכן שימש פרופסור לבאקטריולוגיה באוניברסיטת קאזאן.

מדבריו הראשונים הבנתי כי הפלוגות נועדו לא רק להביא עזרה ראשונה לנפגעים, הן צריכות היו להתפתח תוך פעולתן לגרעינים של פעילות רפואית חברתית קונסטרוקטיבית, להלחם במחלות המדבקות, להביא עזרה לנשים הרות ולעוללים וכד', ספרתי לו על עבודתי הקצרה כרופאה עצמאית, ובו במקום הציע לי ד"ר גראן לשמש מנהלת של המחלקה הרפואית באחת משתי הפלוגות. מחיתי בתוקף נגד הצעה זו וסרבתי לקבל על עצמי תפקיד אחראי כל כך. הבעתי נכונות להצטרף לעבודה על־יד רופא ראשי מנוסה. לאחר שד"ר גראן עמד על דעתו בהסתמכו על נסיון עבודתי ב„זימסטבה" הסכמתי לקבל עלי את תפקיד הרופא הראשי באחת הפלוגות לחודש ימים.

במהרה הורכב צוות רופאים ועוזריהם וד"ר פרומקין החל יחד עמנו בעבודות הכנה ליציאה לדרך.

בהתאם לתכניות שעיבד הועד נערכו רשימות של מכשירים רפואיים, רפואות וכו' הדרושים לארגון עזרה לחולים. הקמנו צוות לטפל בילדים ובבתי־ילדים. סודרו התיעצויות בהן השתתפו חברי הפלוגות ושמעו הרצאות מפי פרופסורים מומחים על מאבק במחלות מדבקות, וביחוד בטיפוס הבהרות. נקנו שתי מערכות של אינבנטאר, מאלה המכונים „אינבנטארים קטנים", שנועדו לפעולות מיידיות בכל מקום והכילו מינימום של מכשירים רפואיים וחמרי מזון. אינבנטארים אלה הטענו בקרונות משא ברכבת אחת עם הפלוגות. אותה שעה הוכנו „אינבנטארים גדולים" להקמת בתי־חולים ארעיים, מרפאות, קונסולטציות לילדים, „טיפות חלב" ובתי־מרקחת. אלה העמסו על קרון מיוחד שנסע לאחר מכן למקומות בהם עלולים היו לקום ריכוזי פליטים גדולים.

מעניינות מאד היו ההתיעצויות המוקדמות שנערכו בדירתה של וירה אוסיפובנה וישניאק (לבית רובאשוב). היא היתה משפטנית לפי השכלתה ונועדה לנהל את מחלקת התזונה באחת הפלוגות. בהתיעצויות אלה נפגשו אנשים מחוגים ומקצועות שונים. על סדר היום עמדו שאלות שונות שנגעו למאורעות הזמן.

הפלוגה המדיצינית בז׳וסלי

שורה א׳ (מימין לשמאל): גיטה נאומובנה קרול, גב׳ רבקה ריינס (מוילנה), שרגא אנתוביל (מוילנה), ד״ר אלימלך ריינס (מקובנה), קליאצ׳קו (מז׳וסלי), מהנדס יצחק וילנצ׳וק
שורה ב׳: דינה אברמובנה נפומניאשצ׳, וירה אוסיפובנה וישניאק־רובשוב, ד״ר מרים הלפרן־פרוג׳נין, וירה נאומובנה זלטופולסקי.
שוכבים: ורניק שבתי (מוילנה), מהנדס זכריהו ריינס (מוילנה), דמבו (מפוניבז׳ — אבסלבנט פסיכו־נברולוגיצ׳סקי אינסטיטוט).

חלוקת בשר לפליטים בז׳וסלי ע״י נציגי „יעקאפא״

מגרש משחקים לילדי הפליטים תחת כפת השמים בז׳וסלי

ריכוז הפליטים בבית הכנסת בז'וסלי

מגורשי בית מושב זקנים בתחנת הרכבת של אניקשטי

חוץ מבעית העזרה החמרית והרפואית דנו גם בבעיות מדיניות. באו עמנו במגע חברי הועדות לחקר הפעולות הבלתי־חוקיות של השלטונות הצבאיים הרוסיים והאנשים שניהלו בסתר חקירות אלה, המצפון הציבורי היהודי לא השלים עם ההאשמות הנתעבות בריגול ועם הוצאתם להורג בלי משפט של אנשים חפים מפשע. מרירות זו חיפשה לה מוצא בפעולה צבורית.

גם החברה הרוסית הזדעזעה. עורכי־דין, סופרים וכו', בהם גורקי, אנדרייב וכו', הקימו כמשקל נגדי לרוח האלימות ושנאת היהודים את „החברה הרוסית לעזרת היהודים נפגעי המלחמה", באחד הימים העצובים, בהם ישבנו בביתה של גב' וישניאק, באו נציגיה של חברה זו. ידידים יקרים אלה בקשו שישתפום בעבודות פלוגותינו הקטנות, והביעו נכונותם לצאת עמנו לעזרת היהודים שמעמדם נהרס. אולם החלטנו שלא תהיה ברכה בשיתוף זה. גישתנו לנפגעים באסון היא גישה משפחתית, עזרת אחים לאחים, והאנשים הרוסים, על מנת לעזור לאסונם של אנשים זרים להם, יוכלו לבצע זאת בארגון משלהם ובכוחותיהם הם. בהתאם לכך הוקמו אז „פלוגות החברה הרוסית לעזרת יהודים נפגעי מלחמה".

לאחר מכן, הקימה חברה רוסית זאת, בהדרכתם של החברות היהודיות הגדולות אופ"ה („חברה מרבי ההשכלה") ואוז"ה („החברה לבריאות היהודים"), מוסדות יפים במקומות ריכוזם של המגורשים במינסק, בבובריוסק ובמקומות אחרים.

ב.

הקמתן של „הפלוגות לסעד רפואי ולתזונה" הושלמה במהרה. וביום קיץ חם של יולי התאספו על רציף תחנת הרכבת לצארסקויה־סילו הנוסעים ומלויהם. אחת הפלוגות נשלחה לעיירה זוסלי והשניה — לשירבינט (שתיהן בפלך וילנה). היחידה הרפואית בכל פלוגה היתה מרכבת מרופא מנהל ושני עוזרים רפואיים. עובדים סניטאריים וטכניים היה בדעתנו לגייס במקום עבודתנו.

קרובים וידידים וכן טובי החברה היהודית בפטרוגראד באו לרציף התחנה להפרד מעמנו. פרחים, דמעות, איחולים טובים הדגישו את חגיגיותו של רגע זה וביטאו את רגשי האחריות העמוקה לתפקיד שהוטל עלינו ושהיינו מוכנים למלאותו בכל לב ונפש.

בקרון הרכבת נפגשנו עם חברינו ביחידת התזונה ובראשם המנהלת של פלוגת זוסלי וירה וישניאק. לכאן הגיעו גם ליאונטי בראמסון והבארון גינצבורג, נוכח גם מר גרגל, שנסע עמנו כמיופה הכוח של „יקופו" לעניני הפליטים והמגורשים. במשך הנסיעה לא היו כמעט דיבורים ביניינו. כל אחד היה שקוע במחשבותיו הנוגות.

בווילנה נפגשנו לראשונה במגורשים. ליאונטי בראמסון הוביל אותנו לבית־הכנסת שבו התגוררו אנשים אלה. עיניהם הביעו אימה ויאוש, יאוש של אנשים שחיו לפני זמן קצר חיים מסודרים בחיק משפחותיהם ועתה הפכו לאביונים חסרי־גג, מופקרים עם בני משפחתם לתלאות הגירוש.

אימה אפפה אותנו. צצו ספקות בליבנו בערכה של השתתפותנו באסון זה שאין לו גבול. ל. בראמסון ניסה לבטל את ספקותינו. הוא אמר שהביאנו למקום זה על מנת שנתרגל ‚כביכול' לעמוד בשלוה פנים אל פנים אל מול ההמונים הסובלים. אף על פי כן הוציאנו מהר מאותו מקום. ביום המחרת יצאה פלוגתנו לזוסלי.

חברי הפלוגה שלא היו קשורים ברפואה יצאו להכין דירה. אני ועוזרי הרפואיים פנינו להקים את המרפאה. עד הצהרים פרקנו את מטענו המצומצם. סידרנו אולם בדירה שנמסרה לנו ומיד החילונו לקבל חולים.

העיירה ז'וסלי על 1500 תושבים ו־500 בתיה לא יכלה להכיל את כל הפליטים שבאו אליה, ומספרם הגיע ל־5000 איש. הם שוכנו באורוות, ברפתות ולהבדיל בבתי־כנסיות, קודם כל דאגנו לילדים. לא עבר יום וחברינו, בהדרכתה של המורה וירה זלאטופולסקי, כנסו את הילדים במגרש המשחקים. חוץ ממשחקים ופעילות חברתית אחרת, קבלו הילדים במגרש גם תזונה מתאימה.

לגבי המבוגרים הנהגנו חלוקה יום יומית של צרכי אוכל. נראה היה לנו כאנושי יותר שהפליטים יכינו בעצמם את מזונם ולא יקבלוהו מוכן במטבח הכללי. הופעתם של כמה מקרי שנית הצריכה ארגון מהיר של בית חולים קטן ובידודם של החולים.

יחד אתנו, יוצאי פטרוגראד, עבדה גם קבוצת סטודנטים מתנדבת שבאה מוילנה. הם שתפו פעולה עמנו תוך מסירות ומרץ. בהם אזכיר את האחים ורניק, את וולק, את האחים ריינס. עוזר נאמן לנו היה מר וילנצ'יק (כיום בישראל). קשר נפשי חם היה קיים בינינו לבין המגורשים. בכל יגון בכל מקרה שאינו רגיל — לקחנו חלק.

לא אשכח את הלילה בו העירונו לפתע וקראו לנו לטפל בקבוצת מגורשים חדשה, שהגיעה אותו לילה מהעיירה סרדניק. בקבוצה זו התבלטה נערה צעירה יפת תואר עד להפליא. היא סיפרה בכאב ובהתרגשות בלתי־רגילה על אביה, ראש ועד הקהילה בעיירתו, שנאסר יחד עם אחרים באשמת ריגול למען הגרמנים, ובו במקום, בלי חקירה ומשפט, נידון למוות. פסק הדין הוצא לפועל לעיניה. לפני שפגע בו כדור המוות קרא האב: „תמות נפשי עם פלישתים".

והנה פרשה את צילה על ז'וסלי ענגה חדשה, קצין משטרה בא לעיירה, אסף את כל תושביה בבית־הכנסת ותבע מהם: א) למסור לשלטונות בני ערובה; ב) להתחייב בכתב לרגל ולמסור ידיעות על שכניהם, וביחוד לגבי קשרים עם הגרמנים. אם לא תתמלאנה שתי דרישות אלה — יחול גרוש על כל האוכלוסיה היהודית בעיירה.

כל העיירה עטפה יגון, למרות שמש הקיץ הבהירה הורגש מחנק באויר כמחנק שלפני פרוץ סופת קיץ. בדרכי עקיפין הצליחו לשלוח רצים לוילנה, וכעבור שעות מספר באו לז'וסלי ל. יפה וד"ר ש. פרומקין, ועוד יהודי בשם מתתיהו גורדון, איש יפה תואר ושובה לב, דמות שנראתה כאילו בא מכתבי הקודש. בעזרתם עלה הדבר לבוא בקשר עם האסיפה בבית־הכנסת, שהיתה שרויה בתדהמה.

אנו, שהתרכזנו בחצר בה השתכנה הפלוגה, התרגשנו וחששנו שלא יספיק אומץ לב אזרחי לתושבי העיירה לדחות תביעות אלה. כלום אפשר היה לצפות לגבורה מן האזרח הקטן החרד לשלום בני משפחתו, לרכושו המעט שאגר אותו במשך שנות עמל רבות? נוראה היתה המחשבה שכולם יחתמו על תביעותיו של קצין המשטרה. אבל הנה חלפה אנחת רווחה בינינו. האסיפה בבית־הכנסת נסתיימה וממנה חזרו גאים ואמיצים. מכל תושבי העיירה נמצאו שלושים איש שסרבו לחתום על התביעות הנתעבות. „ולו גם יירו בנו, ולו גם יגרשונו מבתינו ויקחו את רכושנו לא נחתום — כן ענה בן העיירה היהודית — בין אנשים אספנו רכוש זה ובין אנשים נאספנו מחדש". „לא אחתום — אומר החלבן שהיה מספק

לנו חלב — אסע מפה.יביטו עלי השלטונות כעל מרגל, אולם מצפוני נקי בפני המולדת", נרגשים לחצנו את ידו של גיבור זה שהציל במעשהו את כבוד העם.

ג.

תוך כל הדאגות וההתרגשויות הללו נשלחתי לוילנה, היה הכרח לנהל משא ומתן על סידורם של הזקנים שבקרב הפליטים ולברר את בעית הקמתו של בית־חולים מרכזי לילדים בוילנה.

בהגיעי לוילנה נודע לי כי הגיעה משלחת מהדומה הממלכתית בפטרוגראד וחבריה הם קרנסקי (מי שהיה לאחר מכן ראש הממשלה הזמנית בשנת 1917) ופרופסור קורובקא. הם נסעו לוילנה בלויתו של מר איסורוביץ. הציעו לי להתלוות למשלחת זו בנסעה לז'וסלי. מטרתה של המשלחת היתה לחקור את הסיבות לעלילה הנוראה על האוכלוסיה היהודית ולהכיר מקרוב את תוצאותיה של עלילה זו. המשלחת שהתה בז'וסלי רק יום אחד. ראתה עין בעין את מצבם של מחוסרי הבית והכירה את אופי עבודתה של הפלוגה שלנו.

מקום ביקורה הבא של המשלחת היתה בעיירה הקטנטונת קוז', שעמדה על גבול החזית, ושממנה יצאה העלילה כאילו הגישו היהודים, יושבי עיירה זו, עזרה לגרמנים, בעמדם במרתפיהם ובאותתם מהם לגרמנים בסימנים מוסכמים. כידוע הצהירה המשלחת בחזרה לפטרוגראד כי אין כל שחר לעלילה זו, מאחר שבעיירה העלובה לא היו אפילו מרתפים שאפשר היה לאדם לעמוד בהם...

חוץ מן העזרה הממשית שהגשנו למגורשים ולאוכלוסיה המקומית בז'וסלי הבאנו להם בעצם בואנו לעיירה גם סיוע מוסרי רב. דומה היה שבואה של הפלוגה מפטרוגראד הפיג לא מעט את המתח הנפשי שבו היו שרויים אז היהודים במקום.

בשמחה רבה קבלנו את הידיעה כי בית־מושב הזקנים בוילנה כבר סודר, אספנו את כל שנזקקו למוסד זה — ישישים חלושים ותשושים — ויחד עם דינה אברמובנה, העוזרת הרפואית, יצאנו לוילנה.

בתחנת הרכבת בוילנה אירע לנו מקרה מעניין. הושבנו את הזקנים שלנו על יד קיר התחנה ברציף. אותה שעה הגיעה רכבת טעונה חיילים. מאחד הקרונות ירד גנרל רוסי, ובראותו במעמד צבאי זה את חבורת הישישים שלנו נדהם וקרא לדינה אברמובנה: „מה נעשה כאן?!" והיא ענתה לו בחריפות: „הרי אלה הם המרגלים מפוניביז', אדוני הגנרל".

סידרנו את „המרגלים שלנו מפוניביז'" בבית מושב הזקנים, לא עבר זמן רב וד"ר פרומקין סיים את דבר הקמתו של בית־חולים מרכזי לילדים בוילנה, ובכך הוקל בהרבה דבר אישפוזם של ילדים שחלו במחלות חמורות פחות או יותר.

בין שאר תפקידינו הרבים הוטל עלינו לטפל באֶבקואציה של המגורשים מז'וסלי לפנים רוסיה, ומעשה שהיה כך היה.

המוסדות היהודים המרכזיים הגיעו לכלל הכרה שהיהודים המגורשים ממקומות מגוריהם הקבועים לא יסתגלו לחיים נורמליים בתחום מושב היהודים ובעורף החזית. הם החלו במשא ומתן עם השלטונות על פתיחתם של הפלכים הפנימיים של רוסיה, שהיו מחוץ לתחום ישיבתם של היהודים, למגורשים. לאחר משא ומתן רציני וממשוך בא רשיון מהממשלה המרכזית להעביר את היהודים מחוסרי הבית לפלכים שעל יד הוולגה ולפלכים נוספים בלב רוסיה.

לשם הקלתו של תהליך ההגירה הקשה קבלו עליהם העסקנים היהודיים

תפקידים של מיניסטריון להגירה. על פלוגות הסעד הוטל לעזור לפליטים ופלוגות מיוחדות נשלחו מפטרוגראד ללוותם בדרכם.

בוקר אחד התאספה פלוגתנו בתחנה שבין ז׳וסלי לוילנה לחכות לרכבת שנשלחה להעביר את הפליטים למקום גלותם מחדש. עמנו היו גם בני נוער וסטודנטים מתנדבים מוילנה. בתחנה זו רוכזו הפליטים המועברים לפנים רוסיה. מיד הוקמה תחנת הזנה ובה מיחם גדול. בפינה אחרת סידרנו את נקודת העזרה הראשונה.

ציפינו במתיחות עד שבאה אל רציף התחנה הקטנה שלנו רכבת משא ואחריה קרונות משא להובלת נוסעים, הידועים בשם הרוסי Теплушки („טייפלושקי"). הממונה על הרכבת יצא והציג בפנינו תעודה ובה נאמר שרכבת זו נועדה להעמיס 1000 איש. קרון נוסעים אחד בשביל חולים נכלל בין קרונותיה ובו נמצאה פלוגת הסעד הרפואית שנשלחה מפטרוגראד מטעם ארגון „יקופו" ללוות את הפליטים בדרכם.

אנשים אלה זכו להציל את חייהם של רבים מן המגורשים בעת נדודיהם העגומים. היתה זו, אגב, פלוגת סעד ראשונה ברוסיה לעזרה רפואית ללווי פליטים ומגורשים בדרכם.

הושבנו את הפליטים הנתונים לחסותנו עם ילדיהם בקרונות המשא, סידרנו את חבילותיהם ומשאם. לחיצות ידם, מילות פרידה, הרכבת זזה. זמן רב נפנפנו ידינו לעבר הרכבת המתרחקת ונעלמת במרחקים. כמין ריקנות מלאה את לבנו. ודאגה עמוסה מלאה אותו לגורלם של האנשים שיצאו בדרך הנעלמה...

*

זו היתה ראשית הדרך. קשה לתאר באיזה תנאי הרס פעלו פלוגות הסעד שלנו. מי שנתקל ביסורים אלה שוב לא יכול היה להגביל את תקופת התנדבותו בחודש ימים.

נסיון גדול זה בסיוע לאסון הלאומי. הפך לאחר מכן, עם התפתחותו, לבסיס להקמת ארגון רפואי־ציבורי יהודי. אלה שהתנדבו לחודש ימים הפכו לנושאי דגלו של ארגון זה במשך עשרות השנים הבאות.

חברת אוז״ה OSE התפתחה כתוצאה ממפעל הסיוע למגורשים. הודות לשיתוף הפעולה ההדוק בין המרכז לחבר העובדים המסורים, רופאים, אחיות ומחנכים, ניתנה האפשרות לכונן בסיסים מוצקים לרפואה מונעת וקורטיבית בכל מושבות היהודים בפולין, רוסיה, ליטא, לטביה וכו׳. כך הוקם בעצם ימי הגירוש הגדול היסוד לרפואה הציבורית בקרב היהודים במזרח אירופה, שמטרתה היתה הבראת העם היהודי בכל מקומות מגוריו.

יהושע השל גורביץ

בימי הכיבוש הגרמני בוילנה ובסביבותיה 1915-1918

(קטעי זכרונות)

א.

חזית המלחמה מתקרבת לוילנה. מתחילה האֶבקואציה של משרדי הממשלה, בתי החרושת והעסקים. בין היוצאים עסקני ציבור רבים. לפני כניסת הגרמנים אל העיר עברו על התושבים ימים קשים. גייסו אנשים לחפירת חפירות מגן. המצב הכלכלי הלך ורע מיום ליום. חברי האגודות המקצועיות גויסו כמיליציה על מנת לקבל על עצמם את שמירת העיר בעת שתעבור מיד ליד. נשלחתי לרובע היהודי הידוע נובגורוד, מקום מושבם של העניים ואנשי העולם התחתון. ביום כיפור תרע"ו (1915) נכנסו החיילים הגרמנים לוילנה. לאחר שעברה עלינו, בימי השלטון הרוסי, שורת פרובוקציות, עלילות והוצאות להורג עבור „בגידה", לאחר דורות של שעבוד, פרעות וְגרושים, הפך יום הצום והתפילות ליום שמחה ושחרור.

אולם השמחה לא האריכה ימים. האשליות הולכות וחולפות. הגרמנים ממהרים לגלות את צפרניהם, מתחילים להנהיג „סדר" בעיר. המצב הולך ורע עם ריבוי ההחרמות של צרכי האוכל וסחורות אחרות. בעיר מתחיל להשתלט הרעב. אנו, אנשי המיליציה, היינו עדים לתמונות מחרידות בעת קבלת מנת הלחם הזעומה וצלחת המרק בבית המטבח לעניים. יום אחד הריחו תושבי נובגורוד שאופים לחם במאפיה. מיד קראו למיליציה וחלקו את הלחם, אלא שהוא לא הספיק לכולם והמקופחים בחלוקה שפכו זעמם על המיליציה. עמדו לתת לנו מכות ולפתע שומע אני קול רם מכריז: „מי שישלח ידו באדם זה, דמו בראשו" („ווער עס וועט אַרויפלייגן אַ האַנט אויף דעם מענטשן, וועט אַוועקגיין אָן אַ קאָפּ"). היה זה גנב שהכירני מבית־הכלא האנטוקולי. (ערב פרוץ המלחמה עבדתי בחברה ליצור נעלים. החברה הזמינה נעלים גם בבתי־המלאכה של בתי־הכלא בעיר. הייתי מבקר יום יום בבתי־מלאכה אלו ובאתי במגע עם אסירים שונים, מכייסים ועד רוצחי־נפש, וכן עם אסירים פוליטיים. עשיתי עמו חסד בעת שבקרתי בבית־הכלא וזכות זאת עמדה לי הפעם).

האוכלוסיה היהודית מתחילה למכור את כליה. מוציאים לשוק מה שרק אפשר מן הבגדים ומחליפים בלחם ובקמח. הקונטריבוציות שהוטלו על העיר הורסות את מעמדן של השכבות האמידות. שולחים אנשים לעבודת כפייה בגרמניה, עוצרים אזרחים במחנות כדי שיעבדו עבודת חינם בסלילת דרכים, בחטיבת עצים ביערות וכד'. התמותה בקרב האוכלוסיה היהודית הרעבה הולכת וגדלה. מגפת טיפוס הבהרות מפילה אלפי חללים. מתים מתגוללים ברחובות וילנה; מרעילים חולי־רוח ופרוצות, כדי להמעיט בפיות של אוכלים ואינם עושים. נוכחתי בפגישה של ועד האגודה המקצועית שלנו עם כתב של העתון הסוציאליסטי הגרמני „פורברטס". על דברינו המרים ענה הלה בקצרה: „זוהי מלחמה! אמסור הכל לסוציאל־דימוקרטים בגרמניה, אולי אפשר יהיה לעשות דבר מה". העסקנים המסורים, כמו הרב רובינשטיין, ד"ר שאבאד, הלוחם העז

ד"ר ויגודסקי, מנהיג הבונד איזביצקי־מיכאלביץ', מוחים וקוראים לאוכלוסיה לא לשלם את הקונטריבוציות, לא להישמע לפקודות. ד"ר ויגודסקי ואיזביצקי־מיכאלביץ' נעצרים על כך ונשלחים למחנה ריכוז בגרמניה.

הידיעות על מעשי האכזריות והעושק כלפי האוכלוסיה מגיעות לגרמניה ולארצות הנייטרליות. העולם עוד העמיד פנים בימים ההם כדבק באידיאלים הנעלים של אנושיות, חרות וכד'. הגרמנים אינם רוצים להתגרות בדעת הקהל. ארצות־הברית לא נצטרפה עדיין למלחמה, ומתביישים עדיין במקצת כלפי ועדות חקירה העלולות לגלות את האמת. כדי להחליש את הרושם על הנעשה באיזור החזית כלפי האוכלוסיה האזרחית מוצא השלטון הגרמני פקודה: לנקות את הרחובות מה„שנוררים". בשם „שנורר" מכנים הם כל אדם שאינו לבוש כראוי. את ה„שנוררים" תופסים ומעבירים ל„פוליגון". שם נמצאים הם במחנה מוקף גדרות תיל דוקרניים ונתונים לשמירה חמורה.

ב.

ה„פוליגון" היה מחנה אמונים קייצי של הצבא הרוסי סמוך למסילת־הברזל וילנה—דוינסק. תחילת המחנה מאחורי פודבירייזיה בכיוון לתחנת הרכבת נובו־סבינציאן.

למחנה זה פונו מקו החזית תושבי הכפרים בסביבה. ביניהם היו גם כשלושים משפחות יהודיות מהעיירות הסמוכות לחזית כמו קומאי, מאדל, היידוצישק וכו'. את המפונים הושיבו הגרמנים בצריפי ה„פוליגון". נאסרה עליהם היציאה מן המחנה. היה עליהם לעבוד עבור השלטונות, ובשכר עבודתם קיבלו מנות מזון מצומצמות, ולמעשה רעבו ללחם.

העובר סמוך למחנה היה נתקל במחזה מחריד. אנשים עמדו סמוך לגדרות התיל וזעקו בקולות פרא: „לחם, הצילו אותנו, אנו הולכים וגוועים ברעב".

מאחר שהמצב בווילנה הורע מיום ליום החלטנו, אנחנו יוצאי נובו־סבינציאן *), לחזור „הביתה". מרבית בני העיירה יצאו לפנים רוסיה (בתוכם גם הורי). כאשר נודע לנו, לקומץ היהודים שנשאר בנובו־סבינציאן, שבמחנה ה„פוליגון" נמצאים יהודים, עצורים וסובלים חרפת רעב החילונו מיד לחפש דרכים לבוא לעזרתם. בשבת בבוקר באו יהודים להתפלל בבית־המדרש היחיד שנשאר ברשותם (שני בתי מדרש אחרים הוחרמו לצרכי הצבא הגרמני). עליתי על הבימה בעת קריאת התורה, סיפרתי על הנעשה ב„פוליגון" ותבעתי לשלוח עזרה לעצורים. מיד בחרו ועדה של כמה „בעלי־בתים" חשובים. לא חיכיתי להזמנה והצעתי עצמי כחבר הועדה, ואמנם שאל מיד אחד מה„גבירים" לשעבר: „מי הוא זה השל גורביץ?"

אספנו כספים, קנינו שלוש עגלות קמח וברשותו של המפקד הצבאי יצאנו, ארבעה איש, להביא את הקמח ל„פוליגון". העגלות העמוסות קמח נוסעות לאיטן, אנו הולכים מאחריהן ומדברים בינינו על השליטים החדשים, על המלחמה, ולפתע שומעים אנו קול קורא: לעצור! מתקרב אלינו קצין גרמני וצועק: ידים למעלה. אנו מרימים ידינו וצופים באקדח המכוון אלינו. הוא מחפש בכלינו וקורא:

*) נובו־סבינציאן היתה עיירה שהתפתחה סביב תחנת הרכבת וילנה—דוינסק, שהיתה מרוחקת 40 ק"מ מהעיר סבינציאן. ב־1897 נמנו בה 450 יהודים ו־800 נוצרים.

יהודים ארורים, מה מעשיכם פה? הראיתי לו את מכתב המפקד וספרתי כי מביאים אנו סיוע לפליטי מלחמה. „כן, יודע אני — אומר הוא — אתם היהודים, מבריחי סחורות אתם". ובכל זאת עזב אותנו והגענו בשלום ל„פוליגון". התיצבנו בפני מפקד המחנה וברשותו כינסנו את כל היהודים העצורים. היה זה יום ראשון בשבוע והאנשים לא עבדו. בחרנו מביניהם נציגים שיחלקו את המצרכים שהבאנו וחזרנו הביתה.

התברר כי יהיה עלינו לשלוח עזרה זו מדי שבוע בשבוע. פנינו על כן לקהילות קולטיניה, סבינציאן, ופודביריז'יה לקחת חלק בפעולה זו. בפגישת נציגי הקהילות הוחלט לפנות באמצעות עסקני וילנה למפקדת האזור המזרחי העליון („אבער־אוסט") ולבקש את שחרור המשפחות היהודיות העצורות והעברתן למחוז פוניביז'. כן הוחלט להמשיך במשלוח הקמח מדי שבוע בשבוע עד שחרורם של האנשים. פנינו גם ל„איחוד היהודים הגרמנים" בברלין, שגם ממנו קבלנו תמיכה באמצעות הרב הצבאי לוי.

מדי שבוע בשבוע הייתי נוסע עם חבר ועדה שני למחנה ה„פוליגון". מפקדי המשמרות כבר הכירו אותנו ולא ערכו ביקורת בכלינו. צפינו לשחרורם המהיר של העצורים היהודים, אולם הרשיון לכך לא ניתן, והנימוק היה שאין לשחרר את היהודים כל עוד אין משחררים את הנוצרים.

ג

המצב בנובו־סבינציאן הורע עקב המצב הקשה בחזית וההחרמות של צרכי מזון אצל האכרים. הרעב גרם להתפשטות טיפוס הבהרות. דירותיהם של אזרחים הוחרמו עבור אנשי הצבא, והיתה נטיה להיפטר לחלוטין מן האוכלוסיה האזרחית ולפנות אותה אל הכפרים הסמוכים.

אותה שעה עבר הרב הצבאי לוי דרך נובו־סבינציאן. הזמנו אותו לישיבת עסקני הקהילה, בידענו שהוא משמש נציגו של ועד העזרה של יהודי גרמניה. בעת הישיבה דיברו בזהירות על המצב הקשה של האוכלוסיה היהודית. בקשתי רשות דיבור ותארתי במרירות את המצב כמו שהוא, ועל כך שרוצים לקחת מאתנו את בית־המדרש האחרון, ואותה שעה אין פוגעים בכנסיה הקתולית בעיר. הרב לוי ענה לי: „בני, עוד צעיר אתה וחם מזג, אינך צריך לדבר כך בנוכחותם של אחרים, משום שיכולים לאסור אותך. אמנם קשה עתה המצב והיהודים יסבלו במלחמה זו יותר מאחרים".

בקולטיניה ישב בימים ההם קצין שהיה ממונה על חטיבת העצים ביערות הסובבים את העיירה. הרב יוסף כהנמן התידד עם אותו קצין גרמני וניצול היערות נמסר לסוחר היערות הנודע גרשון רודניצקי. בגלל העבודה ביערות לא חסר אוכל בעיירה. היהודים בישובים הסמוכים שנודע להם כי אפשר להשיג צרכי מזון בקולטיניה נהרו אליה. לא רק מהסביבה הקרובה, אלא אפילו מוילנה הרעבה באו אנשים לחפש מזון בקולטיניה. הרב כהנמן השפיע על הקצין הגרמני, שהיה אדם נוח לבריות, להרשות לבאים לקולטיניה להתישב במחוז פוניביז'. החלטנו להבריח את העצורים ב„פוליגון" ממחנה המעצר ולהעבירם למחוז פוניביז'. מסרנו להם שעליהם לצאת אחד אחד מן המחנה ואנו נשלח אותם לקולטיניה. לא רצינו להמשיך ולשלוח אוכל לאנשים שנשארו, ופקדנו על כל המשפחות הנשארות לצאת ליער, שם נאסוף את כולם בעגלות ונעבירם לנובו־

סבינציאן ומשם ברכבת לקולטיניה, וממנה יפזרום בישובי מחוז פוניביז'. בדרך זו חוסלה, בעזרת הרב כהנמן, בעית היהודים העצורים ב„פוליגון" *).

ד.

המפקח על החינוך של השלטון הצבאי הגרמני קרא אליו את נציגי היהודים בעיר והודיע להם שעליהם לפתוח בית־ספר לילדים היהודים, אף החתים אותם על הצהרה בה הביעו את הסכמתם ששפת הלימודים תהיה גרמנית. בשבת ילמדו לימודי דת וביום א' יהיה בית־הספר סגור. נציגי היהודים, שהיו רגילים עוד מימי הרוסים שהשפה הנהוגה בבית־הספר היא שפת השלטון, קודם רוסית ועתה — גרמנית, הסכימו לדרישתו זו.

אני, שניהלתי עוד בימי השלטון הצארי מאבק להשלטת האידיש כשפת לימודים בבית־הספר היהודי, פתחתי במאבק נגד בית־הספר הגרמני. ידעתי כי הפיקוד הגרמני העליון פקד שכל אומה בשטח הכיבוש תוכל ללמד את בניה בשפתה היא. הודות לתמיכת ההורים שהבינו את ערך הלימוד בשפת האם, פניתי למפקח. תשובתו היתה: נציגי היהודים הסכימו לכך.

בשבת, לפני קריאת התורה, דברתי נגד בית־הספר הגרמני. פניתי ליהודים שומרי דת ותבעתי מהם שלא ירשו לבניהם ללכת בשבת לבית־הספר. יהודי אדוק, חנא ויקער, לקח מנעול ונעל את בית־הספר. התעמולה עשתה את שלה ולאט לאט הפך בית־הספר מבית־ספר גרמני לבית־ספר בשפת אידיש.

---

*) בחודש תשרי, יום שני של סוכות תש"ב (1941) השמידו הגרמנים ביחד עם משתפי פעולה ליטאים 8000 יהודים ממחוז סבינציאן באותו מחנה ה„פוליגון".

יהודה סלוצקי

דיוני מועצת המיניסטרים הרוסית בביטול תחום המושב ליהודים (אוגוסט 1915)

א.

תולדות יהודי רוסיה בשנים הראשונות למלחמת העולם הראשונה, שהן גם השנים האחרונות למשטר המונרכיסטי ברוסיה (מאוגוסט 1914 עד מרס 1917) — לא נכתבו עדיין. רגילים לחשוב את שנת 1917 כשנת המהפכה הגדולה במעמדם של יהודי רוסיה, אולם באמת כבר התחוללו שינויים עמוקים בחייהם בשנים הראשונות של המלחמה. מצד אחד הביא עמו כיבוש פולין ושטחים גדולים של ליטה, בילורוסיה ואוקראינה, לביטול חוקי האפליה באיזורים אלה; מצד שני הביאו הגירושים הגדולים, בהם גורשו מאות אלפי יהודים על־ידי הצבא הרוסי לפנים המדינה, לשינויים גדולים בחלוקתם של היהודים בגבולות רוסיה, ולמעשה — לביטול תחום המושב של היהודים, שבקיומו ראו שליטי רוסיה למן סוף המאה הי"ח את אבן־הפינה למדיניותם כלפי היהודים.

לשינויים אלה נודעה השפעה כבירה על גורל היהודים ברוסיה. הקהילות היהודיות העתיקות וארשה, וילנה, קובנה ורבות אחרות נקרעו מיהדות רוסיה. לעומת זאת גדלו בבת־אחת הקהילות היהודיות הזעירות שהתקימו בפנים רוסיה, ובעיקר — הן שינו את פרצופן ולבשו צביון יהודי־עממי[1]. הטיפול בפליטים, שבראשו עמד ארגון העזרה היהודי לנפגעי המלחמה (ЕКОПО) שימש שדה נרחב לפעולה ציבורית והביא לליכודה של יהדות רוסיה על כל זרמיה לגוף לאומי אחד.

על הגזירות ועל הגירושים בשנות 1914—1915 הובא חומר רב בכרך העשירי של המאסף ההיסטורי היהודי־רוסי „יבריייסקאיה סטארינא" (פטרוגראד 1918, עמ' 195—296), במאסף „ארחיב רוסקוי ריבולוציאי" כרך י"ט (ברלין, 1928, עמ' 245—284), במאמריהם של בן־זומא (ש. ל. ציטרון) „פון היסטאָריישן אַרכיוו", שבא בכרך ב' של הקובץ „ווילנער זאמלבוך" (וילנה, 1918) ושל א. ליטאי „פרק ממגילת החורבן", שבא ב„רשומות" ב' (ת"א 1927, עמ' 199—256)[2]. חומר נוסף יש למצוא בעתונות היהודית ברוסיה בשנים ההן.

---

1) ר' זכרונותיו של י. אהרני, בית הספר העברי בסאראטוב, „העבר", חוב' י' (אייר תשכ"ג), עמ' 188—198.

2) כן ר' י. קלונר, „תולדות היהודים בליטא" בקובץ „יהדות ליטא" א' (ת"א 1959, עמ' 117—121) וי. פרומקין Сборник о русском Еврействе כרך א' ניו־יורק 1960. ראוי להזכיר את זכרונותיו של הרב י. ל. גרוביצארט, ספר זכרון, לודז', תרפ"ו. ראוי להזכיר את דבריו של ג. לוין (כפי שנמסרו ע"י ש. דימאנשטיין): „החוקר לעתיד לבוא של השפעת ימי המלחמה על מהפכת אוקטובר לא יעריך כראוי את השפעתם העצומה של כמה עובדות. למשל — — שמאזורי הגבולין גורשה האוכלוסיה היהודית במספרים גדולים למעמקי רוסיה, — — שרות רב היה כרוך בעובדה זו שעקב המלחמה נמצא מספר רב של אינטלגנטים יהודים מן המעמד הבינוני בערים הרוסיות. הם מוטטו אותה תבלונות (סאַבוטאַז') כללית שבה נתקלנו (הבולשביקים — י. ס.) מיד לאחר מהפכת

בחוברת זו של „העבר", שהוקדשה לזכרם של אותם ימים עגומים, מביא אני תרגום תעודה אחת מעניינת שפורסמה לפני ארבעים שנה ב„ארחיב רוסקוי ריבוליוציאי", כרך י"ח (ברלין 1926). בכרך זה הביא ארקאדי יאחונטוב, מי שהיה סגן מנהל המשרד של מועצת המיניסטרים בשנות 1914—1916, את רשימותיו שניהל בישיבות מועצת המיניסטרים ב„ימים הקשים" של נסיגת הצבא הרוסי ביולי—ספטמבר 1915. הרשימות אינן פרוטוקולים; אולם הן מפורטות למדי ומוסרות תמונה כללית נאמנה על המדובר בישיבות אלה, שהיו סודיות ובהן השתתפו רק המיניסטרים ושני מנהלי המשרד איבאן לודז'ינסקי וסגנו יאחונטוב. בישיבות נדונו כמובן כל הבעיות המדיניות והצבאיות החמורות שעמדו אז על הפרק, ושאלת היהודים תפסה בהן מקום לא רב (כעשרה מתוך 122 עמודים בספר).

לא אקדים הקדמות ארוכות לתעודה זו, הכתובה בבהירות ואינה זקוקה לפירושים. אסתפק רק בכמה הסברים והערות.

ב.

לפי פקודת הרוממות מ־16 ביולי 1914 (התאריכים יבואו להלן לפי הלוח היוליאני), נמסר השלטון העליון בכל איזור פעילותם של כוחות הצבא הלוחם בחזית ובעורף הסמוך לה לשלטונו העליון של המפקד הראשי, שלו היו כפופים באיזור זה השלטונות הצבאיים והאזרחיים גם יחד. על כל מעשיו ופקודותיו אחראי הוא רק בפני הצאר. „טריטוריה זו — כותב בתזכירו מנהל משרד מועצת המיניסטרים, לודז'ינסקי — הוצאה כביכול מפיקוחו של השלטון הממלכתי הכללי, וכל האמצעים המבוצעים עליה והנוגעים לענייניהם של התושבים האזרחיים המקומיים, לחיים המקומיים, להווי הכלכלי וכו' אפשר לבצעם בלי ידיעת השלטון הממלכתי, באמצעות מפקדי הצבא המתאימים. אלה האחרונים אינם חייבים אפילו להודיע למיניסטריונים הנוגעים בדבר על הוראותיהם הנוגעות לאזרחים, ומיניסטריונים אלה אינם יודעים במקרים רבים על מבצעים אלה אלא לאחר מעשה, ונשללת מהם האפשרות לאחוז בעוד מועד בצעדים ההכרחיים לתאום הוראות אלה עם הכיוון הכללי של המדיניות הממשלתית ולתפקידים העומדים על הפרק של הנהלת המדינה. והרי הטריטוריה של הקיסרות הכלולה באיזור פעילותם של כוחות הצבא נרחבת מאוד ומקיפה חוץ מאיזורים בעלי סדרי חיים מעורבים, ולעתים אף שאיפות לאומיות מתנגדות (פינלאנד, פולין, קאוקאז, האזור הבאלטי, ארחאנגלסק, ולאַדיבוסטוק וכו') — גם את בירת הממלכה פטרוגראד"[3]). למעשה התקיימו אז ברוסיה שתי ממשלות[4]).

אי־תאום זה התבטא גם בבעיה היהודית. מועצת המיניסטרים הועמדה לפתע בפני מבול הגזרות והגירושים שניתך על היהודים. היא מסרה לפיקוד

אוקטובר ושהיתה מסוכנת לנו ביותר. האלמנטים היהודיים, אם כי לא כולם, חיבלו בחבלנות זו ובכך הצילו את המהפכה ברגע קשה זה. — — להשתלט על מנגנון המדינה ולשנותו במידה מרובה עלה בידנו, אך ורק הודות לחיל מילואים זה של פקידים חדשים, יודעי קרוא וכתוב, מביני ענין פחות או יותר ופקחים", Н. Ленин, О Еврейском вопросе в России זאפורז'יה 1924, עמ' 17—18.

3) „ארחיב רוסקוי רייבוליוציאי", כרך י"ח (ברלין 1926), עמ' 10—11.

4) וכן אומר המיניסטר קריבושאין: „שום ארץ, ואפילו רוסיה רבת הסבלנות והסבל, לא תוכל להתקיים תחת שלטונן של שתי ממשלות" (שם, עמ' 18).

העליון את שיקוליה על כך שאין להמשיך ברדיפות המוניות אלה הן מבחינת הביטחון הציבורי בפנים המדינה והן בגלל הרושם הרע בחוץ־לארץ העלול להקשות על פעולותיה הכספיות של הממשלה הרוסית בארצות אלה. ינושקביץ׳ השיב על כך כי כל אמצעי הדיכוי שננקטו כלפי היהודים, „שהוכיחו בבהירות את יחסם העוין לעניני מולדתנו״ [5]) הם מתונים מאוד והוא לא היה נירתע מלנקוט באמצעים חריפים יותר.

למועצת המיניסטרים לא נשארה דרך אלא להגיב על פעולתו של יאנושקביץ׳ הכל־יכול בפעולה נגדית באיזור הנתון לרשותה, להקהות בדרך זו את חריפותו של האסון שפקד את היהודים באיזורי החזית ולהחליש את רושמו בחוץ־לארץ. ולאחר דיונים סוערים, שתפסו חלק ניכר מסדר יומן של שתי ישיבות ב־4 וב־6 באוגוסט, החליטה מועצת המיניסטרים על פתיחת שערי רוסיה הפנימית בפני הפליטים היהודים. יאחונטוב מוסר בזכרונותיו במפורש כי היה זה „אמצעי הפגנתי״ [6]).

ג.

את משמעותם של הדיונים שהתנהלו בשתי הישיבות הנ״ל יש להבין בקשר עם הרקע הכללי של הימים ההם.

ב־16 ביולי 1915 מסר מנהל מיניסטריון המלחמה, הגנראל פוליבאנוב, לשאר חבריו בממשלה, כי רואה הוא מחובתו להודיע למועצת המיניסטרים, כי „המולדת בסכנה״ [7]). הוא סיפר להם כי נסיגת הצבא הרוסי מתפתחת במהירות רבה „ובמקרים רבים נושאת היא אופי של מנוסת בהלה״(паническое бегство) הצבא הרוסי שמחסני הפגזים שלו התרוקנו אינו יכול לעמוד בפני הארטילריה הגרמנית. בצבא מתפשטת התבוסנות, „ואמנם — העיר פוליבנוב — קשה לתבוע התלהבות והקרבה עצמית מאנשים הנשלחים לקו האש בלי נשק, ומקבלים הוראה להזדיין ברוביהם של חבריהם הנופלים חלל...״ [8]).

ב־6 באוגוסט מסר הגנרל פוליבאנוב תמונה קודרת יותר: „צבאותינו שוב אינם נסוגים אלא בורחים בפשטות. אמונתם העצמית בכוחותיהם נתערערה כליל. — — — המטה הכללי איבד את עשתונותיו לחלוטין״ [9]). סופר על „אלפי עריקים הנודדים ביערות, רעבים ומיואשים״.

יש לזכור כי היהודים המגורשים היו חלק, אמנם חלק חשוב, בזרם אדיר של פליטים שברח מזרחה בעקבות התקדמות צבאות גרמניה ואוסטריה, וזרם זה שיבש את החיים הנורמליים של האוכלוסיה בעורף החזית. בשלב מסוים של הנסיגה החלו השלטונות הצבאיים לגרש רבבות אכרים ותושבים לא־יהודים, ובמהרה עלה מספרם על מספר היהודים המגורשים. „זוהי — נמסר בישיבת מועצת המיניסטרים — שכבת המגורשים הגדולה ביותר בהיקפה והמרוגזת יותר מכולן наиболее озлобленная מנתקים אנשים ממקומות מושבם, נותנים להם שעות ספורות להכנות לנסיעה ומגרשים למרחקים בלתי־נודעים. לעיניהם

---

5) שם, עמ׳ 12.
6) שם, שם.
7) שם, עמ׳ 15.
8) שם, 16.
9) שם, עמ׳ 52.

שורפים את המלאי שנשאר, ולעתים אף את בקתותיהם"[10]). זרם זה של פליטים סבל ביותר ממחלות, מרעב, מאפיסת כוחות.

אם בכל זאת התבלטה בעית הפליטים היהודים יותר מאחרות הרי זה משום שהיא היתה הראשונה בזמן, ושנית — כידוע — היה "הקול — קול יעקב" נשמע יותר בעולם מסבלם של ההמונים החשוכים של האיכרות הרוסית...

במדינה הלכו והשתררו יאוש ומבוכה. "הגיוסים לצבא — מסר שר הפנים בישיבה מ־4 באוגוסט — מתנהלים מפעם לפעם ביתר כבדות. המשטרה אינה יכולה להתגבר על המוני משתמטים מגיוס. אנשים מתחבאים ביערות ובקמה"[11]). בקרב החיילים בחזית התגלו "התמסרויות המוניות אל השבי"[12]).

ד.

הרשימות של יאחונטוב מעניינות גם מבחינה אחרת. הן מראות לנו את המדובר בשאלה היהודית בחוג אינטימי של שליטי רוסיה הצארית. מרבית המיניסטרים אומרים בגלוי, שלכל פעילותו של יאנושקביץ' אין יסוד ואין הן אלא נסיון לפרוק את האחריות למפלות הצבא הרוסי משכם המפקדה ולהטיל את האשמה בכך על היהודים.

רואים אנו בחוג זה של פקידי הצאר שלושה זרמים. זרם אנטי־יהודי קיצוני, שלגביו משמשת השנאה ליהודים מעין עקרון ממלכתי מקודש. כזה הוא, למשל, שר התחבורה רוחלוב, שנמנע בסופו של דבר מלחתום על ההחלטה של ביטול תחום המושב. זרם שני הוא "ליברלי" כביכול, מקבל את ההחלטה על ביטול תחום המושב בברכה, כזה הוא, למשל, קריבושאין, שר החקלאות, המזכיר את דברי הגראף ויטה, כי פתרון הבעיה היהודית יבוא עם מתן זכות ישיבה חפשית ליהודים בכל רחבי הקיסרות. בין שני קצוות אלה באים האופורטוניסטים למיניהם הרואים בתיקון המוצע אמצעי הכרחי שאין להימנע ממנו בתנאי הזמן

ענין רב יש לנו גם בדיון על כוחה של היהדות העולמית, וביתר דיוק של אילי הכסף היהודים, ובהשפעתם על המדיניות העולמית. קשה לדעת אם שר הכספים, בארק, שר־החוץ סאזונוב ואחרים מאמינים כל־כך בתקיפותם של היהודים במלכות הכספים הבין־לאומית, או שהם מפריזים בכך בכוונה על מנת לכפות את תביעתם על השמרנים ועל האנטישמים המובהקים שבמועצת המיניסטרים. על כל פנים נראה שעוד יש לנו הרבה לחקור וללמוד על פעולת השתדלנות של אדירי־הכספים היהודים ברוסיה ומחוצה לה ועל תפקידה בתולדות היהודים בימים ההם ובתקופות שקדמו להם.

לסיום אביא את נוסח החלטת המיניסטרים מ־4.8.1915 על פתיחת הפלכים הפנימיים של רוסיה לישובם של יהודים וכן את שמות המיניסטרים שהשתתפו בדיונים על ביטול תחום המושב, על מנת שיקל על הקורא להתמצא בתעודה.

נוסח ההחלטה: "בשים לב לנסיבות המיוחדות של ימי המלחמה ועד לבדיקה מחודשת של החוקים הנוגעים ליהודים, יש למלא את ידיו של מנהל

---

10) שם, עמ' 33.
11) שם, עמ' 38.
12) שם, שם.

מיניסטריון הפנים בהתאם לסעיפים 158 ו־314 של תקנון המיניסטריונים, להרשות ליהודים לשבת בישובים העירוניים מחוץ לתחום מושבם הכללי, חוץ מבערי הבירה ובמקומות הנתונים לפיקוחם של המיניסטרים לעניני חצר המלכות והצבא[13].

שמות המיניסטרים:

1. גורימיקין איבאן (1839—1917), יו"ר מועצת המיניסטרים.
2. חאריטונוב פיוטר (1852—1916), מבקר המדינה.
3. רוחלוב סרגיי (1853—1918), מיניסטר דרכי התחבורה.
4. פוליבאנוב אלכסי (1855—1920), מנהל מיניסטריון המלחמה.
5. קריבושאין אלכסנדר (1858—1923), מנהל ראשי של הקרקעות והחקלאות.
6. סאזונוב סרגי (1861—1927), מיניסטר לעניני חוץ.
7. שאחובסקי וסיוולוד, נסיך (1868—?), מיניסטר המסחר והתעשיה.
8. שצ'רבאטוב ניקולאי, נסיך (1868—?), מנהל מיניסטריון הפנים.
9. בארק פיוטר (1869—?), מיניסטר הכספים.
10. סאמארין אלכסנדר (1869—?), מ"מ אוברפרוקורור של הסינוד הקדוש.
11. איגנאטייב פאבל (1870—1926), מיניסטר ההשכלה.
12. חבוסטוב אלכסנדר (1879—?), מנהל מיניסטריון המשפטים.

---

13) סעיף 158 קבע כי „בנסיבות יוצאות מן הכלל הדורשות החלטה מגבוה, שאין לדחותה לזמן רב בלי נזק או פגיעה במדינה, ניתן יפוי־כח למיניסטרים לפעול בהתאם לאמצעים שנמסרו לרשותם, בלי לחכות להחלטה זו, אולם עליהם למסור בו בזמן דו"ח על האמצעים שננקטו בהם ועל הסיבות לדחיפותם". סעיף 314 קובע כי „יפוי־כח זה נמסר במיוחד למיניסטר לעניני פנים". ערי הבירה הן פטרוגראד ומוסקבה, בפיקוח המיניסטר לעניני חצר המלכות נמצאו צארסקויה־סילו, פאבלובסק, גאטשינה, פטרגוף, אוראניבוים ויאלטה; בפיקוח ביניסטריון הצבא: חבלי הקוזאקים של דון, קובאן וטראק, החבל שמעבר לים הכספי וכל אזור טורקסטאן.

מתוך הדיון בישיבת מועצת המיניסטרים ב־4.8.1915

הנסיך שצ'רבטוב:

מעת שהחלה להתפתח נסיגתנו הזדמן למועצת המיניסטרים להיתקל כמה פעמים בבעיה היהודית. המפקדה העליונה (ставка) הגיעה לכלל הכרה כי האוכלוסיה היהודית באיזור המלחמה מהווה ריכוז של מרגלים וסיוע לאויב. מכאן צצה המחשבה על ההכרח לטהר את הרצועה הסמוכה לחזית מן היהודים *).

באמצעי זה הוחל בגליציה. שלטונות הצבא בעורף החלו לגרש אלפים ורבבות מיהודי אוסטריה לפלכי רוסיה הפנימית. דבר זה נעשה כמובן באונס ולא ברצון. היהודים גורשו כולם בלי הבדל מן וגיל. בהמון המגורשים הכללי נכללו גם חולים, בעלי מום ואף נשים הרות. שמועות על פעולה זו ועל מעשי האלימות שליווה התפשטו הן ברוסיה והן בחוץ־לארץ. היהדות בעלת ההשפעה התריעה על כך. המדינות הנמצאות עמנו בברית החלו למחות נגד מדיניות זו והצביעו על תוצאותיה המסוכנות. מיניסטריון הכספים הרגיש במכשולים שונים בביצוע פעולותיו הכספיות. מועצת המיניסטרים הסבה לא אחת ולא שתים הן בכתב והן בשיחות שבעל־פה, באמצעות יושב הראש ומיניסטרים בודדים, את תשומת לב המפקד הראשי **) והגנרל יאנושקביץ' ***) על ההכרח להמנע מרדיפת המוני היהודים והאשמתם הכוללת בבגידה, בהסבירם, כי זאת דורשים הן שיקולים פנימיים והן שיקולים בין־לאומיים. אולם המפקדה העליונה אטמה אוזניה לכל הוכחות והנמקות. להיפך, כאשר הביאתם נסיגתנו לנטישתם של פלכים רוסים, בוצעו, בתחילה בקורלאנד ולאחר מכן במקומות אחרים, גירושים של האוכלוסיה היהודית בממדים עצומים על־ידי יחידות צבא, שהופרשו במיוחד לשם כך. מה שנעשה בעת מבצעים אלה — אינו ניתן לתיאור. אפילו

---

*) עוד בישיבה מ־8 במאי, כשבוע לאחר שיצאה פקודת גירוש היהודים מקורלנד וליטא, דנה בגירוש זה מועצת המיניסטרים. רוב המיניסטרים מצאו שיש צורך להשתדל לפני שלטונות הצבא, כי יפסיקו את הגירושים הכלליים, מפני שהם גורמים רעה גדולה לכל עניני המדינה ולכל תושביה. (ר' א. ליטאי, פרק ממגילת החורבן, „רשומות" ב' תרפ"ז, עמ' 249). בישיבה מ־30 ביולי דובר בין המיניסטרים על זרם הפליטים שבו מתבלטים „ראשית כל היהודים, המגורשים כאיש אחד במגלבים מרצועת החזית, למרות הוראותיה החוזרות ונשנות של מועצת המיניסטרים, כשהם נאשמים בלי הבחנה בריגול, איתות ואמצעים אחרים של סיוע לאויב. כמובן שהמונים יהודים אלה הם מלאי חימה עד בלי גבול ומגיעים לאיזורים שהוקצו להתישבותם החדשה כשהם חדורים רוח מהפכנית. המצב מסתבך תודות לכך שהתושבים המקומיים, הנושאים אף בלי זה בעול פגעי המלחמה, ההולכים ומחמירים, מקבלים את היהודים הרעבים וחסרי המעון לגמרי לא בסבר פנים יפות" (עמ' 32 בפרוטוקולים).

**) המפקד העליון היה אז הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ' (רומאנוב), נכדו של הצאר ניקולאי ה־I (1856—1929).

***) יאנושקביץ' ניקולאי, גנרל (1858—1918) מנהל המטה של המפקד העליון בימים ההם.

אנטישמים קיצוניים באו בפני חברי הממשלה למחות ולהתאונן על היחס המחפיר (возмутительное) ליהודים בחזית. בסופו של דבר הפכו החיים בפלכים אליהם גורשו היהודים קשים ללא נשוא לא רק למגורשים, אלא גם לתושבים הקבועים בהם. התחוללו משברים שונים — משברים באספקת המזונות, בדיור וכד'. הופיעי מחלות מדבקות. מצב הרוח באיזור קיבל יותר ויותר אופי מאיים. היהודים מלאי זעם על כולם ועל הכל, התושבים — על האורחים הבלתי־קרואים, שהוכרזו נוסף על כך כבוגדים וכבלתי־נאמנים, ועל הסדרים, שאינם מאפשרים את החיים בבית. האינטליגנציה היהודית והחוגים הציבוריים הרוסיים המאוחדים עמה ממורמרים עד היסוד; העתונות, הסיעות בדומה, אירגונים שונים, נציגים בולטים של יהדות רוסיה תובעים מן הממשלה צעדים מכריעים להפסקת הרדיפות ההמוניות.

במדינות הברית וביחוד באמריקה נשמעות קריאות נלהבות לעזור ליהודים הסובלים ברוסיה, מתכנסות אספות מחאה נגד מדיניות הדיכוי הלאומי וכו'. תוצאותיה של תנועה זו — גידול המעצורים לקבלת אשראי בשווקים הפנימיים והחיצוניים. במיוחד בולטות תוצאות אלה בענינים הכספיים הקשורים בארצות־הברית, שהשפעתה הולכת וגדלה בהיותה הבנקאי של אירופה הלוחמת. באוירה דחוסה זו יצא מיניסטר הפנים בפני מועצת המיניסטרים בהודעה על הצורך הדחוף למצוא דרכים לריכוך חריפות המצב. „נסיונו לפקוח את עיני המפקדה העליונה — אמר הנסיך נ. שצ'רבאטוב — היה ללא הועיל. השתמשנו בכל אמצעי המאבק שלנו בנטיות המבוססות על דעות קדומות. כולנו יחד וכל אחד מאתנו לחוד, פנינו לא אחת ולא שתים בכתב ובדיבור, ביקשנו והתאוננו, אולם יאנושקביץ', הכל־יכול אינו רואה חובה לעצמו להתחשב בשיקולים מדיניים כלליים, תכניתו היא לקיים בצבא את הדעה הקדומה נגד היהודים בכללותם. ולהציגם כאשמים בכשלונות בחזית. מדיניות זו נושאת פירותיה ובצבא מתפתחים הלכי רוח פוגרומיים. לא הייתי רוצה לומר זאת, אולם אנו נמצאים כאן ביניני לבין עצמנו, ולא אעלים את החשד, כי לגבי יאנושקביץ מהוים היהודים אחד מאותם ה„אליבי", אותם הזכיר בפעם שעברה א. קריבושיין *). מה שלא יהיה, נראה, שלא בידינו לעקור את הרע משרשו ולא נשאר לנו אלא לחפש דרכים להפחית את השפעתו הקטלנית על עניני המלוכה ועל מדיניות הפנים של הממשלה. אגב, אילו גם נתנה המפקדה העליונה פקודה להפסיק את עשית הדין ביהודים, הרי כבר הספיקה הרעה לחדור כל כך עמוק, עד שאין להמנע מרפואות חריפות. המצב עתה הוא כזה: מאות אלפי יהודים מכל המינים, הגילים והמעמדות הוזזו וממשיכים לזוז מזרחה משטח שדה המלחמה. חלוקתו של המון זה בגבולות תחום המושב היא לא רק קשה, אלא ממש בלתי־אפשרית. שרי־הפלך המקומיים מוסרים כי הכל מלא מעל גבולות יכולת הקליטה, ואם לא יפסק הגירוש מיד, אין הם אחראים לבטחונם של המתישבים החדשים, בשים לב למצב הרוחות המתוח ולתעמולה הפוגרומית, ביחוד מצד החיילים החוזרים מן החזית. לא רק שיקולי הווי (бытовые) אלא גם שיקולים כלכליים וסניטריים תובעים להמעיט את צפיפות האוכלוסיה. כל זה מחייב אותנו, ולו אך באורח זמני,

*) בישיבה מ־24 ביולי 1915 טען קריבושיין: „האדון יאנושקביץ' דואג רק לפרוק מעליו את האחריות על המתהווה (בחזית)". הוא מדבר על „רצונו התמידי (של יאנושקביץ') לקבוע את האליבי שלו" (עמ' 24 בפרוטוקולים).

להרשות את התישבותם של היהודים המגורשים מחוץ לתחום מושב היהודים.

עלי לומר, כי כבר עתה הולך התחום ובטל במקרים רבים. חניכי בתי־ספר תיכוניים וגבוהים, שהועברו מאיזורים שנכבשו על ידי האויב, חיילים יהודים נושאי אות הכבוד ע"ש גיאורגיוס ופצועים והדומים להם מסתננים בכל מקום. אין להמנע מנטית חסד של מהשטרה תמורת תשלום. אולם במקרים רבים מתיר המיניסטריון עצמו את הפרת החוק, מאחר והחוק נכתב לתנאי שלום ואנו חיים בתנאי שואה, ועלינו להסתגל לתביעות הזמן הבלתי־צפויות.

אולם יוצאים מן הכלל בודדים אינם יכולים להמתיק במידה ניכרת כל שהיא את המשבר. העובדה עומדת בעינה. ובהסתמכם על זאת מתאמצים מנהיגיה של היהדות הרוסית להשיג בעקשנות נקיטת אמצעים כלליים ויסודות חוקיים להקלת מצב של בני עמם. בריתחת השיחה נאמר במפורש, כי בין היהודים גודל באין מעצור הלך הרוח המהפכני, כי האנשים הגיעו לקצה גבול היאוש, כי מיום ליום קשה להאבק יותר בשאיפות להגנה עצמית אקטיבית, שאפשריות מהומות עצומות וכו'. ציינו לפני כי גם בחו"ל פוקעת הסבלנות ויוכל להיווצר מצב כזה שבו לא תמצא רוסיה אף פרוטה של אשראי. במלה אחרת — המשאלות לובשות לעתים כמעט אופי אולטימטיבי: אם רוצים אתם כסף להנהלת המלחמה — אזי... משאלות אלה אפשר לסכמן בהוצאת פקודה ממשלתית, אשר בהביאה הקלה במצבם של הפליטים היהודים, תשמש גם לטיהור שמם של ההמונים היהודים שהוכתמו ע"י השמועות של בגידתם. איני מפקפק שמצד מיניסטריון הכפפים אמצא תמיכה מלאה בהצעתי לפרסם בלי דיחוי פקודה ממשלתית על הפסקה זמנית של התקנות בנוגע לתחום המושב, ז"א לתת צורה חוקית למה שנעשה כבר למעשה. בהחליטנו על צעד זה עלינו לנצל אותו גם במובן פוליטי: יש לקרוא למנהיגי היהודים ולהעמיד בפניהם תביעה: אנו הולכים לקראתכם, ואתם הואילו נא להשתמש בהשפעתכם להרגעת ההמונים, ואז אפשר יהיה לדבר עמכם גם על מה שיבוא לאחר מכן. אולם עלינו למהר, שלא נגרר אחרי המאורעות, שאם לא כן יאבד ערכה של מהות הרצון הטוב ולא נוכל להוציא ממנה את כל היתרונות. מבחינה מעשית עולה רק ספק אחד, איזה היקף יש לתת לאמצעי המותוה, האם להתיר ישיבתם של יהודים רק בערים שמחוץ לתחום המושב, או אף בישובים הכפריים. אני תומך בקומבינציה הראשונה. המשטרה בכללה נחלשה כל כך, שהלוואי ויעזור לנו השם להסתדר עם הערים בלבד, ובכפרים אי אפשר לקיים עתה למעשה פיקוח.

הנסיך שאחובסקי:

הנני תומך באופן המוחלט ביותר בהצעת שר הפנים. אין אני נוגע בצד העקרוני. לדאבוננו הגיעה עת כאשר נאלצים אנו לוותר על עקרונות. את הצד הפוליטי צייר לפנינו בשלמות הנסיך שצ'רבאטוב. ארשה לעצמי להודיע למועצת המיניסטרים כי פתרון זה או אחר של בעית היהודים ענין רב בו מנקודת ראותם של עניני המסחר והתעשיה. ידעים אתם, כי מהמחוות שפונו על־ידי צבאותינו הועברו מפעלים רבים, מפעלי תעשיה, מלאכה ומסחר וכו'. כל זה מתרכז בשטחים מצומצמים, מחריף את בעית הידים העובדות, החמורה גם בלאו הכי. מביא למחסור בחמרים ובחמרי גלם, להרס הדרגתי, התנוונות ואבדון, הנזק לרכוש הלאומי אינו ניתן לתיקון. הייתי מבקש להעיר תשומת לב לכך, כי ההיתר ליהודים לבוא לערים בלבד לא יפתור את הבעיה, מאחר שבתי־תעשיה ובתי־

חרושת חייבים במקרים רבים לחפש להם מקום באיזורים כפריים, ומאחר שמרבית המפעלים המועברים הם יהודיים, יכולים לצוף קשיים רציניים, שיחלישו במדה ניכרת את ערכו של האמצעי הנידון.

א. קריבושיאין:

שר הכספים הנתון עתה לטרף בפי הדומה הממלכתית וספק אם יספיק להגיע לישיבתנו זו, בקשני למסור לידיעתכם את נימוקיו, המזדהים לחלוטין עם אלו של מיניסטריון הפנים, להכרח המעיק לאחוז באמצעים מכריעים בבעיה היהודית ועל כך שרצוי לפרסם הודעה שיהיה לה ערך הפגנתי, לא רק ברוסיה אלא אף בחו"ל. בימים אלה באו אל בארק קאמינקא, הבארון גינצבורג ווארשווסקי *) בהודעה על הקשיים ההולכים ונערמים בפני הפצת ניירות הערך של הממשלה, על אי־הצלחת המלווה הפנימי, על היחס השלילי לגבי רוסיה מצד חוגים כספיים בחוץ־לארץ, על ההתמרמרות הכללית בקשר ליחס אל היהודים וכו'. עם זאת לא הסתירו, כי הצלחת פעולותינו הכספיות תלויה במדה ניכרת בשינוי מדיניותנו בבעיה היהודית, כי אין הם מטילים על הממשלה את האשמה על הנעשה בחזית, אולם מצפים הם מהממשלה לאמצעים הנובעים מתביעות הומניטריות, וכן הלאה ברוח זו. את תכנה של שיחה זו אפשר לסכם בקצרה: תנו וגם אנו ניתן. אין מה להגיד, במצב נאה העמידו את השלטון הממלכתי האדונים היאנושקיביצ'ים. הגורמים הביאו לתוצאות אותן חזינו מראש. הסכין הונחה על צוארנו ואין ברירה בפנינו. הן שר הפנים, מנימוקי מדיניות הפנים, והן שר הכספים, מתוך שיקולים כספיים, באו לכלל מסקנה אחת: דרושה בלי כל דיחוי פעולה הפגנתית בבעיה היהודית, ובה במידה שימהרו לעשות זאת — טוב יהיה הדבר. אם לא נעשה זאת ברגע הנוכחי יתכן ונאלץ לתת זאת, ואף יותר מזה, במצב ענינים גרוע יותר בשבילנו. אין להגרר בזנב המאורעות, אלא להקדימם, לקחת את ההגה ביד. לעת עתה מבקשים אותנו בנימוס ואנו יכולים עדיין להעמיד תנאים. בדברי בשמי ובשם בארק בזכות הצעתו של הנסיך שצ'רבאטוב, חושב אני שהכרחי לנצל מקרה זה ולהוציא מויתורנו זה את הרווחים הגדולים ביותר. יש להביא בפני נציגי היהודים בתשובה לרמיזותיהם, אולטימטום גלוי לא פחות. אנו ניתן לכם שנוי תקנות בתחום המושב ושינוי ממשי ביותר, ואתם תתנו לנו תמיכה כספית בשוק הרוסי ובחו"ל ותפעילו השפעתכם על העתונות התלויה בהון היהודי (וכמעט כולה תלויה בו) שתשנה את הטון המהפכני שלה. אם לא יתקבל אולטימטום זה (ואיני סבור שלא יתקבל) יהיה עלינו לאחוז באמצעים נועזים להגדלת הקיבולת של השוק בחו"ל ולתבוע עזרה מכריעה יותר מבעלי־הברית.

מאזונוב:

גם בנות־הברית תלויות בהון היהודי, ויעצנו לנו בהוראה להשלים קודם כל עם היהודים.

הנסיך שצ'רבטוב:

נפלנו במעגל קסמים. אנו עכשיו חסרי אונים, כי הכסף בידיהם של היהודים ובלעדיהם לא נמצא פרוטה, ובלי כסף אין לנהל מלחמה.

---

*) קאמינקא בוריס — יו"ר הנהלת הבנק המסחרי של אזוב־דון; גינצבורג ווארשאוסקי — מגדולי אדירי ההון היהודים בפטרבורג.

גורימקין:

יש להודות כי הויתורים הם בלתי־נמנעים. הבעיה היא בהיקפם. אני אישית מצטרף לדעת מיניסטר הפנים, כי זכות הישיבה החופשית תוכל להנתן ליהודים רק בערים, מבלי שתהיה קשורה בתחום המושב, אולם את הישובים הכפריים עלינו לגדור בפני מסע־פלישה יהודי.

הנסיך שצ'רבטוב:

לכך יש לנו נימוק משכנע מאוד. כפי שכבר אמרתי מתפתח בכפר מצב רוח של פוגרום. לא נוכל להגן על היהודים מפניו, מאחר שמשטרה כפרית אינה קיימת עתה אצלנו למעשה.

קריבושיאין:

היהודים עצמם מבינים זאת היטב. הם אף אינם נמשכים לכפר. כל עניניהם קשורים בישובים העירוניים.

שאחובסקי:

הייתי עומד על כך שההנחות תקפנה גם איזורי בתי־חרושת.

קריבושיאין:

אין זה אלא פרט. מרבית איזורי בתי־החרושת מזדהים עם האזורים העירוניים. לא כדאי לסבך בקטנות פקודה המכוונת לעשות רושם. הערות ותוספות מקררות דעתו של הקורא. צריך שהפקודה שתופיע תהיה קצרה וברורה. במקרים של אי־הבנות והשמטות אפשר יהיה לתת פירושים.

חאריטונוב:

לפי דעתי יש לתת לפקודה שלנו אופי ממצה. אם נניח מראש אפשרות של פירושים ובאורים, יסתכם עיקרה של התעודה למעשה באפס. עתה נובעים הכובד והחריפות במצב היהודים מחוסר בהירות והסבך של החוקים ובכך משתמשת המשטרה למעשי שרירות־לב וסחיטות כספים. אם לא ניתן בתקנות החדשות הוראות מסויימות ונשאיר בהן פרצות, הרי ידוע כי בעלי־הפלפולים מן המשטרה (полицейские крючки) מומחים יותר מכל מזכיר־ראשי בסינאט בפירוש החוקים. הם יסדרו את הענינים כך שהסדר החדש יהיה מר יותר מהישן.

רוחלוב:

כל רוסיה סובלת מעול המלחמה, אולם הראשונים המקבלים הקלות הם היהודים. רגשותי לא יוכלו לעכל זאת. מתאמת הפתגם שהכסף יענה את הכל. והוכחה לכך תשמש הפקודה הממשלתית. אין ספק כי לכולם יוודעו מוצאה והנמקתה. איזה רושם יעשה הדבר לא על הבנקירים היהודים, אלא על הצבא ועל כל העם הרוסי, שאינו רואה כלל וכלל בעין טובה את תפקידם של יהודים במאורעות המתחוללים. חוששני שכתוצאה מההנחה המוצעת יפרוץ פרץ זעם ומאורעות דמים על היהודים עצמם. על כל פנים העמדת השאלה בישיבה זו יש בה משום הפתעה בשבילי ומתקשה אני לתת תשובתי במצפון נקי. עלי להרהר בכך ולהכין עצמי לתשובה הסופית.

גורימקין:

בשים לב להודעתו של רוחלוב לא נחליט היום סופית. נבקש ממנהל המשרד להכין לישיבה הבאה תכנית ההחלטה בהתאם לדיונים שהתנהלו. אולם

לשם הקלת עבודתו של לודיז׳ינסקי אבקש מכל הנוכחים להביע דעתם לעצם הבעיה.

סאמארין:

מבין אני בהחלט את רגש המחאה המתעורר בנפשו של רוחלוב. גם לבי יכאב לתת הסכמתי לפקודה, שתוצאותיה תהיינה עצומות ושבה יאלצו אנשים רוסים להתחשב בעתיד. אולם קורות בחיים המדיניים תסבוכות כאלה שלרגל צרכי השעה הקרובה יש להקריב רבות. את קיומן של נסיבות כאלה רואים אנו גם בתנאים הנוכחיים החורגים מגדר הרגיל, ועל כן רואה אני את עצמי חייב להביע הסכמתי לאמצעי זה, אולם בתנאי שיקיף רק את הישובים העירוניים ויחול רק על תקופת המלחמה.

גראף איגנאטוב:

כל מה ששמעתי כאן שכנע אותי בהכרחיותה של התעודה המתוכננת.

חבוסטוב:

בדאבון לבב מסכים אני, אולם — עם ההסתיגויות שהשמיע סאמארין.

פוליבאנוב:

בתור המיניסטר האחראי לחבלי הקוזאקים, חייב אני להודיע למועצת המיניסטרים, כי מסופקני אם תוכל זכות הישיבה החפשית לחול על חבלים אלה. אפילו ביחס לערים בלבד. סבורני שיש להוציא את הישובים העירוניים של הקוזאקים מן התקנה הכללית לטובתם של היהודים עצמם. הקוזאקים והיהודים לא יכלו מבחינה היסטורית לחיות איש עם רעהו בשלום בשום פנים. פגישותיהם נסתיימו תמיד ברע. אין גם להתעלם מן הנסיבות הנוכחיות כשהגדודים הקוזאקיים הם המבצעים הראשיים של פקודות הגנרל יאנושקביץ׳ על הצלת הצבא הרוסי מהמרדנות (крамола) היהודית.

שצ׳רבאטוב:

שר המלחמה צודק בהחלט. אין לתת ליהודים לחדור לאדמת הקוזאקים. הקוזאקים לא ישלימו עם שכנות כזאת לעולם ויש לחשוש שלא יצמח מכאן אלא גל של פרעות.

גורימקין:

כנראה כולם, חוץ משר התחבורה, אינם מתנגדים להצעת שר הפנים ובנוגע לכל הפרטים נידבר בעת ניסוח ההחלטה ביומן.

קריבושיאין:

מאחר שכולם הביעו דעתם, ארשה לי להביא את דעתו של הגראף ויטה *),

---

*) ויטה סרגיי יולייביץ׳ (1849—1915). מדינאי רוסי, שימש מיניסטר דרכי התחבורה בשנת 1893 ומיניסטר הכספים בשנות 1893—1903. מסוף 1905 עד אפריל 1906 — יו״ר מועצת המיניסטרים. בחבורת העסקנים המדיניים שהקיפה את בית המלכות הרוסי נחשב לליברל ולאוהד היהודים. בזכרונותיו מספר הוא שפעם שאל אותו אלכסנדר ה־III האמנם תומך הוא ביהודים. תשובתו היתה: „האם יכול הצאר להטביע את כל היהודים בים השחור. אם הדבר אפשרי, הרי מבין אני פיתרון זה, אולם אם אין דבר זה אפשרי, הרי הפתרון היחיד של השאלה היהודית הוא בכך שינתן להם לחיות, ודבר זה אפשרי רק עם ביטול הדרגתי של החוקים המיוחדים, שנוצרו עבור היהודים, מאחר שבסופו של דבר, אין פתרון אחר לשאלה היהודית. אלא מתן שוויון זכויות ליהודים עם שאר נתיני הצאר״ (זכרונותיו של ויטה, רוסית, מוסקבה 1960, כרך ב׳, עמ׳ 210).

שעסק רבות בשאלה היהודית וניסה להביא בה תיקונים עיקריים בעת שעמד על־יד הגה השלטון. הוא אמר לי במפורש, כי מתן זכות ישיבה חפשית ליהודית בכל רחבי האימפריה — הרי זה פתרון שאלת היהודים.

חאריטונוב:

ואתם, רבותי, האם אינכם חוששים לקשיים מצד המשטרה? הרי היא מאבדת נתח שומן הגון (хорошенький кусок хлеба) חוששני כי הקציניס ושוטרי־הרובע יערכו שביתת מחאה של מעשה אונס זה של הממשלה, או שיעוררו כמה פוגרומים זעירים להוכיח כי אין ההחלטה תואמת לרצונם של האנשים הרוסיים האמיתיים.

בדברי בדיחה אלה, שאליהן גילה מבקר המדינה המנוח תמיד נטיה רבה, נסתיימה הישיבה.

מתוך הדיון בישיבת מועצת המיניסטרים ב־6.8.1915

יושב ראש מועצת המיניסטרים הודיע שהיתה לו האפשרות למסור דין וחשבון בפני הצאר על הדיונים שהתקיימו בישיבה שעברה על שינוי התקנות של תחום מושב היהודים. הוד מלכותו, לאחר ששמע במפורט את השיקולים והסכים להנמקות, הביע את הסכמתו העקרונית לתקנה המוצעת לגבי הישובים העירוניים *).

קריבושיאין:

מובטחני, שדוקא בצורה זאת תועיל הנחה ליהודים לא רק מבחינה מדינית, אלא אף מבחינה כלכלית. עניני המשק הלאומי, וביחוד אלה של המרכז שלנו שהתנוון, תובעים זה מכבר את משיכתה של יזמה נרחבת לשם. העברתם של מפעלים יהודים מאיזור הגבול המערבי תתן דחיפה להתפתחות התעשיה ותבטיח את העלאת רמת החיים המקומית. עד עתה הזכירה מדיניותנו בשטח זה אותו קמצן הישן על דינרי זהבו, כשהוא עצמו אינו מפיק מהם רווחים ואינו מתיר גם לאחרים להשתמש בהם. אין לבנות את כל עתידנו הכלכלי אך ורק על החקלאות. בזאת לא נרחיק לכת, ביחוד כאשר תגיע העת לחיסול תוצאותיה הכלכליות והכספיות של המלחמה. היהודים יעוררו את המלכות הנרדמת ויוציאו מכלל מנוחה את מעמד הסוחרים הרוסי, שהגיע לכלל עצלות תוך שיטת ההגנה עליו. הם יצרו התחרות במקום ששולטים בלי כל מתחרה כמה בתי־מסחר, באלצם אותם לעבור משיטות משק שעבר עליהן כלח לשיטות משוכללות יותר. מבחינה לאומית גרידא יש להודות, כי הערים שלנו הפכו זה מכבר לתערובת שבטים ולשונות מכל המינים. בכל מקום, אפילו בערים הרוסיות הותיקות, לא מעטים היהודים, בעיקרם עשירים, שמצאו פרצות אילו או אחרות. טוב היה להביא כנגדם את ההמון היהודי ולהחלישם בדרך של התחרות מצד בני־דתם. ובנוגע לכפר — שם ענין אחר. בענין זה לא יוכלו להיות כל ספקות. לשם לא רק

---

*) בעדותו בפני ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית ב־27 בספטמבר 1917, העיד שצ'רבאטוב, כי הצאר לא הביע כל התנגדות להצעת ביטול תחום המושב, לאחר ששמע את הדו"ח שלו. ר' פרוטוקולים סטינוגרפיים של הועדה שיצאו בעריכת П. Е. Щеголев בלנינגרד, 1924—1927, כרך שביעי, עמ' 228—230.

שאסור להכניס יהודים, אלא שיש לשים מכשולים ולהאבק בחדירתם הבלתי־חוקית.

הנסיך שאחובסקי:

לדבריו של קריבושאין לא נשאר לי מה להוסיף. ארשה לי רק לחזור על מה שהערתי בפעם שעברה. שורה שלמה של מפעלים אינם יכולים להסתדר מסיבות שונות בתחום העירוני, ותובעים יתר מרחב. על כן צריך היה, למען הפק תועלת כלכלית שלמה מהאמצעי המובא לדיון, להרחיב את ההנחה גם על מפעלים תעשייתיים המוקמים מחוץ לערים.

הנסיך שצ'רבטוב:

אני מתנגד להרחבה זו. בכך ינתן פתח למעשי הערמה על החוק, משום שקשה יהיה לערוך פיקוח. לדעתי יש להסתפק בישובים עירוניים עם הוצאה מן הכלל של איזורי הקוזאקים ומקומות מושבו של הקיסר.

האריטונוב:

מוטב לומר, כדי למנוע הדגשה, חוץ מישובים עירוניים הכפופים למיניס־טריונים של חצר המלכות והצבא.

גורימיקין:

אף אני מתנגד להצעתו של שר המסחר. כל יוצאים מן הכלל מערפלים את נוסח התקנות. אם יהיה צורך למעשה בויתורים בודדים, יוכל המשרד המתאים להביא בפני מועצת המיניסטרים הצעה לבקש את חסדו של הוד מלכותו בהתאם לתנאים המיוחדים במקרה זה.

רוחלוב:

הנני מודה בגלוי, כי ספקותי שהבעתי בישיבה הקודמת לא חלפו כלל וכלל ורגשותי מוחים ביתר עוז. איני רואה זכות לעצמי להודיע ברבים על חילוקי דעותי ולהעביר את כל נטל ההכרעה של שאלה יסודית זו אל הצאר הרוסי, אולם גם לשתוק לא אוכל. לגופו של דבר הרי התרת מגוריהם החפשיים של היהודים, ולו אך בערים שמעבר לתחום המושב, מהווה שינוי עיקרי שאינו ניתן לחזרה של החוקה שנוצרה באורח היסטורי וכוונתה לגדור את נחלתם של הרוסים מן הגזל היהודי ואת העם הרוסי מהשפעתה ההרסנית של השכנות היהודית. בשרטוט עט אחד נגדעת בעיה, שאף הדומה הממלכתית לא העזה לטפל בה. ביום־יומיים נהרס אחד היסודות של המדיניות הלאומית, שהדריכה את השלטון הממלכתי במשך שנים רבות. אתם מנסים להסתייג ולומר שההנחה ניתנת אך ורק לתקופת המלחמה. סלחו לי, אולם הסתייגות זו אינה אלא עלה תאנה, אשליה מרגעת. האמנם חושבים אתם ברצינות, כי לאחר המלחמה אפשר יהיה לגרש שוב את היהודים אל תוך תחום המושב? ברור הדבר כי אין זה עולה על הדעת. לא ימצא שלטון שיוכל לעמוד בכך. לא, יש להודות בגלוי, שבהחלטתה זו קובעת מועצת המיניסטרים מראש את כל כיוונה של שאלת היהודים ברוסיה והחלטה זו תגרור אחריה בעתיד הקרוב ביותר את ההכרה בויתורים חדשים בדרך לשווי הזכויות. וכל זה נעשה בלחץ הכיס היהודי! לא הממשלה חושבת זאת לנחוץ, אלא כופים עליה, בהשתמשם בנסיבות הקריטיות העוברות על המולדת.

הרוסים יושבים בחפירות והיהודים יסתדרו להם בליבה של רוסיה,

יפיקו רווחים מן האסון הלאומי ומן ההרס הכללי. ואיך ישקיף על כך הצבא, וכל העם הרוסי? האם יש ערבויות בידינו שלא תהיינה לכך תוצאות הרות־דמים. הרי השמועות על בגידתם של היהודים אינן כולן עלילה. אין הדבר בגדר סוד, כי מרבית המרגלים שייכים לעם הנבחר.

עוד שתי מלים. אנו יודעים יפה כמה סבלה פולין בהיותה חלק מתחום המושב מהשתלטותם של היהודים. עתה רוצים אנו להעביר עול זה על האדמות הרוסיות הותיקות. האמינו, היהודים לא ישובו לעולם לפולין, משום שיפחדו מן הפולנים, אשר בהיותם, לאחר האוטונומיה, אדונים לחייהם המקומיים, לא ירשו לארבה זה לבוא בגבולם. חוזר אני — אין לי זכות להביע את חילוקי דעתי, אולם בגלוי אכריז בפני מועצת המיניסטרים, כי נפשי אינה מקבלת זאת. על כן — אדום.

בארק:

לדאבוננו עלינו להתחשב לא ברגשות, אלא בצווים של המומנט החמור ביותר. לא אנו יצרנו מומנט זה, אלא אלה שזה זמן רב ביקשנו בהם לשוא להמנע מלעורר את הבעיה היהודית במגלבי הקוזאקים. אולם לשלם תמורת מגלבים אלה מוטל עלינו, משום שכספים למלחמה תובעים מן הממשלה. ולהשיג כספים אלה אין אנו יכולים, משום שהם נמצאים בידי העם, שיאנושקביץ' מסרו למעשי התעללות ואונס שאין להרשותם בשום מדינה תרבותית. עלי לגלות בפני מועצת המיניסטרים, כי ממלוה המלחמה האחרון שלנו בסך מיליארד אחד לא כוסו עדיין קרוב ל־480 מיליונים. ז"א כמעט המחצה, שאותה היה עלינו לכסות בדרך של להטוטים של מנהלי־פנקסים. כן עלי לומר, ששוק הכספים בחו"ל סגור לפנינו ולא נקבל בו פרוטה. איך אפשר בתנאים כאלה לספק את ההוצאות ההולכות וגדלות הכרוכות במלחמה? רומזים לי בגלוי, שלא נצא מן הקשיים הכספיים עד שלא נעשה צעדים הפגנתיים כל שהם בשאלת היהודים. בקצרה: הברירה לפנינו: או לתת הנחות ליהודים ולהקים מחדש את האשראי שלנו לקבלת אמצעים להמשכת המלחמה, או... כשר הכספים איני רואה מוצא שלישי. ימיהם של מינין ופוז'ארסקי אינם חוזרים, כנראה, על כל פנים קשה לראות עתה כל סימנים לכך.

גורימיקין:

הבעיה מוצתה למדי. רוחלוב נמנע מלעורר חילוקי דעות ואנו יכולים לגשת לעיבוד הנוסחה הסופית.

בויכוחים דלהלן נידון סדר הגשמתה של התקנה המוצעת. העברתה בדרך הרגילה של מתן חוקים נדחתה, משום שזה יתבע זמן ניכר מדי; חוץ מזה אסור בתנאים הנוכחיים לעורר בדומה הממלכתית ויכוחים בשאלה היהודית. העלולים ללבוש צורות מסוכנות ולשמש עילה לחידוד המדנים הלאומיים; כן אין בטחון בהעברתה התקינה של הצעת החוק, שלרגליה אין להניח כי תמנע התנגשות בין הדומה לבין מועצת הממלכה; ולבסוף התהליך הממושך של מתן־החוק יגרע מתקנה זו את הפגנתיותה ואת אופיה כמעשה חסד. ביסודו של דבר הביאו שיקולים אלה להמנע בשימוש בסעיף 87 (זכות הממשלה להוציא תקנות

---

*) מינין ופוז'ארסקי — שנים שעמדו בראש תנועת התנגדות עממית נגד השתלטות הפולנים על מוסקבה בשנת 1611.

חוק בעת הפסקות ישיבות הדומה). התעכבו על הרעיון להוציא פקודה בחוזר של משרד הפנים.

תבוסטוב:

חוזר אינו יכול לשנות או לבטל את פעולת החוק. על כן, כפי שהיה זאת בעת התזכיר הנודע של סטוליפין*) המנוח בשאלת היהודים, לא תמנע האפשרות מצד השלטונות המקומיים שיתיחסו בשלילה להנחה הזו, לסרב להוציאו לפועל. הסינאט המושל יהיה כמובן נאלץ להכיר סרוב זה כחוקי.

חאריטונוב:

הייתי מציע להשתמש בתקנה הנבונה הנמצאת בתקן המיניסטריונים. כוונתי לסעיף 158, המחייב את המיניסטר במקרים יוצאים מגדר הרגיל לאחוז באמצעים הנראים לו כהכרחיים ולהביא זאת לידיעת הסנאט.

תאבוסטוב:

מציאותו של סעיף זה בתקן המיניסטריונים, לאחר שיצאו חוקי היסוד החדשים, אינה אלא אי־הבנה. על כל פנים — להסתמך עליו בענין שינויו של חוק עיקרי כתחום מושב היהודים יהיה משום ישוב בדוחק.

חאריטונוב:

יהיה צורך ללכת בדרך זו. דרך אחרת איני רואה. מציאות של כורח שאין להתגבר עליו ישנה כאן — גירושם לפנים רוסיה על ידי שלטונות הצבא של מאות אלפי יהודים ששר הפנים חייב לסדרם ושאין להם די מקום בתחום המושב. האמינו לי, איש לא יפצה פה על אי־החוקיות ולא ימחה. לא רק הקאדטים והשמאליים יותר, אלא גם ה„אוקטיאבריסטים" יראו כחובתם לקדם בברכה מעשי הומני זה ותיקון העוול שנעשה ל„כבשים" הנרדפים על לא חטא בהם. לא יהיו כל שאילתות ומחאות. עם המפלגות הימניות אפשר יהיה להידבר ולשכנע אותן שלא יערכו שערוריה.

שצ'רבאטוב:

מוכן אני לקבל על אחריותי את הוצאת החוזר, בהכירי כי מוצא אחר אין ואסור להתעכב אף רגע אחד. פקפוק אחד מעשי לפני: חוזר הפקודה יהיה לו תוקף זמני. מה יעשו במקרה כזה בעלי בתי־חרושת ותעשיה. זכות ישיבה זמנית תביא לאי־יציבות של הפעולה התעשיתית. איש לא יעיז להוציא הוצאות גדולות, הקשורות בהעברת המפעל וסידורו במקום חדש. מהי הערובה ליוזם, שלאחר המלחמה לא יגרשוהו בחזרה אל תוך התחום?

גוריימיקין:

הערובה המוסרית והעובדה. מבטיח אני לכם, היהודים יבינו זאת היטב.

חאריטונוב:

הם יודעים לפי נסיונם כי ברוסיה חוזר, וביחוד אם מלווה הוא במחוה רב־ערך, יש לו תוקף שאין להתגבר עליו ואריכות ימים שאין לה סוף.

---

*) סטוליפין פיוטר (1862—1911) מדינאי רוסי, דיכא באכזריות את המהפכה הרוסית הראשונה, נטה להקל בחוקים המעיקים ביותר על היהודים וכתב ברוח זו תזכיר, שנדחה על־ידי הצאר.

קריבושיאין:

אם נשתדל לראות מראש את כל הפרטים ואת המקרים הבודדים לא נידבר אף פעם. הנסיבות תובעות פעולה מהירה והפגנתית. דברי שר הכספים מעוררים מחשבות נוגות. נמהר. אי־אפשר לנהל בבת אחת מלחמה גם עם גרמניה וגם עם היהודים. אם כי הגנרל יאנושקביץ' סובר אחרת, הרי אני מרשה לעצמי לטעון כי יש להפריד בין שתי מלחמות אלו. אם זכות הישיבה בלבד אינה מספקת, הרי יש למלא את החוזר בהוראה, שהבעיה של יסוד מפעלים בערים מחוץ לתחום המושב שייכת למשרדים השונים, המקבלים לשם כך את יפוי־הכוח הדרוש.

שאחובסקי:

כל הענין מצטמצם ברכישת נכסי־שלא־ניידי לצרכי המפעל.

לודז'ינסקי: (מנהל משרד):

בחוק לא קיים איסור על היהודים לרכוש נכסי־דלא־ניידי בערים, שבהן יש להם זכות ישיבה.

חאריטונוב:

אני איני מסכים עם א. קריבושיאין לגבי הפרטים. החוזר חייב להיות ממצה בבהירותו כדי שהשלטונות המקומיים ימצאו בו הוראות מוחלטות, אם לאו לא נפטר מנגישות, בעיות ונאמר גלויות — משלמונים למשטרה.

שצ'רבאטוב:

לא אוכל להסתיר ממועצת המיניסטרים כי החלטתנו תעורר סערת התמרמרות בחוגי הימין. הזדמן לי לשוחח בשאלת היהודים עם ציר הדומה מאקוגון שהגיעו אליו, כפי הנראה, שמועות על דיוננו. הוא אמר לי גלויות שאם יבוא שווי זכויות אין להמנע מאלות (колья). אין ספק כי התקנה שאנו מחליטים עליה תפורש כצעד ראשון לשווי זכויות ותחל תעמולה.

חאריטונוב:

על כך יש להצביע בפני הנציגים היהודים, כדי שיבינו את כל ערכו של אמצעי זה בו נוקטת הממשלה.

שצ'רבאטוב:

וכן להסביר, שלכפר ולישובי הקוזאקים אין אנו מרשים כניסתם של יהודים, משום שלא נוכל להגן עליהם למעשה בפני האלות.

קריבושיאין:

ואני הייתי מוסיף — ואין אנו רוצים, משום שזה היה נוגד לענינים הלאומיים והמשקיים של העם הרוסי.

גורימיקין:

יש לראות את הבעיה כממוצה. ובכן, מועצת המיניסטרים מיפה את כוחו של שר הפנים להוציא תו"מ, על סמך סעיף 158, חוזר שיתיר את התישבותם החפשית של היהודים בשנות המלחמה בישובים העירוניים מחוץ לערי־הבירה ולישובים הכפופים למיניסטרין של חצר המלכות והמלחמה, אין מתנגדים.

סאזונוב:

לא רק שאין, אלא אני בתור שר־החוץ מקדם בברכה החלטה זו, היא

תקל עלי בהרבה את המו"מ עם בנות הברית, אשר בזמן האחרון היו נתונות במבוכה מהצורה של שאלת היהודים ברוסיה וראו בכך איום רציני לענין המשותף. יודע אני ממקור מהימן, כי ליאופולד רוטשילד *) הכל יכול אינו תובע יותר מהערים. הוא מבין היטב כי מסוכן יהיה עתה לבני דתו להראות בכפר הרוסי ושהם יכולים להיתקל שם באותן האלות, שעליהן רומז חבר הדומה הממלכתית מאקוגון.

בארק:

אוכל להוסיף כי גם הרוטשילדים בצרפת רחוקים מהתביעה לשיווי־זכויות מלא. הם זקוקים לפעולה מצידנו שתעשה רושם מספיק, אשר ירגיע ולו גם לזמן קצר את חמומי המוח (возбужденные умы) בין היהודים בחו"ל ויתן אפשרות להעביר את פעולות הכספים שאנו זקוקים להם.

עלי לציין כי הרוטשילדים רוצים מקרב־לב לעזור לבנות הברית בנצחונן על גרמניה. לכולם ידועה העובדה כי הבנק שלהם לא ניצל את המוראטוריום בצרפת, והדבר גרר אחריו קרבנות עצומים בשבילם. אופיני הדבר כי גם קיטשנר אמר לא אחת ולא שתים, כי אחד התנאים החשובים להצלחת המלחמה מהווה המתקת המשטר לגבי היהודים ברוסיה. מובטחני שהחלטתנו תשפיע מאד לטובה על מעמדנו הפיננסי ותקל על בעית כלכלת המלחמה בכספים.

בסיום הדיונים נגעו בבעית התנאים שיש לתבוע את הַגשמתם מחוגי היהודים בעלי השפעה בקשר עם התקנה בה נוקטת הממשלה. מבחינה מדינית מסתכמות תביעות אלו בהשפעה על ההמונים היהודים בכיוון הרגעתם להפסקת התעמולה המהפכנית, וכן בשינוי הכיוון של העתונות התלויה בהון היהודי, ובנוגע לצד הכספי, הרי יש כאן צורך בעיבוד טכני של הפרטים, שיש להשאירו למשרד הכספים בשותפות עם מבקר המדינה. העריכה הסופית של התנאים שיש להציגם וכן הנהלת המו"מ נמסרה להתיעצות בראשות יו"ר מועצת המיניסטרים ועמו שרי הפנים והכספים.

שצ'רבאטוב:

הני סבור, כי לשיחה הרשמית יש להקדים שיחה פרטית לשם הכשרת הלבבות. שיחה זו גוח יהיה יותר להטיל על שר הפנים, משום שהיהודים סוברים כי שר הכספים, בהתאם למהות תפקידו, נתון ללחץ שלהם.

גורימיקין:

שאלה זו נברר בהתיעצותנו. ובכן מנהל המשרד מתאם את תכנית היומן עם הדיונים שהושמעו היום. לאחר מכן נחתום יומן זה, ולאחר מכן נראה מה יהיה. אני על כל פנים איני תולה תקוות מוגזמות בכך.

מהדיונים בישיבת מועצת המיניסטרים ב־9.8.1915

מנהל המשרד מביא לחתימה את היומן בשאלת היהודים.

רוחלוב:

רגשותי והכרתי מוחים על כך שהכשלונות הצבאיים גורמים בראש ובראשונה להנחות ליהודים. אנשים רוסיים נושאים בסבל לא ישוער, בחזית

*) רוטשילד ליאופולד (1845—1917) מראשי בית רוטשילד בבריטניה.

ובעורף, ובנקאים יהודים קונים לבני־עמם זכות לנצל את אסונה של רוסיה להמשכת ניצולו של העם הרוסי שדמו נסחט. ידי אינה מתרוממת לחתום את שמי מתחת ליומן זה. הנני מסרב באופן מוחלט לתת חתימתי, אולם נכנע אני להחלטת מועצת המיניסטרים ואיני מכריז על אי־הסכמתי.

דבריו של שר התחבורה עוררו תגובות במובן זה, שבענין זה יש לנהוג לא לפי הרגש, אלא לפי ההכרח שאין להמנע ממנו, שהאשראי הכרחי להמשכת המלחמה, שבה רב ענינה של רוסיה יותר מאשר בהרחבתו החלקית של תחום המושב וכו'. רוחלוב מצידו התבטא, כי אף שהוא נשאר נאמן להחלטתו לא לחתום על היומן ואף שאין הוא כופה דעתו על איש, חייב הוא לציין חסרון אחד בדיונים של מועצת המיניסטרים בענין זה: דובר על שיקולים פיננסיים, כלכליים, צבאיים ומדיניים כלליים לטובת המחוה של רצון טוב בשאלת היהודים. אולם לא נזכרה הסכנה הכרוכה בהפצה בכל רחבי רוסיה של מקור המגפה המהפכנית שהיהודים מהווים אותו. די לזכור את תפקידו של עם זה במאורעות 1905, ובנוגע לזמננו, הרי לשר הפנים ידוע בהאי אחוז היהודים בין אלה המנהלים את התעמולה המהפכנית ומשתתפים בכל מיני ארגוני מחתרת.

שצ'רבאטוב:

כמובן שרוחלוב צודק עד מאוד בהצביעו על השפעתה ההרסנית של היהדות. אולם מה נוכל לעשות, כאשר הסכין מונחת על צווארנו. אם השפעתם המזיקה של היהודים היא ברורה, הרי ברור גם ההכרח בכספים להנהלת המלחמה, והכספים הם בידיהם של היהודים.

קריבושיאין:

גם אני רגיל לזהות את המהפכה הרוסית עם היהודים, אף על פי כן חתמתי על היומן ועל ההנחות לאלה היהודים עצמם, מאחר שמכיר אני שאין להימנע מפעולה זו, כפי שאמרתי כבר במועצת המיניסטרים. אין לנהל בו בזמן מלחמות גם עם הגרמנים וגם עם היהודים. דבר זה הוא למעלה מכוחותיה אפילו של מעצמה כבירה כמו רוסיה.

גוריימיקין:

הבעיה של הרשאת מגוריהם של היהודים בערים נפתרה ע"י מועצת המיניסטרים ואושרה על ידי הוד מלכותו. לא נחזור לדיונים עקרוניים. שר התחבורה אינו מעורר חילוקי דעות, ולמנוע את זכותו לא לחתום את היומן — דומני שלא נוכל.

(„ארחיב רוסקאי ריבוליוציאי", כרך י"ח, ברלין 1926, עמ' 42—51, 57).

שפע ברכות ואיחולים לבביים
למדינת ישראל
לשנה ה־ח"י לעצמאותה

כפר הרצל בע"מ

גדליה אלקושי

העיתונות העברית בווילנה במאה ה־19

א. נסיונות שלא הצליחו

וילנה היא ערש העיתונות העברית בליטא ובאימפריה הרוסית כולה: בה יצא ב־1841 כתב־העת העברי הראשון ברוסיה, „פרחי צפון", בהוצאתם ובעריכתם של שני הסופרים והחכמים העברים ר' אליעזר ליפמן הורוויץ ור' שמואל יוסף פין.

אמנם עוד קודם לכן צצו בתוגי המשכילים העברים ברוסיה מספר תכניות להוצאת כתב־עת עברי, אך הן לא הגיעו לכלל ביצוע. את התכנית הראשונה להוצאת כתב־עת עברי על אדמת רוסיה פירסם ב־1804 המשכיל נפתלי הירץ בן אברהם שולמן (דודו של ר' קלמן שולמן), שהיה מלמד תינוקות בעיר ביחוב ישן. הלה הדפיס בשקלוב, ב־1804, מהדורה חדשה מחיבורו המליצי של ר' בנימין מוספיה „זכר רב", ובסוף החיבור הכריז המהדיר על תכניתו להוציא כתב־עת עברי: „עלה ברעיוני לקבץ חתימות להדפיס בכל שבוע ושבוע החידושים הנעשים על פני האדמה הן מהעתק סיפורי העיתים מהאמבורג, פעטערבורג, ברלין, הדברים היותר הכרחיים וחידושים מספרי החכמה. והנה הסוחר יקרא ענייני המלחמות והמסחר, ואוהבי החכמה יקראו מענייני החכמות ושאר חידושים. וכל איש אשר יהיה לו איזה חידוש נכון יודיענו. וממני ייוודע כל עיר ועיר אשר אנחנו חוסים בצל הקיסר יר"ה ומזה יתפרסם באומתינו חכמת הדקדוק מלשונות שונות וחשבון ומדידה ומכתב הארץ וחכמת הטבע ושארי ענייניים. ומי שירצה לשלוח חתימה ישלח לק"ק שקלאוו על אדרעש תלמידי הנגיד מ' חיים במהר"ן, וכשיתקבצו החתימות אז אודיע אל נכון כל ענייניים השייכים לזה". ואולם ציבור המשכילים העברים ברוסיה עדיין קטן היה באותו זמן, גם במספר וגם בכושר ההבעה הספרותית, ומסתבר שההיענות לקריאתו של ר' נפתלי הרץ שולמן היתה דלה, ומשום כך לא עלה בידו לבצע את תכניתו.

ב־1829 החלו משכילי וילנה, ובראשם ר' צבי הירש קלאצ'קו, ר' צבי הירש קצנלבוגן ור' מרדכי נתנזון [1], לטפל בהוצאת שנתון עברי ספרותי־מדעי, לפי דוגמת השנתון „ביכורי־העיתים" בווינה, שנוסד ב־1820. ההכנות נמשכו זמן רב, ובינתיים נפסקה ב־1831 הוצאתם של „ביכורי־העיתים", וחכמי וילנה ניגשו במשנה מרץ להגשמת תכניתם, שכעת, עם סגירת השנתון העברי הווינאי, נועדה למלא גם תפקיד נכבד בקרב המשכילים העברים שמחוץ לגבולות רוסיה. למזכיר המערכת נתמנה ר' מרדכי אהרון גינצבורג, שבאותו זמן ישב במיטאו שבקורלאנד, אך היה מבקר לעיתים קרובות בווילנה והיה מכובד בעיני משכיליה. הלה פירסם קול קורא נמלץ אל משכילי ישראל [2], שבו עודד את הסופרים

---

1) ראה: מרדכי אהרון גינצבורג, דביר, II, וילנה 1861, ע' 82.

2) נדפס אחר כך בספרו של מ. א. גינצבורג, דביר, II, וילנה 1861, ע' 1—5.

והחכמים העברים לשלוח מפרי עטם לשנתון, ואת ציבור המשכילים כולו — להיחלץ לעזרתם הכספית של מוציאי השנתון. ואולם העבודה התנהלה בעצלתיים. כי קשה היה לכנס חומר ספרותי הגון, ועוד יותר קשה היה להבטיח את הבסיס הכלכלי לשנתון, ומזכיר המערכת רמא"ג, מתאונן באחת מאיגרותיו: „עוד לא צלחה בידי להרבות ולקבוץ פועלים אל הבניין אשר בדעתנו לבנות, לא אומני יד ולא אומני כיס, כי מרבית אוהבינו מפוזרים לעת כזאת איש איש בדרך נחתו: עסקיו, והנשארים גזרו אומר לעמוד מרחוק עד אשר תצא המחברת הראשונה לאורה" [3]). נוסף על כך נערמו קשיים גם מצד הצנזור הווילנאי, זאב טוגנדהולד. שהתייחס בחומרה יתירה לחומר שהוגש לו קודם ההדפסה, ופסל את המונוגראפיה על נאפולאון בונאפארטה שהוכנה למען השנתון על ידי מ. א. גינצבורג [4]), ואכן לא זכה המחבר לראות את חיבורו זה בדפוס, ורק לאחר מותו נתפרסמה המונוגראפיה בקובץ כתביו של רמא"ג „המוריה", וארשה 1878, בשם „תולדות נאפאליאן בן פרט". למכשולים ולקשיים אלה נתלוו גם ויכוחים וחילוקי דעות ביחס לאפיו ולתכנו של כתב־העת. יוזמי השנתון ומוציאיו התכוונו להקדישו בעיקר לדברי מחקר ועיון ולביאורים של פסוקי המקרא ואגדות חז"ל ואמרותם ברוח השכלתנות והפילוסופיה החדשה. ברם, חלק ממשכילי וילנה התנגד לשיטה זו של דרשנות מודרנית, השואפת לייחס לקדמונים מחשבות של דורות אחרונים, ולסלף על ידי כך את כוונותיהם האמיתיות של הקדמונים. חבורה זו של משכילים ביקשה, שהשנתון יהא מוקדש בעיקר להפצת השכלה אנושית כללית (דברי ימי העמים, מסעות לארצות רחוקות, וכו') ולספרות יפה. עם המתנגדים לכיוון הלמדני־פרשני־ראציונליסטי של השנתון נמנה גם רמא"ג, שכתב בעניין זה לאחד מיוזמי השנתון: „ואין אנחנו תוהים על ביאורי האגדות הנבארים על פי ארחות החכמה אשר היו נהוגים בימים ההמה, כי אם על הביאורים הרחוקים אשר יתעקשו אחדים לערב את משלי ימי הקדם עם רעיונות פילוסופי הדור האחרון, ויחברו יחד את אשר לא יחוברו, להראות עד מה הגיע כוחם בתורה ובפילוסופיה יחדיו. ותחת אשר אנחנו עמלים לתת בינה בלב בני העם להבין כי יש חפץ בדבר חכמה, אף כי לא נמצא רמז לה באגדה ובמדרש, ימשכו אותם בהבלי שווא לבוז לכל חכמה ולכל ידיעה אשר לא ידעו הקדמונים ממנה. — — — לא ייפלא ממני לקחת מליצה ערומה מאחת האגדות ולהלביש אותה מלבוש נכרי, המצאת שכל הפילוסופים, ולייפותה בדברים נעימים עד כי תפיק רצון מאת הרואים. אתי היתה האומנות ההיא ושלחתיה, כי אוהב אמת אני, ולא אעשה בנפשי שקר לתת את כבוד החכמים האחרונים לאנשים קדמונים אשר לא עמלו בו. — — — ואתם, אם תתפשו החבל בשני קצותיו להתגדר באגדות ישנות ובפילוסופיה חדשה, והיה אחריתכם בוז משני הצדדים יחד: החסידים והצבועים יחשבו דבריכם לדברים של מה בכך ולאפיקורסות, והמשכילים לחנופה — — —" [5]). ב־1833 בישרו יוזמי השנתון, בפרוספקט שהופץ בקהל המשכילים, כי השנתון, בגודל של 12—15 גליונות דפוס, יצא לאור בקרוב, וכולו יהיה כתוב „על טהרת לשון הקודש צחה ונקיה", והוא יכיל את המדורים הבאים: א) שירים ומליצות;

---

3) מ. א. גינצבורג, קריית ספר, וארשה 1883, ע' 118.

4) הנ"ל, II, וילנה 1861, ע' 81.

5) הנ"ל, קריית ספר, וארשה 1883, ע' 118—119.

ב) פירושי מקראות; ג) מאמרים הדנים בתולדות העולם, במסעות ובגילויים גאוגראפיים, בידיעות הטבע ובתולדות אישים מפורסמים; ד) מאמרים לתיקון המוסר והמידות; ה) רשימות ביקורת וסקירות ספרים; ו) מחקרים. בסוף הפרוספקט צוין, כי השנתון יידפס ב־300 טפסים, שיישלחו לאישים מסוימים בערים שונות על מנת שהללו יחלקום למנויים[6].

ברם, בסופו של דבר לא הצליחו היוזמים להתגבר על הקשיים שנערמו בדרכם, והשנתון לא יצא לאור, אם כי היה ערוך כולו לדפוס. לפי עדותו של ישראל צינברג בספרו הרוסי „תולדות העיתונות היהודית ברוסיה" נקרא השנתון „מנחת ביכורים[7]", לשנת ה' תקצ"ד לב"ע[8] והיא מנחה חדשה לבני ישראל יושבי ארץ ליטא", והוא נפוץ בהעתקות מספר בכתב יד בקהל משכילי ליטא, ואחת מהן אף שרדה באוצר־הספרים של חברת מרבי השכלה בפטרבורג (לנינגראד).

החכם ר' שניאור זק"ש, במאמרו הגרמני (ללא חתימת שם הכותב) על מצבם התרבותי של יהודי ליטא, שנתפרסם ב„איזראליטישה אנאלן" שנה ב' (1840), מזכיר גם נסיון שנעשה על ידי משכילי ליטא להוציא בווילנה כתב־עת עברי בשם „כוכב הצפוני" בעריכת מ. א. גינצבורג והחכם ריב"ל מקרמניץ, אך פחד האדוקים שנפל על מדפיסי וילנה (ראובן ראם וזימל טיפוגראף) סיכל את תכנית המשכילים. מתי נעשה ניסיון זה אין הכותב מציין[9].

ב. „פרחי צפון"

בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים של המאה ה־19 החלה הממשלה הרוסית לטפל במרץ בהכנסת תיקונים בחייהם של יהודי תחום המושב, במטרה לטשטש את ייחודם הלאומי ולקרבם אל האוכלוסיה הנוצרית. עניין מיוחד גילתה הממשלה בתיקונים בשדה החינוך של הדור היהודי הצעיר, וב־1841 אף העמידה את ד"ר מאכס ליליינטאל ממינכן בראש המיבצע לתקנת מערכת החינוך היהודי בתחום המושב[10]. התערבות פעילה זו של השלטונות בחייהם הפנימיים של יהודי תחום המושב עוררה את המשכילים היהודיים והביאה

---

6) ישראל צינברג, תולדות העיתונות היהודית ברוסיה (רוסית), פטרוגראד 1915, ע' 17.

7) כשם כותרת המשנה של „ביכורי־העיתים".

8) לבריאת העולם.

9) Israelitische Annalen בעריכת J. M. Jost, פראנקפורט דמיין, שנה ב, 1840, ע' 81 ב. על סמך דבריו אלה של ר' שניאור זק"ש כתב פרופ' י. קלוזנר בחיבורו „היסטוריה של הספרות העברית החדשה", III, הוצאה ב', ירושלים תשי"ג, ע' 128: „ובשנות 1837—1839 (לערך) עלה במחשבה של משכילי־רוסיה להוציא בווילנא או בז'יטומיר עיתון בשם ‚כוכב הצפוני' וכו'". ואילו במאמרו הנזכר של ר' שניאור זק"ש אין זכר לא לשנים ולא לעיר ז'יטומיר (ואגב: כל בתי־הדפוס העבריים שברוסיה, פרט לבית־הדפוס של ראם וטיפוגראף בווילנה, נסגרו בפקודת השלטונות בסוף 1836, ובית־הדפוס העברי בז'יטומיר חזר ונפתח רק ב־1847, איך איפוא יכלו המשכילים לתכנן ב־1837—1839 הוצאת כתב־עת עברי בעיר זו?). על דברים אלה של פרופ' י. קלוזנר חזר בעל המאמר על העיתונות העברית באנציקלופדיה הכללית האידית, הוצאת קרן דובנוב וציקא, כרך „יידן" ג', ניו־יורק 1948, ע' 303.

10) ראה: דויד כהנא, ליליינטאל והשכלת היהודים ברוסיה, „השילוח" כ"ז, ע' 314—322, 446—457, 546—556.

להתחזקותה ולהתעצמותה של תנועת ההשכלה בווילנה. ב־1841 פתחו משכילי וילנה שני בתי ספר עממיים חילוניים לילדי ישראל: הראשון מהם נפתח ב־28 בפברואר ביזמתו של הנדיב והמשכיל ר' ניסן רוזנטאל ובהנהלתו של המשכיל הצעיר זאב זייברלינג [11], והשני — ב־7 ביולי, על ידי הסופר ר' מ. א. גינצבורג (1795—1846) והמשורר שלמה זלמן זאלקינד (נפטר 1868) [12], בתמיכתו הכספית ובפיקוחו של המשכיל הנדיב ר' צבי הירש קלאצ'קו (1790—1856) [13]. מסביב לבתי ספר אלה התרכזו מכאן ואילך, עד לייסודו של בית המדרש לרבנים בווילנה בשלהי 1847, משכילי וילנה. ובאביב של אותה השנה, 1841, אף יצא בווילנה כתב־העת העברי הראשון באימפריה הרוסית: „פרחי צפון, קבוצת דברי תורה וחכמת מליצה ושיר, לקטו ונאספו על ידי אליעזר ליפמן בר"ח הורוויץ ושמואל יוסף בר"א פין".

מי היו העורכים־המו"לים של „פרחי צפון"? שניהם היו אז אברכים מפרחי המשכילים בווילנה. הראשון, אליעזר ליפמן הורוויץ (1815—1852), היה באותו זמן בן 26, ואילו חברו, שמואל יוסף פין (1817 או 1818—1890) היה אז כבן 24. שניהם שימשו באותו זמן כמורים בשני בתי הספר שנזכרו למעלה: הראשון שימש כמורה ללשון העברית בבית הספר של ר' מ. א. גינצבורג ור' שלמה זלמן זאלקינד [14], והשני — כמורה לתנ"ך וללשון העברית בבית הספר שבהנהלת זאב זייברלינג [15].

אליעזר ליפמן הורוויץ, שלא האריך ימים ונפטר בגיל 37, עסק במחקרים במקרא, ופירסם „חקירות על ספר איוב" בירחון „ציון" של יוסט וקרייצנאך, שנה ב' (תר"ב), ע' 22—26, 38—44, וכן הוסיף הערות הסבר מדעיות לשירתו של אברהם בר גוטלובר „אלה תולדות השיר והמליצה" [16]. ברם, חשיבות מיוחדת נודעת לחיבורו „קיצור תולדות מלאכת השיר והמליצה העברית מיום היגלותה עד היום הזה" [17], מן המחקרים הראשונים בתחום זה בספרות העברית. שמואל יוסף (רש"י) פין נתפרסם במרוצת הזמן כאחד מחשובי סופרי ההשכלה ועסקניה, והצטיין כעורך, כהיסטוריון, כבלשן, כמילונאי וכמתרגם, ובסוף ימיו — כאחד מחשובי העסקנים של תנועת חיבת ציון [18].

---

11) בנו של הרופא הווילנאי ד"ר יצחק זייברלינג. זאב זייברלינג סיים אף הוא במרוצת הזמן את חוק לימודיו ברפואה ושימש כרופא צבאי (רש"י פין, שפה לנאמנים, וילנה 1881, ע' 168). אחיו, ד"ר יוסף זייברלינג, היה מחשובי משכילי וילנה, ושימש כחמש עשרה שנה כצנזור לספרים עברים בקיאב, ואחר כך, בשנות ה־70, למומחה לענייניים יהודיים במיניסטריון להשכלה בפטרבורג.

12) בעל קבצי השירים „שירים לשלמה" (וילנה 1842), „קול שלמה" (שם 1858) ו„שמע שלמה" (שם 1866).

13) ראה: „הכרמל", שנה ב' (תרכ"א—תרכ"ב) ע' 237, הערה 1; רש"י פין. „שפה לנאמנים", וילנה 1881, ע' 168.

14) ראה: הירחון „ציון" של יוסט וקרייצנאך, פראנקפורט דמיין, שנה ב', תר"ב, ע' 44.

15) ראה: רש"י פין, „שפה לנאמנים", וילנה 1881, ע' 168.

16) ההערות נתפרסמו בספר שיריו של א. ב. גוטלובר „הניצנים", וילנה 1850, ע' 170—173.

17) רק ראשיתו נתפרסמה בדפוס, ב„פרחי צפון", מחברת ב', 1844, ע' 125—129, 156—161.

18) ראה: ג. אלקושי, שמואל יוסף פין („יהדות ליטא", 1, תל־אביב תש"כ, ע' 438—441).

שני העורכים הצעירים, שנשאו בעול כל ההוצאות של „פרחי צפון", חששו לעיכובים ולדחיות בביצוע תכניתם, לפיכך שיתפו בפעלם רק סופרים וחכמים מבני וילנה, ויתרו על עזרה ספרותית ממקומות אחרים. ועל כך התנצלו אחרי כן שני העורכים באיגרתם אל ריב"ל, ראש משכילי רוסיה, שישב באותו זמן בקרמניץ: „הן מודעת לכבודו כי הספר ‚פרחי צפון' הוא איננו בן הרת שנה אחת, או שנתיים ימים, כי אם בן הרת שתים עשרה שנה רצופות, אשר התגוללנו עמו ממיילדת למיילדת, מעיר לעיר, למצוא אמן חכם ידע להוציאו לאור העולם, וכמספר המיילדות כן היו מספר שמותיו אשר חלמו לקרוא אותו ביום היוולדו. רק ברבות העצות והיועצים, הדעות והדעתנים, לא קם הדבר עד היום הזה, בשגם לא היה מי אשר יוזיל כסף די ההוצאה הגדולה — — — ומי יודע עד מתי לא קם הדבר, לולא התעוררנו אנחנו השנים פתאום לבלי לשאול את פי כול, ולבלי התייעץ את כול, ונזיל זהב מכיסנו — — — וגם אנחנו לא למען השתכר שכר עשינו זאת — — — ולא למען הרבות כבוד — — — כי אם למען הרבות והפרות ההשכלה בכל קצווי ארץ רוסיא — — — ועתה חכם יקר! הנהו רואה כי רק על ידי המהירות, ולא על ידי המתינות, יוכלו לצאת מעשינו לאורה, ע"כ יסלח לנו מטובו אם לא חפצנו לקרר הדבר במשך התוחלת על כתבי חכמים רחוקים, כי אם אמרנו ועשינו, גזרנו וקיימנו — — —"[19]. מובן, איפוא, מאליו, כי „פרחי צפון" לא שיקפו את השגיה של הספרות העברית החדשה בראשית שנות הארבעים ברוסיה כולה, אך לעומת זאת אספקלריה נאמנה הם לדמות דיוקנה הרוחנית של וילנה המשכילית־העברית באותו זמן. בחוברת של „פרחי צפון", בת 54 העמודים הקטנים בתכנית 12°, ניתנו 21 דברים בשיר, בסיפור, במדע כללי פופולארי ובחכמת ישראל, מפרי עטם של 14 סופרים וחכמים וילנאיים, מבני הדור הראשון להשכלה ומפרחי המשכילים, שיחד עם שני העורכים (שלא פירסמו מדבריהם הם בחוברת, והסתפקו בהוספת הערות מדעיות למאמרים אחדים) הם מהווים כמעט את כל עדת הסופרים והחוקרים העברים של ירושלים דליטא בראשית שנות הארבעים. העורכים השתדלו לספק גם את רצון דורשי המחקר והעיון בחכמת ישראל וגם את רצון התובעים ספרות יפה ומאמרים המקנים השכלה אנושית כללית, ונתנו גם מזה וגם מזה. וכך נתפרסמו ב„פרחי צפון" שירים של יצחק אייזיק בן יעקב (1801—1863)[20], של אד"ם הכוהן לבנזון, של שלמה זלמן זאלקינד ושל נח בלוך, סיפורים של חיים יהודה ליב קצנלנבוגן ושל יהודה קלאצ'קו, מאמרי מדע פופולאריים של ר' מרדכי אהרון גינצבורג („ממלכת היהודים בכוש") ושל מרדכי טריווש („החנוטים"), ביאורי מקרא ומחקרים בחכמת ישראל מאת צבי הירש קצנלבוגן, מרדכי נתנזון, מתתיהו שטראשון, ועוד. הצעיר מבין משתתפי „פרחי צפון" היה יהודה קלאצ'קו (1825—1906), בנו של המשכיל הנדיב ר' צבי הירש קלאצ'קו שנזכר למעלה. יהודה קלאצ'קו הצטיין מילדותו בכשרונות בלתי רגילים, ועוד לפני הגיעו לגיל מצוות כתב שירים בעברית ובפולנית, ועורר התפעלות בחוגי המשכילים העברים בווילנה. בהיותו בן 13 נדפס שירו הפולני „ראשית קרבני". סיפורו „הדיג" ב„פרחי צפון" היה חיבורו הראשון בעברית שראה אור הדפוס, והמוציאים לאור

---

19) ד. ב. נתנזון, ספר הזכרונות, וארשה 1899, ע' 61.

20) מחבר הביבליוגראפיה „אוצר הספרים" (וילנה, 1877—1880).

הוסיפו בשולי הסיפור (שממנו נדפסו ב„פרחי צפון" רק שני פרקיו הראשונים) את ההערה הבאה: „מחבר מליצה הסיפורית הזאת הוא עלם בן חמש עשרה שנה, אשר הצטיין בעודו באיבו בפאר דעת והשכל ביתר שאת, והתעטר בזר תהילת משורר בלשון עבר ופולניא. נדמה כי המליצה היקרה הזאת תהי לעדה ולאות לכל בני ישראל למען יעוררו את לבבם לקחת חכמה ודעת ולמען יהיו גם המה לברכה לאבותיהם ולאחיהם כמוהו"[21]. כעבור שנה (ב־1842) יצא בליפסיאה קובץ משיריו ומסיפוריו המקוריים והמתורגמים בשם „דודאים" (בין השאר נדפס בו גם הסיפור „הדיג" בשלמותו), שנתקבל ברוב חיבה וכבוד על ידי המשכילים, ור' מרדכי אהרון גינצבורג כתב אז למחברו, העלם הצעיר: „ראיתי את כתביך היקרים אשר כבדתני בהם, וששתי למצוא בם יותר הרבה מאשר קיוותה נפשי — — — בשם לשוננו הקדושה, אשר עבד נאמן אני לה מעודי ונושא דגלה בארץ הזאת, בשם לשוננו הקדושה הנני מברכך על אשר לא גרעת את חוקה, ולא דחית את הזקנה הזאת לפני אחיותיה הצעירות אשר אתה מתעלס באהבתן — — — עתה ידעתי כי ייטיב השם ללשוננו הקדושה בארץ ליטא, ולא בלב רגז אניח את עט הסופרים מבין אצבעותי — — — אחרי אשר זכיתי לראות את הבא אחרי אשר יגדיל תורת לשון עבר ויאדירה כיד השם הטובה עליו"[22]. ואולם התקוות שתלו ר' מרדכי אהרון גינצבורג ורעיו ביהודה קלאצ'קו נשארו מעל: הנשר הצעיר עשה כנף, ואז עזב את קנו לנצח, והמריא למרחקים „צמא שמש ואדיר". במרוצת הימים התנכר יהודה קלאצ'קו לעמו וללשונו העברית, דבק בעם הפולני ובתרבותו, וב־1856 אף המיר דתו ונעשה קאתולי אדוק, ובשם Julian Klaczko נתפרסם בעולם הגדול כמשורר, כמסאי, כמבקר ספרות וכהיסטוריון בלשונות הפולנית והצרפתית, וספרו הצרפתי „ערבים פלורנטיניים" גם זכה בפרס האקאדמיה הצרפתית.

אם נשווה את תכנם של „פרחי צפון" לתכנם של שני כתבי־העת העבריים האחרים שיצאו באותו זמן (1841), השנתון „כרם חמד" בפראג (בעריכת שמואל ליב גולדנברג) והירחון „ציון" בפראנקפורט על נהר מאין (בעריכת מרדכי יוסט ומיכאל קרייצנאך), תתבלט בבהירות נטייתם של „פרחי צפון" לספרות היפה ולמדע הפופולארי הכללי, הנעדרים כמעט לגמרי בשתי הבמות האחרות.

„פרחי צפון", כתב־העת העברי הראשון על אדמת רוסיה, נתקבל בשמחה ובחיבה על ידי המשכילים העברים: ראש המשוררים העברים ברוסיה באותו זמן, אד"ם הכוהן לבנזון, כתב שיר הלל ושבח על „פרחי צפון"[23]. ואף חלוץ החינוך היהודי המודרני ברוסיה, החכם בצלאל שטרן איש טארנופול (1798—1853), מנהלו של בית־הספר לנערי ישראל באודסה למן 1829, שיגר לעורכים־המו"לים של „פרחי צפון" איגרת (בגרמנית, באותיות עבריות) המפליגה בשבח פעלם[24].

העורכים הצעירים ורבי המרץ של „פרחי צפון" התכוונו לעשותם במת קבע, ובאיגרתו לבצלאל שטרן באודסה מחודש אב תר"א כותב פין: „המחברת הראשונה מפרחי צפון אשר קיבל כבודו — היא כמבשרת וכמעוררת את לבות משכילי בני ישראל הנרדמים לעבוד עבודת הקודש ולהוציא ציץ פרח ההשכלה

---

21) פרחי צפון, וילנה 1841, ע' 35.

22) מ. א. גינצבורג, קריית ספר, וארשה 1883, ע' 120.

23) כל שירי אד"ם ומיכ"ל, שירי שפת קודש, I, וילנה 1895, ע' 243—245.

24) נתפרסמה בסוף פרחי צפון, II, וילנה 1844.

ר״ש״י פין

ר׳ מתתיהו שטראשון

ר׳ צבי הירש קצנלנבוגן

פרחי צפון

קבוצת

דברי תורה וחכמה
מליצה ושיר

לקטו ונאספו

על ידי

אליעזר ליפמאן בר"ח הורוויץ
ושמואל יוסף בר"א פין

ווילנא

תר"א

ПИРХЕ ЦАФОНЪ

ш. е.

Сѣверные Цвѣты.

ВИЛЬНО

въ Типографіи М. Ромма, и З. Типографа.

1841

שנת
ר א ש ו נ ה

הכרמל

מחירו לשנה 1 רו"ב
עם אריכא 3.50 רו"ב

מכתב עתי לבני ישראל

בשפת קדש, עם נוספות בלשון רוססיא ואשכנז.

יוצא לאור מדי שבוע בשבוע

על ידי

שמואל יוסף בן יצחק פין.

№ 1 | ווילנא | ו תמוז תר"כ.

באדמת צפון, והיה בתת ה׳ רצון וחפץ חכמה בלבות המשכילים האלה לתמוך ידינו במכתביהם אז יהיה ביכלתנו לשוב ולהוציא אתת אחת, ולזאת לא הבטחנו את הקוראים לתת בידיהם מכתב־עתי יוצא במועדים מזומנים, כי לא מאת הזמן כי אם מאת העוזרים תלויה יציאתו לאור, נוסף לזה כי לא השגנו עוד רשיון מאת הממשלה להוציא מכתב־עתי ועל כן לא מלאנו את ידינו לכתוב תכנית ותכלית המחברת — — —״[25]. ובאיגרתם לריב״ל, שנזכרה למעלה, כתבו העורכים: „בדעתנו להוציא את המחברת השניה במשך ימים לא מעטים [טעות כנראה, וצ״ל לא רבים — ג. א.], לא יאוחר מחודש ימים אחד״[26]. ואולם חפצם לא עלה בידם: אולי בגלל חסרון כיס, ואולי בגלל עיכובים מצד הצנזורה, ואולי משתי הסיבות גם יחד, יצאה החוברת השניה של „פרחי צפון״ רק כעבור שלוש שנים בקירוב, ב־1844.

החוברת השניה של „פרחי צפון״ דומה בתבניתה לקודמתה, אך במספר עמודיה גדולה היא ממנה פי ארבעה, ומכילה 218 עמודים. השתתפו בה כמעט כל הסופרים והחוקרים בני וילנה שפירסמו מדבריהם בחוברת הראשונה, ועליהם נתווספו כעת גם סופרים וחוקרים ממקומות אחרים, וכך משתקף נאמנה ב„פרחי צפון״ ב׳ מעמדה של ספרות ההשכלה העברית באותו זמן ברוסיה כולה. בין המשתתפים החדשים אנו מוצאים את אהרן קוֹפמאן מהורודנה, שפירסם כאן „מכתב על דבר החינוך״, והוא מאמר מפורט ורב תשיבות המרצה בטוב טעם על התיקונים הדרושים בחינוך הבנים והבנות בישראל, ברוח האידיאלים של ההשכלה, ובדרך כלל בהתאם לתכנית החינוכית של „דברי שלום ואמת״ לר׳ נפתלי הרץ וייזל; את החוקר והמשורר יעקב אייכנבוים מאודיסה, שפירסם כאן ביאורים לפירוש ר׳ אברהם אבן עזרא על שמות כ״ו, י״ח; את החכם שניאור זק״ש מזאגר חדש, שפירסם כאן את הפתיחה לחיבורו „קורות מלאכת הביאור והפירוש לספרי ישראל למיום נתינת התורה הטהורה במעמד הנבחר עד היום הזה״; את יחזקאל פייוול רוטשטיין מראסיין, שהדפיס כאן נובילה על נושא מקראי בשם „ממשלת הזמרה או כינור דויד ובני הנביאים״; את המשורר אליהו מרדכי ורבל מאודסה (מחבר „חולדה ובור או עדים נאמנים״), שפירסם כאן את שירו „ציון ובת עמה״; את אלעזר האלברשטאם מביאליסטוק, שפירסם כאז שיר בעקבות שילר. העורך פין פירסם בחוברת זו, בין השאר, מאמר ביקורת מקיף ורב עניין על „שירי שפת קודש״ של אד״ם הכוהן לבנזון (ליפסיאה 1842), מראשוני מאמרי הביקורת הראויים לשמם בספרות ההשכלה העברית. גם בחוברת זו, כמו בקודמתה, השתתף העלם הגאוני יהודה קלאצ׳קו, שכבר נזכר למעלה. העורכים פירסמו כאן, שלא בידיעתו, את שירו „תפילת הילדים״, והוא תרגום עברי מן הבאלאדה של אדם מיצקוויץ׳ Powrót taty („חזרת האב״). העורכים־המו״לים העירו בשולי השיר כי הוא „העתקה מלשון פולאניא״, והוסיפו: „והוא לקוח מספר פרי נעורים (כתיבת יד), להבחור המפואר למדע ולשון, מליץ נודע בחיבוריו בשפת עברית ופולנאית כמוה׳ יהודה קלאצ׳קא. ———— ויהי כי עזב המשכיל היקר הלז אותנו ואת ארצנו זה שני שנים ללכת לקעניגסבערג — — — והשאיר אחריו לנו פה פרי ברכה ס׳ פרי נעורים הנ״ל. הכולל שירים וכתובים שונים, אשר חיבר ואשר העתיק מלשונות שונות (מחזיק 25 באגען),

---

25) איגרות ש״י פין, „פרדס״, III, 1896, ע׳ 149—150.

26) ד. ב. נתנזון, ספר הזכרונות, וארשה 1899, ע׳ 62.

לקחנו מתוכו את השיר הנוכחי, אף בלתי ידיעת המחבר, כי איככה נשים אשם נפשנו מבלתי הביא מאומה ממנו בספרנו זה, ואנחנו נקוה בטח כי יסלח לנו בטובו על זה". ומן הראוי לציין, כי העלם קלאצ'קו, שכאמור למעלה, נעשה במרוצת הזמן קאתולי אדוק, פסח בתרגומו זה על הבתים 4—6 של הבאלאדה, בהם נמסרה תפילת הילדים הכורעים לפני התמונה הקדושה. ברם, ייתכן שהשמטה זו נעשתה על ידי העורכים ללא ידיעת המתרגם.

מרחק השנים שבין החוברת השניה לקודמתה גרם לכך, שמספר דברים, שראשיתם נדפסה בחוברת הראשונה, לא בא סיומם בחוברת השניה, משום שבינתיים נתפרסמו בשלמות על ידי מחבריהם בספרים שהוציאו. כך קרה עם הסיפור „הדיג" של יהודה קלאצ'קו, שנתפרסם בשלמותו ב־1842 ב„דודאים", ועם שירו של אד"ם הכוהן לבנזון „המתאונן והמשורר", שנתפרסם אף הוא באותה שנה בשלמותו ב„שירי שפת קודש" ספר א'.

מסתבר שהחוברת השניה של „פרחי צפון" מורכבת למעשה מחוברות אחדות קטנות יותר, שסודרו בדפוס, אך בגלל תקלות כספיות או עיכובים מצד הצנזורה לא יכלו העורכים להוציאן, ולבסוף חיברו את כולן יחד לחוברת אחת. על כך מעידים המאמר „קיצור תולדות מלאכת השיר והמליצה העברית" מאת אליעזר ליפמן הורוויץ, שנדפס בחוברת זו בשני המשכים, בעמודים 125—129, 156—161, וכן מאמרו של ר' מתתיהו שטראשון „מכתב על דבר ר' שם טוב בעל האמונות ורש"ט בן פלקירא", שראשיתו באה בחוברת הראשונה והמשכו נדפס בחוברת השניה, בעמודים 77—89, אך סיומו ניתן בעמודים 190—195.

החוברת השניה של „פרחי צפון" היתה גם האחרונה. כפי שהעיד עורכם רש"י פין נפסקה הוצאתם משום שהצנזורה הודיעה לעורכים, „כי אם יש את נפשם להוסיף ולהוציא מחברות לעיתים מזומנים, עליהם לבקש רשיון מיוחד על זאת מאת הממשלה הרוממה, ולזאת נסוגו אחור מעבודתם אז ויחכו לעת מצוא"[27]. כי באותם זמנים אי אפשר היה להשיג רשיון להוצאת כתב־עת עברי ברוסיה.

ג. „הכרמל" השבועי

I

כשש עשרה שנה חלפו מיום שנפסקו „פרחי צפון" בווילנה ועד שנוסד על ידי אחד מעורכיהם־מו"ליהם, רש"י פין, כתב־עת עברי חדש בווילנה — „הכרמל". במשך שש עשרה שנים אלו, שבהן לא יצא שום כתב־עת עברי בממלכה הרוסית, צצו תכניות מספר לייסד בארץ רוסיה במת קבע בעברית, אך אף אחת מהן לא הגיעה לשלב של הגשמה.

אחת מן התכניות האלו, משנת 1855, קשורה בעיר וילנה. הימים — ימי מלחמת קרים, וההתעניינות בחדשות משדות הקרב גדולה מאוד בקרב הקהל הרוסי וגם בקרב הציבור היהודי ברוסיה. והנה באביב של אותה שנה פנה המשכיל הצעיר משה אליעזר בלינסון (1835—1908)[28] באיגרת ממקום מושבו

27) רש"י פין, שפה לנאמנים, וילנה 1881, ע' 169—170.

28) הוא שהוציא באודסה ב־1865 4 חוברות מכתב־העת המדעי־ספרותי „עלי הדס".

טיראספול שבמולדאוויה אל החכם יצחק אייזיק בן־יעקב ואל „אחות מרעיו בקריית וילנא", בדבר ייסוד שבועון עברי בווילנה. בלינסון פנה באיגרתו דווקא אל בן־יעקב, משום שהלה עסק גם במו"לות[29]). באיגרתו מציע בלינסון לחכמי וילנה „לייסד חברת מחוקקים ולהוציא שבוע שבוע עלי עתים בלה"ק, אשר לפי השערתי יימצאו במדינה קופצים רבים לקחתם". הוא גם מתווה תכנית מלאה לשבועון: עליו להיות „לא כספרי ציון ומאספים שונים ופרחי צפון ודומיהם, אשר תוכנם רק לימודית — כ"א ככל המון הגאזעטין: מפקודת הממשלה, מחדשות המדינה וחוץ למדינה הנוגעות להעברים, ומענייני העולם (פאליטיק) הנרשים להדפסה — — — גם ממעמד עמינו ומסחרם בפרטיות מכל מדינה ומכל עיר בממלכה הזאת — — —, ולפעמים להכות ברוח פה איזו עיר ואיזה איש פרטי להוכיח רצונם וללמד דעת ככל שיביא העניין, רק הכול במועצות ודעת, בהשכל ובתבונה וביראת ה'! דברים נוחים ומקובלים לאיש ואיש — — — ונוסף עליהם בשוליהם ענייני לימודיות, מליצות, חקירות, הלצות והעתקות, גם באורים במקרא וכו', נשלחים ממשכילי עם במדינה. וכל עלה יצוין בנומער; מדי שבוע בשבוע יחולקו לדורשיהם, הרוצה יקראם ויעזבם, והרוצה יחברם על יד על יד והיו לספר"[30]).

על איגרתו זו השיב לו בן־יעקב, כי התכנית אינה ניתנת לביצוע משלושה טעמים: א) חכמי וילנה טרודים בבקשת טרף לביתם, ויכולים הם להקדיש לעבודה ספרותית זמן מועט בלבד, שאינו מספיק להוצאת כתב־עת; ב) אין מי שיממן את הוצאת כתב־העת; ג) והעיכוב השלישי, והוא „הכי נכבד": „תנואות רבות הסוגרות בעד כל רעיון וחוסמות את פי המדבר ושמות גבול לעט לאמור עד פה תבוא ולא תוסיף" — כלומר, המכשולים מצד הצנזורה הרוסית הקפדנית[31]).

תשובתו זו של בן־יעקב לא סיפקה, כמובן, את בלינסון הצעיר, והלה חזר ופנה שוב אל בן־יעקב וניסה לשכנעו, כי ניתן להתגבר על כל המכשולים שהוא מנה. לדעת בלינסון עשוי כתב־עת עברי להביא רווחים ולפרנס את העובדים בו, ובכך הוא משיב על שתי טענותיו הראשונות של בן־יעקב. ובאשר למכשולים מצד הצנזורה — גם לכך יש פתרון: יש להרבות בחומר שיד הצנזור לא תוכל לפגוע בו, כגון ידיעות וכתבות על מצב היהודים בארצות רחוקות, ועל מאורעות שונים בחיים הפנימיים של קהילות ישראל ברחבי רוסיה[32]).

אם כי פניותיו אלו של בלינסון אל בן־יעקב לא נשאו פרי, הוא לא אמר נואש, ובכ"ד באייר תרט"ז הוא כותב שוב בעניין זה אל משכיל אחד ממשכילי וילנה[33]). אך גם הפעם הוא נוחל אכזבה, ובקרב משכילי וילנה באותו זמן לא נמצא מי שינסה להגשים את תכניתו. ואולם כשבוע ימים אחר שנכתבה איגרתו זו, בראש חודש סיוון תרט"ז, החל לצאת בליק שבפרוסיה המזרחית השבועון העברי הראשון „המגיד" על ידי אליעזר ליפמאן זילברמאן. בלינסון לא ידע מתכניתו של זילברמאן, כשם שהלה לא ידע מתכניותיו של בלינסון, ואולם כעבור

---

29) ראה: ש. י. סטאניסלאבסקי, חומר לנסיונו של בן־יעקב לייסד הוצאת ספרים עברית ברוסיה, ב„רשומות" א', אודסה תרע"ט, ע' 317—332.

30) עלי הדס בעריכת מ. א. בלינסון, אודיסה 1865, ע' 24.

31) שם, ע' 24—25.

32) שם, ע' 25—26.

33) שם, ע' 27.

שנה בערך נודע לזילברמאן כי בלינסון הקדימהו ברעיון של ייסד שבועון עברי. ומעשה שהיה כך היה: לאיגרותיו אל בן־יעקב בדבר הצורך בייסוד שבועון עברי צירף בלינסון גם גיליון לדוגמה בכתב יד משבועון עברי בעריכתו בשם „עיתותי ישורון". בן־יעקב מסר את הגיליון הזה לגיסו, מוכר הספרים הווילנאי יצחק מיכאלובסקי, שהיה גם סוכן „המגיד", והלה המציא את הגיליון בניסן תרי"ז לבעל „המגיד", למען ייווכח „כי כבר עלה בדעת אחד המשכילים להוציא מכתב עיתי בלה"ק אבל לא עלתה בידו, ואין אדם נוגע מן המוכן לחברו". ואכן ציין זילברמאן באיגרתו לבלינסון מיום ו' בתמוז תרי"ז, שהוא שמח „כי איש נבון וחכם בקצה השני יעץ כמו כן וחשב ג"כ המחשבה הזו [על הוצאת שבועון עברי]", והוא מוסיף: „ואולי קדמה מחשבתו למחשבותי! יהי כן — אחים אנחנו! כי שנינו לדבר אחד נתכוונו!"[34].

II

ייסודו של השבועון העברי הראשון בווילנה, ובממלכה הרוסית כולה, נתאפשר תודות למגמה הליבראלית המציינת את שנות מלכותו הראשונות של אלכסנדר II. הקיסר הקודם, ניקולאי I, סירב להרשות הוצאתם של כתבי־עת מיוחדים ליהודים, מאחר שראה בכתבי־עת כאלה גורם מסייע לחיזוק הכרתו הלאומית של הציבור היהודי, שעה שלמדיניותו הוא כלפי הציבור היהודי ברוסיה היתה מגמה מבוללת. ואולם עם עלות אלכסנדר II על כס המלוכה (ב־1855), משהחלה „תקופת הריפורמות הגדולות", והיחס הכללי של השלטונות אל הציבור היהודי השתנה לטובה ואף בוטלו קצת מן הקיפוחים הקשים שהוא נתקפח (ובכללם גזירת הקאנטוניסטים האיומה, שבוטלה באוגוסט 1856), הורשתה גם הוצאת כתבי עת מיוחדים ליהודים.

רש"י פין, שנתמנה למשגיח ולמורה לתנ"ך וללשון העברית בבית המדרש הממשלתי לרבנים שנפתח בווילנה ב־1848, שימש למן 1856 גם כמפקח מחוזי על בתי הספר לילדי ישראל וכ„יהודי מלומד" בלשכת המפקח הראשי של גליל הלימודים הווילנאי. בתוקף תפקידיו אלה נעשה „קרוב למלכות", והוא ניצל את עמדתו כדי להשיג רשיון להוצאת שבועון עברי. השתדלותו בעניין זה נמשכה כארבע שנים[34א], ולימינו עמד המזרחן המפורסם, היהודי המומר דניאל חוולסון, שהיו לו מהלכים בחוגי הסינוד הקדוש[35], ולבסוף, ב־3 בנובמבר (הוא 22 באוקטובר לפי הלוח היוליאני) 1859, השיג את הרשיון הנכסף להוצאת שבועון עברי בווילנה, „הכרמל", עם תוספות ברוסית ובגרמנית. הגיליון הראשון של „הכרמל" יצא ב־26 ביוני (ולפי הלוח היוליאני, שהיה נהוג באותו זמן ברוסיה — ב־14 ביוני) 1860, כשלושה שבועות לאחר שהחל לצאת באודיסה השבועון היהודי־רוסי ראַזסוויט („השחר"), חלוץ העיתונות היהודית בלשון הרוסית, וכארבעה חדשים לפני צאת באודיסה, על ידי אלכסנדר צדרבוים, הגיליון הראשון של השבועון העברי „המליץ".

הרישיון להוצאת „הכרמל" ניתן בתנאי, שכתב־העת יהא מוקדש אך ורק לענייני חכמה ומדע ולהארת מצבו התרבותי והחברתי של הציבור היהודי ברוסיה,

---

34) שם, ע' 49.

34א) ראה: איגרת רש"י פין ליהודה בעהאק, „מאזניים", כרך יט, תש"ה, ע' 102.

35) ראה: ש. ברנשטיין, בחזון הדורות, ניו־יורק 1928, ע' צב.

אך לא יעסוק בעניינים מדיניים. הגבלה זו בתכנו של העיתון הקהתה במידה ניכרת את עוקץ התחרות הטבעית שבין השבועון החדש לבין אחיו הבכור, „המגיד" בליק (שנוסד, כאמור, ב־1856), שבו תפסו מקום נכבד החדשות והמאמרים המדיניים („על המדינות בו ייאמר"). ובצדק העיר כותב האיגרת מווילנה (בחתימת „מגיד אמת"), ב„המגיד" מיום 4 באפריל 1860, בה מסופר על היווסד „הכרמל": „ואל תרע עין המגיד בו, כי לא ירע לו ולא ישיג את גבולו, כי כפי אשר ראיתי הרשיון שלו והפראגראם, אין לו רשות לכתוב מדברים מדיניים [פאָליטיק] בהתיחסות עם לעם ומדינה למדינה, ממלחמות ושלום וכדומה. ועתה אתה המגיד הראשון לציון בדבר הטוב והמועיל הזה, השמיענו חדשות ונצורות מענינים מדיניים האהובים לכל קוראים כאשר הסכנת. גם אתה הצופה[36]) לחכמי ישראל אל תניח ידך מדברי תורה וחכמה האהובים לאוהבי חכמה, והכרמל גם הוא ישמיענו מענינים הנוגעים לאחב"י בארצנו בדברי תורה וחכמה ומליצה ושיר, אמרי בינה ומדע וחקירות, ידיעות שונות ממעמדי בתי ספר ומדרשי החכמים בארץ רוסיא האדירה, הכל כאשר הבטיחנו בהפראגראם כפי הרשיון אשר לו מהממשלה הרוממה. ותקותנו חזקה כי קנאת סופרים תרבה לנו חכמה".

ה„פראגראם" הנזכר בכתבה זו נתפרסם בפרוספקט שהדפיס רש"י פין בט"ו באדר תר"כ (1 במרס 1860), בתבנית דף מודפס משני צדדים (בדפוס ראם, ובאישור הצנזורה בווילנה), הנושא את הכותרת ראש הכרמל.

המוטו של הפרוספקט הוא: „מה נאוו על ההרים רגלי מבשר" (ישעיה נב, ז), ותוכנו הוא, ככתבו וכלשונו, כדלקמן:

„כבוד אדונינו הקיסר ירום הודו הגדיל חסדו ביום 22 אקטאבער שנה שעברה להסכים על דעת הקאמיטעט המפקח על דעת היהודים, לתת לנו רשיון להוציא לאור בעיר ווילנא מכתב עתי בלשון הקודש, בצרוף הוספות בלשון רוססיא ואשכנזית, מדי שבוע בשבוע, ויקרא שמו בישראל ‚הכרמל', יכלול ענינים רבים ושונים כפי התכנית (פראגראם), הנצבה פה מעבר לדף.

מתוכן הענינים אשר יבואו בכרמל יראו הנבונים כי יהיה כר נרחב לכל דבר טוב ומועיל לאחינו, בכל הנוגע למצבם המדיני לתורה ולחכמה. וברצות ה' דרכינו, ויכונן מעשי ידינו, יהי' גם כן כר מלא ברכות טוב, זרוע אור תורה וחכמה לישרי לב, ומקור נאמן להשכלה ומחקרי דעת, כי יתעוררו גדולי חכמינו להעיר את האהבה אל החכמה ולעבוד שכם אחד, עבודת הטוב והתושיה.

והנה אנחנו מצדנו נעשה כל הראוי והנדרש למלאכת הקודש הזו. כבר התנדבו אנשים חכמים ונבונים ידועים בכל דבר חכמת בינה מגדולי חכמי ווילנא לעבוד עבודת הצדקה עמנו. ובזה אנחנו קוראים לאחינו הנבונים החכמים בכל עיר ועיר אשר נגעה אהבת עמם בלבם, וכבוד חכמת ישראל יקר בעיניהם, להיות ידם אתנו לעטר את ראש הכרמל בציצים ופרחים מתבואת תורתם וחכמתם בשפת קדשנו או בשפת רוססיא ואשכנזית, ותקותנו חזקה כי יתעוררו לקול הדופק על פתחי לבבם ויתנו לפעלינו ידים.

ואל הנדיבים בעם אנחנו קוראים לבוא על החתום, לאסוף את מכתב־העתי הזה אל בתיהם במקח הקצוב על הפראגראמם בתת דמי קדימה ליד

---

36) המדור לדברי תורה וחכמה ב„המגיד".

הסוכן נגד קבלה ממנו, ואנחנו נשתדל להגיעו ליד מעלתם על הפאצט אי"ה במועדו.

ואלהי ישראל ישלח אורו ואמתו לכל המתנדבים לעבוד עבודת הקודש, לפאר את בית ישראל ולרומם כבודם.

המוציא לאור את „הכרמל"
שמואל יוסף במהור"ר
יצחק אייזיק פין

טו"ב אדר תר"כ ווילנא".

מהצד השני של הפרוספקט נדפסה תכנית „הכרמל" בעלת 5 סעיפים, בכותרת „וזה דבר התכנית", בזאת הלשון:

„מכתב העתי בלשון עבר הנקוב בשם „הכרמל' יצא אי"ה לאור בעיר ווילנא מדי שבוע בשבוע, וזה דבר פרשת העניינים אשר יבואו בשעריו.

א) מפעלות הממשלה הרוממה: יכלול פקודות הקיסר ירום הודו ופקודי השרים היושבים ראשונה במלכות (מיניסטעריען), הנוגעים אל היהודים, והסדרים היוצאים מאת פני כבודם, לטובת ההשכלה, הלמודית המוסרית והמדינית, וגם הדתות המתיחסות אל המדינה בכלל ונוגעים אל היהודים, לאשר המה תושבי רוססיא, חברי המדינה, טוחרים ובעלי חרושת מעשה.

הפקודות האלה תבואנה בשפת רוססיא עם העתקה נכונה בשפת עבר בלשון קלה ומובנת, או בשפה המדוברת ברורה וצרופה כחפץ העניין למען ירוץ כל קורא בם[37].

ב) דברי תורה וחכמה: ביאורי כתבי הקודש, נתיבות־הביאורים ומחקרי־הלשון; ביאורי מאמרי חז"ל בתלמודים ומדרשים, בענייני חכמה ומוסר; מקורי מנהגים ואמונות, קורותיהם ודבר־ערכם.

ג) משל ומליצה, אמרי בינה ומדע: שירים אשר יסודתם במוסר ובאמונה, אם מעשי סופרי ישראל או העתקות מלשונות העמים. וכן יבואי בקהלם שירי משוררי קודש בימי קדם, כמו רבינו סעדיה גאון, ר' יצחק בן גיאות, ר' שלמה בן גבירול, ר' יהודה הלוי, אבן עזרא ודומיהם, למען חורות את דרכי המליצה וטוב טעמה; מאמרי מליצה פשוטה, פרי סופרי ישראל והעתקות, בלימודים וידיעות שונות, מתולדות הטבע, מדברי מסעות בארצות שונות, וסיפורי מוסר השכל; חקירות מני קדם וקדמוניות ישורון; מאמרים על תולדות ההשכלה והחכמה בעמנו, ודברי הימים במעמדנו המדיני, בזמנים שונים, ומימי הדור הזה; תולדות אנשי־שם בכל עם ועם.

ד) ידיעות שונות: על דבר מעמדי בתי־הספר ומדרשי־החכמות לבני־ישראל, בארץ רוססיא ובכל מקומות מושבותיהם, בשורות ספרים חדשים, ביקורת ענייניהם; מעמדי מושבות היהודים, העוסקים בעבודה האדמה, מצבם ועמדתם; מדברי בתי חרושת־המעשה והמלאכה לבני

---

37) תיאור הפרוספקט ונוסחו המדויק עד מקום זה ניתנו על פי מאמרו של א. דרויאנוב „מארכיוני" („הארץ", ז' בחשוון תרצ"ז, 23.10.1936), ואילו מכאן ואילך הועתק הנוסח על פי חיבורו של ש. ל. ציטרון „רשימות לתולדות העיתונות העברית", II, „הכרמל" („העולם", VII, 1912, גיליון 16).

ישראל; ידיעות כוללות בענייני עבודת־האדמה, כשרון המעשה והמלאכה, דרכי המסחר וטבעי הסחורות ותועלתם.

ה) חדשות, ילקוט־יום ועניינים שונים".

כפי שאנו רואים תופסים בתכנית עשירה זו של „הכרמל" מקום נכבד ביותר דווקא עניינים הרחוקים מרחק רב מן החיים: האכסגטיקה, ביאורי מקומות מתומים בתלמוד ובמדרשים, מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים, וכדומה. מובן מאליו, שלכיוון תורני־מדעי זה של „הכרמל" גרם במידה רבה האיסור שהוטל עליו מטעם השלטונות לעסוק בשאלות מדיניות אקטואליות, אך מצד שני יש לזכור כי כיוון זה גם תאם את המנטאליות של עורך „הכרמל", רש"י פין, שבעיקרו היה לא עיתונאי לוחם, שלבו ער למתרחש ועטו דרוך לקראת ענייני השעה, אלא חוקר, בלשן ולכסיקוגראף, הלן באהלה של תורה[38].

„הכרמל" יצא בתבנית 30 X 25 ס"מ, וכל גיליון הכיל 8 עמודים כפולי טורים. הכותרת היתה:

הכרמל

מכתב עתי לבני ישראל בשפת קדש,
עם נוספות בלשון רוססיא ואשכנז.
יוצא לאור מדי שבוע בשבוע
על ידי
שמואל יוסף בן יצחק פין.

נוסח הכותרת „נוספות בלשון רוססיא ואשכנז" עלול להטעות: אמנם קיבל רש"י פין את הרשות להוסיף ל„הכרמל" העברי תוספות ברוסית ובגרמנית, אך למעשה היתה ל„הכרמל" השבועי תוספת לועזית אחת בלבד, והיא היתה כמעט כולה על טהרת הרוסית, פרט לגליונות השנה הראשונה, שבהם נתפרסמו לעיתים גם קצת מאמרים בגרמנית. תוספת לועזית זאת, שהכילה 4 עמודים כפולי טורים בתבנית „הכרמל" העברי, נפסקה למן ראשית השנה הרביעית ולא נתחדשה אלא החל בגיליון 22 של השנה החמישית (יא בניסן תרכ"ה), ומכותרת המשנה, הפיקטיבית בחלקה — „עם נוספות בלשון רוססיא ואשכנז" — הושמטה מכאן ואילך המלה „ואשכנז".

8 העמודים שהכיל כל גיליון של „הכרמל" התחלקו לשני חלקים שווים שלכל אחד מהם הוקדשו 4 עמודים: 1) חלק כללי, בעיקר אינפורמטיבי, שבו נתפרסמו פקודות הממשלה הרוסית, ידיעות כלליות מן המתרחש בעולם הגדול, מתורגמות על פי רוב מן העיתונות הרוסית, ידיעות וקורספונדנציות מן המתרחש בעולם היהודי, ברוסיה ומחוצה לה (הידיעות מקהילות ישראל ברוסיה סופקו על פי רוב על ידי קורספונדנטים מיוחדים בערי תחום המושב, ואילו הידיעות על המתרחש בקהילות ישראל מחוצה לה תורגמו על פי רוב מכתבי העת היהודיים בלועזית), מאמרים על עניינים אקטואליים, כלליים או יהודיים, הודעות קצרות על ספרים חדשים בשם „בשורת ספרים חדשים"; 2) חלק מדעי־ספרותי, שנקרא בשם „השרון".

„הכרמל", שלא כמנהגו של כל כתב־עת חדש, לא פתח את גליונו הראשון במאמר פרוגרמתי על מטרת העיתון ותכניתו, ובמקום זה מתנוסס בעמוד הראשון

---

38) ראה: ג. אלקושי, שמואל יוסף פין („יהדות ליטא", ו, תל־אביב תש"כ, ע' 438—441).

של הגיליון השיר „הדר הכרמל", מאת זקן המשוררים העברים בווילנה באותו זמן, אד"ם הכהן לבנזון. השיר, הכתוב במליצה מקראית נשגבה, כדרכו של אד"ם, מוקדש לייסודו של השבועון „הכרמל", שנועד לטפח ולהחיות את הלשון העברית „בת השמים, ולשון אל ראשון", אשר כל יהודי המתנכר לה „עוזב עמו הוא", ותוך כך מפליג המשורר בשבחי „הקיסר הטוב אלכסנדר השני, המוריד טל אורו גם על עמנו", שנתן את הרשיון להוצאת כתב־העת העברי. אחר השיר, הפותח את הגיליון, ניתנו „פקודות הקיר"ה", „פקודי הממשלה", מדור של חדשות כלליות, המוקדש כולו לרוסיה (איגרת הנסיך גורצ'אקוב לצירי רוסיה במדינות השונות בדבר מצב הנוצרים בתורכיה וידיעות על נצחונות הצבא הרוסי על שבטי קאוקאז), כתבות מווילנה (הספד על אחד מנכבדי הקהילה היהודית שהלך לעולמו), מטלז (תיאור טקס חנוכת בית המדרש החדש בעיירה) ומבאר (על הארבה שפקד את חבל בסראביה). ולבסוף מספר ידיעות מחיי היהודים באיטליה. בזה מסתיים החלק הכללי של הגיליון. החלק המדעי־ספרותי, „השרון", פותח בפיוט „בשם אל חי הגיון לשוננו" מאת ר' אברהם אבן עזרא, מועתק מן הספר „שירים וזמירות ותשבחות", שלפי הערת העורך בשולי הפיוט הוא „ספר יקר המציאות מאד". אחרי כן בא הפרק הראשון מ„מאמר צדק ומשפט", שנתפרסמו ממנו עוד ארבעה המשכים (בגליונות ג, כ, כא, כב), אך לא הגיע לכלל סיומו. מאמר זה שנתפרסם בעילום שם, אך מסתבר כי נכתב על ידי העורך פין עצמו, הוא בעל מגמה אפולגטית מובהקת, ומטרתו להבליט את היסודות ההומניים (אהבת רעים, דרכי שלום וקידוש השם) של תורת ישראל, ולהזים את שונאי ישראל, שמאז ומעולם נהגו „לטעון כנגד יושר משפטי תורתנו ושמו עלילות דברים כי נמצאו בכנפיה דמי שנאת אדם ואיבה לכל בלתי בן ברית". לאחר מכן בא פרק ראשון ממאמר, אף הוא בעילום שם, על תולדות איטליה „מימי המבוכות בצרפת בשנת 1793 עד היום". ממאמר זה נתפרסם עוד המשך אחד (בגיליון ב), וכדוגמת המאמר הקודם לא הגיע אף הוא לכלל סיום. חותמים את הגיליון הראשון המדור „ילקוט", ובו ביאורים והגהות בתלמוד ובמדרשים מאת ר' צבי הירש קאצנלבוגן ור' יחיאל מיכל בר חיים זאבלודובסקי (בר"ת ימבח"ז, אך בטעות נדפס יחבמ"ז[38א]) והמדור „מכתבים", ובו איגרת ברכה של אלברט כהן מפאריס אל העורך לצאת „הכרמל".

גם הגיליון השני נפתח בשיר, „החלום ושברו", הפעם מפרי עטו של החכם הווילנאי הנודע, מחבר „כור לזהב", יהודה אידל שרשבסקי, ששימש כמורה לתלמוד ולפוסקים בבית המדרש לרבנים בווילנה. אף שיר זה, דוגמת שירו של אד"ם הכהן בגיליון הראשון, הוא אודה כתובה במליצה נשגבת על כתב העת „הכרמל". המשורר עובר בחלומו לארץ ישראל, ושם עומדות רגליו למרגלות הר הכרמל, שעוטרת אותו צמחיית פלאים ופרוש עליו הוד קדומים של אליהו הנביא, שבהר הזה הפליא את מעשיו לעיני כל העם. אך לפתע מתעורר המשורר

38א) ר' יחיאל מיכל זבלודובסקי (1803—1869), מתושבי ביאליסטוק, היה חוקר תורני משכיל, בעל ידיעות ביוונית ובלאטינית, ונודע גם בעשרו ובנדיבותו. ראה עליו: א. דרויאנוב, „מארכיונ" („הארץ", ל' בתשרי תרצ"ז, 16.10.1936). במאמרו זה מהסס דרויאנוב לקבוע בוודאות את תאריך מותו של ימבח"ז, ואולם יא בכסלו תר"ל (15 בנובמבר 1869) צוין במפורש כתאריך מותו בנקרולוג שנתפרסם עליו ב„השחר", שנה א, חוברת יא—יב; ומאחר שבנקרולוג ב„הכרמל" שנה ח, 1869, גיליון 7, צוין שהוא נפטר בגיל 66, ניתן לפי זה גם לקבוע את שנת הולדתו ל־1803.

משנתו, ולדאבון לבו הוא נוכח לדעת, כי המראה שראה לא היה אלא חזיון שווא, חלום בדים. אולם אכזבתו היא רק עד ארגיעה, כי פתאום מתגלה שוב לעיניו בכל הדרו הכרמל, והפעם לא בחלום אלא בהקיץ, „אך לא כרמל מגוש עפר הנהו, רק כרמל חי ובו נפש ורוח", הוא כתב־העת „הכרמל", שהמשורר מפליג בשבחיו ומתאר את התפקידים הנעלים שאותם הוא בא למלא:

„כלו יפה זרע שלום יצמיח,
ובתוכו נטוע גם עץ החיים,
אמונת אל אמן הלא יפריה,
גם עץ הדעת תאוה לעיניים".

אחר השיר בא המדור האינפורמטיבי: פקודות המפקח על גליל הלימודים הווילנאי בדבר תיקונים מסוימים במעמד בתי הספר לילדי ישראל; כרוניקה, ברובה יהודית ובחלקה כללית, מרוסיה, מאוסטריה, מאיטליה, מצרפת, מפרוסיה, מתורכיה ומיאפאן, ובזה מסתיים החלק הכללי של הגיליון השני. בחלק המדעי־ספרותי „השרון" שבאותו גיליון בא מאמר גדול על „עבודת הכרמים בהיות ישראל על אדמתם" מאת החכם הווילנאי חיים יהודה קצנלבוגן, ששימש באותו זמן כמורה לתנ"ך ולתלמוד בבית המדרש לרבנים בווילנה. אחריו בא המשך המאמר על תולדות איטליה „מימי המבוכות בצרפת בשנת 1793 עד היום". וכגליון הראשון כך גם הגיליון השני מסתיים במדור „ילקוט" ובו ביאורים והגהות תורניים מאת החכמים צבי הירש קצנלנבוגן, מרדכי נתנזון וימבח"ז [יחיאל מיכל בר חיים זבלודובסקי].

החלק הכללי של הגיליון השלישי מוקדש כולו לחדשות. בראש באות כתבות מרוסיה מוקדשות כולן למתרחש בציבור היהודי בווילנה (נקרולוג על המדפיס דויד ראם) ובסביבתה (תיאור שריפה בעיירה מאלאט). אחר כך באות ידיעות בעלות אופי כללי (מתורגמות מן העיתונות הלועזית, ובייחוד הרוסית) על המתרחש בצרפת, בפרוסיה, בממלכת נאפולי, בדנמארק, בספרד, בתורכיה, בסין וביאפאן, וכן ניתן, ללא כל פירושים, תרגום איגרתו של המיניסטר לענייני פנים בנסיכויות המאוחדות מולדאוויה־ואלאכיה (הוא גרעינה של רומניה) אל כל רבני המדינה, שישפיעו על יהודי קהילותיהם להתקרב במנהגיהם ובהלי־כותיהם אל עם הארץ, ובמיוחד נדרשים הרבנים לפעול על בני אמונתם שיוותרו על הלבוש היהודי המסורתי, המבדיל ביניהם לבין שאר התושבים, כי לפי דברי המיניסטר, „אין אנחנו יכולים לנשוא ולסבול עוד כי ימצאו בקרב ערינו תושבים רבים אשר יהיו במלבושיהם הזרים קוץ מכאיב לב כל בני הארץ". לאחר מכן בא המדור „חדשות בתולדות הטבע", ובזה מסתיים החלק הכללי של הגיליון השלישי. ב„השרון" של הגיליון השלישי ניתנו: שני פיוטים, של רשב"ג ושל ריה"ל (מתוך הספר „שירים וזמירות ותשבחות", דפוס קושטה ש"ה); ראשיתו של „גיא חיזיון", סיפור מקראי עתיר מליצות מאת יהודה אידל שרשבסקי על רקע חייהם ושליחותם הנבואית של אליהו ותלמידו אלישע; המשך המאמר „צדק ומשפט"; המדור „ילקוט", ובו פירוש ארוך מאת החכם יהודה בהק, המורה לתלמוד בבית המדרש לרבנים בווילנה, לאחד הפסוקים הקשים בספר איוב.

בראש הגיליון הרביעי באות כרגיל החדשות מרוסיה, התופסות כמחצית החלק הכללי, והן כוללות הפעם את פקודת הרוממות בעניין סדר השבעת היהודים על כל פרטיה, את הידיעה מפטרבורג, כי שר האוצר הכריז, שבדעת

הממשלה לבטל את ההכרת יין השרף החל משנת 1864. ולבסוף כתבה ארוכה (של העורך, כנראה) על תולדות בית החולים „ביקור חולים" בווילנה, שלמן 1841 נהפך לבית חולים ממשלתי, המסתיימת בבשורה כי הממשלה הסכימה „לתת רשות לעדתנו לבחור לה שני אנשים מנכבדי העיר לבוא בסוד המפקחים על בית ביקור חולים". אחרי כן באות ידיעות, רובן ככולן כלליות, מצרפת, מאנגליה, ממלכת נאפולי, מתורכיה ומיאפאן. החלק הכללי של הגיליון מסתיים ב„חדשות בענייני ספרים וסופרים" (על פי כתב־העת הביבליאוגראפי „המזכיר" בעריכת ר' משה שטיינשניידר) ובמדור „בשורות ספרים חדשים", שבו מודיע המדקדק חיים צבי לרנר, המורה לעברית בבית המדרש לרבנים בז'יטומיר, על צאת ספרו „מורה הלשון", אשר לפי מחברו „יפלס נתיב חדש לקוראיו בערבות נקוד שמות פעלים ושמוש הלשון, יערוך לפניהם שולחן מעט במדבר הטעמים, ובישימון מלות זרות ינחם לבטח"[39].

בראש „השרון" של אותו גיליון בא שירו של שד"ל „סיבות הטעות", משירי הנעורים של המשורר (נכתב עוד ב־1823), ואחריו באים סיום הסיפור „גיא חזיון" מאת יהודה אידל שרשבסקי ואיגרת של ר' משה מנדלסזון (מועתקת מתוך גוף כתב היד שנמצא בעזבונו של החכם ר' שלמה מדובנא) אל ר' נפתלי הירץ וייזל בעניין הספר „פדון" והשארת הנפש (האיגרת כונסה לאחר מכן בקובץ איגרות הסופרים „סופרי ישראל" שהוציא רש"י פין, וילנה 1871, ע' 129—131).

בראש הגיליון החמישי באה התחינה לעצירת גשמים „בהעצר שמי, והיפלא גשמי" מאת רבנו בחיי. את ה„אקטואליות" שבתחינה זו, שנתפרסמה בדפוס (מתוך כתב יד שנמצא בפס) עוד כשש שנים קודם לכן (בחוברת י"ט של „כוכבי יצחק", וינה 1854) יש לראות בכך, שבזמן פירסומה ב„הכרמל" (אב תר"כ) סבל חבל ליטא מעצירת גשמים ונשקפה לו סכנת בצורת. אחרי כן בא פרק ראשון מסקירה על היהודים בצרפת (מתורגמת מכתב־העת היהודי־צרפתי La Verité Israelite), ובה מסופר על מעמדו המכובד של הציבור היהודי בארץ זו, ומובלטים שמותיהם של יהודים צרפתיים שהצטיינו בתחומים שונים של החיים המדיניים, הכלכליים והתרבותיים בארצם ושמם נודע לתהילה. אחר כך באים: חדשות כלליות מרוסיה, מנאפולי ומסיציליה, מספרד, מתורכיה ומדנמארק; המדור „חדשות בתולדות הטבע והחכמה" ובו ידיעות מפורטות (מתורגמות מן העיתונות הלועזית) על כוכב השביט שנראה ביוני 1860 במקומות שונים ברוסיה, על ליקוי החמה שחל בראשית יולי באותה השנה, ועל „שיקוי מרפא" שהמציא רופא ספרדי „לרפאות בשר אשר כבר נרקב ונסרח"; איגרת אל העורך מאת החכם ד"ר שמואל מולדר באמסטרדם.

בראש „השרון" של אותו גיליון בא „מזמור שיר חנוכת בית תפילה" מאת המאתמטיקן והמשורר יעקב אייכנבוים (בעל הפואימה הנודעת „הקרב", על משחק השחמט), שבאותו זמן כיהן כמשגיח על בית המדרש לרבנים בז'יטומיר. אחריו באה ראשיתו של מאמר מאת החכם אליעזר צבי הכהן צווייפל, המורה לתלמוד ולמדרש בבית־המדרש לרבנים בז'יטומיר, בשם „צדקת ה' (לפ"ק)", שמטרתו, לפי כותרת המשנה, להוכיח „אמונת ההשגחה הפרטית שבכל חלקי העולם ובכל מעשי ב"א [בני־אדם]". מושג מה מרוחו ומתכנו של המאמר נוכל לקבל

---

39) כעבור שנים אחדות היה ספר זה מטרה לחיצי ביקרתי השנונה של אברהם אורי קובנר בחיבורו „חקר דבר" (1865).

על פי הפתיחה: „כשאני נכנס להיכל הטבע פנימה, אז אני מרגיש כמה דל הדבור וכמה עניה השפה, להכיל אפילו אחת מני רבבות רגשות הקדושה שהולכות ומתרגשות בלבי. באותה שעה שאני מתהלך ביום אביב לשוח על פני השדה, ואין כוונתי כי אם לשאוף רוח צח וליהנות ולהתעגג בראית אילנות שמלבלבין, אז הקב״ה אורג נפלאות בלתי משוערות מתחת לארץ בסתר ובחשכה, ומכין שם מזונות לבני ולבני בני אחרי מותי, ומחיה ומהוה רבבות ברואים שנמצאים בכל חלק קטן מחלקי האויר הנדמים לנו כריקים, כי לא ינום ולא יישן שומר הטבע״ [40]).

אחר כך באה איגרת של ר׳ נפתלי הירץ וייזל אל ר׳ משה מנדלסזון [41]), והיא תשובה על האיגרת של מנדלסזון שנתפרסמה בגיליון הקודם (אף תשובתו של וייזל הועתקה מתוך גוף כתב היד שנמצא בעזבונו של ר׳ שלמה מדובנא). בסוף הגיליון בא המדור „ילקוט״, ובו הערה בלשנית של ימב״ז [יחיאל מיכל בר חיים זבלודובסקי] על משמעות המונה אבסקנטה בתלמוד ירושלמי.

הגיליון השישי נפתח ב„פקודת הקיר״ה״ מיום 7 (19) ביוני 1860. המרשה לאזרחי חו״ל „לבוא בקהל כל מערכות הסוחרים (גילדעס) ככל אזרחי הארץ — — — לרכוש רכוש קרקעות ומטלטלים וכו׳״, אך מטילה סייגים מיוחדים על „היהודים עבדי מדינות אחרות הבאים אל ארץ רוססיא״. אחר כך בא סיומה של הסקירה על היהודים בצרפת, שראשיתה נתפרסמה בגיליון הקודם. סקירה זו, כאמור למעלה, תורגמה מכתב־עת יהודי־צרפתי, אך בסופה באה תוספת מאת עורך „הכרמל״, המצביע לקוראיו על מוסר ההשכל שעליהם ללמוד ממצבם המכובד של אחיהם בצרפת, ותוספת זו משקפת בבהירות את כיוונו הלמדני־דתי, ועם זאת משכילי־מתון, של „הכרמל״. ולפיכך מן הראוי להביאה כאן ככתבה וכלשונה, ולו גם בהשמטות: „ומי עשה לנו את כל הכבוד הזה? — — — אם לא רוח אלהים חיים, רוח איש דתו ותורתו, היא יפעת עולם אשר האירה מאז את המאפל, ותלמד לאדם דעת כבוד נפשו, קדושת האמונה, מעלת הצדקה, החסד והרחמים — היא תצונו לשמור פי מלך ולירוא את מוראו, כי הוד אלהים חופף עליו, היא תרומם נפשנו להתבונן על מפלאות החכמה אשר היא אמון אצל בורא כל ומשחקת לפניו בכל עת — — —״. ובכן: „אש דת״ ו„קדושת אמונה״ הן הן המובילות „להתבונן על מפלאות החכמה״. ההשכלה, איפוא, לא רק שאין בה משום ניגוד לאמונה הדתית, אלא להפך — מקור מחצבתה באמונה. ולמעשה, זו היתה עמדתו האידיאולוגית של „הכרמל״ בכל שנות קיומו, ובכך ייצג נאמנה את ההשכלה העברית הווילנאית־ליטאית משנות השישים, שצביונה היה בעל־ביתי, מתון, שמרני־חיובי. התעכבתי על מאמר זה על היהודים בצרפת, כי כאן אנו שומעים לראשונה מעל דפי „הכרמל״ את דעתו המפורשת של העורך על חשיבות ההשכלה לציבור היהודי. אחר כך באות בגיליון חדשות, בחלקן מחיי ישראל ובחלקן כלליות, מרוסיה (איגרת מן העיר דינאבורג, היא

---

40) שנתיים קודם שנתפרסם מאמרו זה של צווייפל יצא חיבורו הראשון „מינים ועוגב״ (וילנה 1858), המכיל הערות תורניות־מחקריות ושירים, ובאותה שנה שנתפרסם מאמרו של צווייפל ב„הכרמל״ היה ספרו „מינים ועוגב״ מטרה לחיצי ביקרתו של המבקר הצעיר שלום יעקב אברמוביץ בחוברתו „משפט שלום״ (וילנה 1860), שעוררה פולמוס ספרותי ער, שבחלקו ניטש גם בגליונות „הכרמל״ שנה שלישית (ראה להלן).

41) איגרתו זו של וייזל חזרה ונדפסה בחלקה בקובץ שנזכר למעלה „סופרי ישראל״, ע׳ 131—134.

דווינסק של ימינו, בחתימה המשולשת „א"א—ק"ב, נא"ם, יא"י, ילידי ווילנא תושבי דינאבורג", ובה מסופר בסגנון רבני, גדוש לפ"קים, ר"ת וסופרלאטיבים, על פטירתו של האברך התורני „כש"ת מהור"ר יעקב ישראל זצלה"ה, והוא בן יחיד לאביו הרב המאוה"ג, המפורסם מהור"ר יוסף נר"ו המו"ץ בעיר הגדולה לאלהים ווילנא יע"א"), מצרפת, מאוסטריה, מפרוסיה, מאנגליה, מהנסיכויות המאוחדות מולדאוויה־ואלאכיה, מתורכיה ומאיטליה (נאפולי וסיקיליה). בסוף החלק הכללי של הגיליון מתפרסמת איגרת נמלצת אל העורך מאת החוקר והחרזן גבריאל פולאק מאמסטרדאם, ובה הוא מודיע כי נענה להזמנת העורך להשתתף ב„הכרמל", וכי הוא שולח לו, רצופה לאיגרת, „שירה אחת קטנה". „שירה קטנה" זו, המכילה כמאה חרוזים, והנושאת את השם המוזר „מחולת השולחן ומענהו", נתפרסמה בראש „השרון" שבאותו גיליון, והיא דגה באמונה שרווחה באותו זמן בחוגים שונים של החברה האירופית, כי ניתן באמצעות טקס מסוים לדובב שולחן, שבדפיקות רגליו ישיב לאדם על שאלותיו שניסחן קודם לכן. הכותב מאמין אף הוא כי הדבר ייתכן, ומנסה להסבירו הסבר משכילי־ראציונליסטי. שלחי, לצומח ולדומם שורש משותף.

„ואם בצורתם נבדלו עד מאוד שונו ונפרדו,
עוד יש כוח בחובם אשר בו יחדו נצמדו — — —
אלה הם מסתרי הבריאה עלי הארץ,
לקשור החי והדומם יחד לפרוץ פרץ".

ומסתיימת ה„שירה", שלאמיתו של דבר אינה אלא חרזנות תפילה, בהכרזה הדתית־פאתיטית:

„— — — כי מעשה השולחן ומענהו
רוח אל הוא ציווה, עשהו ויכוננהו".

אחרי ה„שירה" באים סיומו של המאמר „צדקת ה' (לפ"ק)" מאת צווייפל, שכבר נזכר למעלה, וראשיתה של סקירה היסטורית על „מושבות בני ישראל באמעריקא הדרומית אשר תחת יד הולנדיא", שתורגמה, בליווי תוספות, על ידי ח"י קצנלנבוגן מתוך ספרו הגרמני של מ. יוסט „דברי ימי ישראל".

פירטתי את התוכן של ששת הגליונות הראשונים של „הכרמל", כדי לתת לקוראים מושג ברור מן המבנה והתוכן של כתב העת בשנתו הראשונה, כי גם שאר הגליונות של אותה השנה לא נשתנו בהרבה, במבנם ובתוכנם, מן הגליונות הראשונים. כמחצית כתב־העת מוקדשת היתה לאינפורמציה שוטפת. יהודית וכללית, שלא הצטיינה בסדר ובהבחנה בין טפל לעיקר. טבוע היה על „הכרמל" אופי רגיונלי־פרובינציאלי מובהק: מאורעות פעוטים וענייניים של מה בכך בחיי הקהילה היהודית בווילנה או בעיירות הסמוכות לה זכו להתפרסם ב„הכרמל" בהבלטה יתירה עד כדי גיחוך, ללא כל פרופורציה למקום שהוקצה למאורעות נכבדים בחיים היהודיים והכלליים ברחבי העולם. השאיפה להתקרבות חברתית בין הציבור היהודי והאוכלוסיה הנוצרית בוקעת ועולה ממרבית הידיעות והכתבות, מחוצה לארץ ומרוסיה, וכל גילוי של התקרבות מעין זו, מצד היהודים או מצד הנוצרים, זכה לפירסום. והרי דוגמה קטנה: בעמוד הראשון של הגיליון 22 נדפסה כתבה מן העיירה האוקראינית זוויגגורודקה (בפלך קיוב), שבה מסופר בשמחה ובתרועת ניצחון, כי „אחד מגדולי רבי החסידים בגליל הזה" תרם למען עניים נוצרים, והכותב מתמוגג מרוב נחת: „מה גדלה פעולת יד

הזמן ומה ישכילו אחינו להתעורר להקדים את פני אחיהם הנוצרים באהבה ורצון".

אישיותו של העורך ועמדתו כלפי שאלות החיים כמעט ולא היתה מורגשת ב„הכרמל" במחצית שנתו הראשונה. ייתכן, שתופעה זו האחרונה מקורה בהגבלות הצנזורה הרוסית בזמן מתן הרשיון להוצאת „הכרמל", שכן נאסר עליו לעסוק בשאלות מדיניות אקטואליות (ראה למעלה), אך ודאי תרמה לכך גם זהירותו של העורך, שרצה לרכוש לו קוראים מכל החוגים, ולפיכך נמנע מלגלות את עמדתו כלפי שאלות החיים, שעלולה היתה להרתיע את האדוקים.

רק בגיליון 23 (א בטבת תרכ"א) התפרסם לראשונה מאמר ראשי של העורך (ללא חתימה) בשם „המסחור". המאמר דן בתמורות שהתחוללו בדרכי המסחר באירופה המערבית עם התפשטות רשת מסילות הברזל, התרחבות ציי אניות הקיטור, המצאת הטלגראף והתפתחות התעשיה, וקובע כי תמורות אלו עתידות לתת בקרוב אותותיהן אף בליטא, שגם אליה חודרים השגי הציוויליזציה. הכותב מעורר את הציבור היהודי בליטא להתכונן לקראת הבאות, ומציע שחלק מן הסוחרים יעזוב את המסחר וישלח ידו במלאכה ובחרושת המעשה, בהתאם לתביעות המשק החדשות, ואל עשירי העם הוא פונה בקריאה „לכונן בתים למלאכה ומעשה ידיים, בטרם יבואו הימים אשר אין בהם חפץ אל המסחור לבדו העומד על התמורה והחליפין".

שאיפה זו לפרודוקטיביזציה של הציבור היהודי, שתפסה מקום ראשון במעלה בתכנית המשכילים היהודיים ברוסיה, באה על ביטויה גם במאמר הראשי השני של העורך, בגיליון 26 (כב בטבת תרכ"א). מאמר זה, שככותרת לו משמשת אמרת חז"ל „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון", נכתב לרגל האישור הממשלתי שהוענק לבית המדרש של צעירי בעלי המלאכה היהודיים בווילנה, והוא מספר בשבחו של בית מדרש זה, שבו לומדים הפועלים הצעירים, בימי שבת ומועד, קצת תורה בהדרכתם של מורים למדנים. המאמר חדור חיבה יתירה לבעלי המלאכה והפועלים היהודים שבנפשם יביאו לחמם, והוא רווי צער כן על מעמדם החברתי הירוד בקרב הציבור היהודי. הכותב מפליג בשבחה של המלאכה בכללה ובערכה בקרב הציבור היהודי: „מי מאתנו לא תדע נפשו כי המלאכה היא אחת הפנות הגדולות אשר הצלחת כל עמנו בנויה עליה, ואשרי הקהילה אשר רוב אנשיה עוסקים במלאכה ואוכלים יגיע כפם". אך עם זאת נמנע הכותב מלבקר את אורח החיים היהודי המסורתי ואת דרכי החנוך המקובלים, ואין במאמר שום דעה שעלולה היתה להרגיז את חוגי האדוקים. גם סיומו של המאמר, שבו פונה העורך אל נדיבי וילנה „כי יתעוררו — — — יבחרו גבאים מקרב נכבדי העיר — — — אשר ישגיחו על תהלוכות למודיהם [של צעירי בעלי המלאכה] וידעו להטות לבבם לשמוע בקול תוכחת מוסר — — — גם ישתדלו הגבאים לבקש מוצא לכסף לבנות להם בית מדרש גדול רחב ידים למען ירבה מספר התלמידים, ויביאו את כל בעלי המלאכה במסורת הברית, לשלח איש איש את פועליו לבית הספר ביום השבת והמועד" — ודאי שיכולים היו לחתום עליו בשתי ידיים כל שלומי אמוני ישראל, שדבר אין להם עם תנועת ההשכלה.

בחיבה ובחרדה, אם גם בזהירות רבה כדי לא להרגיז את האדוקים, עקב העורך אחר כל גילוי של התעניינות בהשכלה בקרב יהדות רוסיה, והתאמץ לעודד את המשכילים הבודדים ולחזק את ידיהם. והרי דוגמה אחת מני רבות:

בגיליון 20 (ט בכסלו תרכ"א) שאל המשכיל הווילנאי צבי הירש קצנלנבוגן (שחתם בכינוי ק"ב היש"ר = קצנלבוגן הירש) פתרון לבעיה הנדסית במקום מסוים בכתבי הגר"א. במערכת נתקבלו כעשרים תשובות, והן שימחו את העורך עד כדי כך, שבגיליון 27 (כט בטבת תרכ"א) פירסם מאמר ראשי נלהב בשם „כבוד חכמים ינחלו", שבו הוא מביע שמחתו כי „בארץ רוסיא האדירה — — — נמצאו בעמנו חכמים משכילים אשר בסתר אהליהם ידרשו חכמה", כפי שהוכיחו התשובות שנתקבלו על השאלה שנשאלה בגיליון 20 של „הכרמל". ברוב התרגשותו שופך העורך את שיחו לפני האלוהים: „ברוך ה' אלהי ישראל אשר נתן אהבה בלב אחינו לאהוב גם את החכמה עם התורה — — — לשבוע שובע שמחות את פני החכמה, הלוא היא תפארתנו ותפארת לנו מן העמים אשר אנחנו חוסים בצלם". לאחר שהוא מונה את שמות כל פותרי השאלה, „מלבד איזה מהם אשר לדאבון נפשנו לא יכולנו לקרא חתימת ידיהם כי סבוכים יחתומו", פונה אליהם העורך, בסוף מאמרו, בקריאה נרגשת „לבלתי יכבשו את חכמתם ולבלי יסתירו את תשוקתם הטובה, ולא יספיק להם הנר אשר העלו להם, להאיר את נפשם לבד, אבל יאירו מסביב למו, ויעירו את לב צעירי הצאן, לשקוד על דלתי החכמה — — —".

בראש הגיליון 28 (ו בשבט תרכ"א) בא מאמר העורך „אלף המגן", הדן בהשתתפות אזרחי רוסיה היהודים בחג מלאות אלף שנים למלכת רוסיה (ב־1862). הכותב מציע לפרסם לכבוד המאורע התגיגי ספר זיכרון בהשתתפות כל הסופרים והחכמים היהודים ברוסיה, ובו יבוא „כל יקר ונכבד בקורות הימים לממשלת רוסיא": סקירות על תולדות ממלכת רוסיה ותרבותה, תולדות אישיה הדגולים, תיאור חבליה השונים באירופה ובאסיה, תולדות חוקיה במרוץ הדורות, תולדות היהודים ברוסיה וכו'. כל אחד מן המשתתפים בספר יכתוב את דבריו בלשון שהוא רגיל בה: עברית, רוסית או גרמנית, וחבר חכמים וסופרים יערוך את הספר ויביא „בסדר הראוי והנכון כל הענינים השונים למפלגותיהם". בסוף המאמר פונה העורך אל נדיבי ישראל ברוסיה להרים תרומותיהם למימון התכנית המוצעת על ידיו.

המאמר הראשי של העורך בראש הגיליון 33, תחת הכותרת „תורה אור", דן בערכה של חכמת ישראל בלשונות לועזיות להרמת קרן היהדות בעיני אומות העולם, ומקדם בברכה את ניצניה הראשונים של חכמת ישראל בלשון הרוסית (תרגום חדש למקרא ולספרים החיצוניים ותרגום חיבורו של ר' זכריה פראנקל על דיני האישות על פי התורה). המאמר מסתיים בקריאה נלהבת אל המשכילים היהודיים כותבי רוסית לטפח את חכמת ישראל בלשון זו, ועל ידי כך לא רק להרים את כבוד ישראל, אלא גם להעניק „עושר וחוסן רב אל הליטעראטור הרוסית".

מאמרו הראשי של העורך בגיליון 34 „בית מדרש הרבנים והמורים בברעסלויא", מוקדש לתיאור קורותיו של מוסד זה, מבנהו ותכנית הלימודים בו. הכותב מפליג בשבח סדרי המוסד ורמתו המדעית ומדגיש את ההבדל היסודי שבינו לבין מוסדות דומים לו ברוסיה: „בארצנו [רוסיה] מקום משכן התורה מאז, תעודת בית הרבנים להביא אור ההשכלה והמדעים בחדרי התורה, הנה בארץ אשכנז, אשר נתמוטטו כמעט עמודי התורה לפני חזקת יד ההשכלה אשר פרצה בארץ, שטפה ועברה גדותיה, יסוד בית הרבנים ומרום יעודו, להרם קרן התורה ולתת לה און ואומץ". הבחנה זו בשוני התפקידים העומדים בפני מוסדות

ההשכלה היהודיים בשתי הארצות מראה, כי עוד ב־1861 חש פין בסכנה הכרוכה בהשכלה הקיצונית לתרבות העברית המסרתית ולערכיה, אותה סכנה שעליה התריע כעבור עשר שנים (ב־1871) יל"ג בשירו „למי אני עמל".

במאמרו הראשי „יום ליום יביע אומר", בגיליון 41, הדן בסגירתו הקרובה של השבועון הרוסי־יהודי „ראזסוויט" באודיסה, מתווה פין את תפקידיה של העיתונות היהודית בכללה ברוסיה: „ומעמד בני ישראל בארץ רוססיא בימינו אלה בכל סעיפי בינת אדם, דורש משא ומתן של דברים הרבה יתר הרבה מאד ממעמד אחינו בכל ארצות מושבם במלוא רחבי תבל, כי תחת אשר כבר הגיעו לאחינו בשאר הארצות ימי טובה וברכה להיות לאחדים בכל דבר חכמת בינה עם יתר העמים אשר בצלם יחסיו — — — רוח הזמן מפעם בם ולעומתו ינשאו, אחינו בארץ רוססיא עומדים עוד אחרי כותלינו — — —, עוד לא עברה בם רוח הבקורת, רוח דעת נפש, למצוא בהם דין וחשבון, והיה בקרוב איש לשום עין עליהם ולהתבונן על אחריתם, והנה מערכות המון שאלות משאלות שונות חליפות וצבא לקראתו, הישן אהוב וחביב כירושת אבות, והחדש נחוץ ונדרש בחזקת יד הזמן (ההדגשה שלי — ג. א.), וכן יצרו צעדיה, וסגר עליו הדרך למצוא את הנכוחה, לבלי יעקש את הישרה, אז ישפוך שיחו בחיק מכתב העתים, יגיש עצומותיו לפני קהל הנבונים וייחל למוצא פיהם — — —". דברים אלה כוחם יפה גם לגבי דרכו של „הכרמל", שהיתה בה משום היקלעות בין נאמנות למסורת האבות ובין ההכרה כי יש להיענות גם לדרישות הזמן, מצב נפשי שהיה אופייני בראשית שנות השישים לרוב משכילי ישראל בתחום המושב הרוסי.

המאמר הראשי „מליץ טוב מה הוא אומר?", בגיליון 43, מפליג בדברי ברכה ותהילה לחכמים רוסיים הלוחמים בעלילת הדם, ורובו הוא תרגום מאמרו של פ. לבדייב, עורך ה„רוסקי אינוואליד", בגנות עלילת הדם בעיירה הליטאית שאוולייאני, שהסעירה באותו זמן את הציבוריות היהודית ברוסיה, ושאף יל"ג היה מעורב בה (ראה כתבי יל"ג, פרוזה, הוצאת דביר, תל־אביב 1960, ע' שט—שיא).

המאמר הראשי „שבת אחים", בגליונות 44—45, מטיף מוסר ליהודי רוסיה על שלא התארגנו כדי לשפר את מצבם הכלכלי והרוחני, ולעומתם מרים הוא על נס את קיבוצי ישראל בצרפת ובאנגליה המאורגנים בחברות „כל ישראל חברים" ו„ועד הקהילות", המרבות לפעול למען כלל ישראל.

המאמר הראשי „זבחי תודה", בגיליון 45, מפליג בשבחו של שר השכלת העם במחוז קיוב, חכם הרפואה הליבראלי ניקולאי פירוגוף, לרגל פרישתו מתפקידו.

המאמר הראשי „נפוצות יהודה", בגיליון 46, סוקר את הישגי היהודים בתחומים שונים באותן הארצות שבהן הם זכו בשיווי זכויות מלא (צרפת, אנגליה, הולנד, איטליה, ארצות הברית באמריקה), ואת מאבק היהודים לשיווי זכויותיהם ולמעמדם באותן מדינות שבהן הם עדיין נאלצים ללחום בשנאת ישראל (אוסטריה, וולאכיה ומולדביה, מדינות גרמניה). וכדי להוציא מלב השלטונות את החשד, שיהודי רוסיה מקנאים באחיהם שזכו בשיווי זכויות, מכריז העורך בראשית המאמר כי רוסיה „ארץ מכורתנו" היא „נוה שלום ומשכן מבטחים, אשר שם נחסה בצל שרביט צדק ומישור"...

בגיליון 47 (כ בתמוז תרכ"א), עם התקרב „הכרמל" לסיום שנתו הראשונה, סיכם העורך במאמרו הראשי „הכרמל והשרון" את הישגי כתב העת בשנתו

הראשונה, והתווה את תכניותיו לעתיד. בתחילת דבריו מודה הוא, כי בגשתו להוציא את „הכרמל" לא היתה דרכו נהירה לו, כי על כן „טרם למד להבין במראה העתים, וטרם השכיל לדעת את אשר הזמן שואל מאתו". ואולם במשך השנה הראשונה לצאת כתב־העת, הוא למד הרבה מן הניסיון, ואת מסקנותיו הוא מרצה כעת בפני הקוראים. הוא קובע כי „הצלחת כל עם ועם עומדת על כשרון המעשה ועל יושר המדע. ושניהם אלה אחוזים וקשורים זה בזה, כשלהבת קשורה בגחלת. יושר המדע ילך כעמוד אור לפני כל פעולת אדם, ינחה יובילה אל מרום תכליתה. וכשרון המעשה ישוב ויתמוך את כבוד המדע, ילבישהו עוז וגבורה, לשוש כגבור לרוץ אורח". בהתאם לכך חילק את „הכרמל" ל„שני שערים": האחד כללי, מוקדש ל„כשרון המעשה" (בלשון ימינו: מדור אינפורמטיבי־פובליציסטי), והשני, המכונה „השרון", מוקדש ל„יושר המדע" (בלשון ימינו: מדור למדע) ובייחוד לחכמת ישראל. במדור הראשון „יבואו כל דברי ילדי יום בישראל ובאדם. שם תפתח העת החיה את פיה ותדבר באוזני כל השומעים את דבריה. שם יערכו כל שוחרי כשרון המעשה מערכה, להורות לעם להבין במראה ההווה". הוא גם מדגיש את העניינים המרכזיים, שבהם בעיקר יטפל המדור הזה: תיקון מעמדם הרוחני והחמרי של בעלי המלאכה היהודיים ברוסיה, „אשר לא ראו מאורות התורה וההשכלה מימיהם"; עידוד הזיקה לעבודת האדמה בקרב הציבור היהודי; הכנסת סדר ומשטר למוסדות הצדקה היהודיים, „למען אשר יביאו באמת צדקה ומרפא לאביוני אדם". ואילו המדור השני, העיוני, „פתוח לכל חכם וסופר, דורש וחוקר, להביא זבח קרבנו על מזבח חכמת ישראל, לריח ניחוח לפני ה' אלהי ישראל החונן לאדם דעת, ומלמד לעמו בינה להבין ולהבחין בין אמת ובין שקר". בלשונו הנמלצת־חגיגית מכנה העורך את שני המדורים האלה בשם „שני הכרובים", ומכריז כי „אור האמת אשר יאור לנו מבין שני הכרובים רק הוא יגיה חשכנו על מעגלי החיים, ורק באורו נראה אור".

מבין השיטין של מאמר זה מורגש, כי בדעת העורך להגביר במקצת בכתב־העת שלו את היסוד התעמולתי־משכילי, ואכן באיגרת של פין אל יל"ג מיום 16 ביוני 1861 הוא כותב לו: „— — — הלא קראת ידידי את הקריאה אשר קראתי בכרמל נומר 47 במאמרי הנקוב הכרמל והשרון. הלא תבין את אשר ירזמון מלי, והיה אתה מן הראשונים למלאות אחר הקריאה הזאת לגעת בעניינים הנוגעים להשכלתנו ולהטבת מעמדנו — — —" (מתוך ארכיון יל"ג אשר בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים).

שנתו הראשונה של „הכרמל" נסתיימה בגיליון 50 (כד בתמוז תרכ"א), שבו נדפס בין השאר שירו הנודע של יל"ג „השחר נדמה נדמה", על סגירתו של „השחר" הרוסי („ראַזסוויט"), שיל"ג נמנה עם משתתפיו, ושגליונו האחרון יצא ב־19 במאי 1861.

על שנתו הראשונה של „הכרמל" טבוע היה חותמה של וילנה התורנית־משכילית, שהיתה רחוקה מלחמת דעות ואמונות ועיקר התעניינותה היה בפירושים ראציונליסטיים לפסוקי מקרא קשים ולמאמרי חז"ל סתומים. ומכאן, שהמדור הכללי, שעסק בחיי ההווה ובשאלות השעה, עלוב היה בדרך כלל, חסר חיים ורוח מלחמתית (במידה מסויימת — גם בעטיין של הגבלות הרשות, שעליה דובר למעלה), ומבחינה זו ירוד היה בהרבה מן „המליץ". ואין לשכוח כי שנתו הראשונה של „הכרמל" היתה מן השנים הסוערות ביותר והגורליות ביותר בחייה של האימפריה הרוסית: בפברואר 1861 קורא דרור ל־23 מיליון של

איכרים רוסיים משועבדים. באותה שנה פקדו את רוסיה מאות התקוממויות איכרים מזוינות, גדלו הנטיות המהפכניות בקרב חוגי הסטודנטים והאינטליגנציה מבני המעמד הבינוני, וכו'. כל המאורעות האלה כמעט ואינם משתקפים כלל וכלל בגליונות „הכרמל". וכך, למשל, אותו מאורע כביר של שחרור מיליוני הצמיתים ברוסיה על פי פקודת הקיסר אלכסנדר השני מיום 17 במרץ 1861 בא על ביטויו ב„הכרמל" על ידי תרגום גרידא של הפקודה לעברית, ללא כל תגובה פובליציסטית, פרט לתוספת של שורות חסודות אחדות בסוף התרגום, בנוסח הבא: „אשרך ארץ, שמלכך, המשביע בטוב עדיך, מלמדך להועיל, מדריכך בדרך תלך, לקבל את שפע ברכתו. ואשרי העם יודעי אלהיו ומלכו, שומר תורה ומצוה, וחילים יגבר להבין בחסד הנעשה עמדו, ולהכין את נפשו לראות טוב" (גיליון 38, כט בניסן תרכ"א). ואולם מצד שני אין להתעלם מן העובדה, כי פין הבין יפה את מלוא המשמעות הגורלית של מאורעות אלה לציבור היהודי בתחום המושב הרוסי, בייחוד מן הבחינה הכלכלית, והוא עקב בדריכות אחר המתרחש והשתדל להעמיד את קהל קוראי עיתונו על המסקנות שעליו להסיק משידור המערכות הכללי. ועל כך יעידו מאמרו הראשי „המסחור", שתכנו נמסר למעלה, וכן עירנותו ורגישותו המיוחדות לבעיות הכלכלה, המלאכה והפרודוק־טיביזציה בקרב היהדות הרוסית, שהטביעו חותמן על „הכרמל" במשך כל שנות קיומו.

המדור העיוני־מדעי „השרון" בשנתו הראשונה של „הכרמל" הוקדש בעיקרו למחקרים בלשניים ותורניים־פרשניים, מפרי עטם של שמחה ראובן אדלמן, יעקב אייכנבוים, שלמה בובר, אליעזר אפרתי, יעקב באריט, יהודה בהק, משה אליעזר בלינסון (מאב"ן), אברהם יעקב ברוק, בנציון ברקוביץ, מ"י גוטליב, בער גולדברג מפראנקפורט דמיין, זאב גלאנטי מנייז'ין, יצחק ורשבסקי מאודסה, יחיאל מיכל זבלודובסקי[41א], חיים יהודה חיימוביץ מפרקופ, נחמן נתן טאראשטשאנסקי, אד"ם הכהן לבנזון, יוסף כהן צדק מלבוב, חיים צבי לרנר, מאיר מיכלין, מרדכי נתנזון, יהודה סאווסקאן מאופאטוריה, הרב דויד סלוצקי (הד"ס), גבריאל פולאק מאמסטרדאם, יחיאל שמשון פלקסר מסורוקה, מרדכי פרלצווייג, אליעזר צבי הכהן צווייפל, מיכל צ'ריקובר מפולטבה, יצחק אייזיק קאמינר, חיים יהודה קצנלנבוגן, צבי הירש קצנלנבוגן (קב הישר), יחזקאל פייוול הלוי רוטשטיין מראסיין, מרדכי בן מנחם רייך מאודיסה, משה הכהן רייכרסון, יעקב רייפמאן משברשין, קלמן שולמן, שמואל זנוול שטרנברג מוויניצה, יוסף שיינהאק, יהודה אידל שרשבסקי, ואחרים. כן שיתף פין בכתב העת שלו, למן שנתו הראשונה, את חכמי הקראים אברהם בן שמואל פירקוביץ (אב"ן רש"ף) ומרדכי כוכיזיב איש ניקולאייב, שפירסמו בו מאמרים על ספרות הקראים ומסורותיהם. ואגב: בשנתו הראשונה של „הכרמל" (בגיליון 21) נדפס פירסומו המדעי הראשון („הערה בנוסח התפילה") של „אברהם אליהו הארקאווי, תלמיד בית מדרש הרבנים אשר בווילנא", שברבות הימים יצא שמו לתהילה כאחד מגדולי החוקרים בחכמת ישראל, בעיקר בתקופת הגאונים והקראות.

ואולם בצד המאמרים התורניים שקד העורך להגיש לקוראיו גם מאמרים

41א) עליו ראה למעלה, הערה 38א. חידושיו בש"ס בבלי („רוח חיים") וביאוריו במדרש רבה („מי מיכל") נדפסו בקונטרסים מיוחדים, על חשבון המחבר, וצורפו מפעם לפעם בתורת הוספות מיוחדות ל„הכרמל", החל מן הגיליון 36 של שנה א.

פופולאריים על נושאים כלליים במדעי הרוח ובמדעי הטבע, ועם כותביהם בשנה הראשונה של „הכרמל" נימנו שלום יעקב אברמוביץ[42], אייזיק מאיר דיק (על „התנין בארץ סינים"), יוסף הרצברג ממוהילוב על הדניסטר, שלמה זלמן זאלקינד, אד"ם הכהן לבנזון (מחקר בפונטיקה בשם „חקר לשון אדם"), י. מ. לווינזון מסרהיי, אהרן לוריא מפינסק, חיים זליג סלונימסקי (על „זמן מרוצת ההרגשות בין הגוף והנפש", ועוד), חיים יהודה קצנלנבוגן (על „עולם קטן הוא עולם הרמשים", ועוד), יהושע שטיינברג (מאמר גדול בהמשכים על מבנה גוף האדם בשם „תפארת אדם"), ואחרים.

כן ניתנו מזמן לזמן ב„הכרמל" שנה א שירים, סיפורים ודברי הגות במליצה בלתי חרוזה („מליצה פשוטה"), מפרי עטם של אברהם אבלי אהרליך, אליעזר אפרתי משאוולי, ישראל ברמן מפינסק, אברהם בער גוטלובר (אב"ג) מקונסטאנטין ישן, יששכר בערוש הלוי הורוויץ מהורודנה, אלעזר הלברשטאם מביאליסטוק, שלמה זלמן זלקינד, מרדכי טריווש (מעזבונו, נפטר ב־1839), שמואל הלוי יודילזון ממוהילוב על הדניסטר, שרגא פאבי הכהן יולש מווארשה, אהרן יונתנזון (מורו של יל"ג), אד"ם הכהן לבנזון, שמואל דויד לוצאטו (שד"ל), אהרן לוריא מפינסק, חיים צבי לרנר, גבריאל פולאק, אהרן אליהו פומפיאנסקי, העורך רש"י פין (מסות מוסרניות־דתיות, ב„מליצה פשוטה", על הכוכבים, על ההצלחה, על הכבוד, על הדמיון, על התקוה והאמונה, על מועדי ישראל, ועוד), ואחרים. הספרות היפה ב„הכרמל" שנה א עמדה על דרגה נמוכה ביותר, וברובה הגדול לא התרוממה מעל לרטוריקה נבובה ופיטומי מליצות, מעין אותו שיר „מחולת השולחן ומענהו" של גבריאל פולאק, שעליו התעכבנו למעלה. מקום נכבד תפסו בה שירים עבריים מימי הביניים מתוך כתבי יד ודפוסים נדירים, הימנונים לשליט רוסיה, וכן תרגומים חפשיים, וצולעים על פי רוב, ממשוררי אירופה (ביירון, שילר ואחרים).

ואולם יהא בכך משום עוול ועיוות הדין, אם את דלות המדור הספרותי ב„הכרמל" שנה א נתלה בטעמו הספרותי הפגום של העורך פין: גם „המגיד" ו„המליץ" לא עלו באותו זמן על „הכרמל" מבחינת רמתם הספרותית. כי מעמדה של הספרות העברית בכללה בראשית שנות השישים, וביתר ייחוד מעמדה של הספרות היפה, ירוד היה ביותר משום שעדיין חסרה למשכילים העבריים מסורת ספרותית־אסתטית כלשהי במשמעותה האירופית, ואילו החינוך היהודי שהתבסס על החדר ועל הישיבה היה ביסודו נטול כל זיקה לערכי ספרות ואסתטיקה, וליקוי חוש היופי והטעם הספרותי נהפך כמעט לאורגני אצל חובשי בית המדרש, ואף המשכילים הראשונים שמרדו בהווי המסורתי ונמשכו אחר קסמי עולם החוץ, פיגרו במנטאליות הספרותית שלהם, והבטלנות של אווירת בית המדרש שיצאוהו עדיין טבועה על מרבית כתביהם המשכיליים. ולא מקרה הוא, שהמשורר העברי הראשון בעל הרמה האירופית, מיכ"ל, לא מכתלי בית המדרש יצא, אלא מן החממה השירית של בית אד"ם. לא בפין, איפוא, תלוי הקולר לדלות מעמדה

---

42) פירסם בגיליון 39 את הפרק „הקיפוד" מתוך ספרו המתורגם בכתב־יד „תולדות הטבע", שעליו הוא מכריז בשולי המאמר „כי חדש הוא תחת שמש ליטעראטור העברית, והוא גדול מאוד בכמותו ורב באיכותו ויכיל בתוכו ערב ומועיל ביחד". בראש הפרק שנדפס ב„הכרמל" נתן אברמוביץ גם דברי מבוא, שהושמטו לאחר מכן בספר המודפס (ליפסיאה 1862).

של הספרות היפה ב„הכרמל", אלא במצבה הכללי של הספרות העברית באותו זמן.

החשוב מבין כל המשתתפים במדור הספרות היפה ב„הכרמל" שנה א היה ללא ספק יהודה ליב גורדון הצעיר, שכבר הספיק באותו זמן לרכוש לו מקום כבוד בשירה העברית תודות לספריו „אהבת דויד ומיכל" (1856) ו„משלי יהודה" (1859). הוא פירסם בשנתו הראשונה של „הכרמל" הערות בלשניות על מוצא השם כלדיים, שבו מכנים בלשונות אירופה את הכשדים, ועל פירושי פסוקים במקרא, תרגום סיפור (מצרפתית) בשם „קוה לה' והוא יושע לך", את המשל „הצפרדע אשר ביאור מצרים"[43] ואת השיר „השחר נדמה נדמה", שנזכר למעלה. עד מה ידע פין להעריך את כשרונו של יל"ג ועד מה מעוניין היה למשכו אל „הכרמל" ראינו כבר למעלה, לפי הקטע שהובא מאיגרתו אל יל"ג. ואילו דעתו של יל"ג באותו זמן לא היתה נוחה מן „הכרמל", והוא ראהו כנחות בהרבה לעומת כתבי העת העבריים האחרים. ובאחת מאיגרותיו של יל"ג אל זאב קפלן, מתאריך כה בחשון תרכ"א, הוא כותב בקשר ל„הכרמל": „משפטך אשר חרצת על „הכרמל" חרוץ הוא וישר ונכון. הנה אנכי ראיתיו כבר עד הנומר 17 ואיננו משתנה לטוב; כי המוציאו לאור חסר עסטהעטיק הוא ובחכו אין טוב טעם לשפוך רוח חן ונעם על מעשה ידיו כדרך הרידקציון וגם אין לו קוריספונדינטן טובים, כי צר עין הוא מלכבד לאיש איש כפעלו. ולו ראית את הראזוויעט! ולו ראית את המליץ! ברוך שככה לו בעולמו! וגם המגיד שנה תבניתו ותכניתו לטוב בימים האחרונים האלה" (אגרות יל"ג ע"י י'. וייסברג ו, וארשה 1894, ע' 68). אכן הערכה שלילית קיצונית זו נקבעה במידה רבה על ידי האנטיפטיה שחש יל"ג הצעיר, שהחל אז בהסתערותו על חומות הווי החיים היהודיים המסרתיים, כלפי אישיותו של פין המתון, שדרכו ההשכלתית היתה בשובה ובנחת, אנטיפטיה שבאה על ביטויה באחת מאיגרותיו של יל"ג אל משה הכהן פרוזר (מכ"ג בטבת תר"ל): „אין נפשי אל האיש הזה בעל דו־פרצו־פין, החפץ בעל כרחנו להיות רידקטור ואין בו אחת מן הסגולות הנדרשות לזה" (שם, ע' 145).

ואולם זקני המשכילים העברים באירופה המזרחית, ובייחוד בתחומי רוסיה, העריכו מאוד את „הכרמל" והפליגו בשבחו. כך, למשל, התפרסם בגיליון 9 של שנה א „מכתב ביקורת" בחתימת „אני והו"א והו"א" (כינויו הספרותי של החכם ר' מתתיהו שטראשון) על הגיליון הראשון של „הכרמל", והפתיחה שלו היא: „קבלתי את הנומר הראשון ומצאתי בתוכו את אשר קויתי! רבת שבעה לה נפשי עונג ושעשוע מהדר הכרמל והשרון, כי כולו יפה אף נעים, אף ארשת שפתיו רעננה, בכל פינות שאני פונה, זהו משפטי על כללו". דברי שבח דומים השמיעו גם יעקב טוגנדהולד, הצנזור לספרי ישראל ומנהל בית המדרש לרבנים בווארשה (נתפרסמו בגיליון 14 של „הכרמל"), ומשכילים אחרים.

לעורך פין, שהיה טרוד במשרתו הממשלתית וגם בעבודותיו המדעיות, סייע במלאכת העריכה של „הכרמל", מיום היווסדו, רעו הנאמן של פין, החוקר ר' חיים ליב קצנלנבוגן, שעליו היה מוטל עיקר הטיפול בכל עסקי הדפוס והעריכה[44].

43) פורסם מחדש על ידי יל"ג, בשינויים רבים, בסידרה „גם אלה משלי יהודה", ב„השחר" שנה ב, תרל"א, ע' 409—410.

44) ראה: א. דרויאנוב, „מארכיוני" („הארץ", ז בחשון תרצ"ז, 23.10.1936).

גליונו הראשון של „הכרמל" שנה ב (המתחילה ב־11 ביולי 1861 ומסתיימת ב־11 ביולי 1862) פותח בשיר של המשכיל הווילנאי יהודה אידל שרשבסקי „אל הכרמל במלאת לו שנה", שבו מותווית דרכו הרעיונית של השבועון עם ראשית שנתו השניה. בעמדתו המתונה והסובלנית של העורך כלפי כל הזרמים בציבוריות היהודית בת זמנו רואה הכותב את מעלתו העיקרית של „הכרמל": „מדברך נאוה, לא רוח זועמת / עטך עט סופר, לא חרב נוקמת". ועל כך באה הערתו הענוותנית של העורך בשולי השיר: „חלילה לנו לפגוע בכבוד שום אדם, יהיה מי שיהיה". יודע כותב השיר כי מתינותו של העורך ועמדתו הזהירה אינן נראות בעיני צעירי המשכילים, שבקנאתם הלוהטת להשכלה תובעים הם מן „הכרמל" להשתער על חומות הישן וטוענים „למה הכרמל לא קול עוז ישמיע? / לכל ללא חת לא מומו יוכיח?", ואולם הכותב מתפלמס עם צעירים זועמים אלה ושולל עמדתם כ„עצת ילדים" (רמז ליועצי רחבעם הצעירים), ומבטיח כי „הכרמל" יוסיף ללכת גם להבא בדרכו המתונה: „אמנם! חוק לסופר חזק הבדק, / על כל יראה בדברים הוכח / אך לא דבר עתק, לדקור כחדק, / בלשון רכה, חכם, נפש לוקח".

ואכן, בשנתו השניה של „הכרמל" לא חלו כמעט כל שינויים מהותיים בתכנו ובמבנהו בהשוואה לשנתו הראשונה. ואילו בחלק הפובליציסטי, שהתבסס בעיקרו על מאמריו הראשיים של העורך פין, אף חלה נסיגה מסוימת לגבי השנה הראשונה: במשך כל שנתו השניה של „הכרמל" נתפרסמו בו לא יותר מחמישה מאמרים משל העורך, מספר פחות בהרבה מזה שפורסם בשנתו הראשונה של השבועון. וכך מורגשת בשנתו השניה של „הכרמל" ירידת העירנות לגבי המתרחש בציבור היהודי, וניכרת התחמקותו מסוימת מצד העורך מנקיטת עמדה מפורשת לגבי המצוי והרצוי בחיים היהודיים בתחום המושב. הנושא המרכזי של ארבעה מחמשת מאמרים אלה הוא עניין הרמת קרנן של העבודה והמלאכה, ובייחוד עבודת האדמה, בקרב הציבור היהודי. לנושא זה מוקדש המאמר הראשי „כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון" בגיליון הראשון של השנה השניה. במאמר זה, שהוא מעין „אני מאמין" פרוגרמתי של השבועון על סף שנתו השניה, מובלט ערכה של הבראת החיים הכלכליים בציבור היהודי על ידי טיפוחן של העבודה והמלאכה, והדאגה להן, כי „אי אפשר לעולם בלא חרש ונגר". חס לו, כמובן, לעורך לזלזל בכבודה של התורה ובתפקידה בשמירה על הייחוד של אומתנו, אלא שהוא מתריע על שאהבת התורה „מקלקלת שורת דין החכמה והמלאכה — — — חלקת המדעים והמלאכות תשאה שממה, אין מקים אהליהן ואין מחזיק בידיהן". ברוח חיבורו הנודע של וייזל „דברי שלום ואמת" מדגיש אף פין, כי „גדולה היא מעלת תלמוד התורה לכל מחלקותיה — — — אמנם יקרה גם מעלת למוד התורה הכתובה באצבע אלהים", אך עם זאת אין להתנכר לחכמה הארצית, היא דרך ארץ, „אשר „קדמה לתורה כאלפיים שנה". וכמנהגו מעמיד גם עכשיו העורך לדוגמה ליהודי רוסיה את אחיהם באירופה המערבית, המקנים לבניהם השכלה חילונית ומקימים בתי ספר למלאכה לנערים עניים. והמסקנה, שאליה מגיע העורך במאמרו, היא התביעה הנמרצת מראשי הקהילות: „לימוד הידיעות והלשונות בבתי התלמוד תורה, ויסוד המעלה לבתי למוד המלאכות במדינתנו".

במאמרו, המוכתר באמרתו של ר' אלעזר „עתידים כל בעלי אומנויות

שיעמדו על הקרקע", בגיליון הרביעי, סוקר פין את מקומה הנכבד של עבודת האדמה בחיי אומתנו בשבתה על אדמתה ובגלויות בבל וספרד. התרחקותם של יהודי רוסיה מעבודת האדמה נעוצה לפי דעתו בשיעבוד האיכרים, אך כעת, לרגלי התמורות הכלכליות העתידות לבוא ברוסיה עם שיחרור האיכרים ועם סלילת מסילות ברזל בכל רחבי המדינה, יוטבו מצד אחד מצבם הכלכלי ומעמדם החברתי של האיכרים, ומצד שני יורע מצבם של בעלי המלאכה, כי באמצעות מסילות הברזל תובאנה לרוסיה מכונות משוכללות מאירופה המערבית, אשר תתחרינה בהצלחה בבעלי המלאכה. מן הדין, איפוא, לדאוג בעוד מועד למתן חינוך חקלאי לנערי בני ישראל למען אשר יוכלו להתפרנס מעבודת האדמה „אשר לא חדלה ולא תחדל תת כחה לעושים באמונה, ולהוציא חית שוקדיה בהשקט ושלוה".

גם במאמר הראשי „בואו חשבון", שנתפרסם בגיליון ערב ראש השנה תרכ"ב, והמעורר את ראשי יהדות רוסיה לארגן את מעשי הצדקה בארצם. תובע הכותב לדאוג להקניית תורה לבעלי המלאכה מישראל, וביתר ייחוד — לסייע בידי הרוצים לעבור לעבודת האדמה ולעודדם. ואף במאמרו „כשרון המעש" (בגיליון כח) פונה העורך אל „נדיבי אחינו המשכילים" ומעוררם לתמוך בידי צעירי ישראל ברוסיה ללמוד את „מלאכת המחשבת והמדעים", ולחיזוק דבריו הוא מביא דוגמות מההצלחות שנחלו אומנים ואנשי מדע יהודיים ברוסיה ומחוצה לה.

רק במאמר אחד בלבד, „עצת שלום וריב איתן" (בגיליון 50), אין פין נוגע בבעיות הפרודוקטיביזציה של יהדות רוסיה: מאמר זה מוקדש לשני מאורעות בחיי שני קיבוצים יהודיים מחוצה לגבולות רוסיה: א) אסיפת שליחי קהילות ישראל בהונגאריה בפסט ב־27—28 באפריל 1862, שהחליטה לבכר במוסדות הקהילות היהודיות בארץ זו את הלשון ההונגרית על פני הלשון הגרמנית; ב) הסכסוכים בין המשכילים ומתנגדיהם בקרב הקהילה היהודית בקושטה בקשר להקמת מועצה דתית בעירם. העורך מדגיש שעל יהודי רוסיה ללמוד מן הסדר והמשמעת, מן הכושר האירגוני והמסירות לטובת הכלל שגילו קהילות ישראל בהונגריה באסיפת שליחיהם, וכן גם מן „הנפתולים אשר נפתלו שוחרי טוב ויכולו" בקהילת קושטה.

מאמרים אחרים בבעיות השעה, פרט למאמרי העורך הנזכרים, כמעט ולא נתפרסמו בשנתו השניה של „הכרמל". לא במקרה כתבתי כמעט — כי בכל זאת נדפסו בו במשך השנה עוד שלושה מאמרים, שיש לראותם כפובליציסטיים בעיקרם, והם: מאמרו של יעקב שמואל טראכטמאן הלוי מראדומישלה „נפשי לאדוני משומרים לבוקר" (בגיליון 29), המתריע בלשון נמלצת על המנהג שנתפשט בקרב חברות המצווה היהודיות לתקן תקנות, שעיקר תכליתן עריכת סעודות בחברותא, והאכילה והשתיה תופסות בחברות אלו מקום בראש פעולותיהן; מאמרו של ח"ג ווידאווער הלוי „אחינו הרחוקים", המוסר סקירה מאלפת ורבת עניין על מצבם החברתי, התרבותי והמדיני של פזורי ישראל בארצות אסיה, אפריקה ואמריקה; מאמרו הארוך והנמלץ ביותר של ה„משורר" דויד משה מיצקון (שספר שיריו „כינור דויד" זכה לביקורת פגעים מצד א. א. קובנר בספרו „חקר דבר", 1865) „מסע גיא חיזיון" ב־11 המשכים, המתאר את מסעו של הכותב ברוסיה הדרומית, ושלמרות סטיותיו המרובות ה„שיריות"־רגשיות המגוחכות גדוש הוא חומר הסתכלותי־עובדתי רב עניין.

לעומת דלות זו בחומר פובליציסטי מקורי שקד העורך לתרגם מן העיתונות הלועזית, הכללית והישראלית, אינפורמציה שוטפת ומקיפה על המתרחש בתפוצות ישראל במערב ובמזרח. וכאן המקום להעיר, שתשומת לב מיוחדת הקדיש „הכרמל" לכל המתרחש בארץ ישראל ובחברת יישוב ארץ ישראל, שנוסדה באותו זמן בפראנקפורט דאודר על ידי ד"ר חיים לוריא. פין פירסם בשיטתיות בשבועונו את תרגומי הודעותיו של לוריא בדבר חברתו מתוך כתב־העת היהודי־גרמני „דר איזראאליט". בקצת ערים גדולות בחוצה לארץ היו לו ל„הכרמל" גם כתבים מיוחדים: באמסטרדם — גבריאל פולאק, בברלין — אברהם אבלי ארליך, בברודי — נח פירסט. כן היו לו ל„הכרמל" כתבים־מתנדבים בערים ובעיירות שונות בתחום המושב ברוסיה, שהיו מריצים אליו את איגרותיהם הנמלצות, שבהן סופר ברוב דברים על עניינים מקומיים שונים, כגון מינוי רבנים וגבאים, הקמת מוסדות צדקה וחסד, פתיחת בתי ספר ממשלתיים לילדי ישראל, גילויי התקרבות וחיבה בין יהודים לנוצרים, שריפות, מאורעות בלתי רגילים, וכו'. בין כתבים־מתנדבים אלה נמצאו גם אברכים מפיחי כזבים, שהיו מכשילים את „הכרמל" בבדיות, שגררו אחריהן הכחשות של קוראים וגילויי דעת של העורך. כך, למשל, קוראים אנו בגיליון 35 כתבה ארוכה מאת משה רייכרסברג מקרמניץ, שבה מסופר מעשה נורא בכומר, שבנסעו במרכבתו בסביבות קרמניץ התנפלו עליו זאבים, והלה, כדי למלט את עצמו, דחף מתוך המרכבה והפיל ארצה ברוב אכזריותו את רעייתו שנסעה יחד עמו ואת רכבו, ואולם הזאבים לא נגעו בהם לרעה, אלא המשיכו לדלוק אחר הכומר, השיגוהו וטרפוהו. ואילו בגליון 41 קוראים אנו את פנייתו הנרגשת של העורך במדור „לשכת הסופר": „לר"מ רייכערסב' בקר־ץ, ע"ד המקרה אשר הבאת בכרמל נו' 35 יצאו עוררים כי לא היה ולא נברא, אלא משל היה אשר בדית מלבך, ע"כ קוראים אנחנו אליך בזה, קומה והצדק את דבריך, הביאה עדות נאמני עיר מגורך, ואם לא תשמע לקולנו, אז הגד נגיד כזאת בשער הכרמל וענה כחשך בפניך, ולא יבואו עוד מפיחי כזבים בסוד סופרינו".

הקורספונדנציות מערי השדה ב„הכרמל" היו חדורות, כמובן, מגמות משכיליות, ולעיתים נמתחה בהן ביקורת על תופעות שבהן באו על ביטוין הדעות הקדומות, אמונות ההבל, הקנאות הדתית וכו' בציבוריות היהודית. אך העורך גילה רוחב לב גם כלפי מתנגדי ההשכלה. ואם מישהו מחוגים אלה ראה את עצמו נפגע מדבריו של אחד הכתבים ונחלץ להשיב עליהם — פתח בפניו העורך את שערי עיתונו לרווחה, גם אם דברי המשיב חדורים היו קנאות דתית יתירה. והרי דוגמה אופיינית: בגיליון 49 של „הכרמל" שנה א נתפרסמה כתבה מן העיר אומאן, חתומה בידי אחד ממשכיליה באותיות מ—ס, ובה התלונן הכותב על בני עירו כי מפגרים הם אחר בני ערים אחרות במדינה מבחינת זיקתם להשכלה, טובלים מדי יום ביומו, לובשים בגדים מסרתיים, מחזיקים באמונות תפלות ורודפים באף ובחמה „את כל הלומד בספרי נביאים וכתובים", ועל אחת כמה וכמה את ההוגים בספרי השכלה. העורך העיר בשולי הכתבה, כי אמנם מכיר הוא את הכותב „כאיש אמונים", אך עם זאת יקשה לו להאמין כי אכן „יקראו מלא אחרי כל תופש ספרי נביאי קודש". הוא מבקש, איפוא, מאנשי העיר אומאן להכחיש את האשמות הכותב „אם שקר העיד בה". ואכן, לא עברו אלא שבועות אחדים, ובגיליון 6 של „הכרמל" שנה שניה נתפרסמו שתי איגרות מאומאן: האחת בחתימת יהושע ברודסקי, מפרנסי העיר, והשניה בחתימת א. א., ובשתיהן טוענים הכותבים

כי אותו משכיל מ—ס הטעה את העורך והשחיר את פניה של כל העדה בעטיים של קנאים אחדים המצויים בה. אך בכך עוד לא תם הפולמוס מסביב לכתבה מאומאן: בגיליון שלאחר מכן, מספר 7, פירסם העורך איגרת נוספת מאומאן, חתומה על ידי שלושה הסידים אדוקים, הפותחת במילים „שמענו כי עמד עלינו רשע אחד לשחוק עלינו בהגאזטין הנקרא הכרמל", ומכריזה בסיגנון חסידי־בטלני מובהק, כי הטבילה יום יום מצווה היא, שעליה הזהירו „ספרי מוסר מצדיקים גדולים", כי לימוד המקרא אסור על פי הדין, וכי ההקפדה על הבגדים המסרתיים הארוכים היא בהתאם ל„מה שכתבו בהרבה ספרים על זה", ובסוף האיגרת אף מבקשים הכותבים מן העורך להודיע להם „שם האיש הרשע ועם הארץ", שהעז לכתוב בגנותם של אדוקי אומאן. והעורך הדפיס איגרת מגוחכת ומטומטמת זו במלואה, ובשוליה השיב בנחת ובמתינות על „דעות" כותביה, ורק בראשיתה העיר, כי „שחוק ומכאוב לב יחד היו לנו דברי המכתב השלישי הזה". דברי האווילות והבטלנות באיגרתם של חסידי אומאן, שרש"י פין לא היסס לפרסם ב„הכרמל", עוררה אפילו את רגזו של אדם דתי ואוהד החסידות כר' אליעזר צבי הכהן צווייפל, שפירסם בגיליון 14 של „הכרמל" „תשובה למתחסדי אומאן", ובה ניתנה, בלשון אמנם מאופקת וללא קינטור, אך בתקיפות ואגב הסתמכות על ספרות ההלכה של ראשונים ואחרונים, תשובה ניצחת לחסידי אומאן. פולמוס ממושך זה מסביב לכתבה מאומאן אינה אלא דוגמה אחת מני רבות לאורך הרוח ולסובלנות שגילה עורך „הכרמל" כלפי מתנגדי ההשכלה, ולסלידתו מן התוקפנות המשכילית על פי נוסח יל"ג וחבריו.

התקדמות מסוימת בהשוואה לשנה הראשונה ניכרת בחלק הספרותי־מדעי „השרון". במדור הדל והצחיח של השירה מתבלט בשנה זו המשורר הצעיר יל"ג במספר שירי היגיון מקוריים („החל הנגף", „המגפה נעצרה", „רופאים ורפאים", „באבוד אשרי בעניין רע", „אח לצרה ייוולד", „תל־אביב") ובתרגומים נאים משירי ביירון, פושקין[45], ולאופולד שפר. סיפורים כמעט ולא נתפרסמו בשנה זו ב„השרון", פרט לסיפור „היהודי מכיר טובה" מאת אוואלד בתרגום ON־ON — (הוא יל"ג) ו„בית המשתה", סיפור מקאמות רב עניין ורחב יריעה מאת אברהם דב גוטלובר (מהללאל), חיקוי ל„תחכמוני" של אלחריזי, אך נתפרסמו ממנו ב„הכרמל" שנה ב רק המבוא והפרק הראשון בלבד (בגיליון 7). במאמרי מחקר בחכמת ישראל משתתפים בשנה השניה של „הכרמל" סופרים וחכמים בעלי צורה, וביניהם יוסף איסר איינהורן (שפירסם מונוגרפיה בהמשכים על רבנו גרשום מאור הגולה), שלמה בובר, יהודה בהק, אברהם יעקב ברוך (שפירסם בהמשכים קומפילציה על הגטו היהודי ברומי), יקותיאל ברמן, בנציון ברקוביץ, אברהם דב הכהן גוטלובר, י. ל. גורדון (עוד על השם כלדיים), אברהם דב דובזוויץ, יצחק ורשבסקי, יחיאל מיכל זבלודובסקי, שניאור זקש, נחמן נתן טראשטשאנסקי, יהודה סאוסקאן, יוסף אליעזר עפשטיין (מונוגרפיה בהמשכים על תולדות רופאי ישראל באיטליה), גבריאל פולאק, אברהם יעקב פאפירנה, העורך רש"י פין (מונוגרפיה בהמשכים על חכמי ישראל בקרים), אברהם פירקוביץ, אליעזר צבי הכהן צווייפל, ח"י קצנלנבוגן, צבי הירש קצנלנבוגן, יעקב רייפמן, יוסף שיינהאק, שר העדלמי, יהודה אידל שרשבסקי, צבי שרשבסקי, ועוד.

---

45) „אם אשב לי בדד", בגיליון 4, שעליו חתום כמתרגם ג־ן. יש סבורים כי המתרגם הוא לא יל"ג, אלא יונה גרשטיין. ועיין ש. לחובר, הקדמה לביבליוגרפיה של פושקין, ב„יד לקורא", 11, 1950, ע' 56.

ב„השרון" של „הכרמל" שנה ב (גיליון 38) נתפרסם גם מאמרו של שלום יעקב אברמוביץ הצעיר, „לא ראי זה כראי זה", המתפלמס עם אליעזר צבי הכהן צווייפל, שבביקרתו ב„הכרמל" על „קריה נאמנה" של רש"י פין העיר הערה עוקצנית כלפי „משפט שלום" של ש"י אברמוביץ. המעניין במאמרו זה של אברמוביץ, שמוצאים אנו בו אחד הגילויים הראשונים של יחס ביקרתי ללשון המליצה של סופרי ההשכלה, המבוטא על ידי הכותב בבהירות רבה: „הן האנשים הנכבדים האלה [הסופרים העברים — ג. א.] רובם ככולם אין לשונם בידם להטותה לכל אשר יחפצו, אבל המה תלויים ממקרא שכתוב, המוליך אותם שולל בעל כרחם".

המאמרים במדעי הטבע ב„השרון" של „הכרמל" שנה ב היו ברובם הגדול, כמו בשנה הראשונה, תרגומים ועיבודים מלועזית. כאלה הם בייחוד החיבורים הגדולים שנתפרסמו בהמשכים: „השמים והכוכבים" מאת ישראל ברמן, „השקפה על ארבעת היסודות של הקדמונים בייחוסם אל חכמת הטבע, החעמיא והפיזיאלאגיא" מאת אברהם אליהו הארקאווי, „דרי מעלה או מי לי בשמים" (על היצורים החיים על הכוכבים) מאת אהרן לוריא, „חשכת שכל האדם וחושיו" מאת ש. לעווין, ועוד. גם ר' חיים זליג סלונימסקי פירסם שני מאמרים במדעי הטבע ב„השרון" של „הכרמל" שנה ב: „ע"ד אפיית לחם מצה הנהוג בארץ ענגלאנד", ו„ע"ד העברת הכוכב מערקור את פני השמש", אלא שבאמצע אותה שנה, באדר א תרכ"ב, החל חז"ס להוציא בווארשה את שבועונו „הצפירה", וכמובן ששיקע את עצמו כליל בכתב־העת שלו, והשתתפותו ב„הכרמל" נפסקה מכאן ואילך, עד אשר חדלה „הצפירה" מלצאת בכ"ז בתמוז תרכ"ב (היא נתחדשה רק לאחר יב שנים — בתרל"ד).

IV

במשך שנתו השלישית של „הכרמל", שהחלה ב־18 ביולי 1862 ונסתיימה ב־7 באוגוסט 1863, לא חלו בו שינויים ניכרים, לא במבנהו החיצוני ולא בתכנו. בראשית 1862 בוטלה על ידי השלטונות הגזירה שנגזרה ב־1836 על בתי הדפוס העבריים ברוסיה, ושלפיה הותרו בכל הממלכה הרוסית (פרט לפולניה) לא יותר משני בתי דפוס עבריים, האחד בווילנה (דפוס ראם) והשני בז'יטומיר. משהוסרו הגבלות אלו פתח עורך „הכרמל", רש"י פין, בשלהי 1862, בשותפות עם אברהם צבי רוזנקראנץ, ליפמן מ"ץ ומנחם מנדל שריפטזצר, בית דפוס עברי חדש בווילנה, ולמן הגיליון 14 של שנה ג (ח"י בחשון תרכ"ג) נדפס „הכרמל" בבית הדפוס של פין ושותפיו. דבר זה הקל כמובן על העורך את הוצאת כתב־העת, שמספר חותמיו לא היה למעלה מחמש מאות[46].

גם בשנתו השלישית, כמו בשנתו השניה, מועטים בו המאמרים הראשיים של העורך הדנים בשאלות השעה, ואלה מוקדשים בעיקרם לבעיות כלכליות, ובייחוד דנים הם בצורך החיוני של הפצת המלאכה ועבודת האדמה בקרב יהודי רוסיה. לשאלות אלה מוקדש רובו של המאמר הראשי בגיליון 1. העורך מרצה בהרחבה על השינויים הכלכליים שהתחוללו לאחרונה ברוסיה עם הרחבת רשתות הטלגראף ומסילות הברזל, שפגעה קשות בפרנסתם של ראשי משפחות

46) ראה איגרתו של רש"י פין אל מזכיר חברת מרבי השכלה ברוסיה בדצמבר 1864 (י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיא, II, פטרבורג 1890, ע' 58).

יהודיות רבות: בעלי עגלות, סוחרים, פונדקאים ובעלי בתי מלון. נוכח המציאות הכלכלית החדשה, המושתתת על התיעוש, מוכרח הציבור היהודי ברוסיה לשדד את מערכות כלכלתו „לצאת מעט מעט ממעמד הסרסרות ותור אנשי הבינים, ולבוא אל תחת צל קורת העבודה והמלאכה. לעזוב בארות נשברות אשר לא יכילו המים, ולשאוב מים חיים ממקור לא אכזב — — — עבודת האדמה וחרושת המעשה הן הנה הצירים אשר עליהם תסוב פעולת אדם מחולל ומשביר — — — אל שתים אלה נשא עינינו בימינו אלה, ומשם ישלח לנו הזן ומפרנס לכל, עזרו מקודש".

לעניין זה ולהסברת דחיפותו החיונית חוזר העורך במאמרו „אחוזת נחלה" בגיליון 5, בקשר לתכנית שהתווה באותו זמן אחד ממשכילי ישראל בגאליציה מעל דפי ה־Jutrzenka בווארשה (בגיליון 31 משנת 1862) לייסד בגאליציה חוות חקלאיות לשם הפצת עבודת האדמה בקרב הנוער היהודי של ארץ זו. בגיליון שלאחר זה, הוא גליון 6, מביא העורך בראש הגיליון את הידיעה על פתיחת מכון פוליטכני ממשלתי בווארשה, ובו מחלקות ללימודי מכאניקה והנדסה, כימיה מינראלית, חקלאות ויערנות, והעורך מוסיף: „חשנו להביא את הבשורה הזאת ברכה לאחינו, למען אשר יתעוררו בחורי ישראל כן בממלכת פולין וכן בערי מדינתנו ליטא הסמוכות אל ווארשוי ויתעתדו לבוא בשערי הבית הזה, ללמוד את המדעים הנחוצים לחפץ העת".

גם המאמר הראשי בגיליון 20, שהמוטו שלו הוא „ראיתי את כל ישראל נפוצים על ההרים כצאן אשר אין להם רועה" (מלכים א, כב, 17), ושכותבו מסתתר מאחורי הכינוי „אני חומ"ה", דן ברובו במצבו הכלכלי של הציבור היהודי ברוסיה נוכח התמורות החברתיות־כלכליות שנכונו לממלכה עם שחרור האיכרים. המסחר היהודי ברוסיה תלוי היה רובו ככולו בלקוחות ממעמד האצילים, ומשום כך משיתחילו האצילים לקמץ בהוצאותיהם לרגלי שיחרור איכריהם, יפגע הדבר קשות בסוחרים היהודיים. ואילו צרכיהם של האיכרים הרוסיים הנחשלים מועטים ביותר, ודורות יעברו עד שהללו יהיו לקוחותיהם של סוחרים יהודיים. והכותב מתריע על שמנהיגי ישראל בתחום המושב אינם מטכסים עצה איך לקדם את פני הרעה.

על הצורך החיוני בהפצת ידיעת עבודת האדמה בקרב יהודי רוסיה חוזר ועומד העורך במאמרו הראשי בגיליון 38, לרגל המאמר בלשון הרוסית „באיזה דרכים יתעוררו היהודים לעבודת האדמה" שפירסם החכם יהושע שטיינברג במאסף הוועד הממשלתי לסטאטיסטיקה בווילנה.

שנים ממאמריו הראשיים של העורך ב„הכרמל" שנה ג משקפים נאמנה את עמדתו הפייסנית והפשרנית כלפי כל הפלגים של היהדות המסורתית ואת משא נפשו, ששלום אמת וכבוד הדדי ישררו בין המשכילים ובין שומרי המסורת. במאמרו הראשי בגיליון 11, מערב ראש שנת תרכ"ג, שכותרתו „תכלה שנה וקללותיה, תחל שנה וברכותיה", מתפלל העורך, „כי תכון עצת שלום בין תופשי התורה ובין שוחרי ההשכלה, ידעו אלופי העדה המסובלים בתורה ובימים, כי רוח מבין ויודע את משאלות העת החיה, בקרב המשכילים תנוח. וידעי השוקדים על החכמה וההשכלה כי אל זקנים נתבונן ומפיהם תצא תורת הנסיון, ומי יתן והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותיהם ויחד יבנו בבנין הצלחת העם". במאמרו הראשי בגיליון 31 „דברי שלום ואמת" מתנצל העורך על שהוקיע בכתב־העת שלו מעשי־תעתועים שנעשו ע"י כת החסידים בקצת

קהילות. הוא מדגיש ומצטדק, כי „לא מרוע לב ומחפץ התכבד בקלון בית ישראל, כי אם מאהבתנו את עמנו תכלית אהבה, ומחפצנו להועיל לעזרתם בכל אשר יש לאל ידנו, עשינו מעשינו". שאיפת העורך היא, כי כתב־העת יהיה לפי רוח כל חוגי הציבור היהודי, ולכן נמנע הוא בדרך כלל מדבר ביקורת ופולמוס „עד אשר ילמדו [הקוראים — ג. א.] לדעת מעט מעט את מחסוריהם ויבינו מה העת החיה דורשת מידם", ואם פירסם לעיתים דברים קשים על התנהגות קבוצות מסוימות של חסידים, הרי „לא לחרף מערכות קהילות ישראל באו, ולא לתת לגידופים את בית יעקב, כי אם ממקור אהבה טהורה אשר אנחנו אוהבים את עמנו". ולבסוף חוזר העורך ומצהיר, כי „שערי הכרמל פתוחים לפני כל טוען ומשיב, מחייב ומזכה". שאכן כך נהג העורך הלכה למעשה, יוכיח הפולמוס הממושך שניטש מעל עמודי „הכרמל" בעקבות הכתבה בגנותם של חסידי אומאן, שהתעכבנו עליו למעלה.

בשנתו השלישית הרחיב וגיוון „הכרמל" את האינפורמציה שלו על פזורי ישראל שמחוץ לתחום המושב ברוסיה, הן ע"י תירגומים מעיתונות חוץ לארץ והן על ידי מאמרים ואיגרות שנכתבו במיוחד למענו, כגון מאמריו־איגרותיו של הנוסע יוסף יהודא טשארני על חיי היהודים בדאגסטאן[47]) ובפרס המערבית, סידרת מאמרים „אחינו הרחוקים" מאת ח"ג ווידאוועור הלוי על יהודי אמריקה, איגרות מקאווקאז מאת אליעזר פרוזימינטור, איגרות מאמסטרדאם מאת גבריאל פולאק, איגרות מברודי מאת נח פירסט, ועוד.

מקום נכבד תפסו בחלק הכללי של „הכרמל" שנה ג הכתבות מערי רוסיה ומעיירותיה, שבהן סופר על המתרחש בחיי ישראל בתחום המושב. בגיליון 16 נתפרסמה בין השאר גם כתבה מקיוב בחתימת אברהם אורי קובנר „יליד וילנא" — הוא פרסומו הראשון של קובנר, שכעבור שנים אחדות הרעיש את סיפי הספרות העברית בביקרתו המוחצת והההרסנית. אכן, בכתבה זו עוד אין כל סימן לאותה מרדנות שהצטיין בה קובנר אחר־כך: הכתבה מספרת בלשון נמלצת על חנוכת בית „ביקור חולים" בקיוב ועל ביקור הנימוסין שערכו בו שליט הפלך ופמלייתו, משבחת בהתרפסות את היחס האבהי של השלטונות כלפי האזרחים היהודיים, ומסתיימת בהכרזה שעל יהודי רוסיה לזכור, „כי גדולי העם אשר אנחנו חוסים בצלם טובתנו ושלומנו הם דורשים, וידעו [יהודי רוסיה — ג. א.] כי הזמן שואל מאתנו לקדם פני חפצי טובתנו ולהקשיב באזניים פתוחות אל הקול הקורא באזנינו, כי ממנו לנו תוצאות חיים". אגב: בגיליון 18 פירסם קובנר את שירו האחד והיחיד „גבול לאדם", שתכנו הפסימי־נוגה הוא הרחבה פיוטית של מוטיב המצוי באגדות התלמוד (תמיד לב:) על אלכסנדר מוקדון: החול הדק, שאינו נותן לגלי הים הסוערים להציף תבל כולה, הוא גם, בכסותו עיני האדם, שם קץ וגבול לתשוקותיו של הלה.

גם בשנה זו, כמו בשנים הקודמות, הוקדש לספרות היפה רק מקום מועט בחלק הספרותי־מדעי „השרון", ורמתה בדרך כלל נמוכה. לציון ראויים רק שיריו של יל"ג „בעל כרחך אתה חי" ו„האדם" (שתי שלמוניות) ותרגומיו

---

47) באיגרתו מדאגסטאן בגיליון 14 מזכיר טשארני לשבח את עסקנותו המבורכת של החייל היהודי „ר' זאב וואלף טראמפעלדאר בן הרב ר' שמואל אשר מפארצעוו", הלוא הוא אביו של מי שעתיד היה להיות יוצר „החלוץ" וגיבור תל־חי כעבור יובל שנים ומעלה — יוסף טרומפלדור. ר' „העבר" חוב' י' (תשכ"ג), עמ' 212.

ממשלים אחדים של לסינג, המשך (סעודה ב) של סיפור המקאמות „בית המשתה" לאברהם דב גוטלובר (מהללאל), ושתי פארודיות של יצחק אייזיק קאמינר „שפת הקודש" ו„סופר עברי". כן יש להזכיר את תשובתו הארוכה „משפט צדק" ב־11 המשכים, של אליעזר צבי הכהן צווייפל לחוברתו הביקורתית של שלום יעקב אברמוביץ „משפט שלום" (1860).

מקום נכבד הוקדש ב„השרון" שנה ג למאמרי מדע פופולריים, רובם ככולם תרגומים־עיבודים, כגון מאמריו של ש"י אברמוביץ על התנים והתרנגול; „מדוע יגדלו קני הצמחים למעלה ושרשים למטה", „הערות בחכמת בניין הגולגולת" ו„הדם" מאת אברהם יעקב ברוק; המשך המאמר „השקפה על ארבעת היסודות של הקדמונים" מאת אברהם אליהו הארקאווי; „ציד הפנינים על האי ציילאן" מאת דוד הירשברג; „מעשה הרחצה ומשפטה" מאת שלמה זלמן זאלקינד; „חכמת הטבע וסעיפיה" מאת יעקב שמואל טראכטמאן הלוי; „שמע שוא (טעותי האוזן)" מאת יהודה אידל לוריא מפינסק; „הקמל או האחשתרן" מאת ז. מינור; „מתעלומות סתרי הבריאה" ו„רוח החיה באופנים" מאת צבי מרגליות; „כסף חי" ו„מסע בארץ אשור" מאת אברהם יעקב פאפירנא, ועוד ועוד.

ואולם חלק הארי של „השרון" שנה ג הוקדש למאמרים בחכמת ישראל, ובייחוד לפרשנות המקרא ולבעיות הקשורות בספרות התלמודית. לעומת מאמרי המדע הכלליים, שכפי שצוין למעלה רובם ככולם תרגומים־עיבודים, המאמרים בחכמת ישראל כתובים בידי חוקרים מובהקים והם בעלי רמה מדעית־תורנית גבוהה לפי מעמד החקירה באותו זמן. עם המשתתפים במדור זה ב„השרון" שנה ג נימנים בין השאר אברהם דב דובזוויץ, ש. ז. ח. הלברשטם, יצחק וארשאבסקי, אד"ם הכהן לבנזון, חיים זליג סלונימסקי, העורך ש"י פין, החכם הקראי אברהם פירקוביץ, ח"י קצנלנבוגן, צבי הירש קצנלנבוגן, שלמה רובין, יעקב רייפמן, שר העדלמי, יהודה אידל שרשבסקי, צבי שרשבסקי, ואחרים.

התוספת הרוסית השבועית של „הכרמל" לא רכשה לה קהל קוראים ניכר. והוצאתה הכבידה על רש"י פין. במספר גליונות (4, 9, 17) של „הכרמל" שנה ג קוראים אנו את ההודעה הלאקונית „ההוספה הרוסית ייפקד מקומה". ואולם מאחר שבסוף אפריל 1862 חדל לצאת השבועון היהודי־רוסי היחיד באותו זמן „ציון" באודיסה, עלה בדעתו של פין להפריד את התוספת הרוסית מעל כתב־העת העברי, ולהוציאה כשבועון עצמאי, שיתפוס את מקומו של „ציון" בקרב ציבור המשכילים היהודיים קוראי רוסית. את עריכת השבועון המחודש הסכים לקבל עליו הסופר היהודי־רוסי הנודע יהודה ליב לוואנדה, איש וילנה. פין הודיע על תכניתו זו לקוראי „הכרמל" בראש הגיליון 16 שנה ג, ואגב גם בישר להם כי בדעתו להגדיל עד כדי מחצית את מתכונת „הכרמל" העברי, ולהעמידו על 12 עמודים במקום 8 העמודים שהכיל עד כה, ושהוא פנה אל השלטונות בבקשה להרשות לו להכניס את השינויים האלה.

הידיעה על היווסד שבועון יהודי־רוסי בווילנה בעריכת לוואנדה נתקבלה באהדה על ידי המשכילים היהודיים ברוסיה, והנדיב יוסף יואל גינצבורג הזדרז ושלח ללוואנדה תרומה בסך 600 רובל למימון כתב־העת. ואולם בינתיים, עוד קודם שנתקבל רשיון השלטונות להוצאת השבועון הרוסי הנפרד, התכנסו עננים כבדים מעל לחבל הצפוני־מערבי (ליטא) של ממלכת רוסיה — בראשית 1863 פרצה בפולניה ובליטא מרידת הפולנים בשלטון הרוסי. וילנה, בירת ליטא, לא היתה כשרה אותה שעה, מנימוקים יהודיים פנימיים, להוצאת כתב־עת יהודי

בלשון הרוסית, שבהכרח נאלץ היה לנקוט עמדה ברורה כלפי מאבק הדמים שבין השליטים הרוסיים ובין האוכלוסיה הפולנית השכנה המתקוממת להם[48]. ואכן, בראש הגיליון 45 של „הכרמל" שנה ג (טז בתמוז תרכ"ג) מודיע העורך: „לא מצאנו און להגדיל מדת הנוספות הרוססיות באיכותן ובכמותן כאשר חפצנו, ולזאת ראינו כי טוב להמעיט מדתן ולהסתפק בתוספת אחת מדי חודש בחדשו". ואולם העורך לא יכול היה לעמוד אפילו בהבטחה צנועה זו של תוספת בלשון הרוסית פעם בחודש: מראשית שנתו הרביעית של „הכרמל" נפסקה התוספת הרוסית מכול וכול, ומכותרות „הכרמל" נעלמה כותרת־המשנה „עם נוספות בלשון רוססיא ואשכנז". כן לא עלה בידו להגדיל את מתכונת „הכרמל" העברי, שנשארה דרך קבע 8 עמודים לגיליון, פרט לגליונות אחדים שהכילו 12 עמודים.

V

שנתו הרביעית של „הכרמל", שתחילתה ב־14 באוגוסט 1863 וסיומה ב־27 באוקטובר 1864, היתה מן הדלות והשחונות ביותר בשנות קיומו מבחינת התוכן העיתונאי־ספרותי, ולא רק שהוא לא התקדם בהשוואה לשנותיו הקודמות, אלא להיפך — מורגשת בו אפילו נסיגה מסוימת. אכן, לא הצליח „הכרמל" לעמוד בתחרות עם „המליץ", שעורכו ומוציאו הזריז והתוסס, הארי"ז, ריכז סביבו את הבולטים שבמושכי העט מבין המשכילים העבריים, והגיב בעירנות ובלהט עיתונאי על תופעות שונות בחיי היהודים ברוסיה, ואילו „הכרמל" הוסיף לשקוט על שמריו, ללא אומץ לנקוט עמדה משכילית־לוחמת ברורה, וללא עוז להשמיע דעה קיצונית העלולה לעורר רעש והתנגדות. בשנתו הרביעית של „הכרמל" מתמעטות בו תגובותיו של העורך למאורעות הזמן, פוחתים המשתתפים שלא מבין משכילי ליטא, וחותמם הקרתני־הקרני של משכילי וילנה וסביבתה מזדקר בבהירות יתירה.

מקום מרכזי בחלק האינפורמטיבי־עיתונאי של „הכרמל" שנה ד תופסת חברת „מרבי השכלה בישראל", שהחלה בפעולותיה בפטרבורג באוקטובר 1863. בגיליון 9 נתפרסם מאמר ראשי המקדם בברכה את ייסוד החברה, ומכאן ואילך שוקד העורך לפרסם בקביעות וברוב הבלטה את רשימות התרומות של מייסדי החברה ואת הודעותיה, ומתפלמס עם אלה שניסו לערער על תכניות ראשי החברה. כן מתפרסמים באותה שנה ב„הכרמל" „מכתב אל חברת תומכי השכלה בישראל" מאת המשכיל הנדיב ל. רוזנטל (בגיליון 21) ו„מכתב אל חברת מרבי השכלה בישראל" מאת אד"ם הכהן (בגיליון 25), ובשניהם מתבקשת החברה לסייע לסופרים העברים להדפיס את ספריהם, ולעורכים העבריים — להוציא את כתבי־העת שלהם.

בפירסומת הרבה שעשה „הכרמל" לחברת מרבי השכלה הסתתרה כנראה גם התקווה כי החברה תגיש לכתב־העת סיוע כספי, ואכן באפריל 1864 פנה רש"י פין אל ועד החברה בפטרבורג לעמוד לימינו בהוצאת „הכרמל", שפתח את שעריו לרווחה לפרסום הודעותיה ומעשיה של החברה. פין כותב בצער, כי הגיעתהו השמועה, שאין דעתם של חברי הוועד נוחה מדרכו של „הכרמל", לפיכך הוא מבקש מהם ברוב ענוותנות: „הודיעוני דרך זו אלך, להטיבה דרכי

---

48) ראה איגרות י. ל. לוואנדה (ברוסית) ב„יברייסקאיה ביבליותיקה" IX, 1901, ע' 40—45.

אם הרעותי — — — דברו דבריכם כי שומע עבדכם״[49]). ואולם תשובת הוועד היתה: „— — — ע״ד מכתבי העתים לאחינו שיוצאים כבר לאור לא חקר עוד ועד החברה בזה, יען כי לפי ספר התקנות מטרתה להפיץ חיבורים חדשים מועילים, ומאוד יתפלא הוועד כי יחשוב אשר אין דעת הוועד נוחה אודות מה״ע אשר הוא מוציא לאור, ומבטיחו שאין כל מקום לחשד כזה״[50].

בשנתו הרביעית מתרבות ב„הכרמל״ הידיעות מחיי היישוב היהודי בארץ ישראל ובארצות הסמוכות, והסיבה לכך נעוצה בייסודו של „הלבנון״ בירושלים בר״ח אדר תרכ״ג, שמכאן ואילך הירבה „הכרמל״ להעתיק ממנו. כמנהגו בשנים הקודמות הוסיף העורך גם בשנה זו לשקוד על פירסום מעשי החברות ליישוב ארץ ישראל שנוסדו במקומות שונים בגרמניה, על פי דוגמת החברה בפראנקפורט דאודר בראשותו של ד״ר חיים לוריא.

המאמרים הראשיים המועטים נושאים רובם ככולם אופי אפולוגטי מתון וזהיר, ומכוונים לדברי שיטנה נגד היהודים בציבוריות הרוסית, אך מובלטת בהם בחזקה נאמנות היהודים לשלטונות רוסיה ולתרבותה, ואין למצוא בהם אף נימה קלה של ביקורת כלפי מדיניות הממשלה ביחס לתושבים היהודיים. עמדת „הכרמל״ נוכח מדיניות הרוסיפיקציה המזורזת של השלטונות בחבל הצפוני־מערבי, אחר דיכוי מרד הפולנים, היתה חיובית וללא כל הסתייגות, והיא הודגשה על ידי העורך בכל הזדמנות, נאותה ובלתי נאותה.

המאמר הראשי בגיליון 2 בא להשיב על השיטנה של עיתונאי רוסי נגד חוכרים יהודיים של אדמות אצילים, לאחר שיחרור האיכרים ברוסיה. העורך, כותב המאמר, רואה בחכירת אדמות אצילים על ידי יהודים פתח תקוה להתקשרות היהודים לעבודת האדמה ולהתערותם בארץ רוסיה. „אנחנו שמחים על העתידות הטובות הנשקפות לאחינו במדינתנו בדבר הזה. עודנו מלאי תקוה טובה, כי גם אחינו הנוצרים המבינים בעם יכירו לטוב את החדשות והנצורות האלה״. על טענות העיתונאי הרוסי הנזכר, כי עלולים החוכרים היהודיים לרושש את האיכרים הרוסיים, משיב הכותב באזהרה לחוכרים היהודיים, כי חלילה להם לתת בהתנהגותם פתחון פה לשונאי ישראל: „על אחינו המצוה לקדם פניהם [של האיכרים — ג. א.] באהבה ורצון, להושיעם בעת דחקם שלא על מנת לקבל פרס־נשך ועבודת חינם, למען ידעו העם כולו, כי ישר יחזו בני ישראל, לא ידברו כזב, ולא יעשו עולה״.

וכשהעיתון הרוסי „דיען״ כתב, כי אמנם רשאים היהודים הרוסיים ליהנות מכל הזכויות של יתר הנתינים בקיסרות הרוסית, אך לעולם לא יהיו רוסים גמורים, כי האמונה היא חיץ מפריד בין הרוסים ובני האמונות האחרות, ובייחוד בני האמונה הישראלית, נחלץ עורך „הכרמל״ למלחמה בהשקפה זו (שאגב כל יהודי לאומי בזמננו יודה בצדקתה ויסכים לה), ובמאמר ראשי בכותרת „וידעת היום והשבות אל לבבך״, בגיליון 48, מעורר הוא את פרחי המשכילים היהודיים הכותבים רוסית לצאת לפולמוס דברים עם עורך ה„דיען״. רש״י פין, המשכיל הנאמן ללשון עברית ולמסורת עמו, שאף איפוא באותו זמן לא רק להבטחת זכויותיהם של יהודי רוסיה כתושבי המדינה, אלא להתמזגות מלאה עם העם הרוסי מבחינה לאומית, תוך שמירה כמובן על הייחוד הדתי־תרבותי.

---

49) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה ברוסיה, II, פטרבורג 1890, ע׳ 33.
50) שם, שם, ע׳ 26.

לא כאן כמובן המקום לדיון בשאלה, האם בכלל אפשרי הוא פתרון מעין זה.

גם הכתבות מערי השדה הצטיינו בהפגנת פטריוטיות רוסית ונאמנות ללא סייג לשלטונות. וכך, למשל, הכתבה מבריסק דליטא בגיליון 4 של „הכרמל" שנה ד, המספרת על חילול עשרות ספרי תורה ישנים בעליית בית המדרש של העיר, המכונה בית המדרש דהקדש, על ידי הקוזקים ששוכנו שם, מסתיימת בהערה כי הקוזקים, מחללי הספרים, חפים מכל פשע, „כי בתומת לבבם חשבום ככלי אין חפץ בו וכחפצי הפקר, עד כי קרעום לגזרים לעשות בהם מלאכה נמבזה ולא עליהם האשם".

המדור הספרותי־מדעי „השרון" מתרוקן בשנה זו כמעט כליל מספרות יפה: יל"ג, שהשתתף עד כה בקביעות ב„הכרמל", פורש ממנו בשנה זו ואינו מפרסם בו מדבריו, ויבול הספרות היפה של „הכרמל" שנה ד מסתכם בסיפור ההיסטורי „תחבולות נבון" מאת ח"י [קצנלנבוגן] ובראשיתו של הסיפור ההיסטורי בהמשכים מתולדות משפחת רוטשילד בפראנקפורט דמאין „אדוני הארץ ואדוני הכסף" מאת ל. מילבאד בתרגום א. לוריא, וכן בשלושה שירים בטלניים — שנים מפרי עטו של ה„משורר" דויד משה מיצקון, ואחד מאת גבריאל פולאק איש אמסטרדאם, „מזכרת עולם לחכם שמואל מולדר ז"ל".

כמו בשנים הקודמות כן גם בשנה הרביעית הוקדש רוב המדור „השרון" למאמרים בחכמת ישראל, מהם מחקרים תורניים ובלשניים מקוריים ומעמיקים מפרי עטם של יצחק ורשבסקי, אליעזר הכהן צווייפל, יעקב רייפמן, שר העדולמי, צבי הירש קצנלנבוגן, צבי הכהן שרשבסקי, ואחרים. ומהם מאמרים פופולריים היסטוריים־תרבותיים, מקוריים ומעובדים, מאת אברהם יעקב ברוק („קיצור דברי הימים לבני ישראל בארץ צרפת"), אברהם אליהו הרכבי („דרישות וחקירות בנוגע לקורות ישראל בארץ רוסיא"), שלמה רובין („הקשת"), ואחרים. מקום נכבד בשנה ד של „השרון" כמו בשנים הקודמות, תופסים מאמרי מדע פופולריים כלליים, רובם ככולם מתורגמים ומעובדים, שנתפרסמו בהמשכים מרובים. והרי רשימתם המלאה: „האדם והמצאותיו" מאת יוסף הרצברג; „תכונות נפלאות בטבעי בעלי חיים", מאת שלמה זלמן זאלקינד; „חכמת הטבע וסעיפיה" מאת יעקב שמואל טראכטמאן הלוי; „הקופים", מאת חיים ילין; „תיקון העולם (ציווילייזאציאן)", מאת הירש ראובן לווינזון; „קורות חכמת התכונה", מאת יהושע לווינזון; „ההאמאלעאן" [חיה בהודו], מאת שלמה מאנדליקער [הוא מאנדלקרן]; „אלף המגן", קיצור תולדות ממלכת רוסיה, מאת אליהו מרקין; „המהלך על כנפי רוח", מאת יוסף אליעזר עפשטיין; „החום והחיים", מאת אברהם אורי קובנר; „שיח הטהעע", מאת שלמה רובין; „תחתיות ארץ", מאת יהושע אליעזר ראטין.

VI

שנתו החמישית של „הכרמל" היתה קשה ביותר מבחינה חמרית, ולמן הגיליון 22 ואילך הוקטן תכופות מספר עמודיו עד כדי מחצית, ארבעה עמודים במקום שמונה, ולמן הגיליון 28 היה זה גדלו הקבוע, והמדור „השרון" נעלם ממנו כליל, אם כי מפעם לפעם הוסיפו להתפרסם בחלק הכללי קצת מאמרי מדע וספרות. פעמים אחדות חלו גם הפרעות ביציאה הסדירה של הגליונות, ולפיכך, כדי להשלים את מכסת הגליונות שהובטחה לחותמים השנתיים, נתמשכה שנתו החמישית של „הכרמל" שנה ומחצית השנה — מן ה־6 באוקטובר 1864

עד ה־29 במרץ 1866. ואולם למן הגיליון 22 ואילך חודשה התוספת הרוסית, ארבעה עמודים לגיליון. מסתבר, כי הפסקת „השרון" באה עקב חידושה של התוספת הרוסית, מאחר שהמו"ל לא יכול לעמוד במעמסה הכספית הנוספת. העדפת התוספת הרוסית על פני התוספת העברית הספרותית־מדעית היתה לה סיבה פרוזאית ביותר: כפיית השלטונות הרוסיים. אחר הגיליון 20, שיצא בי"ט באדר תרכ"ה, אסרו על פין השלטונות הרוסיים להוציא את „הכרמל" ללא התוספת הרוסית. על כך מסופר באיגרת של פין אל ר' יחיאל מיכל זבלודובסקי מיום ו בניסן תרכ"ה: „האדון הגדול, שר המחוז, פקד את כרמלי וצוה שלא יצא מזולת ההוספה הרוססית. ומשום שלא ספק בידי לתת את ההוספות ביום צוותו עלי, וצריך אנכי להכנות רבות שתצאנה ההוספות תמידות כסדרן באופן טוב ומועיל, הוכרחתי להפסיק צאת הכרמל עד אשר יכונו לפני כל הדברים הנצרכים לה, וכן יחדל הכרמל לצאת עד אחר הפסח כמדומה לי" [50א]. ואכן חלה הפסקה קצרה בהוצאת „הכרמל", והגיליון 21, שיצא ללא תוספת רוסית, הוחרם כנראה על ידי השלטונות. מסתבר שזוהי הסיבה, שכאשר חודש „הכרמל", סומן הגיליון החדש במספר 22 (ולא במספר 21), וגם מיספור העמודים השוטף, שבגיליון 20 הסתיים ב־168, התחיל כעת ב־177, כלומר: אגב פסיחה על 8 מספרים, כמספר העמודים בגיליון של „הכרמל", כי כפי הנראה, שעה שהוחרם הגיליון 21 כבר היה הגיליון 22 מסודר בדפוס ולא ניתן לשנות בו את המיספור. ואכן, בסוף הגיליון 23 מוצאים אנו את ההערה הבאה של המערכת: „בשגגה נרשם נומר 22 על עלי הכרמל אשר יצא לאור ביום 26 מארץ, בלשון עברית ובלשון רוססית, ומבלי יכולת לתקן את הטעות הזאת נמלא את החסרון בהוספות, לימים הבאים".

חברת מרבי השכלה בפטרבורג, בעלת הנטיות הרוסיפיקטוריות, גילתה עניין בתוספת הרוסית של „הכרמל", ואף הקציבה לשם כך, ביאנואר 1866, תמיכה בסך 300 רו"כ, וראש החברה, ר' יוזל גינצבורג, אף הוא תרם למטרה זו 300 רו"כ [51], ואילו „השרון", שהיה מוקדש בעיקר למאמרים תורניים ולפרשנות המקרא, לא היה לפי רוח אנשי הוועד של חברת מרבי השכלה [52]. בהשתדלות הוועד אף הסכים שר הדואר הרוסי בסוף 1865 להוזיל את דמי המשלוח של „הכרמל" לחותמים, ולהעמידם על מחצית הרובל לשנה במקום רובל ומחצית הרובל מחיר המשלוח עד אז [53]. ואולם בכל זה לא היה כדי לתקן את מצבו החמור של „הכרמל" שתפוצתו באותו זמן לא עלתה על 500 טפסים [54]. עדות למצבו הכספי הקשה של „הכרמל" באותו זמן מוצאים אנו גם באיגרת הנזכרת של פין אל ר' יחיאל מיכל זבלודובסקי: „מלבד שלא הרווחתי מאומה מכרמלי הפסדתי מכיסי עד היום קרוב לאלף וחמש מאות רו"כ, ואין ביכולתי לשלם שכר סופרים ומנהיגי העסק, וכל נטל העבודה עמוסה רק עלי, ומעט גם על ידיד נפשי אח לצרה הרב ר' חיים ליב קאצנעלענבאגען, בהיותו פנוי מעסקיו — — — בהיותי מוכרח לעבוד עבודת עסקי שחיי תלויים בהם כמו המשרה שאנכי

50א) ראה: א. דרויאנוב, „מארכיוני" („הארץ", ז בחשון תרצ"ז, 13.10.1936).
51) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה ברוסיה, I, פטרבורג 1885, ע' 29.
52) שם, II, ע' 58.
53) שם, שם, ע' 162—163.
54) שם, שם, ע' 58.

עומד עליה ועסקי הדפוס והבית, אין לי כי אם הלילה למלאכה, מלאכת הברור התקון והכתיבה, וכבר אבדתי אור עיני — — —"[54א].

הפסקת מדור „השרון" באמצע השנה החמישית גררה אחריה, כמובן, שידוד מערכות במבנהו ובאפיו של „הכרמל", שמכאן ואילך מועברת נקודת הכובד בתכנו מן החלק המדעי־למדני לחלק האינפורמטיבי־פובליציסטי. ואולם, לאמיתו של דבר, לא צמצום יריעת „הכרמל" מבחינה כמותית הוא שגרם לתהליך זה, של תגבורת היסוד האקטואליסטי־עיתונאי ב„הכרמל" בשנתו החמישית, אלא היו לכך שתי סיבות אחרות, הרבה יותר חשובות ומהותיות: רש"י פין, אשר קיווה כי רווח והצלה יעמדו ל„הכרמל" שלו במצבו החמרי הקשה מחברת מרבי השכלה בפטרבורג, שנוסדה ב־1863, נאלץ להתחשב במורת הרוח שעוררו בראשי החברה התחמקותו השיטתית של „הכרמל" מלדון בשאלות השעה של הציבוריות היהודית ברוסיה ונטייתו היתירה למחקרים תלמודיים־בלשניים[55], ולכן ניסה פין למן אמצע שנתו החמישית של „הכרמל", להגביר את חלקו הפובליציסטי הלוחם למען ההשכלה, שראשי חברת מרבי השכלה בפטרבורג הבינוה בראש וראשונה כמלחמה למען הפצת „שפת רוסיא בין אחינו"[56]. ואולם חשובה עוד יותר היתה הסיבה השניה, שהיתה נעוצה במדיניות השלטונות הרוסיים כלפי הציבור היהודי בליטא. ב־1864, אחר דיכוי התקוממות הפולנים, החריפה בחבל הצפוני־מערבי, ליטא, מדיניות הרוסיפיקציה הממשלתית. השלטונות הרוסיים החליטו לשרש מתוך החבל את השפעת התרבות הפולנית, ואת השאיפות הלאומיות הפולניות הכרוכות בה, ולהחדיר בקרב האוכלוסים שלה, ובכללם היהודים, את הלשון והתרבות הרוסיות, ולטפח על ידי כך את נאמנותם לרוסיה במאבקה עם המגמות הבדלניות של הפולנים. המשכילים העבריים בליטא, וביניהם רש"י פין, שהיה במידת מה מקורב למלכות כמפקח כללי על בתי הספר הממשלתיים לילדי ישראל בפלך וילנה, התייצבו רובם ככולם מאחורי מדיניות רשמית זו, ו„הכרמל" שימש לה ככרוז בקרב הציבור היהודי בליטא. לפיכך התרבו והחריפו במידה ניכרת בשנתו החמישית של „הכרמל" המאמרים הראשיים של העורך בשבחה של ההשכלה, בגילויה התרבותי־לשוני הרוסי ובכיוונה המטמיע מבחינה לאומית. ביטוי מובהק למגמה זו נתן פין במאמרו הראשי „דבר בעתו" בגיליון 47, שבו הזדהה הכותב ללא כל הסתייגות עם עמדתו הרוסיפיקטורית הקיצונית של הסופר היהודי־רוסי ל. לוואנדה, כפי שהובעה על ידו באותו זמן בסידרת מאמרים ב„וילנסקי ויסטניק", שבה הטיף ליהודי ליטא להתמזג כליל מבחינה תרבותית ולאומית עם העם הרוסי ולנתק את הזיקה אל הפולנים ואף אל התרבות הגרמנית — מקור ההשראה למשכילים העברים בכל אירופה. עורך „הכרמל" מסכים בכל לב למסקנה שאליה הגיע לוואנדה, ושניסוחה לפי „הכרמל" הוא: על יהודי ליטא להבין „כי רוסיא היא ארץ מולדתם והרוסים הם אחיהם"[57].

54א) א. דרויאנוב, „מארכיוני" („הארץ", ז בחשוון תרצ"ז, 23.10.1936).

55) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה ברוסיה, II, פטרבורג 1890, ע' 58.

56) שם, I, ע' 44.

57) עמדה אופורטוניסטית־רוסיפיקטורית דומה בקשר להתקוממות הפולנים נקט גם „המליץ" האודסאי. אולם יצוין כאן, כי שונה לגמרי היתה עמדתו של „המגיד" בליק, שעורכו בפועל, דויד גורדון, תפס את מלוא כל הטראגיקה הגלותית של הקיבוץ היהודי

כפי שניתן להסיק מן האמור עד כה, נתדלדל מבחינה כמותית החלק המדעי־ספרותי של „הכרמל" במחצית השניה של שנתו החמישית, עם ביטול המדור „השרון". ובאשר לתכנו של חלק זה, כבר הגיע באותו זמן העורך פין לכלל מסקנה, כי חידושי תורה ופירושי פסוקים, שלהם הוקדש עד אז חלק הארי של „השרון", „אין דעת רוב הקוראים נוחה מהם"[58]. משום כך מתחילה להסתמן בשנתו החמישית של „הכרמל" הנטיה לשוות לחלקו המדעי־ספרותי צורה יותר עממית־פופולרית ולהמעיט בחומר מחקרי למדני־תורני. ואכן, מקום נכבד בגליונות שנה זו תופסים הסיפור ההיסטורי בהמשכים מתולדות משפחת רוטשילד „אדוני הארץ ואדוני הכסף" מאת ל. מילבאך בתרגום א. לוריא, שראשיתו נתפרסמה עוד בשנה הרביעית, והוא מראשוני הסיפורים בהמשכים בכתבי העת העבריים[59]. תרגום האוטוביאוגראפיה של אברהם אלברט כהן בהרבה המשכים, ו„מסע יהודית", ספר המסע של משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית ב־1839 מלונדון לארץ ישראל ובחזרה, כפי שנרשם על ידי יהודית מונטיפיורי, אף הוא בהמשכים רבים.

ואולם המפנה המכריע בתכנו ובכיוונו של „הכרמל" חל בשנתו השישית.

(המשך יבוא)

ברוסיה, שעל רקע המאבק הלאומי הרוסי־פולני נתון היה בין הפטיש והסדן, וגורדון האיר אותה מתוך אספקט יהודי־לאומי גא ונועז במאמריו הראשיים „הגיוני המגיד", ב„המגיד" VII, 1863, גליונות 12, 13, ואכמ"ל.

58) י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה ברוסיה, II, פטרבורג 1890, ע' 128.

59) הסיפור הגדול בהמשכים נעשה במשך הזמן תופעה רווחת בעיתונות העברית, ואולם הראשון מבין כתבי העת העבריים שהנהיגהו היה „הכרמל".

יהודה אריה קלַוזנר

זאמושץ — עירו של י. ל. פרץ *)

א.

אין כל ספק שזאמושץ, העיר שבה נולד וגדל י. ל. פרץ ובה גר בהפסקות יותר משלושים שנה, שימשה לו אחד ממקורות־ההשראה הראשיים במשך כל ימי חייו. ב„זכרונותיי", אותו „צרור מפתחות קטנים לדברים שכתבתי" [1], תיאר פרץ כמה וכמה אנשים, שחיו ופעלו בעירו ושימשו דוגמאות לגיבורי יצירותיו. הוא אף הזכיר נושאים ופרטים רבים, שאובים מזכרונות מימי שהותו בזאמושץ, ששימשו לצרכיו האמנותיים בסיפוריו, מחזותיו ושיריו [2]. ויש להדגיש, שביצירותיו משתקפים פרטים לא־מועטים, שפרץ הביא בספר זכרונותיו בלא לציין בפירוש שהוא ניצל פרטים אלה בכתביו [3].

---

* פרק מתוך הספר: י. ל. פרץ הצעיר. חייו, יצירתו וכתב־ידו הבלתי־נודע.

קיצורים

בריוו: ג. מייזיל, בריוו און רעדעס פון י"ל פרץ, ניו־יאָרק, 1944.

ווערק: אַלע ווערק פון י. ל. פרץ, באַנד א'—י"א (בח' כרכים), ניו־יאָרק, ציקא ביכער פארלאג, 1947—1948.

זכרונות: מיינע זכרונות. בתוך: ווערק, י"א, ניו־יאָרק, 1948, 3—131. עברית: ש. מלצר, בתוך: כתבים, כרך ט', [ספר א'], תל־אביב, תשי"ז (עיין למטה).

יב"ל: יוּוא בלעטער. שריפטן פון יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט. כרך XII, מס' 1—3 (אויגוסט—אָקטאָבער 1937) של פירסום זה יצא מחדש בשם: „פרץ־בוך...", ווילנע, 1940.

כ"י: כתב־יד בלתי־ידוע של י. ל. פרץ.

כתבים: כל כתבי י. ל. פרץ העבריים והמתורגמים מיידיש. כרך א'—י', תל־אביב, „דביר", תש"ח—תש"ך.

ניגער: ש. ניגער, י. ל. פרץ, בוענאָס־איירעס, ה' תשי"ב. תרגום עברי (מקוצר) של ספר זה על־ידי ש. מלצר יצא (יחד עם: על י. ל. פרץ. דברי סופרים עברים, אסף... ש. מלצר) בשם: י. ל. פרץ. חייו ויצירתו, תל־אביב, תשכ"א.

1) זכרונות, 80. עברית: עמ' ק'.

2) שם, 7, 8, 22, 24, 25, 29, 30 (רומז לסיפור הלא־נכון: הכוונה ל„וואָס אַמאָל ווייניקער", ווערק, ד', 66—75), 34 (משתי הרמיזות השנייה מוטעית; צריך להיות לא „שהשמחה במעונו" אלא „אָ שמועת", ווערק, ד', 141—144), 41, 49, 51, 52, 69, 75—76 (הציטוטים הם מ„זאָמאָשטשער פאָזשאַנדיק", ווערק, א', 323—326), 77, 78, 85, 86, 89, 92, 94, 97, 98, 99, 100 (צ"ל: „רוחות מספרות" ולא „שתי רוחות מספרות"; כתבים, ב', ספר א', עמ' קל"ב—קל"ט), 102, 103, 104 (ושוב נזכר סיפור בלתי־נכון; צ"ל: „אין קעלער־שטוב", ווערק, ב', 221—228, 108, 110, 130).

3) למשל: „מיכל שמש" (זכרונות, 38) נזכר ב„זאָמאָשטשער פאָזשאַנדיק" (ווערק, א', 324); תיאור מותו של „סוחר־היין ק." (זכרונות, 108; הוא לייבל קון — השווה: י. שאצקי, השכלה אין זאמאָשטש, יב"ל, XXXVI, 1952, 32) כנראה השפיע על תיאור מותו של לייבל ב„למראשותיו של גוסט" (כתבים, א', ספר א', עמ' י—י"א); את המעשה בפשיטת־הרגל של סבו של פרץ, שלמה (זכרונות, 9; הכוונה לאבי אמו של פרץ, ר' שלמה צבי הירש לווין) אפשר להשוות למערכה ג', מחזה ג' של „חורבן בית צדיק" (כתבים, ב', ספר א', עמ' קצ"ו—ר"א), וכו'. — מבחינה זו יש עניין מיוחד בשיר „צוריק אין דער אַלטער היים" (ווערק, א', 303—310).

זאמושץ׳ לא היתה דומה כלל לעיירה יהודית טיפוסית שב„תחום המושב״, ואף חיי היהודים שונים היו בה מבחינות הרבה מן החיים היהודיים ברובם של הכפרים והעיירות של פולניה בימים ההם, כפרים ועיירות שהיו שקועים במ״ט שערי דלות ומנותקים לחלוטין מכל השפעה חיצונית. יהודי זאמושץ׳, שמצבם הכלכלי היה בדרך כלל טוב באופן יחסי, לא צימצמו מעולם את תחום התעניינותם ל„תורה״ בלבד: „זאמושץ״ — עיר מהוגנת היא! מאז ומעולם ׳עיר מלאה חכמים וסופרים׳, תמיד היתה עיר של תורה, ו׳מקום התורה — שם חכמה׳״[4]).

השאיפה לאַחד את ה„תורה״ וה„חכמה״ אפיינית הייתה ליהודי זאמושץ׳ מאז ומתמיד. כדברי אחד מבניה: זאמושץ׳ היתה „עיר מרבץ לתורה וחכמה, אשר הלכו בה שלובי יד מקדם קדמתה״[5]).

העיר זאמושץ׳ (Zamość)[6]) נוסדה על־ידי המדינאי וההומאניסטן הפולני הגדול יאן זאמויסקי (Jan Zamoyski; 1542—1605) בשנת 1580. זאמויסקי שאף להקים עיר שתהא דומה לפאדובה שבאיטליה, שבה למד. בוניה של זאמושץ׳ היו אדריכלים איטלקיים והיא נבנתה בסיגנון הרנסאנס האיטלקי המאוחר — עיר רנאסנסית איטלקית, בכל פארה והדרה, בפולין הרחוקה! בנייניה היפים של זאמושץ׳ הישנה עומדים עדיין על תלם. הם עשו רושם רב על פרץ הצעיר, כשהשווה את עיר מולדתו לכל אותן הערים והעיירות היהודיות־הפולניות העלובות שהכיר במשך הזמן[7]). לבית־הספר הגבוה, שזאמויסקי הקים בעירו החדשה, הוזמנו מורים מחוץ־לארץ: מאיטליה ומארצות אחרות. זאמויסקי אף עודד את התיישבותם של זרים ממזרח וממערב: מתורכיה, פרס, יוון, בוהמיה, איטליה, גרמניה, האיים הבריטיים ועוד.

בשעת חלוקתה הראשונה של פולניה (1772) נפלה זאמושץ׳ בחלקה של אוסטריה. בין 1809—1813 נשתייכה למה שנקרא „הדוכסות הווארשאית״ ומשנת 1813 ועד תקומתה של פולניה לאחר מלחמת העולם הראשונה — בשנת 1918, שלטו בה הרוסים[8]).

וכך במשך מחציתה הראשונה של המאה הי״ט היתה זאמושץ׳ בזה אחר זה כפופה לשלושה שילטונות שונים: האוסטרי (1772—1809), הפולני (1809—1813) והרוסי (אחרי 1813). בעל כרחם באו תושבי העיר במגע עם שלוש לשונות ושלוש תרבויות תוך תקופה קצרה יחסית. כשנולד פרץ (1852) כבר שלטו הרוסים

---

4) זכרונות, 69. עברית: עמ׳ פ״ה.

5) ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ״, שנה י״ד (1878), 389.

6) על זאמושץ׳ בכלל, תיאורה ותולדותיה: דער בראשית פון זאמאשטש, „פנקס זאמאשטש״, בוענאס איירעס, תשי״ז, 17—26 (בעיקר על־פי ספרו של Herbst; עיין למטה); י. שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב״ל, XXVIII (1946), 40—43 (נדפס מחדש בתוך „פנקס זאמאשטש״, 451—454); St. Herbst, Zamość, Warszawa, 1955 (צילומים נהדרים; בסוף סיכום באנגלית ובלשונות אחרות);
M. M. Pieszko, Przewodnik po Zamościu i okolicy, Zamość, 1934 (בצירוף מפה);
Z. Serafin-Sochańska, Zamość, Lwów, 1938; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... pod redakcyą B. Chlebowskiego, T. XIV, Warszawa, 1895, 375—379.

7) השווה: זכרונות, 34. ועיין: גם י. נעמן (נייארק), אם העיירות, „זמושץ׳ בגאונה ובשברה״, ערך מ. תמרי, תל־אביב, תשי״ג, 272—274.

8) ״Słownik...״, XIV, 377; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב״ל, XXXVI (1952), 30 („פנקס זאמאשטש״, 188—189).

בזאמושץ׳ קרוב לארבעים שנה, אך הפולנים המשיכו להתגורר בעיר ומסביב לה, וגאליציה האוסטרית, עם אוכלוסייתה היהודית הצפופה, השתרעה במרחק לא רב.

היהודים[9]) התיישבו בעירו של זאמויסקי שנים מועטות בלבד לאחר שנוסדה. היהודי הראשון, שאיווה לו למושב את זאמושץ׳, בשנת שבע לייסוד העיר, כלומר ב־1587, היה יהודי ספרדי[10]). כעבור שנה, בשנת 1588, העניק זאמויסקי כתב־זכויות[11]) „לפי בקשת יהודים אחדים בני האומה הספרדית והלוזיטאנית [פורטוגאלית]״[12]. כתב־זכויות זה ניתן אך ורק ליהודים ספרדיים והתיר להם להתיישב בעיר החדשה. וכך נתקיימה בזאמושץ׳ זמן־מה קהילה של יהודים ספרדיים בלבד — מקרה יחיד במינו בתולדות יהודי פולניה[13]).

עד שנות השלושים של המאה הי״ז כמעט שלא ישבו יהודים אשכנזיים בזאמושץ׳. ואולם באמצע המאה הי״ז נפסקות, מחוסר תעודות, ידיעותינו על

---

9) על זאמושץ׳ היהודית: ארז (א. צדרבוים), [כתבה על] זאמושטש, „קול מבשר״, שנה ז׳ (1869, תרכ״ט—תר״ל), גל׳ 47, עמ׳ 325—327, גל׳ 48, עמ׳ 336—337, גל׳ 49, עמ׳ 335—337 (נדפס מחדש, בתור נספח למאמרו של י. שאצקי, השכלה אין זאַמאַשטש, יב״ל, XXXVI, 1952, 50—59, וגם בתוך „פנקס זאמאַשטש״, 207—216); „זמושץ׳ בגאונה ובשברה״, ערך מ. תמרי, תל־אביב, תשי״ג (חשוב במיוחד מאמרו של י. לוין, לתולדות היהודים בזמושץ׳, בעמ׳ 33—73; נדפס בהשמטות גם ביידיש בתוך „פנקס זאמאַשטש״, 29—67); נ. סוקולוב, יצחק לייבוש פרץ, „אישים״, ירושלים, תשי״ח, 246—250; „פנקס זאמאַשטש״, רעדאקטירט: מ. וו. בערנשטיין, בוענאַס איירעס, ה׳ תשי״ז; י. שאצקי, השכלה אין זאַמאַשטש, יב״ל XXXVI (1952), 24—62 („פנקס זאמאַשטש״, 185—219); י. שאצקי, זאמאַשטש און פרץ, יב״ל, XXVIII (1946), 40—46 („פנקס זאמאַשטש״, 451—457); ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ״, שנה י״ד (1878), 389—390, 414—416, והשווה גם: 452—543; J.[ózef] Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, ״Jutrzenka״, Rok I (1861), 159—162. (שמו הפרטי של המחבר הוא יוסף, ולא יהושע או יהודה, כמו שכתבו בטעות; והשווה: שם, 88; המאמר נדפס בתרגום ליידיש ב„פנקס זאמאַשטש״, 366—372); S. Łastik, Z dziejów Oświecenia Żydowskiego, Warszawa, 1961, 197—225. והשווה גם: זכרונות, 55—56 ובמקומות אחרים, וכן סיפוריו של פרץ: „משיחס צייטן״ (ווערק, ב׳, 516—528; העיירה „אין גאליציען״ היא לאמיתו של דבר — זאמושץ׳; ראה: זכרונות, 34); „קינדער״ (ווערק, ג׳, 273—285); ועוד. נוסף לזה: סיפורו של א. צעדערבוים, בין המצרים, אדעסא, תרכ״ז, ביחוד: עמ׳ 1—5 („צמרת״ היא זאמושץ׳; השווה: י. שאצקי, יב״ל, XXXVI, 1952, 36, הערה 29).

על חכמי זאמושץ׳ וחיבוריהם עיין ביחוד: צ. הלוי הורוויץ, ספר כתבי הגאונים... ונלוה עמהם ג׳כ תולדות עיר זאמושטש ורבניה..., פיעטרקוב, תרפ״ח, 137—140 (דפוס־צילום: ניו יורק, תשי״ט); י. ד. מנדלבוים, ספרי רבני וחכמי זמושץ׳ (ביבליוגרפיה), „פנקס זאַמאַשטש״, 221—316; ר. מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה, 1961, 277—283.

10) על הספרדים בזאמושץ׳: נ.מ. גלבר, לתולדות הספרדים בפולין, „אוצר יהודי ספרד״, ספר ו׳ (תשכ״ג), 94—98; י. שאצקי, ספרדים אין זאמאַשטש, יב״ל, XXXV (1951), 93—120, בייחוד: 110—120 (מאמר זה נדפס מחדש ב„פנקס זאמאַשטש״, 69—93, ובתרגום עברי, בשם: יהודים ספרדים בזמושץ׳, ב„זמושץ׳ בגאונה ובשברה״, 11—28);
J. Morgensztern, Uwagi o Żydach Sefardyjskich w Zamościu w latach 1588—1650, ״Buletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego״, 1961, nr. 38, str. 69—82, 150—151 (סיכום באנגלית); J. Morgenstern, O osadnictwie Żydów w Zamościu na przełomie XVI i XVII w., I. c., nr. 43/44, 5—17, 134 (סיכום אנגלי).

11) נדפס בעתון ״Jutrzenka״, Rok III (1863), 433—435 והועתק בתוך: יב״ל, XXXV (1951), 119—120; „זמושץ׳...״, 320—322; „פנקס...״, 88—89.

12) ב־״Jutrzenka״, שם, 433 נדפס בטעות: ״Lazyłanskiey״ במקום ״Luzytańskiey״.

13) יב״ל, XXXV (1951), 114.

יהודי־ספרד בעירו של זאמויסקי. ברור, שמספרם מעולם לא היה רב ואין השפעתם על חייה של זאמושץ' היהודית ניכרת[14]. ואולם עוד במאה הי"ח טען אחד מיהודי זאמושץ', ששאטו היא ממוצא „לוזיטאני"[15]. וכמה וכמה משפחות, ובתוכן אף משפחת פרץ, התייחסו לחלוציו הספרדיים של היישוב היהודי בזאמושץ'[16].

קהילה אשכנזית מאורגנת כבר הייתה קיימת בזאמושץ' בראשיתה של המאה הי"ז[17]. במשך המאה הי"ז ובמאה הי"ח גדלה קהילה זו במספר חבריה, בעשרה ובחשיבותה. ובעת ובעונה אחת גדלה גם השפעתה של קהילת זאמושץ' ב„וועד ארבע ארצות"[18]. לפי עדותו של ר' ברוך יוון, תלמיד־חכם שהיה גם בעל השכלה כללית ופעל בפולניה במאה הי"ח, בין השאר — כאחד ממנהיגי „וועד ארבע ארצות"[19], הייתה „זאמושטש עיר מלאה חכמים וסופרים"[20]. ותלמיד־חכם אחר, זאמושצ'אי, אף הוא קורא בשנת 1777 לעירו: „קהלה מפוארה מלאה חכמים וסופרים"[21]. וכפי שכבר ראינו השתמש פרץ כמעט באותן המלים, כשדיבר על עיר מולדתו. ואכן, רבים היו הרבנים המפורסמים, תלמידי־החכמים והסופרים שנולדו או פעלו בזאמושץ'[22].

רובה הגדול של ק"ק זאמושץ' התנגד הן לתנועות המשיחיות (של שבתי צבי במאה הי"ז, של יעקב פראנק במאה הי"ח) והן למקובלים ובעלי־מסתורים למיניהם[23]. ואף על פי כן היו בין יהודי זאמושץ' גם כאלה שנהו אחר אותם „בעלי שם", שסללו את הדרך לחסידות. יהר על כן — אחד הנודעים שבין „בעלי השם" — ר' יואל בעל־שם (במאה הי"ז)[24] היה בן זאמושץ'.

שנות השילטון האוסטרי (1772—1809), כשזאמושץ' השתייכה לגאליציה האוסטרית, היו שנות התקדמות תרבותית וכלכלית של הקהילה היהודית בעיר זו[25].

המצב הורע תחת השילטון הרוסי. חידושו והרחבתו של המבצר של זאמושץ', שנים מועטות לאחר שהעיר נפלה בידי הרוסים, גרמו לפינויין באונס

---

14) Morgenstern, שם, nr. 38, 76—82; גלבר, שם, 97—98; שאצקי, יב"ל, XXXV, 110—118.

15) Morgenstern, שם, 82.

16) י. שאצקי, יב"ל, XXVIII (1946), 41.

17) י. לוין, „זמושץ'...", 37.

18) לוין, שם, 37, 39, ועוד. א. קופפער, [הקדמה ל־] דער פנקס פון דער זאמאָש־טשער חברה קדישה[!] וגמולת[!] חסדים, „בלעטער פאַר געשיכטע", באנד III, העפט 1—2 (יאנואר—יוני 1950), 79—89 (נדפס מחדש ב„פנקס...", 104—112; ובעברית ב„זמושץ'...", 299—302).

19) עליו, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ט', 499—500; Encyclopaedia Judaica, III, 1112—1113.

20) לוין, שם, 50.

21) ראובן זעליג בן ישראל אליעזר, על שער ספרו „מחנה ראובן", ליוורנו, 1777. השווה: צ. הורוויץ, כתבי הגאונים...", 138; מנדלבוים, „פנקס"...", 257.

22) השווה למעלה, הערה 9. אפשר המפורסם שבהם מלפני תקופת־ההשכלה היה ר' יעקב קראנץ, הידוע בכינויו „המגיד מדובנה" (לערך 1740—1804), שבמשך המש־עשרה שנות חייו האחרונות פעל בזאמושץ' ומת שם.

23) לוין, שם, 38, 46—50, 52.

24) ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל־אביב, תש"ך, 25, 30—31, 47; Encyclopaedia Judaica, III, 833.

25) י. שאצקי, זאמאָשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 41—42.

של משפחות יהודיות מרובות[26]). בעקבות העזרה שהושיטו היהודים למרידות הפולניות של שנות 1830—1831 ו־1863 ודילדולה של האצולה הכפרית הפולנית, כתוצאה מן המרידות הללו, הפכו יהודים רבים, שפרנסתם היתה תלויה באצילים כאלה, לקבצנים. לא מעטים הוכרחו לעזוב את זאמושץ'[27].

הריסתו של המבצר בשנת 1866[28]) וסילוקו של חיל־המצב הרוסי אף הם פגעו פגיעה של ממש בפרנסתם של יהודי זאמושץ'; הרוסים היו לקוחותיהם החשובים ביותר של הסוחרים היהודיים בעיר[29]). גורמים נוספים להתמעטותה והתרוששותה של האוכלוסייה היהודית של זאמושץ' בראשיתה של המחצית השנייה של המאה הי"ט היו מגפה[30]) וכמה צעדים אנטישמיים מובהקים של הרוסים[31]). התדרדרות זו נפסקה ברבע האחרון של המאה הי"ט[32]) — ללא ספק כתוצאה של שיגשוגה הכלכלי של פולניה בתקופה זו[33]).

בזכרונותיו של פרץ לא נמצא אלא רמזים מועטים לכל התמורות הללו. בימי ילדותו נשארה זאמושץ' עדיין עיר שרובה „יהודית". בשנת 1858, כשפרץ היה בן שש, מנתה זאמושץ' 2239 יהודים, 1822 פולנים ו־21 בני עמים אחרים[34]) ו„ב־1884 ...7620 תושבים (5009 יהודים)". ובאותו זמן, „החנויות... (פרט לשתיים) וכל המסחר הקמעוני והסיטוני נמצא בידי היהודים"[35]). נוסף על כך היתה זאמושץ' מוקפת קהילות יהודיות רבות, שלגביהן שימשה „פאריס הקטנה (כמו שפרץ קרא לעיר מולדתו[36]) מרכז תרבותי וכלכלי[37]).

וכך מתאר פרץ את זאמושץ' בזכרונותיו: „ממלכה יהודית בעלבתית מיוחדת לעצמה. כיכר־שוק מרובעת[38]) (רחובות צדדיים נוספים אחר־כך) עם שתי וערב

---

26) "Słownik...", XIV, 377; ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ", י"ד (1878), 414; לוין, שם, 55.

27) שיפמאן, שם; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 33, 35—36; לוין, שם, 55; א. קופפר, פנקס חברה קדישא וגמ"ח בזמושץ', „זמושץ'...", 319; ארז, יב"ל, XXXVI (1952), 53.

28) Słownik, שם. באותו זמן פרץ היה כבר נער בן ארבע־עשרה ולא ילד קטן, כמו שהוא אומר (זכרונות, 13—14), כאילו זה קרה „לאחר זמן קצר" — אחרי מאורע, שקרה כשהוא היה לא יותר משש עד תשע שנים (עברית: עמ' ט"ז—י"ז).

29) שיפמאן, שם; ארז, שם, 52; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 31.

30) שיפמאן, שם; לוין, שם, 55.

31) שיפמאן, שם; לוין, שם, 55, 56. פרץ מספר (זכרונות, 61—67) על עלילה שהעלילו על יהודי עירו בשנת 1870. והשווה: י. שאצקי, דער בילבול אויף זאמאשטשער יידן אין 1870 אין ליכט פון פרצעס זכרונות, יב"ל, XXXVI (1952), 329—331 (נדפס מחדש ב„פנקס...", 182—184; ובעברית ב„זמושץ'...", 74—75).

32) לוין, שם, 56.

33) זמן־מה אחרי 1863.

34) "Słownik...", XIV, 375.

35) שם. והשווה גם: לוין, שם, 35; שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 35.

36) זכרונות, 21, 50, 54, 55, 67.

37) ד. שיפמאן, [כתבה קצרה מ־] „זאמושטש. ער"ה תרל"ט", „המליץ", שנה י"ד (1878), 259; לוין, שם, 56.

38) מקום־העלילה של המחזה „ביינאכט אויפן אלטן מארק" (וועלק, ו', 181—280).

של שני רחובות מרוצפים...״[39]. באמצע — בניין העירייה המרשים עם מגדל־השעון הגבוה[40], מוקף בניינים מפוארים בסיגנון הרנסאנס האיטלקי המאוחר. עוד רחובות מועטים, בית־הכנסת העתיק[41] ובית־המדרש עם ספרייתו הגדולה[42] ובניינים ומוסדות אחרים, שבהם נתרכזו חייה של ק״ק זאמושץ׳.

עד שנת 1866 היתה זאמושץ׳ מוקפת חומה, שממנה נשתמרו אחר־כך ג׳ שערים ועוד כמה שרידים. בין השערים — קסרקטינים ובניני־שילטון אחרים; בקצה העיר — ארמון עם גינה גדולה; שביל שמוביל לנהר; והלאה — שדות ויערות... זהו עולמו הקטן של פרץ, ששימש לו לעתים קרובות כל־כך מקור־השראה ורקע ליצירותיו וכך נעשה קרוב לכל אחד מקוראיו.

פרץ קובע, שעיר מולדתו זאמושץ׳ הייתה, לאחר ווארשה הבירה[43], העיר הראשונה בכל פולניה, שבה נתגלו שוחרי ההשכלה[44].

בזאמושץ׳ „תהליך ההשכלה יעבור, עד כמה שאפשר, בשקט״[45], „לידי מעשי־תיגרה לא יגיעו הדברים״[46]. וזה בשעה, שתיגרות ומלחמות קשות בין „משכילים״ ו„קנאים״ היו דבר רגיל במקומות אחרים: „במקומות אחרים רעש, המולה, חסידים מלקים את המשכילים על־גבי קונקורדאנציות, — משכילים כותבים ביד אחת שירים בשבח ההשכלה ועל ארבע תקופות השנה, ואודות — שירי תודה והלל לממשלה, על החסד שהיא עושה לכנסת־ישראל, וביד שנייה — מלשינויות על השחורים [הקנאים החשוכים]... ומלחמה בתקיפים ובקהל, מלחמה ברביים, מלחמה בחסידים, ברבנים...

אצלנו — אין אף סימן מכל זה״[47].

לדבריו של פרץ, הצטיינה התנהגותם של בני־עירו במתינות ובסובלנות למופת. ואכן, בהשוואה למצב בשאר הקהילות בפולניה, נכונה התמונה שצייר פרץ במידה מסויימת. והרי גם בני־זאמושץ׳ אחרים מעידים על כך. דויד שיפמאן

---

39) זכרונות, 55. עברית: עמ׳ ס״ח.

40) עיין, למשל: זכרונות, 30—31, 34, 98, 106. — משפחת פרץ גרה ברחוב Franciszkańska (אחר־כך נקראה: Staszica), מול בניין העירייה. השווה: „דער וויכוח״ (ווערק, ח׳, 130), וכן: זכרונות, 127 (כאן הוחסרה המלה „מיר״, לפני „מיט מיין צווייטער העלפט...״ וכו׳ (השווה: „דאס לעבען״, צווייטער יאהרגאנג, 1914, מס׳ 63, עמ׳ 3). לערך בשנת 1865 גרו הפרצים ברחוב Bazyljańska, בביתו של Grzeliński. השווה: ד״ר י. נעמ־ליבטער, פרצ׳ס קינדער־יארן, „זאמאשטשער שטימע״, 1. יארגאנג 1928, מס׳ 3 וגם „ליטע־ראריש בלעטער״, אַכטער יארגאנג, זיבעטער באנד (1931), 258, ובעברית (בהשמטות): „זאמושץ׳...״, 230—231; מפות של העיר זאמושץ׳: נספח, M. M. Pieszko, Przewodnik, St. Herbst, Zamość, 38 (והשווה גם: עמ׳ 46).

41) השווה, למשל, את הפואמה הדראמתית של פרץ „אין פאַליש אויף דער קייט״ (ווערק, ו׳, 335—372).

42) ארז, יב״ל, XXXVI (1952), 52—53, וגם: „המליץ״, י״ח (1882), 691; שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ״, י״ד (1878), 390, 414—415.

43) בשנת 1864 היו בווארשה 72.800 יהודים, שהיוו 32,7% של כלל אוכלוסייתה. השווה: האנציקלופדיה העברית, כרך ט״ז, 545.

44) זכרונות, 55. והשווה גם את דבריו בכ״י: י. א. קלוזנר, כתב־יד בלתי־ידוע של י. ל. פרץ, „גליונות״, כרך כ״ה (תשי״א), 266; וכן: ארז, „המליץ״, י״ח (1882), 691; שיפ־מאן, משא זאמושטש, „המליץ״, י״ד (1878), 390.

45) זכרונות, 68. עברית: עמ׳ פ״ד.

46) שם, 69. עברית: עמ׳ פ״ה. והשווה גם: זכרונות, 67—68: יחס סובלני לגבי בגדים „אשכנזיים״ ולגבי השכלה חולונית.

47) זכרונות, 75. עברית: עמ׳ צ״ג (שונה קצת, כדי לקרב יותר למקור).

כותב בשנת 1878: „גם בדבר הזה תצטיין עדתנו, כי כל בניה אוהבי שלום ואחדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים, ושניהם לא יתקוטטו במשכילים ואלה האחרונים לא יתחרו בשנים הראשונים. בני החסידים והאורתודוכסים ונכדיהם יבקרו את הפראגימנאזיום ולא יפחדו כי יאבדו חלילה דרך אמונה"[48].

אין ספק שמחברם של „מיינע זכרונות", בן ה־61—62, ראה את עיר מולדתו, שבה בילה את ילדותו ואת ימי נעוריו, תוך געגועים סנטימנטאליים, כטלית שכולה תכלת.

ב.

בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט הופיעה והתפשטה במהירות מפליאה החסידות. בדורות שקדמו להופעתה נחשב לימוד התלמוד לדרך היחידה המקנה לאדם מישראל חיי עולם־הבא. ובעת ובעונה אחת פתחה הבקיאות בתלמוד ובנושאי־כליו את כל הדלתות לכבוד ולעושר אף בפני העני שבעניים ואף בפני בניהם של פשוטי־עם ועמי־ארצות. ולהפך: אפילו היה אדם משופע בעושר ובייחוס, זכה אך לבוז, לעתים בגלוי ולעתים רק בסתר, אם הוחזק עם־הארץ. ואולם הרי המוני־העם, העניים, המדוכאים והנרדפים, ביחוד במקומות שהיהודים חיו בהם בצפיפות — בפודוליה, באוקראינה, בווליניה, בגאליציה ועוד, רחוקים היו מן הפילפול התלמודי החריף והממולח ששלט בזמנים ההם בישיבות. בהמונים אלה הפיחה החסידות תקוות חדשות. היא הבטיחה ישועה וכבוד־אנוש לכל אחד. היתה זו תורה לענייי־הדעת, לבלתי־מלומדים, לפשוטי־עם. שהרי לגבי החסידות העיקר היה לא הלמדנות, הבקיאות והחריפות אלא — הכוונה שבלב; לא „חידושים" ופילפולים בהלכה אלא — תפילה ממעמקי־הנפש; אהבת הבורא וכל ברואיו עדיפה בעיני החסידות על פני הקפדה על כל קוץ ותג של כל מצווה קלה כחמורה. דרכם של החסידים לא הייתה הדרך הקשה והרצינית של המתמיד המסתגף, שבה בחרו המתנגדים. לדעתם של החסידים חייב אדם לעבוד עבודת־ה' תוך שמחה. וביטויה — תפילה נלהבת, שירה וריקוד. „שיטה" פשוטה זו מובנת הייתה לכל ופתוחה בפני כל אחד. אך ייחסו לתורת־החסידות גם כוונות נסתרות, טענו לתוכן מסתורי עמוק של כל המעשה הנעשה בידי החסיד וכך הפכו את עבודתו לבעלת חשיבות עילאית, מובנת רק ליודעי ח"ן. החסידות הייתה מושרשת עמוק בקבלה. ומנהיגי החסידות, האדמ"ורים — הרביים — הצדיקים, היו לעיתים קרובות מקובלים ו„בעלי־שם". החסידות הטילה על ה„צדיק" תפקיד נשגב ביותר, כמתווך בין חסידיו ובין הקב"ה. הצדיקים דרשו, הטיפו מוסר, הדריכו בחיי יום־יום, אך יחד עם זה גם ריפאו, הודיעו על העתיד להתרחש, העניקו „קמיעות", גירשו „דיבוקים" ובכלל חוללו פלאות. אמונו של החסיד בצדיק „שלו" לא ידע גבול.

הערצה זו, שהעריצו החסידים את „צדיקיהם", הייתה בין הגורמים הראשיים לגיוונה של החסידות המאוחרת, שהפכה לא פעם למבצרם של החשוכים — הקנאים, המאמינים באמונות־הבל. בשנאתם לכל זיק של השכלה עלו החסידים, בדרך כלל, אף על הקנאים ביותר שבין המתנגדים.

המתנגדים הכירו חיש־מהר בסכנה שסיכנה החסידות את כל השקפת־

---

48) ד. שיפמאן, שם. והשווה גם: לוין, שם, 53; י. קלחנר, יוצרים ובונים, כרך ב', ירושלים, תרפ"ט, 125.

עולמם ואורח־חייהם המסורתי ופתחו בהתקפה עזה על התנועה החדשה.

למרות טענתו של פרץ נטלה גם זאמושץ' חלק במאבקים בין מתנגדים לחסידים ובין „קנאים" למשכילים. ביחוד עזה הייתה התנגדותו של רוב הקהל, עם רב העיר בראשו, לחסידים[49]. נראה, שלעתים עלה הסיכסוך בין המתנגדים והחסידים בזאמושץ' בחריפותו אפילו על סיכסוכים דומים בעיירות יהודיות אחרות שבפולניה[50]). זמן רב נמשכו הרדיפות שרדפו המתנגדים את הנוהים אחר התורה החדשה[51]). החסידים, שסולקו מן העיר עצמה, התרכזו בקהילות הקטנות שבסביבה[52]) ומכאן הסתננו לאט־לאט בחזרה לזאמושץ'. עכשיו כבר לא נתקלו באיבה גלויה ולא נרדפו. סמוך לזמן הולדתו של פרץ חסידי זאמושץ', כאן מתונים יותר משבמקומות אחרים, הפכו לחלק מוכר של הקהילה. בערים ועיירות אחרות המלחמה המרה נמשכה עדיין[53]).

בימי נעוריו של פרץ היו רובם של יהודי זאמושץ' מתנגדים. „החסידים מועטים במספר ואין להם שום דעה" [בעסקי ציבור][54]), אך אין הם נרדפים.

בילדותו לא חשש פרץ, בן למשפחת מתנגדים, להצטרף לתפילותיהם של החסידים, שנערכו בגלוי ב„מיניינים" המיוחדים להם („שטיבל") — של חסידי בלז וגור[55]). אחד ממלמדיו היה חסיד[56]). יתר על כן: היה זה רבה המתנגד של זאמושץ' בעצמו ובכבודו שיעץ לאביו של פרץ לשלוח את בנו למורה, שהיה חסיד[57]).

ואולם, מצד שני, לא הורשה שום „רבי" להכנס לזאמושץ'. לשם כך לא היססו המתנגדים אפילו לפנות לעזרתם של השילטונות הרוסיים. כך קיוו למנוע מחלוקת[58]). החסידים נסוגו — לזמן מה. עדיין טריות היו בזכרונם הרדיפות שנרדפו בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט[59]). עקבותיה של האיבה לחסידות עדיין היו ניכרים אף בתקופה שלה מוקדשים „זכרונותי" (1852—1870)[60]). מלמדו הנזכר של פרץ, שהיה חסיד, הסתיר את חסידותו[61]). ועוד היה באותם הימים בזאמושץ', „חסיד־בטלן; תחילה בהסתר; שוחט היה; בימי זקנתו, כשעיניו נחלשו במקצת, הסתלק מן השחיטה, ורק אז הודה: הוא חסיד בלזאי"[62]) — עד אז פחד שאם תתגלה חסידותו יקפח את פרנסתו. ואולם, למרות זאת, לא נתעוררו בתקופה

---

49) לוין, שם, 38, 46.

50) י. שאצקי, זאמאשטש אין פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 41—42.

51) לוין, שם, 52.

52) פרץ מזכיר בזכרונותיו את האדמו"רים החסידיים של בלז (Bełz) — עיירה לא־רחוקה מזאמושץ' (זכרונות, 34), אישביצה (Izbica) — כפר על־יד זאמושץ' (זכרונות, 77), ועוד. — מפת הסביבה של זאמושץ: Herbst, Zamość, 6 („פנקס...", 20).

53) לוין, שם, 53.

54) זכרונות, 76. עברית: עמ' צ"ד.

55) זכרונות, 20. גור (או: גֶר) היא העיירה Góra Kalwarja שבמחוז ווארשה.

56) זכרונות, 14.

57) שם, 30, 40.

58) שם, 76. והשווה גם: 78.

59) שם, 76—77.

60) שם, 76, 78.

61) שם, 14.

62) שם, 67. עברית: עמ' פ"ג (בשינויים קלים). והשווה גם את המקרה, שעליו מספר פרץ בזכרונותיו, 14.

זו סכסוכים חריפים בין שני הפלגים; החסידים היו מועטים ולא נטו לקיצוניות[63] והמתנגדים אף הם היו מתונים. ברבות הימים, כשהחסידות נתגברה בזאמושץ, החריפו היחסים מאוד[64]. ואולם נראה שאף לפני 1870 כבר היה כוחם של החסידים ניכר. סמוך לסופם של „מיינע זכרונות" מספר פרץ על „אולטימאטום" שהחסידים שלחו ל„אפיקורוס". ה„אפיקורוס" נכנע[65]. וכעבור כתריסר שנים נסתכסך פרץ עצמו, שהיה אז משכיל נלהב, בצורה קשה עם חסידי זאמושץ[66]. ברם, מאורע זה שייך לתקופה יותר מאוחרת בחייו של הסופר הדגול.

ג.

המראה החיצוני בלבד של זאמושץ, שהייתה שונה כל־כך מכל מה שיכלו לראות תושביה מסביב לעירם, מן ההכרח היה שיעורר את סקרנותם של בני זאמושץ, לגבי עברה. יתכן, שהמסורת על הרכבה הרבגוני של אוכלוסייתה הראשונה של זאמושץ, היהודית והלא־יהודית כאחד, תרמה הן להתעניינותם של הזאמושצ׳אים בתולדותיה של עירם והן לרציפותם של קשרי־מסחר של סוחרי־זאמושץ עם חוץ־לארץ. קשרים אלה כבר נזכרו במקורות שונים החל מן המאה הי״ז[67]. בסוף המאה הי״ז ובמאה הי״ח נסעו כמה יהודי זאמושץ לאיטליה ולגרמניה ללמוד רפואה[68]. במאה הי״ח ולאחריה נתהדקו במיוחד הקשרים הכלכליים והתרבותיים של יהודי זאמושץ עם גרמניה (דאנציג, ליפסיאה, ברלין ועוד[69]).

טבעי הוא, שביקוריהם התדירים של יהודי זאמושץ בגרמניה ובארצות אחרות השפיעו השפעה מסויימת על חייה התרבותיים של כל הקהילה. האופק הרוחני נהרחב, היחס ללימודי־חול נעשה סובלני יותר ונפתח פתח צר להשפעות חיצוניות[70]. יש לציין, שידיעת הלשון הגרמנית לא הייתה תופעה נדירה בקרב

---

63) א. צעדערבוים, יב״ל, XXXVI (1952), 52, 56—57; ד. שיפמאן, „המליץ", י״ד (1878), 390; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב״ל, XXXVI (1952), 36. והשווה גם: י. לוין, לתולדות היהודים בזמושץ, „זמושץ...", 53.

64) השווה: „המליץ", י״ח (1882), 669—670, 690—691, 729—730. וראה גם: שאצקי, שם, 37, 49.

65) זכרונות, 115.

66) ארז (א. צעדערבוים), „המליץ", י״ח (1882), 669—670 (אינו מזכיר את שמו של פרץ); ב. סאבאל, מחלוקת לשם שמים אין זאמאשטש, „פנקס...", 774—776; י. עגיט, י. ל. פרצעס לייבלעכע קרובים..., „י. ל. פרץ. זאמלבוך צום הונדערטסטן געבוירן־טאג", ווארשע, 1951, 122; ח. שפיראיזן, מ„חדר מתוקן" — לספריה, „זמושץ...", 260; וביהוד: ישעיה מרגולית, בתוך: „יוגנטפרייַנד און מיטצייטלער וועגן י. ל. פרץ", יב״ל, XII (1937), 314—315. — יחסו השלילי של מי שעתיד להיות משוררה של החסידות לתנועה זו בשנות השבעים והשמונים של המאה הי״ט נתגלה בשירו „השותפות" (כתבים ט', [ספר ב'], עמ' י״ד—ט״ז), בהתפרצות חריפה שבנוסח הקדום ביותר של „מאַניש" (יב״ל, XII, 1937, 271; הושמט בנוסחאות יותר מאוחרות), ועוד. והשווה: ניגער: 274—281. — התנגדות לחסידות יש למצוא בכתביהם של רבים מבין סופרי זאמושץ: ישראל זאמושץ, שלמה אטינגר, אלכסנדר צדרבוים, שמשון בלוך הלוי, אפרים פישלזון, לייבוש (לודוויג) לווינזון, וגם בכתביו של חותנו של פרץ — גבריאל יהודה ליכטנפלד.

67) לוין, שם, 42; והשווה גם: J. Morgenstern, I. c., nr. 53, 3—32, 113 & nr. 56, 3—28, 121.

68) שאצקי, יב״ל, XXXVI (1952), 27.

69) שאצקי, שם, 34.

70) שאצקי, שם, 26.

יהודי זאמושץ, וכך התחילה בזאמושץ תנועת־ההשכלה אף לפני מנדלסון. היא לא היתה בעיקרה ילידת־חוץ. היא צמחה קודם־כל כתוצאה של התעניינות מחודשת בספרי החכמה והמדע של חכמי־ישראל מימי־הביניים[71]. הדחיפה לכך והיחס הסובלני למעיינים בספרות מסוג זה הושפעו אולי במקצת על־ידי המגע עם העולם החיצוני. על כל פנים ברור הוא, שרק התמזגותן של השפעות־חוץ עם חכמת־ישראל מימי־הביניים היא שהולידה את הטיפוס המיוחד במינו של מעין „משכיל לפני ההשכלה", שהיה מצוי בזאמושץ[72]. כל אלה היו, כמובן, אוטו־דידאקטים, שהרי לפני המחצית הראשונה של המאה הי"ט לא היו קיימים בזאמושץ בתי־ספר יהודיים חולוניים ושום יהודי לא היה עד הזמן ההוא מעז לשלוח את בנו לבית־ספר של נוצרים[73].

חלוצי־ההשכלה בזאמושץ[74] מצאו מעיין לא־אכזב של דעת והשכלה בספרייה העשירה שבבית־המדרש. לפי דבריו של אלכסנדר צדרבוים (ארז), שכתב בשנת 1869, היו בספרייה זו לא רק ספרי־דת, אלא גם „ספרי מחקר, חיבורים עבריים על תכונה ומאתמאטיקה, כמובן מן הנושנים"[75]. דויד שיפמאן (בשנת 1878) סיפר, שבספריית בית־המדרש היו „ארבעת אלפים ספרים: ש"ס ופוסקים, פירושים לתורה, ספרי שו"ת עתיקים גם חדשים, ספרי מוסר ומדרש, פילוסופיא ובכל דבר חכמה וחשבון [!]"[76].

נוסף לספריית בית־המדרש היו קיימות בזאמושץ בימיו של פרץ ספריות פרטיות וחנויות־ספרים, שבהן אפשר היה למצוא, בין השאר, גם ספרי־השכלה[77].

על רקע זה, של חיי־תרבות עשירים יחסית של יהודי זאמושץ, קל יותר להבין איך קרה הדבר, שאחד מן החשובים ביותר בין מבשרי־ההשכלה במאה הי"ח בא מעיר זו דוקא. ר' ישראל זאמושץ (לערך 1700—1772) לא נולד בעיר

---

71) וכפי שנראה שאב גם פרץ הצעיר ממקורות אלה את ידיעותיו החולוניות הראשונות.

72) שאצקי, שם, 33. והשווה: זכרונות, 70—71.

73) השווה: ארז, מצבת זכרון, „המליץ", כ"ח (1888), 1009.

74) כמו, למשל, פייבל גליבטר (עיין למטה) ואחר־כך גם פרץ הצעיר.

75) יב"ל, XXXVI (1952), 52. עיין גם מה שהוא כתב ב„המליץ", י"ח (1882), 691 וכ"ח (1888), 1009. בניגוד לזה כותב J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, "Jut-rzenka", Rok I (1861), 161, „בית־המדרש יש בו ספרייה מובחרת המונה כמה אלפי כרכים ומורכבת אך ורק מספרות תלמודית ופירושים". ואולם זוהי, בלא־ספק, הכללה חסרת־דיוק.

76) ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ", י"ד (1878), 414—415 והשווה גם: שם, 390. וראה גם: מכתבו של פרץ לי. צינברג מיום 3 בדצמבר 1911 (בריוו, 321). כשפרץ תיאר בסיפורו „הציץ ונפגע" ספרייה גדולה בבית־מדרש עמדה לנגד עיניו, ללא־ספק, ספריית בית־המדרש של עיר מולדתו: „על הקירות מסביב...: ספרים עתיקים, וחדשים מקרוב באו, כולם עומדים בארונות פתוחים וארוכים מן הרצפה עד הקורה. שם התבוללו יחדיו חכמי בבל וירושלים, תלמידי אריסטו, גאוני ספרד ורבני פולין, לומדים, חוקרים, מדקדקים, בלשנים ומקובלים" (כתבים, י' ספר א', עמ' ט'—י') וראה צילום בתוך: נ. מייזיק, פרץ, I. באנד, ווילנע, 1931, אחרי עמ' 16.

77) זכרונות: 25 (עברית: עמ' ל"א): „מחסן של ספרים ,בכל הלשונות'"; 72: ספרייה פרטית של „דודי" (הוא יוסף אלטברג; השווה: יב"ל, XII, 1937, 303—305); 73: ספרייה פרטית גדולה, שפרץ השתמש בה; 84: חנות של דויד שיפמאן, שהיו בה גם ספרי־השכלה; 109—113; — על ספרייתו העשירה של שמעון חודאק (הוא: „ש.ח." שבזכרונות), שפרץ אינו מזכיר אותה: י. שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 45; על ספרייתו של יוסף צדרבוים: ארז (א. צעדערבוים) (בנו), מצבת זכרון, „המליץ", כ"ח (1888), 1009.

שעל שמה נקרא, אך גדל בזאמושץ׳ וחי בה שנים רבות. פרץ מזכירו ב„מיינע זכרונות״: „ר׳ ישראל זאמושץ׳, הבעל־מחבר של ,הטבע׳ (אם אינני טועה)[78]... רבו של הדסאואי״[79] — הוא משה מנדלסון, יליד העיר דסאו; בימי שהותו בברלין לימד ר׳ ישראל זאמושץ׳ את „אבי ההשכלה״ מאתמאטיקה ופילוסופיה יהודית[80].

בן זאמושץ׳ היה היהודי הפולני הראשון שכתב שירים בגרמנית. ישׂשכר בר פאלקנזון (1746—1817)[81]. פאלקנזון נסע ללמוד לגרמניה. ר׳ ישראל זאמושץ׳ הפגיש אותו עם מנדלסון בברלין ובאמצעותו של זה האחרון נתקרב לכמה סופרים גרמניים. ספרו הקטן "Gedichte von einem pohlnischen Juden", שיצא בעילום־שם בשנת 1772, עורר את התעניינותם של גיטה (שכתב עליו ביקורת), לסינג ואחרים.

בתור חלק של גאליציה האוסטרית (בשנים 1772—1809), היתה זאמושץ׳ נתונה להשפעתן הישירה והחזקה הן של ההשכלה הגאליציאית והן של התרבות הגרמנית[82]. וכך קרה, שזאמושץ׳, כפי שכבר נזכר, הפכה למרכזה הראשון של ההשכלה בפולניה לאחר ווארשה. דומה שבפרק זמן זה ואף לפני כן הגיעו הדברים לידי התנגשויות בין משכילים ו„קנאים״[83], אם כי מריבות אלו לא השאירו עקבות בולטים. ולמרות כן, הרי ידוע לנו, למשל, שר׳ ישראל זאמושץ׳ „נרדף מארץ מולדתו בחרון אף המקנאים אשר שטמוהו על דבר אהבתו את החכירה״[84]. זה קרה לפני בואו לברלין לערך בשנת 1740. ומעניין הדבר, שאפילו בימיו של פרץ עדיין „על ישראל זאמושץ׳... ממעטים לדבר. רבו של הדסאואי; מוטב לעבור בשתיקה. לא טובות ולא רעות״[85]. זהו, כנראה, אחד ההדים הרחוקים של המאבקים הפנימיים שבקהילת זאמושץ׳.

בהתחלתה של המאה הי״ט אנו שוב שומעים על רדיפתו של משכיל־אוטודידאקט בידי קנאים. היה זה ר׳ צבי הירש גליבטר[86]. רודפיו הכריחו אותו לנטוש את המלמדות, שממנה התפרנס. פרץ מדבר בזכרונותיו של ר׳ צבי הירש גליבטר, בלא להזכיר את שמו במפורש, בתור אביו של „פ. ג.״, כלומר פייבל

---

78) אמנם טעה. ספרו הנדפס היחידי של ר׳ ישראל זאמושץ׳, הכולל דברי מדע (ביחוד הסברים לסוגיות מאתמאטיות ואסטרונומיות שבגמרא) הוא „נצח ישראל״ (פרנקפורט דאדרא, תק״א). ספרו על מדעי־הטבע (ספר לימוד לאסטרונומיה) „ארובות השמים״ נשאר בכתובים. השווה, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ט״ז, 867—868; ש. מ. חאנעס, ס׳ תולדות הפוסקים, ניו יורק, תש״ו, 452—453; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, בתרגום עברי, כרך ג׳, מרחביה — תל־אביב, 1958, 306—307.

79) זכרונות, 71; עברית: עמ׳ פ״ז (בשינוי קל).

80) איצק אייכל, תולדות החכם החוקר אלהי רבנו משה בן מנחם זצ״ל, Lemberg, 28—29, 1860; M. Kayserlng, Moses Mendelssohn, Leipzig, 1888², 11—12, 15.

81) „זמושץ׳...״, 239; J. S. Raisin, The Haskalah Movement in Russia, Philadelphia, 1913, 90—91; Encyclopaedia Judaica, VI, 915—916.

82) י. שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב״ל, XXVIII (1946), 41—42.

83) שאצקי, שם.

84) אייכל, שם, 28.

85) זכרונות, 71; עברית: עמ׳ פ״ז (בשינויים קלים).

86) על צבי הירש גליבטר: ארז (א. צעדערבוים), מצבת זכרון, „המליץ״, כ״ח (1888), 1009; „זמושץ׳...״, 225; „פנקס...״, 879—882.

גליבטר (1808—1888) שהיה מצדו — כדברי פרץ — „אביו של יצחק'ל חברי", הוא ד"ר יצחק גליבטר (1852—1931)[87].

ולמרות הכל, כמו לגבי החסידים כך גם לגבי המשכילים, נאמנה עלינו בדרך כלל עדותו של פרץ: בזאמושץ' (במיוחד בימי נעוריו) לא היו מריבות בין אדוקים ומשכילים, בוודאי במידה מרובה תודות למסורת, המושרשת מראשיתה של הקהילה היהודית בעירו של זאמויסקי, של סובלנות כלפי לימוד לשונות זרות ומדעי־חול. רובם של יהודי העיר, אם כי שמרו על כל תרי"ג המצוות, לא ראו כל חטא בקריאת ספרים חולוניים, בשימוש בלשונות זרות וכדומה. אפילו „אפיקורסים" כפייבל גליבטר או יעקב רייפמאן[88] לא נרדפו בזאמושץ' בימים ההם.

כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט היה קיים בזאמושץ' חוג נכבד של משכילים, שנהגו להתכנס בביתו של יוסף צירלס (צדרבוים)[89] (לערך 1772 — 1832), אביו של עורך „המליץ" אלכסנדר צדרבוים (ארז).

לחוג זה השתייכו, בין השאר, צבי הירש ופייבל גליבטר. פייבל גליבטר היה אדם מעניין. מתוך ספר חוקים פולני ישן למד (כמובן, בעצמו) בבת אחת גם את הלשון הפולנית וגם משפטים. הוא היה בקי במאתמאטיקה וידע לקרוא בכמה לשונות זרות. אם להאמין לשמועה הרי היה אפיקורוס גמור (פירושו של דבר, למעשה, שעבר כמה עבירות קלות). פייבל גליבטר נהג לטייל יחף כמה קילומטרים אפילו כשכבר היה זקן. „יהודי — אומר הוא — חייב להיות בריא כמו איכר"[90].

פרץ מזכיר בזכרונותיו שלושה סופרים מחוגו של יוסף צדרבוים: אייכנבוים, אטינגר ואלכסנדר צדרבוים.

יעקב אייכנבאום (1796—1861)[91] היה יליד גאליציה, אך רק כשהגיע

---

87) זכרונות, 36; עברית: עמ' מ"ה. — על פייבל גליבטר: זכרונות, 36—40, 63; ארז, שם, 1008—1010; „זמושץ'...", 225—226; „פנקס...", 879—882;
A. Ліонъ, Некрологъ, Недельная Хроника Восхода" Год (1888), 339.
(לפיו פ. גליבטר היה בן 75 במותו). — על ד"ר יצחק גליבטר: זכרונות, 36—37, 39, 68, 93 וגם (בלא הזכרת שמו): 52—53 (והשווה את עדותו של יצחק גליבטר עצמו ב„פרצ'ס קינדער־יאָרן", „זאמאשטשער שטימע", 1. יאַרגאַנג, מס' 3, 10 באפריל 1928); אגרותיו של פרץ: בריוו, 89 (מס' 47), 293 (מס' 211: מכתב אל יצחק גליבטר);
I. Schiper, Pamięci Dra. Izaaka Gelibtera, Warszawa, 1931 חוברת זו ניתרגמה לעברית בידי מ. שטיין בשם: ד"ר יצחק גליבטר ז"ל, ורשה, תרצ"א (ונדפסה גם בתוך „זמושץ'...", 234—236 וביידיש בתוך „פנקס...", 885—889).

88) זכרונות, 72—73, 78, 85.

89) עליו: א. צעדערבוים, יב"ל, XXXVI (1952), 53—54; ד. שיפמאן, משא זאמושטש, „המליץ", י"ד (1878), 390; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 39—40; י. לוין, לתולדות היהודים בזמושץ', „זמושץ'...", 62—63; J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, "Jutrzenka", 62—63, Rok I (1861), 161; J. Altberg, Kolonia Żydowska Zdanów pod Zamościem, "Jutrzenka", Rok II (1862), 172. (שני המאמרים האחרונים נדפסו ביידיש בתוך „פנקס...", 365—375).

90) זכרונות, 39. עברית: עמ' מ"ח (בשינוי קל). והשווה את זכרונותיו של בנו, ד"ר יצחק גליבטר, „זאמאשטשער שטימע", שם.

91) זכרונות, 36, 72. עליו: ג. באדר, מדינה וחכמיה, ניו יורק, תרצ"ד, 21—22 (וביידיש: „פנקס...", 438—439); פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ב', תרצ"ז[2], 165—166, 308; Еврейская Энциклопедия ועוד XVI, 186—187;

בשנת 1815 לזאמושץ׳ נפתחו לפניו שערי ההשכלה. הוא הצטיין כמאתמטיקאי מוכשר. ואולם עיקר פירסומו בתור משורר. יתכן, שפרץ רמז לשירו של אייכנבאום „ארבע עתות השנה״ [92]) בשעה שתיאר בזכרונותיו את מלחמות החסידים והמשכילים מחוץ לזאמושץ׳ ולעג לשירי המשכילים „על ארבע תקופות השנה״ [93]).

ד״ר שלמה אטינגר (לערך 1801—1856) [94]) היה בין ראשוני המשכילים שהעזו לכתוב ביידיש. אם כי יחסם של המשכילים ליידיש היה בדרך כלל שלילי [95]), הרי תחייתה של הספרות בלשון זו הייתה מעשה־ידיהם של כמה משכילים יוצאי־דופן [96]). בין אלה נמנה גם אטינגר, שהיה יליד ווארשה, אך התיישב בזאמושץ׳ כבר לערך בשנת 1816. אף אחת מיצירותיו שנכתבו ביידיש (המחזה „סערקעלע״ [97]), משלים, ועוד) לא ראתה אור בחייו של אטינגר [98]). פרץ מספר בזכרונותיו על חייהם של ד״ר אטינגר ומשפחתו במושבה החקלאית היהודית ז׳דאנוב (Żdanów) ואף מונה את הרופא־הסופר בין מייסדיה (היא נוסדה בשנת 1846) — כנראה שלא בצדק [99]). פרץ אף לא דייק כשכתב: „בימי שלי כבר היה ד״ר אטינגר מזמן שוכן־עפר״ [100]). הנכון הוא, שפרץ היה בן ארבע, בשעה שנפטר ד״ר אטינגר [101]).

בנו של יוסף צירלס הנזכר היה עורך „המליץ״ אלכסנדר צדרבוים (1816—1893) [102]). „ארז״, כפי שהוא חתם לעתים קרובות, גולד בזאמושץ׳ ונתחנך על

---

92) בתוך קובץ שיריו „קול זמרה״, Leipzig, 1836, 26—37.

93) זכרונות, 75 (הובא למעלה). והשווה גם: שם, 93; „תמונות מעולם־התוהו״ (כתבים, כרך ג׳, ספר א׳, עמ׳ קצ״א): „מיכאל המשורר השר על כל ארבע עתות השנה...״; „ונוס ושולמית״ (כתבים, כרך ה׳, ספר א׳, עמ׳ ק״ג): „חיים המשורר, בעל השירה הגדולה — ,ארבע עתות השנה׳...״.

94) זכרונות, 18, 22, 72, 73. עליו: מ. ווייניריך, שלמה עטינגער, זיין לעבן און זיין פערזענלעכקייט״, „אַלע כתבים פון ד״ר שלמה עטינגער״, חלק א׳, ווילנע, 1925, XI—XLVIII („פנקס...״, 317—339); ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראטור...״, II, ווילנע, תר״צ׳, 725—739; ועוד. — ביבליוגראפיה: י. ישורין, ד״ר שלמה עטינגער ביבליאגראפיע, „פנקס...״, 354—364.

95) וכזה היה גם יחסו של פרץ בשנות השבעים (כ״י, עמ׳ 6).

96) השווה, למשל: A.A. Roback, The Story of Yiddish Literature, New York, 1940, 72—92.

97) פרץ מעיד (זכרונות, 18; עברית: עמ׳ כ״ב): „דודה ,קרה׳ [כלומר: חורגת] היתה לי,... יהודיה גבוהה ורזה, חיווריינית וחולנית. ממנה עשה ד״ר אטינגר את סערקעלע שלו״.

98) רק שיר עברי אחד משלו נדפס בימי חייו. השווה: י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב״ל, XXXVI (1952), 34—35.

99) זכרונות, 22; בעקבותיו של פרץ הולך גם שאצקי, שם, 34. ולעומת זה השווה: J. Altberg, Kolonia Żydowska Zdanów, ''Jutrzenka'', Rok II (1862), 173 (וביידיש: „פנקס...״, 373—374).

100) זכרונות, 22; עברית: עמ׳ כ״ז.

101) עמד על כך כבר שאצקי, שם, 44.

102) זכרונות, 36, 72; „רוחות מספרות״ (כתבים ב׳, ספר א׳, עמ׳ קל״ג: „הצב למינהו״ הוא רמז למאמרו של יהודה לייב גורדון נגד צדרבוים = צ״ב, בשם זה, שנדפס ב„הצפירה״, ט״ז, 1889, גל׳ 14—23); „ליטעראטור און לעבן״ (וועלט, ז׳, 83, 97); „שרייב א פעליעטאן״ (שם, ח׳, 48), „די קראנקע נערוון״ (שם, 65, 66); „א נייער נצחון״ (שם, ט׳, 118); בריוו, 157—158, 179; כ״י, 6 (פרץ כתב: „ה׳ צעדערבוים״, מחק וכתב: „ה׳ סמאלענסקין״), 99 (כתב ומחק את המלים: „האדון צעדערבוים״), 101 (וויכוח עם „ה׳ צעדערבוים״ על התועלת שבביקורת). — על אלכסנדר צדרבוים וה„מליץ״ השווה, למשל:

ברכי אביו המשכיל. צדרבוים כתב לעתים ביידיש ואף הוציא לאור עתונים בלשון זו: „קול מבשר" ו„דאס יודישע פאלקס־בלאט". ואולם הוא נתפרסם בראש וראשונה כעתונאי עברי, עורכו של השבועון (ומ־1886 — יומון) „המליץ", שיצא לאור בהפסקות משנת 1860 ועד 1904. עתון זה, בעל תפוצה רבה והשפעה גדולה, שאף — ביחוד בתקופתו הראשונה, עד לפני הפרעות בשנים 1881—1882 — להיות „המליץ בין עם ישרון והממשלה, בין האמונה וההשכלה".

בפגישותיהם של משכילי זאמושץ' השתתפו, בימי שהותם בעיר זו, האחים שמשון ושלמה זאב (וולף) בלוך[103], שהתייחסו על ר' ישראל זאמושץ'. שמשון בלוך הלוי (1784—1845) הגיע לזאמושץ' בשנת 1804 ואחיו — בשנת 1802[104]). שמשון בלוך ידוע כמחבר הספר הגאוגראפי החשוב „שבילי עולם"[105]). אחיו כתב על מדעי־הטבע.

כמו האחים בלוך כך גם פייבל שיפר (1809—1871)[106]) בא מן החוץ. הוא בילה שנים רבות בזאמושץ' ויחד עם ידידו אטינגר היה מפעילי המושבה החקלאית ז'דאנוב שעל־יד זאמושץ'. התיאור האידילי של „אשר" חיי הכפרים" בספרו של שיפר „מטע לשם", שנדפס שלוש שנים לפני ייסודה של המושבה היהודית בז'דאנוב, משקף את געגועיהם של משכילי זאמושץ' לחיים „טבעיים" של עובדי־אדמה, ובא „ללמד בני יהודה עבודת האדמה" ו„להשכילם לאהוב חיים על השדה לשבת"[107]).

כשפרץ היה עדיין נער צעיר התגורר בזאמושץ' רווק זקן, משכיל ובקיא בכתביו הפילוסופיים של משה מנדלסון. פרץ קורא לו „קינדערפריינט"[108]). אי־אפשר לזהותו עם המשורר יליד זאמושץ', אריה לייב קינדרפרוינד[109]), שהרי הוא מת בשנת 1837, שנים רבות לפני הולדתו של פרץ. לדעתו של י' שאצקי[110]) אינו אלא אחיו של המשורר — הרמאן קינדרפרוינד, אך יתכן שפרץ התכוון לאותו מאקס קינדרפרוינד, שנזכר בשנת 1861 על־ידי יוסף אלטברג כאחד העסקנים המשכילים של זאמושץ'[111]).

לא הצלחתי לזהות את „ראש המשוררים" העבריים בזאמושץ' לערך בשנת 1858[112]). פרץ מביא את ראשי־התיבות של שמו: „ב"ה", מוחק את האותיות

„ספר זכרון לסופרי ישראל...", וארשא, תרמ"ט, 97; י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ד', ירושלים, תשי"ד², 120—123; ז' רייזען, לעקסיקאן...., III, ווילנע, תרפ"ט², 325—350; והשווה גם מאמרים עליו שנאספו ב„פנקס...", 414—437.

103) י' קלוזנר, שם, כרך ב', ירושלים, תשי"ב², 350—368 והביבליוגראפיה, שמובאת כאן.

104) שאצקי, שם, 40.

105) הספר ומחברו נזכרים ב„בעולם האותיות והמחכימות", פרק כ"ד (כתבים, ז', עמ' שס"ג).

106) „זמושץ'...", 226; שאצקי, שם, 42; J. Altberg, שם, 173; W. Zeitlin, Bibliotheca Hebraica..., Leipzig, 1891—95, 344.

107) „מטע לשם", Warszawa, 1843, על גבי השער ועמ' 3.

108) זכרונות, 74.

109) עליו: פ. לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר ב', תל־אביב, תרצ"ו², 5—6, 297; Zeitlin, שם, 171; ניגער, 41: בטעות — „אברהם לייב קינדערפרוינד".

110) שאצקי, שם, 41.

111) J. Altberg, Gmina Izraelska w Zamościu, "Jutrzenka", Rok I (1861), 162

112) פרץ קובע: „בן שש שנים הייתי אז" (כ"י, 182; י' א. קלוזנר, כתב־יד בלתי־ידוע של י' ל. פרץ, „גליונות", כרך כ"ה, תשי"א, 266).

הללו וכותב במקומן „יז״ש״[113]. מכיוון שפרץ מדבר עליהם בלעג שנון, יש להניח, ש„ב״ה״ ו„יז״ש״ היו חרזנים חסרי כל ערך. ושמא „ב״ה״ הוא אותו „איש צעיר לימים משכיל ודובר צחות מו״ה ברוך (ה)כהן מזאמושטץ״, שמכתם אחד בתרגומו מביא חותנו של פרץ גבריאל יהודה ליכטנפלד בספרו „צפנה פענח״[114]?

סופרים אחדים מבני זאמושץ׳ המשיכו במסורת של כתיבת יצירות ספרותיות ביידיש[115], שנקבעה על־ידי ד״ר אטינגר.

אפרים פישלזון הקדיש את הסאטירה הדראמתית שלו „טעיאַטאַר פין חסידים״, שנכתבה בשנת 1839, לידידו אטינגר[116]. פישלזון כתב גם בעברית וכמו רבים ממשכילי זאמושץ׳ — אף בפולנית[117].

בעברית, ביידיש ובפולנית כתב, בין שאר ה„נאורים״ שבעירו, גם ידידו של פרץ נפתלי יהודה ניימאנוביץ׳ (1843—1898)[118], שהשתייך למשפחה זאמושצ׳אית ידועה,אך לא נולד בעיר זו. והרי אף פרץ עצמו השתמש ביצירותיו הראשונות בכל שלוש הלשונות הללו, שכולן מיוצגות בכתב־היד הבלתי־נודע שלו. ניימאנוביץ׳ השתמש בכינוי ספרותי „הנ״ץ״.

ספר קטן ביידיש, שפירסם בשנת 1874 זלמן סובל[119] בשם „זווגים אדער דיא ווכוחים... ע״י ר׳ זלמן סאבעל מזאמושטץ״[120], הושפע כפי הנראה ממשליו של אטינגר. אמנם, משלים אלה נדפסו רק בשנת 1889, אך אין להטיל ספק בדבר שעוד בימי חייו של אטינגר נקראו על־ידי רבים מתושבי זאמושץ׳[121]. כדאי לציין שגבריאל יהודה ליכטנפלד, באותו זמן חותנו של פרץ, הקדים הקדמה עברית לספרו של סובל[122]. יתכן מאוד, שאליו התכוון פרץ, כשהזכיר בזכרונותיו „מורה של כתיבה תמה, שהוא כותב שירים ביידיש, בדומה לאטינגר״[123].

---

113) כ״י, 182. יז״ש גם: כ״י, 183; י. א. קלוזנר, שם.

114) ווארשא, תרל״ד, 15.

115) על שני סופרים עבריים המלומד יעקב רייפמאן והמשכיל דויד שיפמאן, ידובר במקום אחר, בקשר עם תולדות חייו של פרץ הצעיר. פעולתו של אלכסנדר צדרבוים ביידיש כבר נזכרה למעלה.

116) נדפס בתוך: „היסטאָרישע שריפטן״ של ה„יידישער וויסנשאַפטלעכער אינס־טיטוט״, I, ווארשע, 1929, 645—694. והשווה על יצירה זו: שם, 623—644; מ. ע(ריק), דער מעכאבער פון „טעיאטער פון חסידים״, „ביבליאלאגישער זאמלבוך״, I, מאסקווע־כארקאוו־מינסק, 1930, 514—515; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ו׳, תל־אביב—מרחביה, 1960, 290—292, 365; שאצקי, שם, 45.

117) שאצקי, שם, 35, 45.

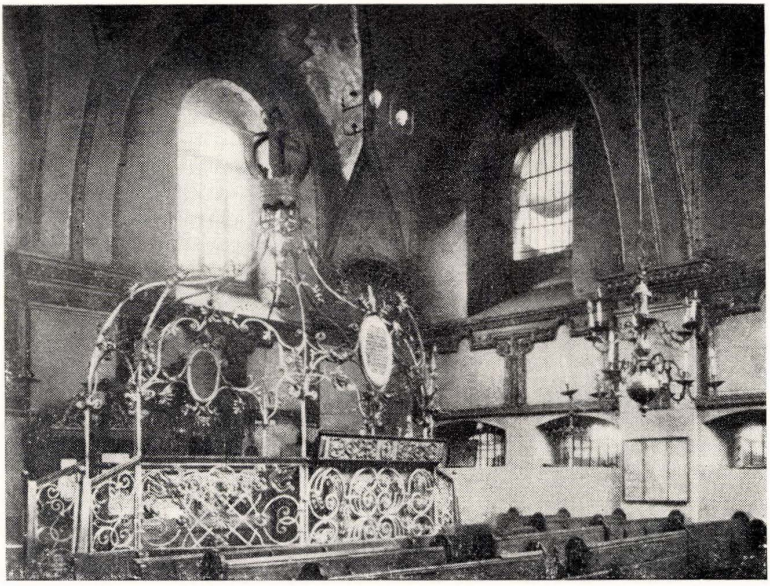
118) „ספר זכרון לסופרי ישראל...״, ווארשא, תרמ״ט, 75; שאצקי, שם, 46; „אנציקלופדיה לספרות כללית וישראלית״, בעריכת ברוך קרוא, כרך ג׳, מהדורה חדשה, תל־אביב, 1961, 1280.

119) שאצקי, שם, 59—62; רייזען, לעקסיקאן..., II, ווילנע, 1930[3], 589—590. בוודאי אינו זהה עם „זלמן סאבעל״ (Salomon Sobel) „מילידי לבוב הבירה״, מחבר הספר ההיסטורי בעברית „דורות עולמים״. (ווארשא, תרכ״ה) — בניגוד לסברתם של רייזען ושאצקי.

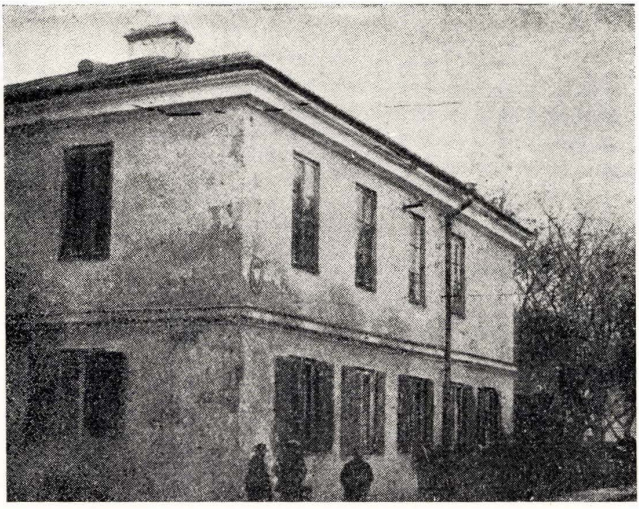
120) ווארשא, תרל״ד.

121) כמו גם המחזה שלו (לא: „סיפורו״, כמו שכותב בטעות אשכנזי!) „סערקעלע״ (שנדפס בפעם הראשונה בשנת 1861) ויצירותיו האחרות. עיין: ש. אשכנזי, (ידידו של פרץ), ב„זאַמאַשטשער שטימע״, I, יארגאנג (1928), מס׳ 5 (ובעברית: „זמושץ׳...״ 222); רייזען, שם, 730—731. ומשום כך, בלא ספק, פרץ (זכרונות, 72) מזכיר כספרים מודפסים לא רק את „סערקעלע״ אלא גם „די משלים״ של אטינגר.

122) שאצקי, שם, 59. 123) זכרונות, 73; עברית: עמ׳ צ״א.

בבית־הכנסת בזאמושץ

הבית שבו נולד י״ל פרץ

בית בסיגנון הרנסאנס האיטלקי

השוק עם מגדל העיריה

קומדיה ביידיש „בדומה לאטינגר" כתב לייבוש (לודוויג) לוויזון מזאמושץ (לערך 1844—1904) [124]: „די ווייבערישע קניפלעך". לוויזון, שכתב גם עברית [125] היה תלמידו של ר' יעקב רייפמאן, שפרץ מזכירו לעתים קרובות.

בין אנשי־שם ילידי זאמושץ נמנית המנהיגה המהפכנית והסופרת המפורסמת רוזה לוכסמבורג (1871—1919). יתכן, שהיא היא „בתו היחידה" של „א'ל' " — אברהם (אדוארד) לוכסמבורג — „גיבנת קטנה המתביישת להראות פניה בחוץ, והיא קוטפת פרחים או מעיינת בספר" [126]. אמנם, רוזה לוכסמבורג לא הייתה בת יחידה — ובזה פרץ לא דייק [127]). היא גם לא הייתה גיבנת ממש, אך נראתה כך מתוך צליעה [128]). יש גם להניח, שהספר שרוזה הקטנה עיינה בו לא היה אלא ספר תמונות. אמנם, היא למדה לקרוא מוקדם מאוד [129]), אך הרי משפחת לוכסמבורג עזבה את זאמושץ בשעה שרוזה הייתה רק בת שלוש [130]).

בצדם של למדנים וסופרים היה בזאמושץ מספר גדול של סתם משכילים ואנשים שהושפעו על־ידי ההשכלה. לא מועטים מביניהם נהגו לכתוב מדי פעם בפעם בעתונים יהודיים, שהופיעו בעברית, ביידיש ובפולנית [131]). רבים נמנו בין החותמים על ספרי־השכלה עבריים ו„בשנים 1810—1860 קשה למצוא ספר עברי בלא חותמים זאמושצ'איים" [132]). וכמובן, שהיו בזאמושץ אנשים רבים, שאמנם לא כתבו בעצמם, אך קראו ולמדו ספרי־חול וקראו ודיברו בלשונות זרות. ידיעת הלשונות (ביחוד פולנית, אך גם גרמנית, רוסית ולעתים אף צרפתית) היתה, כמו שכבר צויין, תופעה רגילה בקרב יהודי זאמושץ. בשעה שפרץ כתב [133]: „[לא] היה בנו עוד מבין שפה אחרת מבלעדי שפת עבר" — הוא התכוון אך ורק לנערים צעירים.

בין יהודי זאמושץ היו גם כאלה, שהעזו לפעמים להטיל ספק בדברים, שיהודי אדוק באמונתו חשב להלכה למשה מסיני. יש, שהגיעו אפילו לידי זילזול במצוות מעשיות, אמנם רק הקלות שבהן — וגם זה בסתר. פרץ תיאר „משכילים־אפיקורסים" כאלה באירוניה נפלאה:

„בזאמושטץ — אז בהיותי נער בן שש שנים — כבר היו זקופי קומה אשר הביטו בפני אשה ולא התבוששו, אנשים אשר לא דקדקו בתפלת ערבית, נטילת

---

124) שאצקי, שם, 44; L. Wiener, The History of Yiddish Literature..., London, 1899, 166—167, 371 ("Levinsohn"); Zeitlin, Bibliotheca Hebraica..., 207. הוא נזכר בין באי־ביתו של יוסף צירלס־צדרבוים („המליץ", כ"ח, 1889, עמ' 1009).

125) סיפורו „נדר יפתח", ווארשא, תר"ל.

126) זכרונות, 73; עברית: עמ' צ'. והשווה: י. שאצקי, דער בילבול אויף זאמאשטשער יידן אין 1870..., יב"ל, XXXVI (1952), 330—331 („פנקס..."), 183—184).

127) השווה, למשל: P. Frölich, Rosa Luxemburg. Translated by E. Fitzgerald, London, 1940, 15.

128) שם; Frölich M Hochdorf, Rosa Luxemburg, Berlin, n.d., 15: „Sie hinkte aus einer angeborenen Hüftlähmung"

129) Frölich, שם, 16.

130) שם, 17.

131) ראה, למשל: שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 46, ועוד.

132) שאצקי, זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 42.

133) כ"י, 181; י. א. קלוזנר, כתב־יד בלתי־ידוע של י. ל. פרץ, „גליונות", כרך כ"ה (תשי"א), 266. והשווה גם: למעלה, הערה 112.

ידים ראשונים ואחרונים — בהיותם לבדם בבית. — קצורן[!] של דברים: בזאמושטץ כבר נגה אור, כבר זרחה שמש ההשכלה — "[134].

אלכסנדר צדרבוים[135], דויד שיפמאן[136], קרובו של פרץ משה אלטברג[137] ופרץ עצמו — כולם מציינים פה אחד, שמספר המשכילים בזאמושץ היה גדול מבכל עיר אחרת בחלק זה של פולניה, שההשכלה הופיעה כאן לפני שעקבותיה נודעו בעיר פולנית אחרת איזו שהיא (פרט לווארשה) ושבזאמושץ לא נשארה ההשכלה בלא השפעה אפילו בקרב האדוקים. גם "עמך" שבזאמושץ, יהודים עניים ופשוטים, אהבו את התורה ואת ההשכלה גם יחד. בקיצור: "עשר מעלות לזאמושטש על ערי פולין הגדולות ממנה. יושביה עוסקים בתורה וחובבי חכמה, יודעים לשון עבר ודקדוקה, ויש בה מבינים שפות אירופיות, מלבד שפת פולנית אשר כמעט אין גם אחד אשר לא ידע בה מקרא וספר"[138]. אכן, מבחינה תרבותית היתה עירו של פרץ "כמו נווה במידבר"[139].

לפני שנת 1870 לא היו בזאמושץ' כל סיכסוכים בין המתבוללים והלאומיים, מן הסיבה הפשוטה שאלה ואלה כמעט שלא היו עדיין בנמצא בעיר זו. "ההשכלה, לכשתופיע, לא יהיה לה אצלנו צביון של התבוללות... אין עולה כלל על הדעת ר"ת ערב במישהו, וגם אין במי להתבולל!"[140].

הרוסים היו מיוצגים בעיקר על־ידי חיילים וקצינים. יחסם של יהודי זאמושץ' כלפי הרוסים, ביחוד לאחר שנת 1863, לא הצטיין בלבביות יתרה. ובכל־זאת כבר היו קיימים קשרים חברותיים ואפילו תרבותיים (חלשים למדי) בין קצינים רוסיים ובין יהודים אחדים, מקרב אלה שלמדו לדבר ולקרוא רוסית[141].

לא הרוסים ואף לא הפולנים, שהיו מרובים יותר, לא היה בכוחם להשפיע השפעה תרבותית של ממש על יהודי זאמושץ', שהיוו כשני־שלישים של תושבי העיר[142] — וזה למרות דבריו האירוניים במקצת של פרץ: "פולנים הננו נלהבים!"[143].

ובכל־זאת, אם כי לא היו בזאמושץ' באותם הימים מתבוללים ממש, כבר נמצאו בה יהודים שחיקו את המנהגים ואורח־החיים של שכניהם. להתבוללות שיטחית כזו כבר לעגו אטינגר[144] (מת בשנת 1856) וזלמן סובל (ספרו יצא בשנת 1874). סובל שם לצחוק, בין השאר, את החלפת הבגדים המסורתיים והשמות היהודיים בנכריים[145].

רחוק מאוד מן היהדות היה בן־אחיו של המשורר, שנזכר למעלה, אריה

---

134) כ"ל, שם; י. א. קלוזנר, שם.

135) יב"ל, XXXVI (1952), 51, 52, 56, 58—59.

136) ד. שיפמאן, "משא זאמושטש", "המליץ", י"ד (1878), 390. חלק גדול מן הקהל בהצגות התיאטרון הפולני, שביקר בזאמושץ', היוו היהודים (שאצקי, יב"ל, XXXVI, 1952, 35).

137) יב"ל, XII (1937), 304.

138) שיפמאן, שם.

139) א. צעדערבוים, יב"ל, XXXVI (1952), 51.

140) זכרונות, 55; עברית: עמ' ס"ח. והשווה גם: זכרונות, 56—60.

141) זכרונות, 58—60, 63, 73, 75, 79. גם פרץ עצמו למד רוסית: שם, 60, 85, 86, 93.

142) שם, 56—60, ועוד. ועיין למעלה.

143) שם, 60. עברית: עמ' ע"ד.

144) השווה, למשל: אשכנזי, שם.

145) שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 61.

לייב קינדרפרוינד — ד"ר יוסף קינדרפרוינד (1825—1903). הוא עזב בשנת 1857 את זאמושץ' ולעת־זקנה התנצר [146].

בתקופה יותר מאוחרת, שאין לה כבר זכר ב„מיינע זכרונות", התחזקה ההתבוללות. בשנת 1883 מפרסם אלכסנדר צדרבוים מכתב מזאמושץ', שבו מתאונן הכותב על כך, שבין ה„אריסטוקראטים" היהודיים של זאמושץ' אין איש רוצה לקרוא ביידיש [147].

אדישותם והתרחקותם של המשכילים מן העסקנות החברתית ומכל עניין יהודי בכלל תרמו את תרומתן להתעצמותה של השפעת־החסידים על חייה של קהילת־זאמושץ' [143].

הרעיון הציוני התחיל להתפשט בקרב יהודי רוסיה ופולניה ביחוד לאחר הפרעות האיומות של השנים 1881—1882, למרות שאת בשורת „חיבת־ציון" כבר התחיל לבשר פרץ סמולנסקין מאז סוף שנות השישים של המאה שעברה.

נראה, שבימי־נעוריו של פרץ לא הייתה לתנועת חיבת־ציון השפעה כל שהיא בזאמושץ' [149]. פרץ מציין, דרך אגב, שבימים ההם: „על דיבור בלשון־הקודש עדיין לא דובר כלל" [150]. אך מעניין הדבר, ששניים מתוך שלשת השירים, שכעדותו של פרץ היו חביבים במיוחד על הנוער היהודי בזאמושץ' באותו זמן [151], הביעו געגועים עזים לציון: „ציון, ציון..." (למרדכי הלוי) ו„יונה הומיה" (למאיר הלוי לטורים).

אולם רק בהתחלת המאה הנוכחית הפכה הציונות לגורם בעל חשיבות בקרב יהודי זאמושץ'. וכדאי לציין, שחברו הקרוב של פרץ, ד"ר יצחק גליבטר (שכבר נזכר למעלה), התמסר בכל ליבו לתנועת־התחייה.

ד.

ללא ספק היתה קהילת זאמושץ' של הימים ההם במובנים הרבה יוצאת־דופן, בלתי־רגילה. ואף מנהיגה הרוחני של קהילה זו, משנת 1834 [152] ועד יום מותו, במשך שלושים ותשע שנים [153], אדם בלתי־רגיל היה.

ר' משה הלוי וואהל (1797—1873) [154] הצטיין במידות תרומיות, ידיעה עמוקה בספרות הרבנית, אופי חזק, פיקחות, טוב־לב וסובלנות. אם כי היה מתנגד,

---

146) שם, 27—28, הערה 7. — על ש. חודאק ידובר במקום אחר. והשווה גם „תמונות מעולם־התוהו" (כתבים, ג', ספר א', עמ' קפ"ה—ר"ג).

147) שאצקי, שם, 36—37.

148) שם. והשווה גם למעלה.

149) י. גולדנג וח. שלם, התנועה הציונית בזמושץ', „זמושץ'...", 253—257 (וביידיש „פנקס...", 549—559); לאחר משפט סתמי: „התנועה הציונית בזמושץ' החלה עוד בימי חיבת ציון'...", המחברים עוברים מיד למאה העשרים.

150) זכרונות, 119; עברית: עמ' קמ"ז (שונה בהתאם למקור).

151) זכרונות, 80.

152) שאצקי, שם, 47.

153) ולא, כמו שפרץ כותב: „הרי הוא יושב כבר על כסא [הרבנות] יובל [שנים]" (זכרונות, 77; עברית: עמ' צ"ה — בשינויים קלים, בהתאם למקור).

154) זכרונות, 30, 63—64, 77—80, 91—92, 126; שיפמאן, שם, 415—416; א. צעדער־בוים, שם, 56; י. רייפמאן, קול נהי נשמע מזאמושטץ, „המגיד", י"ז (תרל"ד—1873; למעשה: תרל"ג—תרל"ד — 1873), 172 (וביידיש: „פנקס...", 882—883).

לא היסס לייעץ לאביו של פרץ לשלוח את בנו למורה חסיד[155]. מצד שני, הגן על ה„כופר" רייפמאן בפני רדיפות החסידים[156]. דתיותו של ר' משה וואהל הייתה עמוקה וכנה, אך בלא שמץ של קנאות. תלמיד־חכם מובהק היה: „ור' משה וואהל זה, ידוע לכול, לא נטל ספר בידו זה כשלושים שנה. זוכר ש"ס ופוסקים בעל־פה. כל מקום שאדם פותח, הריהו ממשיך ואומר, אם דרוש, הלאה כל כמה שהוא רוצה, בעל־פה. וקרוא קורא הוא דוקא ב‚ספרונים' הקטנים", ספרי־ההשכלה, כגון „מסתרי פאריז"[157] של אז'ן סי[158], המספר הצרפתי הפופולארי, בתרגומו העברי של קלמן שולמאן (תרגום זה התחיל להתפרסם בשנת 1857)".

שמו של ר' משה וואהל מופיע ברשימות החותמים של כמעט כל ספרי־ההשכלה של מחברים בני זאמושץ'[159].

פרץ אומר, שר' משה וואהל היה תלמידו של „הליסאי", הוא ר' יעקב משה לורברבוים, הרב מליסא (מת בשנת 1832)[160]. ולעומת זה, יעקב רייפמאן טוען[161], שרבו של ר' משה וואהל היה הרב הידוע מלמברג, ר' יעקב בן משולם אורנשטיין (1775—1839), בעל „ישועות יעקב". אם צדק רייפמאן, הרי בוודאי למד ר' וואהל אצל ר' אורנשטיין לפני שזה האחרון שינה את יחסו למשכילים מסובלנות לשינאה עזה[162]. אלכסנדר צדרבוים מהלל את סיגנונו העברי של הרב מזאמושץ'[163]. ואולם ר' משה וואהל לא פירסם כלום, פרט להסכמה קצרה אחת, לספרו של ר' משה אפשטיין, דודו של פרץ, „בית משה"[164].

---

155) כנזכר למעלה.

156) זכרונות, 78.

157) שם, 80; עברית: עמ' צ"ט.

158) Eugène Sue (1804—1875).

159) שאצקי, שם, 47.

160) זכרונות, 77. עליו השווה, למשל: ד. הלחמי, חכמי ישראל, תל־אביב, תשי"ח, עמ' רנ"א; ש. מ. האנעס, תולדות הפוסקים, ניו יורק, תש"ו, 100; Encyclopaedia Judaica, 828—826, VIII — ליסא היא העיר הפולנית Leszno. פרץ מזכיר את „הרב הגאון מליסא" גם ב„פתח והולך" (כתבים, ב', ספר א', עמ' קי"ח) ואת „הסידור הליסאי", כלומר את הספר „דרך החיים" של הרב מליסא — ב„נס חנוכה" (וועדק, ב', 394).

161) רייפמאנן, שם.

162) עליו השווה, למשל: האנציקלופדיה העברית, כרך ב', 307; ד. הלחמי, שם, עמ' רס"ה—רס"ו; האנעס, שם, 286—287. על ר' יעקב אורנשטיין והמשכילים: י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ב', ירושלים, תשי"ב², 222—225, 293—294, 325—326, 337 (על הסאטירה של יצחק ארטר „מאזני משקל", שבה האשים את בעל „ישועות יעקב" בגנבה מספרי אחרים), 352, 378. — מסתבר שאמנם צדק רייפמאן, שכתב מיד לאחר מותו של ר' משה וואהל (בשנת 1873) ולא פרץ, שדבריו נכתבו ארבעים שנה אחרי זה. ואפשר מקורה של הטעות בשני זיהויים מוטעים. ראשית, כפי הנראה, פרץ זיהה את „ישועות יעקב" לרבי יעקב אורנשטיין עם ספרו של ר' יעקב אחר, ששמו דומה ביותר לשם ספרו של הרב אורנשטיין: „ישועת יעקב" (1854) לר' יעקב זאב המכונה „ליסאי" (יעקב וולף ליסנר, „מילידי ק"ק ליסא", ככתוב על שער ספרו). עליו, למשל:
A. Heppner und I. Herzberg, Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen, Koschmin-Bromberg, 1909, 675; L. Lewin, Geschichte der Juden in Lissa, Pinne, 1904, 264; Encyclopaedia Judaica, VIII, 857.
לאחר זה, נראה, שפרץ עירבב ר' יעקב „ליסאי" זה עם ה„ליסא" בה"א הידיעה, שאף שמו היה ר' יעקב — הרי הוא ר' יעקב לורברבוים.

163) יב"ל, XXXVI (1952), 56.

164) „ס' בית משה", חלק א', [זאלקווא, תר"ח—תרי"ג]. ההסכמה היא משנת

רבה של זאמושץ׳ היה, לפי עדותם של פרץ וצדרבוים[165]), נערץ על־ידי כל בני קהילתו. פרץ אף מדגיש, שכולם נשמעו לרבם תמיד[166]). בוודאי גם במקרה זה הפריז במקצת, שהרי דויד שיפמאן[167]) עומד ומעיד, ש„ועוד בהיות הרב בחיים קמו שוטנים להפר מחשבתו הטובה" בעניין מסויים.

אישיותו של ר׳ משה הלוי וואהל עשתה על פרץ הצעיר רושם עמוק, שלא ניטשטש במרוצת השנים. העמודים ב„מיינע זכרונות", שמוקדשים לרבה של זאמושץ׳ מלאים אהבה והערצה. ר׳ משה וואהל שימש דוגמה לר׳ זושיל׳ה בסיפורו של פרץ „פוחת והולך"[168]), לרבי — בסיפורו „הגבור שמעיה"[169]) ולדיין הרחמן והמיטיב בתמונה הדראמתית הקצרה „עולם־הבא"[170]).

נסינו לתאר את הסביבה שבה גדל י״ל פרץ, את האווירה הרוחנית שספג בצעירותו, את המעיינות מהן שאב השראה כל חייו.

פרץ הצעיר לא נרדף כשהצטרף לתפילות החסידים ולא נענש על קריאת ספרי־חול. הוא הראה יחס סובלני הן כלפי החסידים והן כלפי המשכילים, כולל אף את ה„אפיקורסים" שבתוכם. ומשום כך לא היה מעולם קנאי להשקפת־עולם אחת ויחידה. פרץ היה מסוגל תמיד לראות את האמת והיופי בכל מקום שמצא אותם — בחדש כבישן. ואפשר יש כאן לגלות את אחד „המפתחות" לאותן ה„סתירות" המרובות באישיותו וביצירתו של הסופר הגדול, המפליאות כל כך את הקורא.

האווירה התרבותית של זאמושץ׳ היהודית, כמו של כל אותו החלק הרוסי של פולניה שגבל בגאליציה האוסטרית, גרמה במידה מרובה לרב־לשוניותו של הסופר־המתחיל פרץ: הצעיר הזאמושצ׳אי כתב בעת ובעונה אחת בעברית, ביידיש ובפולנית[171]).

שרשי מסירותו של פרץ לעברית וליידיש כאחת נעוצים אף הם במסרתה של עיר מולדתו. הן זאמושץ׳ הייתה עירם של אייכנבוים, צדרבוים וסופרים עבריים אחרים, ויחד עם זה בה פעלו אטינגר וההולכים בעקבותיו.

תרי״א. — והשווה: י. ד. מנדלבוים, ספרי רבני וחכמי זמושץ׳, „פנקס...", 240—241; שאצקי, יב״ל, XXXVI (1952), 47, הערה 54 (כותב בטעות, שההסכמה היא משנת תר״א); „זמושץ׳...", 220. — על הסכמה אחרת של ר׳ משה וואהל, שלא נדפסה „מחמת הוצאת הדפוס כי רבה", עיין: מנדלבוים, שם, 293.

165) יב״ל, XXXVI (1952), 56.

166) זכרונות, 78—79.

167) משא זאמושטש, „המליץ", י״ד (1878), 415—416.

168) כתבים, ב׳, ספר א׳, עמ׳ קט״ז—קכ״ג. וביידיש: „וואס אמאל ווינינקער" (וועדק, ד׳ 66—75), ולא: „פיר דורות", כלומר „פיר דורות — פיר צוואות" (וועדק ג׳, 175—180; ובעברית: „ארבע דורות — ארבע מיתות", כתבים, ד׳, ספר א׳, עמ׳ קע״א—קע״ו), כמו שפרץ כותב בטעות בזכרונות, 30.

169) כתבים, ב׳, ספר א׳, עמ׳ קנ״ח—קס״ו. וביידיש: „שמעיה דער גיבור" (וועדק, ד׳,170—178). והשווה: זכרונות, 78.

170) וועדק, ו׳, 373—378. והשווה מה שפרץ כותב על ר׳ משה וואהל בזכרונות, 77.

171) פרץ לא כתב מעולם יצירות ספרותיות ברוסית, כפי שטוען A. A. Roback, I. L. Peretz, Cambridge, Mass., 1935, 39. לעומת זה הרבה ממכתביו הם בלשון זו. כמה מכתבים רוסיים של פרץ נדפסו במקורם, למשל בתוך יב״ל, XII (1937), 7 וכו׳.

יצחק מאור

ניקולאי שלגונוב על פרעות שנות ה־80 ושאלת היהודים

האוירה האנטישמית בציבור הרוסי

העתונות הבלתי־ליגאלית של המפלגה המהפכנית „נאַרודנאַיה ווליה" נקטה, כידוע, קו אנטי־יהודי בולט ביחסה אל הפרעות בדרום רוסיה, הן ה„סופות בנגב", שפרצו בראשית שנות ה־80 של המאה הקודמת לאחר רצח הצאר אלכסנדר השני. חוגים נרחבים למדי בקרב התנועה המהפכנית הרוסית ראו אז בפוגרומים אתחלתא דרבולוציה סוציאלית. מכאן גם נבעה אהדתם אל הפרעות ביהודים, שכן הם תלו בהן תקוות גדולות כבהתחלה של תנועה מהפכנית עממית רחבה, הממשמשת ובאה, אשר תמגר את שלטון הצאר והאבטוקרטיה. על פרשה זו כבר ייחדנו את הדיבור בפרוטרוט במקום אחר[1].

אולם לא רק העתונות המהפכנית שבמחתרת, אלא גם העתונות הליברלית והראדיקלית הגלויה הכזיבה ביחסה אל הפרעות את חוגי המשכילים היהודים, שהאמינו ביסודות ההומאניים והליבראליים של האינטליגנציה הרוסית וציפו, שהיא תעמוד לימינם של היהודים הנרדפים. הציבוריות הרוסית המשכילה — ולאו דוקא החלק הריאקציוני שבה, אלא אף המתקדם — ראתה בפוגרומים „התפרצות זעם העם" נגד ה„אכספלואטציה" היהודית, נגד פעולתם הכלכלית ה„מזיקה" של יהדי רוסיה. קיטרגו על היהודים לא רק אנטישמים מובהקים, אלא גם סוציאליסטים עממיים, ראדיקלים וליבראלים, אשר חיפשו את סיבות הפרעות לא במחנה הרודפים, כי אם אצל הנרדפים. בקרב הציבוריות הרוסית נוצרה אז אוירה אנטי־יהודית כללית, שהקיפה חוגים נרחבים מאד, ורק בודדים העזו לשחות נגד הזרם וסיכנו בזה את מעמדם הציבורי והחברתי; שכן כל מי שהיה מגן בגלוי על היהודים ומלמד עליהם סניגוריה היה חשוד על חוסר פטריוטיות והאשימוהו ב„בגידה" בלאומיות הרוסית וכן בתמיכה ב„מנצלי העם". עובדה מבישה היא, שאף טורגנייב הגדול וחמפורסם סרב לגנות בפומבי את הפוגרומים. כי פחד האנטישמים נפל עליו[2].

ניקולאי שלגונוב, אישיותו וקורות חייו

אכן, הופעה פומבית בזכות היהודים ולהגנתם מצד משכילים רוסים, אנשי ציבור ואנשי רוח בעלי שם, היתה אז דבר יקר וחזון בלתי נפרץ. מלבד מועטים יוצאים מן הכלל, נמנעו, כרגיל, בציבוריות הרוסית מלגעת בשאלת היהודים, ולרוב אף לא הגיבו על העלילות וההתקפות האנטישמיות של העתונות

1) ראה מאמרינו על נושא זה: ברבעון לחקר תולדות ישראל „ציון" שנה ט"ו — תש"י: ב„ניב הקבוצה" כרך א', חוברת ג'; כרך ב', חוברות א', ב'.

2) ראה מאמרנו ב„העבר" חוברת ב': „טורגנייב ויחסו לפרעות שנות השמונים".

הריאקציונית. בין המועטים האלה, שגילו באותם הימים אומץ לב אזרחי לגנות בפומבי את הפרעות ואת ההסתה האנטישמית ודרשו להעניק שוויון זכויות ליהודי רוסיה, היה הסוציאליסט העממי הרוסי והמהפכן מתקופת שנות ה־60 וה־70, הסופר־הפובליציסטן והעסקן הציבורי המפורסם בזמנו, ניקולאי שלגונוב (1824—1891). מן הראוי, איפוא, להעלות את דמותו ולהביא מקצת מדבריו, שכתב בשאלת היהודים בעת הפרעות ואחריהן בימי הריאקציה הפוליטית והציבורית בתקופת מלכותו של הצאר הצורר אלכסנדר השלישי[3]).

בתולדות תנועת הפועלים הרוסית מתקופת התהוותה, בסוף המאה ה־19, תופס נ. שלגונוב מקום בולט ומכובד, כאחד הראשונים, שהיתוו את דרך מלחמתו של הפרולטריון המודרני ברוסיה. מוצאו מדלת העם. בנו של פקיד עני, שאף נ. ש. משחר ילדותו להשכלה. תודות לכשרונותיו המזהירים ולהתמדתו הרבה הגיע שלגונוב למדרגה רוחנית גבוהה כסופר־פובליציסטן ורכש לו השפעה גדולה על חוגי האינטליגנציה והנוער המתלמד בני דורו. הוא היה מפעילי התנועה המהפכנית בשנות ה־60 וה־70, עוד לפני ייסודה של מפלגת „נאַרודנאַיה ווליה", שאליה לא הצטרף. הוא קיבל מן הראשונים שבסופרים הסוציאליסטיים העממיים הרוסיים, כגון: אלכסנדר הרצן, ניקולאי צ'רנישבסקי, פיוטר לאברוב, ניקולאי דוברוליובוב. בקשרים הדוקים וקרובים במיוחד עמד עם צ'רנישבסקי ועם המשורר־המהפכן מיכאיל מיכאילוב, זה שתירגם לרוסית את היינה, את לונגפלו ועוד. שלגונוב גילה בפומבי יחס ביקורתי חריף אל המציאות הרוסית ואל המשטר האבטוקרטי ועורר בזה נגדו את חמתו של השלטון הצארי. יחד עם המשורר מ. מיכאילוב חיבר קול־קורא אופוזיציוני־מהפכני „אל הדור הצעיר". ואלכסנדר הרצן הדפיס אותו. מיכאילוב נידון על כך לעבודת פרך, ושלגונוב נאסר והוגלה לפלכים הצפוניים. הוא גם כתב קול־קורא „אל החיילים", שהופץ ברחבי רוסיה באורח בלתי־ליגאלי. לפני האסרו נסע נ. ש. פעמיים לחוץ לארץ. ושם הכיר אחדים מפעילי התנועה המהפכנית באירופה וקשר אתם קשרים. בעת נסיעותיו אלה גם הכיר פנים אל פנים את אלכסנדר הרצן, שישב מחוץ לגבולות רוסיה כגולה ומהגר פוליטי.

בשנת 1861 הדפיס שלגונוב בירחון הליבראלי „סוברֶמֶנניק" („בן הדור") בהרצאה עצמית את תירגום ספרו של אנגלס — „הפרולטריון באנגליה ובצרפת". בזאת העלה שלגונוב לראשונה ברוסיה את שאלת הפועלים במובנה המודרני. בשנת 1862 נאסר שלגונוב ונכלא במצודת פטרופאבלובסק. כעבור שנתיים שוחרר ממאסרו, אבל הוגלה לצפון, לפלך וולוגדה. במשך זמן גירושו הוסיף

---

3) על ניקולאי שלגונוב ראה:

В. Водовозов, Шелгунов Н. В. Еврейская Энциклопедия 15, 953; Большая Советская Энциклопедия Том 62-ой, Москва 1933; 223—225. Ч. Ветринский (Вас. Е. Чешихин), Очерк истории журналистики за вторую половину 19-го века, Д. Н. Овсянико-Куликовский, История русской литературы 19-го века, Том 5, Москва 1911 г., стр. 435. М. С. Александров (Ольминский), „Группа Народовольцев", Былое № 11, Ноябрь 1906, стр. 3, 10—12; Вас. Голубев, Страничка из истории рабочего движения (Памяти Н. В. Шелгунова), Былое № 12, декабрь 1906, стр. 105—121; Красный Архив № 3, стр. 229—239; Мартов, Записки Социал-Демократа, Москва 1924, стр. 56—64; А. Е. Кауфман, Друзья и враги евреев, С. Петербург 1908, стр. 44—45. П. Берлин, Н. В. Шелгунов — об еврейском вопросе, Еврейская Неделя 1916 № 16—17.

שלגונוב לכתוב ופירסם את כתביו בירחונים ליבראליים שונים. ב־1877 חזר לפטרבורג ונכנס למערכת הירחון הראדיקלי „דיאלו", שבראשו עמד שנים מספר. שם גם כתב תכופות בשאלת היהודים, לרוב במדור „סקירה פנימית". בשנת 1883, כבר בימי אלכסנדר השלישי, נאסר שוב ונכלא שנית במצודת פטרופאבלובסק, ואחר כך הוגלה כמקודם לצפון. ב־1885 חזר לפטרבורג, ומאז ועד מותו (1891) עבד כסופר קבוע בירחון הליבראלי „רוסקאיה מיסל", ושם היה מדפיס את „הסקירות על החיים הרוסיים", שהשפעה רבה נועדה להן על בני דורו המשכילים ועל הנוער האקדמאי.

תפיסתו הסוציאליסטית של ניקולאי שלגונוב

כעסקן פעיל בתנועה המהפכנית של שנות ה־60 וה־70 מהמאה ה־19, ראה שלגונוב באיכרות העובדת את הנושא העיקרי של השאיפה הסוציאליסטית ושל הגשמת הרעיון הסוציאליסטי. אמנם, הוא נתן דעתו גם על עיניו וצרכיו של מעמד הפועלים, של הפרולטריון השכיר ברוסיה, שהחל צומח אז ועולה כגורם ציבורי־פוליטי, עם התגברות התפתחותה של התעשיה החדישה במדינה. שלגונוב היה, כאמור, הראשון שהעלה את שאלת הפועלים ברוסיה במובנה האירופי של הבעיה; אף על פי כן לא היה מחסידי התפיסה המאטריאליסטית, ואל הסוציאליזם ניגש מנקודת ההשקפה של האידיאליזם ההיסטורי. עם זאת לא זילזל כל עיקר בכמה מן היסודות של תורת הכלכלה המארכסיסטית. אולם את הסוציאליזם לא תפס כחזיון הנובע וצומח מתוך המשטר הקפיטאליסטי בהתפתחותו, כפי תורת מארכס ואנגלס, אלא כתכונה אנושית, כסגולה נפשית של האדם, הגלומה בו מטבע ברייתו ההומאני. ניתן לומר, איפוא, כי שלגונוב היה מאבות הסוציאליזם ההומאניסטי, שבו דגלה אחרי כן מפלגת הסוציאליסטים־הרבולוציונרים הרוסים, שנוסדה בשנת 1900—1901, על ידי ויקטור צ'רנוב, גריגורי גרשוני, ד"ר חיים זיטלובסקי ועוד.

הריאקציה הפוליטית, שהשתלטה ברוסיה עם עלייתו של אלכסנדר השלישי על כס המלוכה, עוררה גם ריאקציה ציבורית. התנועה המהפכנית נכשלה וקרנה ירדה בקרב המוני העם והאינטליגנציה. מפלגת „נארודנאיה ווליה", כאירגון פוליטי־מהפכני, התפוררה כליל כבר במחצית הראשונה של שנות ה־80. אמנם, חוגים קטנים ומצומצמים של „נארודובולצים" המשיכו לפעול במחתרת, אך רישומם כמעט שלא היה ניכר עוד בקרב הציבוריות הרוסית. אחד מראשי „נארודנאיה ווליה" ובעל־ההלכה של התנועה, הסופר־הפובליציסטן המפורסם ליב טיכומירוב, עוד הוסיף חרפה על צרה, שכן בגד בתנועה ובאידיאלים שלה, ובזה הירבה דיכאון בחוגי המהפכנים. טיכומירוב היגר בשנת 1882 לחוץ לארץ ומשם המשיך להדריך את פעולתם של חוגי המפלגה. הוא ישב בלונדון ויחד עם פיוטר לאברוב ערך ב־1883 את בטאונה של המפלגה „וויאסטניק נארודנוי וולי", שיצא לאור שם. ג. פלחאנוב, שאף הוא ישב אז כמהגר פוליטי בלונדון, העיד כעבור שנים, כי מנהיג זה וראש המדברים של מפלגת „נארודנאיה ווליה" הביע במפורש דעות אנטישמיות בדברו על הפוגרומים, שהתחוללו אז בדרום־רוסיה [4]). מכה קשה הונחתה על שרידי המהפכנים־ה„נארודניקים", מאחר שבשנת 1888 נעשה

4) ראה —
Г. Плеханов, Почему и как мы разошлись с редакцией „Вестника Народной Воли". „Искра" № 54, 1. декабря 1903.

ל. טיכומירוב „בעל תשובה", הסתלק מהשקפותיו המהפכניות ועבר לשורותיהם של חסידי המשטר האבטוקרטי. את בגידתו ונטישת מחנהו הקודם ביסס ונימק טיכומירוב בקונטרס: „מדוע חדלתי להיות מהפכן". לאחר ה„וידוי" הזה ופניית־הכנעה ישירה אל הצאר אלכסנדר השלישי, הורשה מנהיג מהפכנים זה לשוב לרוסיה. שם נכנס לעבוד בכתבי־עת הריאקציוניים ביותר, נעשה סופר קבוע של „מוסקובסקיה ויאדומוסטי", ומשנת 1906 היה לעורך העתון הריאקציוני הזה [5].

ניקולאי שלגונוב לא השתייך, כאמור, למפלגת „נאַרודנאַיה ווליה", והוא גם לא נפגע מבחינה נפשית ורוחנית מירידתה הציבורית והמוסרית. יתר על כן, בימי הריאקציה הציבורית עמד בשער בפעולתו הפובליציסטית ונלחם בתוקף ובאומץ רוח נגד חיסול הירושה הרוחנית־הרעיונית של שנות השישים. במיוחד גילה התנגדות חריפה ונמרצת לנטיה, שהיתה רווחת אז בציבור הרוסי ובקרב האינטליגנציה, להתפייס עם המשטר ולהשלים עם המציאות ולמצוא פורקן רוחני ונפשי בפעולה למען „העניינים הקטנים". הוא גם נלחם ללא ליאות וללא רתיעה בהשפעת תורתו של ל. נ. טולסטוי על אי־התנגדות לרע.

„החפנגה השלגונובית"

בחדשי פברואר—מרס 1891 חלה שלגונוב במחלה אנושה. הוא היה מרותק לערש־דוי וממחלתו זו כבר לא קם. דבר מחלתו נודע עד מהרה ברבים, וכאן רק נתגלה, מה רבה היתה ההערצה, שרחשו לו בחוגים שונים של הציבור המשכיל והמתקדם. באו אצלו לבקר משלחות מהסטודנטים, מהסופרים ובכלל מחוגי האינטליגנציה. בפטרבורג החלו אז מתארגנים בפעולת מחתרת הקבוצות הראשונות הבלתי־ליגאליות של פועלים. על ידי מכירים ובאי־ביתם של משפחת שלגונוב ביקשו הפועלים להיוודע, אם הסופר החולה יסכים לקבל גם משלחת משלהם. שלגונוב החולה האנוש היה מופתע מאד ונרגש מהפניה הזאת והביע תמיהתו על כך, שגם הפועלים יודעים עליו. ואמנם הכירו הפועלים את הסופר־המהפכן מראשוני הסוציאליסטים הרוסים, לפי כמה מאמריו, ובמיוחד לפי כתביו על הנושא „הפרולטריון באנגליה ובצרפת". שלגונוב הביע הסכמתו לביקור משלחת הפועלים וקיבלם ברצון. הם באו אצלו והגישו לו „אדרס", כלומר, מכתב תודה, ברכה ותהילה, מאת פועלי פטרבורג, ושם נאמר בין השאר:

„מורנו היקר, ניקולאי ואסילייביץ'!

הקורא את חיבוריך לומד לאהוב ולהעריך אנשים כמוך. אתה הוא הראשון, אשר הכיר במצבו העלוב של מעמד הפועלים ברוסיה. אתה תמיד השתדלת ומשתדל עד היום הזה להסביר לנו את הסיבות, הדוחפות אותנו אחורנית ומחזיקות אותנו במצב של דיכוי, שבו אנו כבולים, כמו בכבלי ברזל, על ידי השליטים שלנו והקאפיטליסטים. — — —

„אנו למדנו להבין את חיבוריך ולמדנו לדעת, כיצד חברינו הפועלים באירופה המערבית השיגו זכויותיהם בהלחמם בעדן ובהתאגדם יחד. נוכחנו לדעת, כי לנו, לפועלים הרוסים, כמו לפועלי אירופה המערבית, אין לצפות לעזרה כלשהיא מבחוץ; אלא שעלינו לעזור לעצמנו, כדי להיטיב מצבנו ולהשיג חירותנו.

„אלה מן הפועלים, אשר הבינו זאת, יילחמו ללא ליאות לתנאים יותר

5) ראה — Из Архива П. Б. Аксельрода, Берлин 1924, стр. 35.

טובים. אתה מילאת תפקידך, — הראית לנו, כיצד לנהל מלחמה. „יתכן, שלא אתה ולא אנחנו לא נזכה לחיות ולראות את העתיד, שאליו הננו נושאים נפשנו; אפשר ולא אחד מאתנו יפול קרבן במלחמה. אבל זה לא יעצור בעדנו מלעשות מאמצים להשגת מטרתנו" [6]).

כשמת שלגונוב, באו רבים לחלוק לו את הכבוד האחרון. הלויתו הפכה להפגנה רבתי של האינטליגנציה, הנוער האקדמאי והפועלים נגד הממשלה הצארית והמשטר האבטוקראטי. זאת היתה גם ההופעה הציבורית־הפוליטית הראשונה של פועלי רוסיה בראשית שנות ה־90. כך נחשבת בתולדות תנועת הפועלים הרוסית השתתפותם של פועלי פטרבורג בהלויתו של ניקולאי שלגונוב, הידועה בשם „ההפגנה השלגונובית" [7]).

על קברו של שלגונוב הונח זר עטור סרטים אדומים, ועליהם כתובת: „למורה הדרך אל חירות ואחוה — מאת פועלי פטרבורג" [8]).

ההלויה היתה ביום שני בשבוע, כלומר, ביום עבודה רגיל; ואף על פי כן הופיעו בה גם פועלים, אף כי במספר לא רב ביותר.

הופעת הפועלים בהלויתו של שלגונוב גרמה להתעוררות גדולה בקרב האינטליגנציה המתקדמת ושימשה לה עידוד רב באוירה של הריאקציה הכללית. לעומת זאת עורר הדבר מבוכה רבה ורוגז בקרב אנשי המשטרה, שהופיעו במספר בלתי רגיל בשביל תהלוכת־אֵבל. מספר גדול זה של שוטרים נשלח, כדי לדכא כל נסיון של הבעת אהדה יתרה לזכרו של המנוח, שנחשב ל„איש מסוכן" מבחינה פוליטית בעיני שלטונות האבטוקראטיה.

כשהקהל אמר לשאת את הארון על כפיים, הסירה המשטרה בגסות את ידי הנושאים מן הארון, והוא כמעט נפל על הארץ. זמן קצר לפני ההלויה יצאה פקודת איסור מוחלט מטעם השלטונות, לבל יהינו לשאת זרים בהלויתו של שלגונוב. אף על פי כן הופיעו כחמישים זרים, שהונחו על עגלת המתים. המשטרה אמרה להחרים את הזרים בהתאם לאיסור, אך הקהל הקדים ובמהירות מפתיעה הסיר את הזרים מן העגלה והם חולקו בן־רגע בין המלווים. פעולה מרדנית זו הוסיפה שמן למדורה ועוררה חמתם של „שומרי החוק". והקהל אף הוא התרגש עוד יותר, והיחסים בינו ובין המשטרה התחדדו והלכו בהמשך התהלוכה. אז התערב בענין הסופר המפורסם, הסוציאליסט העממי ניקולאי קונסטאנטינוביץ' מיכאילובסקי, שהיה בין המלווים. הוא ביקש למנוע אסון, שפיכת דמים ומאסרים והחל מדבר על לבם של בני הנוער, שייכנעו לדרישת השלטונות. גם בנו של שלגונוב הביע בקול רם את התנגדותו להפיכת הלוית־אביו להפגנה. אף על פי כן עמד הקהל על דעתו, והזרים הורמו מעל לראשיהם של המלווים והתמתחו בשורה ארוכה של תהלוכת האֵבל ההפגנתית. פתאום נשמעה קריאה: „הפועלים, קדימה!" — וזר קודר של עלי־אלונים פתח בתהלוכה... [9]).

אנשי הבולשת הפעילו מצלמותיהם וצילמו חלק מן המרדנים. התצלומים שימשו אחר כך הוכחה נגד מספר משתתפים ב„הפגנה השלגונובית". מן הפועלים

---

6) Былое № 12, декабрь 1906, стр. 120—121; Красный Архив № 6, стр. 261.

7) Красный Архив № 6, стр. 260.

8) Былое № 11, ноябрь 1906, стр. 11; № 12, декабрь 1906, стр. 107.

9) Былое 1906 № 11, стр. 11—12.

נאסרו שני האחים מיפודייב והפועל הוותיק, קרוטוב. נוסף על כך נאסרו עוד כשלוש עשרות סטודנטים. כולם גורשו מפטרבורג[10]).

שלגונוב על סיבותיהן של פרעות שנות ה־80

ניקולאי שלגונוב היה, כאמור, בין המעטים שבקרב האינטליגנציה הרוסית המתקדמת והרדיקאלית בשנות ה־80, שכתבו בפומבי בגנות ההסתה האנטישמית ובזכות היהודים. בכתביו, שנתפרסמו בירחון הראדיקאלי „דיאלוג" ואחר כך בירחון הליבראלי „רוסקאיה מיסל", נגע הסופר תכופות בשאלת היהודים. הוא הגיב בחריפות על הפוגרומים ויצא חוצץ נגד רדיפת היהודים וההסתה האנטישמית של העתונות הריאקציונית. הוא המשיך לכתוב בענין זה גם בשנים שלאחר הפרעות ותבע בתוקף מתן שוויון זכויות ליהודים ללא תנאי. מבחר מאמריו של שלגונוב בשאלה זו הוצאו אחר כך במקובץ בקונטרס מיוחד בשם: „אוסף מאמרים בשאלת היהודים". הדברים שנביא להלן משני הירחונים הנ"ל לקוחים מתוך קונטרס זה[11]).

כבר ציינו במקום אחר, כי הדעה הכללית המקובלת באותם הימים היתה שהפוגרומים פרצו באופן ספונטאני, ויהיו גורמיהם וסיבותיהם כאשר יהיו[12]). הדעה שהפרעות אורגנו מראש הובעה בפומבי רק בראשית המאה הנוכחית. בעתון הסוציאלדמוקרטי „איסקרה" מס' 39 מ־1 במאי 1903 במאמר „הזמנים משתנים" האשים ג. פלחאנוב בגלוי את שלטונות הצאר בעריכת הפוגרומים בשנות ה־80 (המאמר נכתב בקשר לפרעות קישיניוב, ודרך אגב הזכיר המחבר נשכחות). אחר כך פירסמה גם העתונות היהודית־הרוסית זכרונות ועדויות של בני־הדור באותו הענין, שמטעמים מובנים לא הופיעו בדפוס בימי מלכותו של אלכסנדר השלישי. כאן הוכח בעליל, שהפרעות לא היו תנועה עממית ספינטאנית. כפי שחשבו קודם לכן, אלא שהן הוכנו, תוכננו, אורגנו מראש ובוצעו בהתאם לתכנית של איזו יד מכוונת נעלמה. אולם באותם הימים אף אדם כמו שלגונוב, שדחה בכל תוקף את הגירסה הרשמית, שהיתה מקובלת גם בציבור, כי סיבת הפוגרומים היא ה„אכספלואטציה" היהודית המפורסמת, — אף הוא לא העלה אז על דעתו, כי מישהו, ודוקא שלא מן ההמון החשוך והפרוע, היה מעונין בפרעות ואירגן אותן.

ב„סקירה הפנימית" שלו בירחון „דיאלוג" מחודש יוני 1881 הוא מתווכח עם התובע הכללי הקיובי הפרוקורור סטריאלניקוב, אשר טען כי היהודים עם ניצולם את העם הרוסי העמל גרמו בעצמם לפוגרומים[13]). שלגונוב מביא פרטים מהלך המשפט בבית־הדין הצבאי המחוזי בקיוב, מקום שם התברר הענין של הפוגרום, אשר התחולל בימים 26—27 באפריל (תאריך זה ושאר התאריכים המובאים כאן הם לפי הלוח הישן, היוליאני). על ספסל הנאשמים ישבו 24 אנשים, שנתבעו לדין על השתתפותם במהומות אנטי־יהודיות. מהם היו רק שלושה מקרב תושבי המקום: אחד „בעל־קורא" בספר תהילים בכנסיה הפראבוסלאבית, אחד טלגראפיסטן ואחד גנן. ואילו כל השאר היו פועלים, שהגיעו לקיוב מהפלכים

10) שם, ע' 12.
11) ראה — Н. В. Шелгунов, Сборник статей по еврейскому вопросу, С. Петербург 1907.
12) ראה מאמרנו ב„גיב הקבוצה" כרך א', חוברת ג'; 70 שנה ל„סופות בנגב".
13) „Дело", 1881, 6. Внутреннее Обозрение.

הצפוניים. אבל התובע הכללי, מעיר שלגונוב, התעלם לחלוטין מעובדה זו וטען, כי סיבת הפוגרום היא ה„אכספלואטציה" של העם על ידי היהודים וכן התנועה הסוציאלית־המהפכנית. בפרטים אלה על הרכב קבוצת הנאשמים בעריכת הפוגרום בקיוב ביקש שלגונוב לסתור את טענתו של הפרוקורור סטריאָלניקוב, כי הפורעים התנקמו ביהודים על פעולת הניצול שלהם. הלא הפועלים שהגיעו לקיוב מן הפלכים הצפוניים כלל לא יכלו להיות מנוצלים על ידי יהודי קיוב. ומאורעות קיוב לא היו יוצאי דופן במובן זה, מוסיף שלגונוב, שכן היה זה חזיון כללי, בכל המקומות, ששם התחוללו הפוגרומים. כמעט בכל מקום הלכו לרוב בראש הפורעים „קאצאפים", כלומר, פועלים־„וליקורוסים", שהגיעו לדרום ממקומות אחרים. ואילו תושבי המקום, האוקראינים, הלכו בעקבות „חיל־חלוץ" זה ועשו את מלאכתם באופן יסודי.

אבל שלגונוב עצמו, בהביאו את העובדות החותכות האלה, אינו מסיק מהן את המסקנה המתבקשת מעצמה, שפועלים אלה בודאי נשלחו על ידי מישהו לעשות את הפרעות בדרום רוסיה. כאמור, דוחה שלגונוב את הדעה על ה„ניצול" היהודי כסיבת הפרעות. אך עם זאת ראה בפוגרומים לא פעולה מאורגנת ומתוכננת מראש, כי אם תנועה עממית ספונטאנית; אלא שהעם העובד — האיכרים והפועלים, הסובלים מניצול, זיהו בטעות את הניצול עם היהודים. שלגונוב עדיין אינו מדבר כלל על המסיתים, הגלויים והנסתרים, שעוררו את הפרעות.

בין השאר מביא שלגונוב במאמרו את הודעתו המפורסמת של הפרוקורור סטריאָלניקוב שאמר: „אם בפני היהודים סגור הגבול המזרחי לפנים רוסיה, הרי פתוח בפניהם הגבול המערבי. מדוע, איפוא, לא ישתמשו באפשרות זו?" כוונת הדברים, שאם אין ליהודים זכות ישיבה בפנים רוסיה, הם יכולים להגר לארצות המערב. אגב, כעבור תשעה חדשים, ביאנואר 1882, השמיע אותם הדברים, כמעט מלה במלה, גם מיניסטר הפנים איגנאטייב, שאמר לראש המשלחת היהודית שהתיצבה לפניו, הדוקטור יצחק אוֹרשאַנסקי (אחיו של הפובליציסטן הידוע), כי „הגבול המערבי פתוח בפני היהודים", כלומר, שניתנה להם הזכות המלאה להגר מרוסיה[14]). הכרזתו זו של המיניסטר האנטישמי עוררה בשעתו התמרמרות רבה בקרב הציבוריות היהודית, שכן לפי המצב והתנאים של אז היתה בזה התעללות בעם הנרדף ולעג לרש.

לא מחוסרת ענין בשבילנו היא גם הודעתו האחרת של הפרוקורור סטריאָלניקוב, — שגם אותה מביא שלגונוב במאמרו — כי „הסוציאליסטים לא ידעו על המהומות, העומדות להתרחש בדרום. אלא רק אחרי הפוגרום החלו הכתבים של העתונים בערי הבירה מוסרים, לשם ריצוי הסוציאליסטים, ידיעות כוזבות ומסיתים את הציבור".

מתוך דבריו אלה, הסתומים במקצת, של התובע הכללי אפשר להבין, שהוא היה סבור, כי הפוגרומים הוכנו, אמנם, מראש, אבל לא על ידי הסוציאַ־ליסטים. אלא מאחר שהפרעות כבר פרצו, ביקשו המהפכנים לנצלן ולהשתמש בהן לצרכי תעמולתם ולמטרותיהם. ואמנם, כפי שכבר נסינו להראות במאמרנו ב„ניב הקבוצה", שהזכרנו לעיל (ראה הערה 1), היו דבריו אלה של פרקליט המדינה לא רחוקים מן האמת כל עיקר.

---

14) С. М. Дубнов, Новейшая история еврейского народа, Берлин 1923, Том 3, стр. 126.

ארבעת „חטאי" היהודים

כדי להצדיק את התפרצות „זעם העם" (קרי פרעות) נגד היהודים, מנו בהם העתונים הרוסיים — ולאו דוקא הריאקציוניים, אלא גם המתקדמים — ארבעה „חטאים" עיקריים: השתמטות מעבודת הצבא, עקיפת החוק, ניצול האכולוסיה הנוצרית העובדת, התבדלות לאומית. שלגונוב מברר אחת אחת את כל ההאשמות האלה ומבקש לסתור אותן.

הנוער היהודי, הוא אומר, אינו בורח כלל מן השרות בצבא, אלא שמספר ניכר של צעירים יהודים נאלצים לעזוב את גבולות רוסיה ולהגר למערב אירופה ואל מעבר לים, באשר מולדתם, שעל אף הכול הם מסורים לה, היתה להם לאֵם חורגת. היהודים נושאים בכל החובות כלפי המדינה, כמו כל שאר האוכלוסיה ברוסיה, ואילו זכויות נשללות מהם. לכן אי־אפשר בנסיבות אלה לדרוש ולתבוע מהם, שיהיו פאטריוטים נלהבים, כמו, למשל, האדון קאטקוב (פובליציסטן מפורסם מחוגי הלאומנים, הריאקציונרים והאנטישמים — המעתיק). ועוד שאלה גדולה היא, מוסיף נ. ש„ מה פנים היו לפאטריוטיות של מר קאטקוב וכל אלה, המתנפלים כל כך בשצף־קצף על היהודים, אילו הם עצמם היו נתונים במצבם של היהודים.

מאשימים את היהודים, שהם עוקפים את החוק. אך כלום יש להם ברירה? — שואל שלגונוב. הלא החוק הוא לרוב נגדם ומצר תמיד את צעדיהם. היהודים עוקפים את החוק, השולל מהם זכות ישיבה או שאר זכויות. ומכיוון שכך, האם אפשר להתרעם עליהם על „חטא" שכזה? ומדי דברו בענין עקיפת החוק על ידי היהודים, מזכיר שלגונוב את העובדה המחרידה והמזעזעת של מקרים רבים, בהם הוציאו בנות ישראל כשרות „כרטיסים צהובים" (תעודות זונה — המעתיק), באשר „הכרטיס הצהוב" היה מקנה ליהודיה זכות ישיבה בפטרבורג, ואף במוסקבה הבירה הקדושה. והצעירה היהודיה באה לשם ללמוד בקורסים, כדי לרכוש השכלה ודעת. ואם היה מתגלה, שהיא „מרמה" את הממשלה ואינה עוסקת ב„מקצוע", היו מיד מגרשים אותה... „וכעת נשאלת השאלה, באיזו מידה עשוי החוק להיות בעל סמכות בעיני אנשים, הנאלצים לעקוף אותו בצורה כזאת, והאם עשוי להתפתח בלבם רגש של חוקיות, כאשר הם מתרגלים לשחק בחוק, כמו ב„חתול ועכבר?"

ועוד אומרים, שהיהודי הוא „אכספלואטאטור", הוא מנצל את האוכלוסיה הנוצרית ומוצץ כעכביש את דמם ואת לשד עצמותיהם של האנשים העמלים. אבל דברים אלה נכונים רק לגבי יחידים שבקרב היהודים. הלא מנצלים כאלה ישנם אצל כל העמים. ואילו היהודים בהמוניהם הם הרבה יותר עניים, מאשר האוקראינים וה„ליקורוסים". ומי הם הקרבנות של הפוגרומים? דוקא היהודים מדלת העם, בעוד אשר המנצלים האמיתיים, הבורגנים היהודים והקפיטאליסטים, חיים בטוב, ויד הפורעים קצרה מלפגוע בהם. וגם חוקי ההגבלה לוחצים רק על היהודים הרעבים והעניים, ואילו העשירים, כגון, התעשיינים הגדולים, סוחרי ה„גילדיה" הראשונה וכו' נהנים מכל הזכויות. ואחרי כל אלה „יש עוד להתפלא, שהיהודים לא נעשו הרבה יותר גרועים מאשר הנם".

ועל „חטא" שחטאו היהודים בהתבדלות לאומית אומר שלגונוב: הרגש הלאומי המפותח בהם הוא אשר הצילם מכליה ואבדון. מסירותם לדת אבותם, הקשר למסורת ולמנהגים, שנקבעו עוד בזמנים הפאטריארכליים, שמרו על קיומם. ואם לשים לב אל תנאי חייהם של היהודים ב„תחום המושב", אל הצפיפות האיומה ללא נשוא, אל העוני והדלות, — ממשיך המחבר — יש עוד להתפלא,

שהיהודים לא אכלו עד כה איש את רעהו. על כן לא לגנותם צריך על „התבדלותם" הלאומית, אלא לשבחם ולפארם על הסולידאריות שלהם ועל העזרה ההדדית, שהצילום מניוון מוחלט.

פתרון שאלת היהודים — התבוללות

בתבעו לבטל את תחום המושב ולהעניק ליהודים שוויון זכויות, מרגיע שלגונוב את ה„פאטריוטים" מבני עמו ואומר, שאין כל סכנה נשקפת מזה לרוסים ולתרבות הרוסית. ובהמשך דבריו הוא מביע השקפה, שבה החזיקו ברוסיה באותם הימים טובי הציבוריות הליבראלית, הראדיקאלית והסוציאליסטית, כלומר, שהדרך היחידה לפתרון שאלת היהודים היא ההתבוללות. על פי רוב התעלמו גם ידידי היהודים מקרב האינטליגנציה הרוסית מהבעיה הלאומית של היהדות, ורק מועטים, בודדים ויחידי סגולה הכירו בה והשכילו לרדת לסוף משמעותה[15]).

בדעה זו החזיקו גם אחר כך הסוציאל־דמוקרטים הרוסים (הבולשביקים והמנשביקים כאחד), ובראשם לנין, פלחאנוב, מארטוב ועוד. הם טענו, שהיהודים אינם כלל אומה, אלא חטיבה דתית, ודרכם ועתידם — התבוללות והתמזגות עם אוכלוסיית הרוב שבמדינה. מתן שוויון זכויות ליהודים יסייע ויחיש את התהליך ההיסטורי הטבעי הזה. במיוחד קיצוני בדעה זו היה לנין, והפוליטיקה היהודית של הבולשביקים ושל ממשלת הסוביאטים בימנו אינה אלא הגשמת רעיונותיו של לנין בשאלת היהודים. מן הראוי לציין כאן, שאחרת לגמרי היתה הגישה לשאלה זו מצד מנהיגי הסוציאליסטים הריבולוציונרים הרוסים. זו היתה המפלגה הרוסית הסוציאליסטית היחידה, אשר הכירה ביהודים כבאומה ודרשה לא רק זכויות פוליטיות ואזרחיות ליהודים, אלא גם זכויות לאומיות.

הטענה נגד ה„התבדלות" הלאומית היתה בסוף המאה ה־19 ברוסיה אחד הנימוקים המקובלים ביותר בפי המתנגדים למתן שוויון זכויות ליהודים. הם טענו, כי טמיעתם של היהודים והתמזגותם עם העם השליט אינה אפשרית, בגלל אופיים ומהותם. ואילו הסניגורים המועטים ביקשו, ככל האפשר, להוכיח, כי התבוללות היהודים אפשרית. קו הגנה זה נקט גם שלגונוב, שהיה, ללא ספק, ידיד אמיתי ליהודים, לפי הבנתו. כדי לנמק ולבסס את דרישתו בדבר השוואת היהודים בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה, הסתמך על מאמרו של ספאסוביץ (ליבראל רוסי ממוצא פולני, שעבר לדת הפראבוסלאבית), שנדפס בירחון הליבראלי „ויאסטניק ייברופי". בקרב יהודי פולין, הוא אומר, ניכרת מגמה בולטת להתפך ל„פולנים בני דת משה". יש ילדי יהודים, המבקרים בבתי־ספר פולניים. אמנם, ההמון היהודי תמיד היה שקוע ב„תלמודיזם" הקדר והאפל. אבל כל מי שהיה מפותח יותר ומתקדם יותר מבין יהודי פולין, התבולל ודבק בתרבות הפולנית. וכשהתלקחה התנועה הלאומית הפולנית בשנת 1861, שהביאה אתה את המרד, שיקעו עצמם היהודים הצעירים בתנועה זו ללא חשבונות כל־שהם ומשכו אתם גם את הזקנים, ובענין מסירות נפש והקרבה עצמית וברגשי פאטריוטיות התחרו אף עם הפולנים עצמם...

אכן, את החזיון הגלותי הבלתי־נורמאלי והחולני הזה מרים שלגונוב על נס ומעלים עין לחלוטין מהתוצאות הממשיות בשביל היהודים, שבאו להם

15) השווה מאמרי בספר השנה „שיבת ציון" ב־ג תשי"א—תשי"ב: „חזונו הציוני־המדיני של דניאל מורדובצב".

מן ה„פאטריוטיזם" הפולני של הנוער היהודי. הן אפשר להניח, שלא נעלם ממנו ה„תגמול", שנפל אחר כך בחלקם של בני ישראל מידי „חבריהם" הפאטריוטים הפולנים (בדומה ל„גמול", שנחלו הפארטיזנים היהודים ביערות פולין בימי מלחמת העולם השניה).

הדוגמה הזאת של פולין ועוד יותר — של גרמניה, אנגליה וצרפת, אומר שלגונוב, מראה בעליל, שהתבוללות היהודים אפשרית, ובזאת פתרון שאלת היהודים. וכך מסיים המאמר, שנדפס ביוני 1881, כלומר, בעיצומה של התנועה האנטי־יהודית בדרום־רוסיה:

„לשאלת היהודים אינו קיים פתרון אחר מזה, הקיים לכל השאלות בכלל. — — — שאלות פרטיות אין בעולם; ישנן רק שאלות כלל־אנושיות, שיש לפתרן בשביל כל בני אדם באופן אחד. חופש המצפון, חופש המחשבה, התפתחות חפשית של כוחות הייצור ובכלל התפתחות חפשית של האישיות — זהו הפתרון היחיד לשאלת היהודים ולשאלות הרוסים".

האופטימיות של ניקולאי שלגונוב

ציינו לעיל, כי תחילה לא ראה שלגונוב בפרעות אלא „תנועה עממית", שפרצה בגלל תנאי החיים הירודים של המוני העם הרוסי. העם העמל תלה את הקולר בצווארי היהודים, שכן חשב בטעות, כי הם הם האשמים במצבו הקשה ובאסונו. אולם עד מהרה נוכח שלגונוב לדעת, שהתנועה לא היתה ספונטאנית כל עיקר, אלא שהיו לה גם גורמים חיצוניים. במאמרו, שפירסם כעבור שנה על אותו הנושא, הוא כבר רואה בפוגרומים „פרי השיסוי וההסתה הפרועה של הפובליציסטים בעתונות הריאקציונית שלנו"[16]. אך עדיין הוא אופטימי ואומר, כי „אין להטיל ספק בכך, שהאמת סוף־סוף תנצח, אך השאלה היא רק בזה, מהו המחיר שנשלם בעדה?"

הוא אינו רואה כל תועלת בפנייה אל מצפונם של הריאקציונרים, חסרי רגש אנושי. אין כל טעם לדבר עם אנשים כאלה על עקרונות מוסריים, שכן בשבילם איננו קיים שום מוסר. אותם אי־אפשר לשכנע לא בטעמים הגיוניים וגם לא בפנייה אל ההומאניות. שלגונוב חוזר כאן ואומר, כי שאלת היהודים כלל אינה שאלה יהודית, אלא שאלה של חירות פוליטית ושל יחסים כלכליים.

בניגוד לעתונות הבלתי־ליגאלית של „נארודנאיה וולייה", שהוסיפה באותו הזמן לקטרג על היהודים, להסית את ההמונים נגדם ולהעלות על נס את הפוגרום כמעשה מהפכני, אומר שלגונוב: „כעת כבר הוברר בעליל, שאת העם קוממו נגד היהודים הבורגנים והריאקציונרים הפוליטיים". הם רודפים את היהודים בגלל כשרונותיהם ומבקשים לסלקם כבני־תחרותם. על כן יצאו פתאום במסע צלב על היהודים, ובאכזריות כלפיהם עלו אף על ההונים. אבל שלגונוב מאמין, שהחיים עצמם יקומו נגד הפראות הזאת, וההכרעה לא תיפול על צד האלימות והבורות. „האוילות שלנו בשאלת היהודים דהאידנא תהיה עד מהרה למשל ולשנינה בפי הבריות ותשים אותנו לצחוק בעיני אנשי חוץ־לארץ".

אבל שלגונוב אינו מעלים עין מן העובדה, שלעת עתה נמצא הכוח על צד הריאקציונרים. ולכן צריך לחכות עד אשר הזמן יבוא לעזרה, ואמנם הוא כבר ממשמש ובא. אות מבשר את בואו של הזמן המקווה הזה רואה המחבר

16) „Дело" 1882/5 Внутреннее Обозрение.

בתופעה, שנתגלתה בשתי נפות כפריות של מחוז ייליסאבטגראד: האיכרים שם החליטו להלקות כל איש מבני עדתם, שישתף פעולה עם הפורעים במהומות נגד היהודים. אפס, שלגונוב עצמו מבין, כי עובדה זו אינה כל כך חשובה ומכרעת בצדו של הפוגרום הנורא בעיר באלטה. אף על פי כן הוא סבור, שיש בה בעובדה זו משום חשיבות במובן ידוע. החלטה זו של איכרי מחוז ייליסאבטגראד מוכיחה בעליל, „שאילו יכלו שלטונות המשטרה שלנו להבין, מהו היחס המדויק, שעליהם לקבוע לגבי היהודים, כי אז היו פוגרומים בלתי־אפשריים לחלוטין".

הננו רואים, איפוא, כי שלגונוב משתחרר לאט לאט מתפיסתו התמימה, שהחזיק בה תחילה, כי הפוגרומים לא היו אלא „תנועה עממית" ספונטאנית. הוברר לו, שהבורגנים והריאקציונרים הסיתו את העם נגד היהודים, ובדבריו האחרונים יש כבר רמז בולט על אשמתה של המשטרה. אלא שבירחון ליגאלי לא יכול היה, כנראה, לכתוב על כך בצורה חריפה וגלויה יותר.

בהמשך דבריו מתווכח שלגונוב עם איש מדע אחד, פרופסור לביולוגיה, שפירסם מאמר לזכרו של דארווין בעתון האנטישמי „נובויה ורמיא". את דברי ההערכה לזכר האבולוציוניסטן הגדול קושר המלומד הנכבד בעניני דיומא. בתורתו של דארווין הוא מוצא ומגלה סמוכין להצדקת המשטר האבטוקראטי ברוסיה, ואף לפוגרומים. ועל כך מעיר שלגונוב: „אכן, איש המדע לא כיבד ביותר את זכרו של דארווין בזה, שהוא גורס את תורת ההשתלשלות כצו לשחיטת היהודים". הפרופסור והדומים לו, ממשיך שלגונוב, מדברים גבוהה גבוהה בשם האלטרואיזם ואהבת האדם. אולם „אילו הם היו חדורים באותה האהבה, שעליה הם מרבים לדבר יפה כל כך, הרי היו מניחים לעצמותיו של דארווין ולא היו משתמשים בשמו הקדוש, כדי להצדיק את הפוגרום בבאלטה".

ואף על פי כן, ולמרות הכול, לא התיאש שלגונוב מעמו ומארצו, וכך הוא אומר: „למזלה של רוסיה נמצאו בה תמיד אנשים טובים די הצורך שידעו לפתור כהלכה, ולאו דוקא על פי המדע, כי אם מתוך רגש פשוט והשכל הישר, שאלות, שלפתרונן אין צורך לא במדע ולא בלמדנות, אלא מספיק להיות רק אדם חי. הננו משוכנעים, כי בציבור סוף־סוף יתעורר המצפון, והוא יבין. לאיזה תחום של מושגים בלתי הגונים ואנטי־ציבוריים הוא נסחף. — — — האדם מטבע ברייתו מכיל בתוכו התנגדות לרע, והפעולה הנגדית כלפי הנטיות הרעות כבר מתחילה להתגלות".

לבסוף מאשים שלגונוב את הציבור הרוסי, שלא זו בלבד שלא הגן על היהודים, אלא יתר על כן — הפקיר אותם ומסרם לשחד, לבז ולמשיסה. על כן מוטלת החובה על הציבור הרוסי לבוא לעזרתם של הניזוקים.

שלגונוב כנגד השקפת „נארודנאיה ווליה" בענין הפרעות

במאמר אחר, שנתפרסם באוגוסט 1882, יוצא שלגונוב בדברים בוטים ונמרצים כנגד ההשקפה על הפוגרומים, שמצאה את ביטויה בעתונות של מפלגת „נארודנאיה ווליה"[17]. הניע אותו לכך מכתב אנונימי, שנתקבל במערכת הירחון „דיאלר", שהוא היה אז עורכו וגם כתב את „הסקירות הפנימיות", שבהן נגע תכופות בשאלת היהודים וגינה בחריפות את הפרעות. המחבר האנונימי של המכתב מתקיף בשצף־קצף את בעל „הסקירה הפנימית" על שהוא מתיצב לימין ה„ז'יד"־ה„אכספלואטאטור" ושוכח את גורלם המר של מיליונים פועלים, אשר

17) „Дело" 1882/8, Внутреннее Обозрение.

נוצלו ונמצאו על ידי ה„ז'ידים" במשך שנים רבות. בעל המכתב האנונימי מאשים את מערכת הירחון, שהיא בגדה בעברה המפואר וזנחה עמדתה הקודמת, בעוד אשר היא השמיעה במשך שנים בכל יום תמיד שועתה נגד מנצלי העמל האנושי. והן ה„ז'יד" הוא „אכספלואטאטור" כפול שמונה!...

יש יסוד להניח, כי שלגונוב מתווכח כאן עם אותם מהפכנים מחוגי „נארודנאַיה וויליה", שראו בפוגרומים תנועה מהפכנית נגד הניצול הכלכלי של העם העובד; אלא שמטעמים מובנים אינו קורא אותם בשמם המפורש. שלגונוב מדגיש, כי הוא בטוח, שבעל המכתב האנונימי אינו מביע רק דעת יחיד, אלא מבטא כיוון שלם ודרך של אלימות, המקובלת בחוגים נרחבים מאד. הוא רואה בו „נציג הראדיקאליזם האנטי־סוציאלי המחפש נקודת משען ב„נאַרודניצ'סטבו" (העממיות הראדיקאלית והמהפכנית — המעתיק). הדברים האלה חשם „נאַרודניצ'סטבו" אינם משאירים מקום לספק, אל מי התכוון שלגונוב בדבריו אלה: הוא התווכח עם אנשי „נאַרודנאַיה וויליה", ואת תמיכתם בפוגרומים כינה בשם „ראדיקאליזם אנטי־סוציאלי". הוא מציג להם שאלה ריטורית ואומר: מהו ההיגיון, שהפרעות הביאו ללוחמים נגד הניצול? ותוך כדי דיבור הוא משיב: היהודים הוכו, „אבל האכספלואטאציה חיה וקיימת כמקודם", ואילו בעלי ה„ראדיקאליזם" הכוזב הזה מצאו עצמם, אחרי ככלות הכול, יושבים „בחלל ריק בחברתו של מר סובורין" (בעל העתון הריאקציוני והאנטישמי „נובויה ורמיה" ועורכו — המעתיק).

במשטר החברתי הקיים — ממשיך שלגונוב — כל אחד הוא במידה מסויימת אכספלואטאטור. הניצול, כמו המולך, מחפש לו בכל מקום את קרבנותיו וגם מוצא אותם. אילו ידעו בעלי ההשקפה המהפכנית הכוזבת את האלפאבית הזה של יחסים בין בני אדם בחברה הקיימת, בודאי לא היו תומכים במסע ה„נצחון" נגד אותם הרוכלים הזעירים, שכירי־יום, בעלי מלאכה, אומנים ופועלים, שקודם כל הם עצמם סובלים מן הניצול. אמנם, שלגונוב יודע, כי בעלי ההשקפה הסוציאלית המסולפת הזאת יטענו, שהכאת היהודים היא רק השלב הראשון, ועל ידי זה יגיעו במהרה לשלבים נוספים של המלחמה בניצול. ובפנותו אליהם הוא שואל: „מדוע, אם כן, לא תתחילו ישר מהם, כלומר, מהמנצלים ולא מן המנוצלים? — — — אם ידעתם, כי אויבכם הוא הניצול, מדוע, איפוא, לא השתלטתם על התנועה, מדוע לא נתתם לתנועה הזאת אידיאה, צבע, כיוון? מדוע התחולל הכול באופן סטיכי והיתה מורגשת רק אלימות מגושמת וגסה, ואילו ליסוד אידיאי או סוציאלי כלשהו לא היה אף זכר בשום מקום, וה„אכספלואטאציה" האמיתית לא נפגעה כלל?

„בתנועה האנטי־יהודית לא היה כל יסוד אידיאי, ולא כל שכן איזה תוכן כלכלי ופוליטי. זו היתה התפרצות סטיכית של כוח, המחוסר כל רסן שכלי, התפרצות שלבשה צורה של רדיפה ונגישה לאומית ושנאה לאומית־דתית".

טענתו זו של ניקולאי שלגונוב כלפי אותם המהפכנים, שתמכו בתנועה האנטי־יהודית, מובנת. אם תנועה עממית היא זו (ובכך האמין שלגונוב עצמו), מדוע, איפוא, לא נתנו לה המהפכנים מ„נארודנאיה וויליה" כיוון מהפכני אמיתי, אידיאה ציבורית־סוציאלית, אלא תמכו בסטיכיה העיוורת הזאת כמות שהיא והניחו לה להשתולל ולשפוך דם נקיים? שלגונוב מציג ככה את השאלה, באשר הענין היה מאד תמוה בעיניו. הוא עצמו, כמהפכן וסוציאליסט עממי, נושא האידיאות ההומאניות של שנות ה־60 וה־70, לא יכול היה לרדת לסוף דעתם

של אנשי „נאַרודנאַיה וויליה", אשר קידשו גם אמצעים פסולים מבחינה אנושית מוסרית, למען השגת מטרתם המהפכנית. אם פרעות ביהודים עשויות, לפי דעתם, לעורר תסיסה בקרב ההמונים נגד הצאר והאבטוקראטיה, הרי מוטב שיישפך דם יהודי, ובלבד שתושג המטרה הקדושה. התכסיס הועלה כאן לדרגת עקרון. הרילאטיביזם המוסרי הזה היה זר ולזרא לרוחו של ניקולאי שלגונוב, בעל התפיסה הסוציאליסטית־ההומאניסטית.

אכן, שאלה גדולה שאל שלגונוב, שאלה, שלמרות שינויי הזמנים והתנאים, יש מקום להציגה גם בימינו.

הסבר ליחסם זה של המהפכנים אל הפרעות מנסה לתת הסופר הראדיקלי מ. פ. דראגומאנוב, איש התנועה הלאומית האוקראינית שבימי אלכסנדר השלישי, אמיגראנט פוליטי, שישב אז בז'נבה והוציא שם עתון רוסי „וולנויה סלובו". בהיותו בעצמו נגוע לא במעט מרוח האנטישמיות העלה דראגומאנוב את ענין הכרוז של „נארודנאיה וויליה", שקרא את העם האוקראיני לעשות פרעות ביהודים. על תפיסתם של מהפכנים אלה בענין זה הוא כותב בין השאר:

„בשים לב לכך, שבחוגים רבים של המהפכנים הרוסים עדיין מאמינים ומחזיקים בנוסחה של ה„נאַרודניקים" האומרת: „את העם מעוררים על הקרקע של דרישותיו", — הרי טבעי הוא לגמרי, שחלק מסויים מהמהפכנים הרוסים נתנו דעתם על כך, שכדאי לנצל את התנועה האנטי־יהודית למטרותיהם וקודם כל להעמיד את עצמם „על הקרקע" של אותה התנועה" (**ההדגשה שלנו — המעתיק**) [18].

הפוגרומים היו, איפוא, אמצעי ומטרה כאחת בעיני אותם המהפכנים שהמכו בהם. אבל, מוסיף שלגונוב, „לא יצא מהם שום דבר, שהיה עשוי להעלות תכנית לשינויים, או צירופים חדשים כלשהם, למען הסדרת יחסים כלכליים וחברתיים טובים יותר. במקום המלחמה בניצול, הופיעה בתרועת נצחון האלימות הפוליטית, והגזע השליט פתח בהכאת אומה קטנה, שהיא כבר מוכה ולחוצה אל הקיר בלאו הכי. — — —

„כל אלימות, ותהא הצורה שהיא לובשת כאשר תהיה, מהווה תמיד ניצול. הניצול הכלכלי הוא רק אחד מן הגוונים של ניצול אחר, כללי יותר ורחב יותר, השולט בתוך היחסים הרוחניים, המוסריים והפוליטיים שבין האנשים. אולם הסוג הנורא ביותר מכל סוגי הניצול הוא, כמובן, הניצול הפוליטי". זהו אותו הניצול, שבראשו העמידו עצמם אותם האנשים, הנלחמים למען ההמונים העמלים ורואים בו את האמת של העם ואת אמיתם הם האישית.

הניצול הפוליטי הנורא הזה, כלומר, הנטיה לאלימות, לדיכוי אדם בידי אדם, חברה בידי חברה, עם בידי עם, — משמש כסות־עינים פאַטאַלית, המסתירה מבני האדם את האמת שלהם החברתית ואפשרות כלשהיא לחיים האַרמוניים וליחסים, הבנויים על יסודות של צדק. התומכים בפוגרומים בשם המלחמה בניצול הכלכלי העלו במקומו את הניצול הפוליטי. אבל בעת ובעונה אחת הם, כמובן, מתמרמרים ומתקוממים נגד מעשי החמס והאלימות של האנגלים לגבי האירים, מתייצבים לימין הפלח המצרי, מאחלים הצלחה לערבי פחה (ראש המרד של המצרים נגד הבריטים בשנת 1882 — המעתיק), מביעים אהדה לשאיפתם של

18) М. Драгоманов, Еврейский вопрос на Украине. „Вольное Слово" № 41, 15 июля 1882;

והשוה מאמרנו ב„גיב הקבוצה", כרך א', חוברת ד' ע' 163—164

הרותינים להשתחרר מן האפוטרופסות האוסטרית. „והלא כל זה בא בשורה אחת עם הקול־קורא „להכות את הז'יד" ולדכא חירותו!"

כאן אין עוד כל ספק, כי שלגונוב מתכוון בדבריו אלה לקול־קורא האנטישמי, שהוציא הועד הפועל למפלגת „נאַרודנאַיה וויליה" אל העם האוקראיני ב־30 באוגוסט 1881, דבר שהטיל בשעתו כתם על התנועה המהפכנית הרוסית[19].

ובהמשך דבריו אומר שלגונוב: ניצול חירותו של הזולת ודיכוי פוליטי של החלש בידי החזק הולכים תמיד בשורה אחת עם הרגש האריסטוקראטי היהיר והשחצני, שאינו מכיר בשוויון.

הרעיון של השעבוד הפוליטי עובר תמיד אל התחום הכלכלי והופך את האומה המדוכאה לפלח, לעבד, למנודה. „לפעול נגד ניצול כלכלי על ידי אלימות פוליטית, — פרושו להכנס בסבך כזה של עריצות ובסילוף כזה של כל מושגים פוליטיים, עד שלבסוף תימחה מעל פני האדמה הזכות היקרה ביותר של האדם, היא זכותו לחיים חברתיים; שכן בלי חירות אין חיים חברתיים ואין אושר פרטי. — — — ומקום שם העריצות והאלימות מופיעות ככוח מכריע, שם אין כל טעם לבקש חירות, אמת וצדק".

לכן, אומר שלגונוב, כל מי שיקרות לו הצלחותיה של רוסיה בהתפתחותה, חייב להגן על זכות השוויון והחירות; שכן המטיף לדיכוי זכות זו לגבי אימות אחרות, שולח בזה יד בחירויותיו ובזכויותיו של עמו הוא.

האנטישמיות וההמון, או הפסימיות של ניקולאי שלגונוב

את הויכוח היסודי והנוקב הזה עם התפיסה הנפסדת, הפסבדו־מהפכנית בשאלת היהודים ערך ניקולאי שלגונוב בסוף הקיץ שנת 1882. אולם בשנת 1883 נאסר שוב, נכלא שנית במצודת פטרופאבלובסק והוגלה אחר כך לצפון. בשוב־כעבור שנתיים לפטרבורג, נכנס לעבוד כסופר קבוע ביריחון הליברלי „רוסקאַיה מיסל", ושם פירסם סידרה של „סקירות על החיים הרוסיים". את דבריו מתוך אחת הסקירות האלה, שהופיעה באוקטובר 1889 (כשנתיים לפני מותו) ושבה נגע שוב בשאלת היהודים, נביא להלן[20].

הפעם כתב שלגונוב את דבריו ב„סקירה" להוצאת ספרו של העסקן הציבורי היהודי המפורסם והסופר מנשה מרגלית — „שאלות חיי היהודים"[21]. הוא משבח מאד את הספר ומפנה את תשומת הלב של הציבוריות הרוסית על הידיעות המרובות והמעמיקות בדבר מצב היהודים ברוסיה, המובאות בספר זה, הנותן, לפי דבריו, חומר עשיר להרהורים רציניים ומאלפים.

השנים הביאו על שלגונוב לא רק תלאות חדשות ורבות, אלא גם אכזבות מרות. ובמאמרו זה הוא כבר נסוג נסיגה ניכרת מאד מאופטימיותו הקודמת לגבי האפשרות לפתרון מהיר של שאלת היהודים ברוסיה. הוא מגיע למסקנות עגומות בענין זה, נוכח ההתגברות של האנטישמיות הממשלתית והציבורית כאחת. הוא קובל מרה על כך, שהציבור הרוסי נהייה אדיש לגבי „הנבלות הציבוריות והאישיות", הנעשות בכל יום תמיד על כל צעד ושעל. הוא מתקיף בחריפות את העתונים האנטישמיים — „גראַז'דאַנין" של הנסיך משצ'רסקי,

19) השוה מאמרנו ברבעון „ציון" שנה ט"ו — תש"י, וכן מאמרנו ב„גיב הקבוצה" כרך ב', חוברת א', עמ' 172—173, נספחות.

20) „Русская Мысль", 1889/10. Очерки русской жизни.

21) М. Г. Моргулис, Вопросы еврейской жизни, С. Петербург 1889.

„נובויה וראמיה" של סובורין ושאר העתונים הריאקציוניים ואומר, כי במלחמתם נגד היהודים אין הם נרתעים מפני שום דבר וטופלים עליהם כל מיני עלילות־שוא והאשמות ומייחסים להם פשעים מדומים.

שלגונוב מתייאש סוף־סוף מתקוה כלשהי להשיג דבר־מה באמצעים של תבונה ושיקול דעת. כל מאמץ לרסן את האנטישמים, להרגיעם, לשכנעם או ללמדם בינה, — יהיה מאמץ שוא. יתר על כן, הוא רק יביא תוצאות הפוכות מאלה המקוות. כל טענה שכנגד רק מרגיזה אותם, וכדי להרגיעם, צריך לעשות רק דבר אחד — להסכים להם... אמנם, הוא עדיין מנסה לשכנע את עצמו, כי לעת עתה הסכנה, הצפויה מצד האנטישמיות, אינה גדולה ביותר. גורל השאלות הציבוריות אינו תלוי כל כך באנטישמים האלה, הסובלים מאידיוסינקראסיות שונות (אידיוסינקראסיה — טינה נפשית חולנית למשהו או למישהו, ללא סיבה ויסוד כלשהם. אגב, יהודה לייב פינסקר, בן־דורו של ניקולאי שלגונוב, ייחס אף הוא את המחלה הזאת ל„יודופובים"). לעומת זאת אין להטיל ספק בהשפעתם הרעה של האנטישמים ועתוניהם על הרגשות והמושגים של ההמונים, המתחנכים על ידיהם, שכן ההמון הזה יש לו ערך משלו וכוח משלו, ואם לא כעת, הרי בעתיד יכריע בעניינים חשובים וגוראליים. לכן לא נוכל להיות אדישים לכך, מהו היסוד שמכינים כבר עתה לרוסיה העתידה המתקדמת. במובן זה מביאים העתונים האלה נזק רב, שכן הם משמשים מעין „מכינה" לציבוריות הרוסית, שבה (בכיתה הזאת) מתחנך ההמון שאינו משכיל ביותר. לכן יש להלחם בהשפעה רעה זו בכל הכוחות, כדי שב„מכינה" למושגים ציבוריים לא יהיו מורים, המביאים רק נזק.

שיר תהילה ל„מלמד" היהודי ולמוסדות צדקה יהודיים

שלגונוב מעיר להלן, כי אין בדעתו כלל לתאר תמונות של מצב היהודים המושפל, כדי לעורר בזה רגש של צדק חברתי בלב הקורא או ללמדו ולשכנעו. אבל יש ברצונו להביא לתשומת לבו של הקורא כמה עובדות, שהוציא מספרו המאלף של מר מרגלית, והקורא כבר בעצמו יעריך אותן כראוי. והוא מעלה שורה של עובדות חותכות על קיפוחים, רדיפות, עלילות־שוא וכו' לגבי היהודים, הנמשכים מדורי דורות ועד היום הזה. הוא משבח את שאיפתם התדירה של היהודים להקנות השכלה לכל נפש מישראל, מרים על נס את ה„חדר", את ה„תלמוד תורה", את ה„ישיבה", את דאגתן של הקהילות להשכלת יתומים וכו'.

אבל במיוחד מציין שלגונוב את מסירותם של ה„מלמדים", ובתארו את התפקיד הציבורי־חברתי של ה„מלמד" היהודי הוא אומר בין השאר:

היהודים מטופלים, כידוע, במשפחות מרובות ילדים. האב עובד, האם עובדת, — ומי ישגיח על הטף? את הסיפוק של ההצטרכות הזאת קיבלו על עצמם ה„מלמדים". ה„מלמד" שולח את „ריש דוכנא" שלו אל הבתים, כדי להביא את הילדים ל„חדר"; שם הוא מחזיק אותם כל היום, ובימי החורף אף בערב, הוא דואג גם להבאת האוכל בשביל הילדים מבתיהם פעמיים ביום, ועם גמר יום הלימודים מובאים הילדים הביתה. וכל זה נעשה בשכר זעום מאד. ה„מלמד" כלל איננו מורה, הוא סתם אומנת ציבורית, זולה, המשחררת את ההורים מטיפול טרדני, ובשבילם בלתי־אפשרי, בילדיהם, שבלעדי זה היו נשארים בלא השגחה לחלוטין. נניח, שה„מלמד" הוא בור ואינו יודע ללמד ומחזיק את הילדים במסיבות ובתנאים היגייניים ירודים ללא נשוא; אולם סיפוק הצורך העממי

החיוני הזה שקול כנגד כל החסרונות האלה. ודאי, על ה„מלמדים" אפשר לאסור לעסוק במשלח ידם, אך מה יהיה על הילדים העזובים?

מקטרגים תמיד על היהודים, ממשיך שלגונוב, כי במוסדותיהם הם יוצרים כביכול, „מדינה בתוך מדינה". אבל המוסדות האלה, ויהיו לקויים כאשר יהיו, עושים למען בני עמם כל כך הרבה מעשים טובים, עד שבלעדי אירגון זה היו ההמונים היהודים ודלת העם הולכים לגמרי לאבדון. המוסדות הללו מקנים דעת קרוא וכתוב וידיעת ספר, הם נותנים השכלה אלמנטרית, מקילים על גורלם הקשה של חולים ותשושים, מתקינים השגחה יעילה על הילדים, מחזיקים אותם במשמעת מוסרית ומצילים מבטלה הורסת ומשחיתה.

ואף על פי כן הפתרון — התבוללות!

אבל אין שלגונוב רואה בכל אלה אידיאל, אלא הכרח לא יגונה. את הדרך היחידה לפתרון נכון ורצוי של שאלת היהודים הוא מוסיף לראות כמקודם בהתמזגותם עם האוכלוסיה הכללית. על כן הוא מזכיר לטוב את המגמות מתקופת שנות השישים (תקופת הריפורמות של הצאר אלכסנדר השני), כשהוטל על הועד הממשלתי לעניני היהודים לבדוק את החוקים לצורך „התמזגותם של היהודים עם התושבים העיקריים" (מונח ממשלתי לציין בו את הרוסים לעומת היהודים). והנה חלפו 25 שנים, ומהסובלנות היחסית כלפי היהודים עברו שליטי המלוכה שוב לאי־סובלנות קיצונית. בזאת עשתה רוסיה בבת אחת קפיצה מהמאה ה־19 לתוך ימי הביניים.

ומי אשם בכך? — מכל מקום, לא היהודים, אומר שלגונוב. נהפוך הוא: המשכילים שבהם עשו את המאמצים המוסריים והרוחניים הגדולים ביותר, כדי להוליך את היהדות על דרך חדשה, ואף הציגו תכנית שלמה ומושלמת לשם מיזוג הפרוגרס היהודי עם העקרונות של הפרוגרס הכלל־אנושי. אבל התגברות הריאקציה הרוסית שמה לאל את כל המאמצים האלה.

שלגונוב משבח אותם החוגים מקרב האינטליגנציה היהודית, המבקשים להתקרב אל האוכלוסיה הכללית אף על ידי הכנסת שינויים במנהגי היהדות ובפולחן הדתי, כגון, המרת השבת ביום ראשון בשבוע וכו'. והוא מתקיף בחריפות את הנסיך משצ'רסקי, בעל העתון האנטישמי „גראז'דאַנין", אשר גם בשאיפה זו של היהודים אינו רואה אלא כפירה ובגידה, תועבה מוסרית של אנשים ההופכים גם את הדת לענין של סחר־מכר...

ולא הרגיש שלגונוב ולא השכיל להבין, כי בזה צדק העורך האנטישמי ממנו, ידיד היהודים.

מתפיסתו האופטימית בדבר האפשרות לפתרון מהיר של שאלת היהודים ברוסיה נסוג שלגונוב, כאמור, ובסוף ימיו נתפס לפסימיות גמורה, וכן הוא אומר:

„מכיוון שהמשטר הכלכלי של חברות ומדינות משתנה רק במשך מאות בשנים, ומשפטים קדומים — במרוצת אלפי שנים, הרי אין כל יסוד לצפות בקרוב לשינויים לטובה במצב היהודים, אפילו לאור התכנית העיונית הטובה ביותר".

זוהי המסקנה העגומה, שאליה הגיע ניקולאי שלגונוב זמן קצר לפני מותו.

מרים ילן־שטקליס

ד״ר יהודה לייב ניסן וילנסקי

א.

ד״ר יהודה לייב ניסן וילנסקי נולד בעיירה צ׳צ׳רסק, רוסיה לבנה, בחודש תמוז, תר״ל (1870), לאביו ר׳ ברוך־זאב (וולף) וילנסקי ולאמו חנה־אסתר לבית שיפרין. בכור בן בכור בן בכור היה, במשך דורות רבים. ראש בית־אב זה היה ר׳ פייבוש המכונה הנשיא מקראקא, רב ראשי ואב״ד בעיר זו. על אביו, ר׳ שמואל, ידוע רק שהיה רבה של בריסק דליטא. ר׳ פייבוש נולד בערך בשנת ה׳ש (1540) ונפטר „בשיבה טובה״ בב׳ חוה״מ סוכות שנת ה׳שס״ד (1604). הוא קבור בקראקא, וקברו היה שמור ונערץ גם בזמננו, עכ״פ עד בוא היטלר. הט״ז (טורי־זהב) מביא פעמים אחדות „כה הורה הרב ר׳ פייבוש מקראקא״, תקנות ואסורי שבת ויו״ט.

אחד מצאצאיו של ר׳ פייבוש נעשה רב בוילנה, והמשפחה התישבה שם. משפחה זו העמידה אנשי־תורה, רבנים, אנשי־צבור ואנשי מעשה לא מעטים, הן בעבר והן בהווה. תחילה קראו להם „די ווילנער״, ובתקופה מאוחרת יותר, עם הופעת שמות־משפחה הפך הכנוי, בצורתו הרוסית, לשם וילנסקי. כפי שהוזכר לעיל השתייך ד״ר וילנסקי לענף הבכורים של המשפחה. אות הבכורה היה ספר־תורה אשר נכתב במו ידיו של רבי פייבוש מקראקא ואשר עבר מדור אל דור מידי הבכור, ומובן שאות מקודש זה, הקנין היקר ביותר של המשפחה, נשמר מכל משמר בכל דור ודור. ד״ר וילנסקי קבל את ספר־התורה אחר פטירת אביו והביאו ארצה בשנת 1925. יש לציין מתוך צער עמוק ביותר שספר־תורה זה אבד פה בארץ, בשנת 1935 (שנת פטירתו של ד״ר וילנסקי) בהיותו „שמור״ בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב. נותרו ממנו שני כתרים קטנים אשר נמצאו בארון־הקודש של בית־הכנסת.

אבותיו של ד״ר וילנסקי קבלו את תורת החסידות החב״דית. אותה תקופה לא ישבה עוד המשפחה בוילנה. ר׳ פייבוש מהדילוביץ (דור שביעי לפני ד״ר וילנסקי) תלמיד־חכם ידוע ואיש אמיד, השתקע ברוגצ׳וב. שני בנים היו לו: גרשון וזלמן, שניהם מופלגים בתורה. זלמן, הצעיר, היה רב ואב״ד בבוברויסק, אך גרשון הבכור לא רצה ברבנות ועשה פרקמטיה. כאשר שמעה של חב״ד הגיע אל ר׳ פייבוש שלח את שני בניו ללויז׳נה באמרו להם: אני זקנתי מכדי שאוכל לקבל את הדרך החדשה בעבודה, אך אתם סעו אל הרבי שניאור־זלמן ולמדו את תורתו. זמן רב שהו השנים בליוז׳נה, וכשחזרו — חזר ר׳ זלמן לרבנותו ול„מתנגדותו״ ואילו ר׳ גרשון הפך חסיד חב״די נלהב, ידידו של האדמו״ר הזקן. על שנים מבניו של ר׳ גרשון, על אריה ואפרים, אמר פעם האדמו״ר הזקן: „ובני גרשון לבני ושמעי״. פירוש, ר׳ אפרים — איש הלב (לבני) ור׳ אריה — איש המוח (שמוע־שמעי). צאצאיו של ר׳ גרשון קראו

עצמם גם „משפחת גרשוני", וענף אחד של המשפחה קיבל את הכינוי גם כשם־משפחה.

את בנו בכורו אריה חנך ר' גרשון לפי הדרכתו והוראותיו המפורשות של רבי שניאור־זלמן. אריה זה, הידוע בשם ר' אריה רוגצ'ובר, איש מופלא היה, גדול בתורה ובמעשים, ועליו גאוות המשפחה. בהתאם לרצונו של הרבי לא נעשה רב, כי אם נבחר ל„בורגומיסטר" (ראש העיר) של רוגצ'וב. הוא התמחה במיוחד בחושן משפט כדי שיוכל, לפי דברו של רבי שניאור־זלמן, „לקרב את הגויים אל חושן־משפט לכשישב בדין, מפני ש„הרבה חושך נדחה מפני מעט אור". בימי מלחמת נפוליון הגן ר' אריה על רוגצ'וב, עיר מבצר היתה בימים ההם, ועמד בגבורה מול לחץ הצבא הצרפתי. לפני כניעת העיר צווה לשרוף את כל התבואה ויתר מצרכי המזון, וכן החביא פלוגת קוזקים אשר לא הספיקו להמלט. על שני מעשים אלה נידון ע"י בית־הדין הצבאי הצרפתי למיתה ביריה, אולם ברגע האחרון, ר' אריה ומזכירו כבר עמדו בשדה מול רוביהם של פלוגת החיילים, ברגע אחרון זה הוחלף עונש המוות במלקות.

ר' אריה נפטר בשיבה טובה, משופע בבנים ובבנות. ביניהם בלטו הבכור ר' שלום והצעיר ר' גרשון. במשפחה, כשדברו על שני האחים, קראו להם: בית שמאי ובית הלל. ואכן מחמיר ומקפיד היה ר' שלום, ורבות סופר על חומרתו והלכות חייו. אולם גדול היה בתורה ודבק בחסידותו החב"דית. הוא נולד ב־1808 ונפטר אחר 1888. רב היה ברוגצ'וב או בצ'צ'רסק, וייתכן שכהן גם תקופה מסויימת בבובריוסק.

בנו בכורו של ר' שלום, ר' דב־בער (1828—1888) דמה לאביו בדבקותו בתורה אך לא דמה לו כלל באופיו ומזגו: אדם רך ועדין וסלחן, בעל אופק רחב, הוא רכש לו גם השכלה רחבה. ר' דב בער כהן כרב „מטעם הממשלה" בבובריוסק. אחר מותו כתב עליו י. זליגמן ב„המליץ" 1888, גליון 234: „שמונה ועשרים שנה ישב הרב הנכבד הזה על כסא הרבנות בעירנו, ויהי אהוב וחביב ונחמד לכל יושבי עירנו, כי המנוח היה מצויין במידות, וידיעתו היתה רבה בתלמוד ונושאי כליו, גם ידיו היו רב לו בשפת־עבר ורוסיא ובייחוד בשפת אשכנז". ר' דב בער לא הוריש נכסים לבניו, אך הוריש להם ספריה נפלאה, גדולה ורבת ערך, ורבים מן הספרים נושאים הערות ופרושים בשולי דפיהם. ספריה זו היתה שמורה בידי בנו בכורו, וכשקם ד"ר חזנוביץ' והחל אוסף ספרים בשביל הספריה בירושלים, החליטו בנו ונכדו הבכור של דב בער למסור את הספריה לספריתנו הלאומית, כי הכירו יפה את רוחו והשקפותיו של המנוח. אך הספריה לא הגיעה לירושלים: בשנת 1905, בעיר ניקולאייב, כשהספרים חיכו למשלוחם ארוזים בארגזים רבים מאוכסנים זמנית במרתפו של בית, באי־ימי פרעות על יהודים וימי שטפונות על ידי גאות הנהר בוג, והספרים נהרסו ואבדו כולם. הבן, ר' ברוך זאב, והנכד, יהודה לייב ניסן, התאבלו על אבדן הספריה כמי שמתאבל על אבדן נפש יקרה.

ר' ברוך זאב (וולף) וילנסקי נולד בצ'צ'רסק בשנת 1847 ונפטר בפרנקפורט על־נהר מיין ב־1925 בדרכו לארץ־ישראל. רוב שנותיו ישב בקרמנצ'וג, אם כי לעתים קרובות נהג לנסוע גם אל מחוץ לתחומי רוסיה. את פרנסתו מצא ר' ברוך־זאב בכבוד, אך בדרך שונה מדרכי אבותיו: עורך־דין היה, מומחה גדול במשפטים אזרחיים הקשורים לתחבורה (אותה תקופה קיים היה ברוסיה סוג מיוחד של עורכי־דין ללא תואר אקדימאי אשר הוסמכו לעריכת־דין אך מתוך

הגבלות שונות). אדם נאור היה במובן האירופאי, ובתקופות מסויימות כמעט חופשי בדעותיו, אך עם זאת תלמיד־חכם מובהק ואיש חב"ד. אדם בעל רוחב־לב, איש שיחה מלא הומור, וידו תמיד פתוחה לנצרכים אם בנגלה ואם בסתר. יש לציין את מסירותו ללא קץ לענין הישיבה של סלובודקה אשר במלחמת העולם הראשונה הועברה לקרמנצ'וג. הוא היה בין חובבי־ציון הראשונים והשתתף בועידת אודיסה (תר"ן). כפי שהוזכר כבר, בנו בכורו של ר' ברוך זאב היה יהודה לייב ניסן.

יחד עם שמות אבותיו הישירים של ד"ר וילנסקי יש לציין גם את שמותיהם של עוד כמה אישים, בני המשפחה, ונסתפק רק בשמות בולטים מן העבר, ובקצרה: ר' גרשון, הצעיר בבניו של ר' אריה רוגצ'ובר, הוא אשר כנוהו "בית הלל", מפורסם היה בחכמתו, בטוב־לבו ובנדבנותו ללא קץ. מבין בניו של ר' גרשון: האחים ר' לוי־יצחק ור' שלום, הראשון חבר המסדר "בני־משה", השני — ממיסדי חדרה. מענף המשפחה אשר קבלו את השם גרשוני צריך להזכיר את הסוציאליסט הנודע גריגורי גרשוני. ונסיים באחד מגדולי ישראל, אחד מעמודי התווך של היהדות התורנית בתקופה האחרונה: ר' יוסף רוזין, רבה של דבינסק, "דער ראגאטשאווער עלוי", והוא נינו של ר' אריה רוגצ'בר מבתו נחמה ובת בתו שרה. — על ר' יצחק ליפשיץ, נכדו של ר' אריה ידובר להלן.

עם שמות אחדים של האבות יש להזכיר גם כמה מן האמהות: שמותיהן של אחדות מהן שמורות היטב בזכרון המשפחה. נעשה אף זאת בקצרה: שייגע, אשת ר' שלום, כלתו של ר' אריה רוגצ'בר, ידועה היתה כצדקת גמורה, טובת־לב מופלאה. — בתה חנה־שפרה, יפהפיה, מוסיקלית, שרה וכתבה שירים בגרמנית. — אסתר גלנטי, אחותו של ר' דב בער, אחר שגדלו ילדיה עזבה את ביתה ואת בעלה, עלתה ארצה והתישבה בירושלים (בסוף המאה הקודמת). בעיר העתיקה דאז ידועה היתה כצדקת, וקראוה בשם "אסתר די פרומע", ובשם זה בלבד. — שרה, אשת ר' פישל רוזין, נכדתו של ר' אריה ואמו של ה„ראגאטשאווער עלוי", גדולה באמונתה היתה, אשה אוריגינלית ונמרצת בכל תגובותיה. — נחמה (נַדיה), אשת הציוני המהנדס יוסף זלקינד, אף היא נכדתו של ר' אריה, מבנו ר' גרשון. נדיה, אחר נשואיה, בהיותה לא צעירה כלל, לפי מושגי הזמן ההוא, היתה אחת הנשים הראשונות באוניברסיטת ברלין, בה למדה פילוסופיה. בביתה היו נפגשים הסטודנטים הציונים הראשונים, בתחילת שנות ה־90 של המאה הקודמת (שמריהו לוין מספר עליה בספר זכרונותיו).

ב.

נצר מגזע זה, יהודה לייב ניסן, צמח וגדל על מסורת יהודית נאמנה, על ירושת אבות ואמהות, בבית חסידי־חב"די ויחד עם זה — בית מאד נאור, ולאומי במובנו המודרני, ומתוך מזיגה זו יש להבין את התפתחות אישיותו ודרך חייו. את יהדותו נשא כאות כבוד, אך כל ההתלהבות החב"דית הפכה אצלו ציונות, לה הקדיש את חייו.

שנותיו הראשונות עברו בצ'צ'רסק, אך עוד בילדותו עברה המשפחה לעיר קרמנצ'וג באוקראינה. את חנוכו הראשון קבל בבית הוריו ובחדר, את חנוכו הכללי־התיכוני בגמנסיה בפולטבה (עיר הפלך). כתב עליו י. ל. גורליק (בארץ נוד, בואנוס איירס, תש"ד) כי הכרתו הלאומית־הפוליטית, התמרדותו

נגד מצבו של העם היהודי ובקשת הפתרון, כל זה התעורר בנפשו מוקדם ביותר. בן אחת־עשרה היה ליובה כשבאו לקרמנצ'וג פליטי הפרעות מיליסַבטגרד (1881), והנער ראה ושמע והתרשם עמוקות. ובשנות למודיו בגמנסיה כבר נחשב העלם ל„אלמנט מסוכן".

אחר גמר הלמודים התיכוניים למד פילוסופיה וכימיה בברלין, גמר בבזל, ב־1894. עבודת הדוקטור שלו

Beiträge zur Kenntniss des 1, 2, 4-Triamidonaphtalins und seiner Abkömmlinge.

משחר נעוריו התמסר ד"ר וילנסקי לרעיון התחיה. בן 21 נתקבל כאח למסדר „בני־משה", ללשכת „יזרעאל". כאשר בא לברלין ללמד יסד שם את הלשכה הברלינית של ב"מ. מענינים מאד מכתביו אל הנהגת „בני־משה" משנות 1892—1894. המכתבים כתובים עברית, ואחד — דבר „קוריוזי" — כתוב רוסית באותיות עבריות, מוקדש לענין כנוס נוער־מתלמד יהודי־לאומי בדרוסקניקי ב־1892, ובו גם קול־קורא אל הנוער. המכתבים חתומים עפ"ר בשם מלא, ולפעמים: לבנ"ן. (שמורים בארכיון הציוני הכללי).

הלשכה הברלינית של „בני־משה" הוותה גרעין פעיל ב„אגודה המדעית הרוסית־יהודית" אשר הוקמה אותה תקופה על ידי ליאו מוצקין. וילנסקי היה חבר בהנהגת האגודה. ידידותו עם חבריו דאז — ליאו מוצקין, שמריהו לוין, אסתרמן, יעקבסון ואחרים, נמשכה כל חייהם.

אחר גמר למודיו חזר לרוסיה, ונשא לאשה את הודה בת יצחק ליפשיץ. אמה היתה חיה, בתו יחידתו של ר' מרדכי ברלין מקרוטשה, ואביה, ר' יצ'ה, כפי שקראו לו — גם הוא בן למשפחת וילנסקי: אמו דבורה היתה בתו הצעירה של ר' אריה רוגצ'ובר. ר' מאיר אהרנסון במאמרו „אחרי מיטתו של ר' יצחק ליפשיץ ז"ל" („הארץ" 1934) מתאר „את דמותו הרוחנית המופלאה" של ר' יצ'ה. באיש זה נתמזגו „שכל חריף, מתון, שקול ומרוכז" עם „לב חם, פנימיות דקה ועדינה, פתוחה לכל דבר רוחני ונאצל", „מעשיות נבונה ופקחית אשר עשתה אותו לסוחר בעל עסקים גדולים" עם „אמונה שלמה, מלאה רגש ואש דת". „תלמיד־חכם גדול, אף טעם מטעם ההשכלה", אך „נכנס בשלום ויצא בשלום". „כל דיבור ודיבור שלו שפע הומור ואור תורה". ר' יצ'ה נדבן גדול היה, ואיש הסובלנות הגדולה. חסיד חב"די נלהב „הוא נטה לחבת־ציון והיה מראשוני המורשים לועד האודיסאי", את בן־זקוניו, דוד בן ה־15, שלח לגמנסיה הרצליה בתל־אביב, ב־1912. כדי להראות לחסידים ולמתנגדים כי יש לשים קץ לשנאה ולמחלוקת, ומתוך תמימות דעים עם הרב ר' חיים מבריסק המפורסם, המתנגד, נתן את בתו בלה לאשה לאחיו הצעיר של ר' חיים, ר' שמחה סולובייצ'יק.

ד"ר וילנסקי ואשתו הודה היפה והעדינה, אשר ירשה הרבה מתכונות אביה, השתכנו תחילה במינסק, רוסיה הלבנה. הוא עסק שם כשנתיים בערך בתעשיה כימית קטנה, אך העסק לא הצליח, והם חזרו לקרמנצ'וג.

אל הקונגרס הראשון בא כציר אגודת חובבי־ציון בקרמנצ'וג. מאז ועד סוף חייו היה ציר כמעט בכל הקונגרסים, הועידות והכנוסים, בפרט של ציוני רוסיה, שהתקיימו בזמנו. אחר הקונגרס הראשון נשלח כשליחו מהיוחד של הרצל אל הרב ר' שמואל מוהילבר בביאליסטוק להודיע את דבר בחירתו כאחד מארבעת המורשים לרוסיה.

לועידת הנוער הציוני הדימוקרטי בבזל, שנתכנסה שם ימים אחדים לפני

פתיחת הקונגרס החמישי, נסע כציר מטעם האגודה „קרן־ישראל" בקרמנצ'וג. הוא נעשה חבר בפרקציה הדימוקרטית, אך מטעמים פרינציפיוניים התנגד מאד לכל פצול הכחות הרוחניים בציונות, ולכן התנגד גם ליצירת פרקציות. ולכן גם היה חבר בועד הפועל של אותה סיעה שהתנגדה לכתחילה ליצירת הפרקציה הדימוקרטית, אך לבסוף ואחר לבטים קשים הצטרפה אליה בתקוה להשפיע מבפנים על הלך הרוחות. אחד הראשונים שפרשו מן הפרקציה היה ד"ר וילנסקי. — מובן מאליו שהוא היה בין „אומרי לאו" בשאלת אוגנדה.

וילנסקי היה בין הראשונים אשר נענו לקריאת הרצל בדבר „כבוש הקהילות" וקבל על עצמו להעשות „רב־מטעם". שמו הלך לפניו ושתי קהילות, אומַן וניקולאייב, בחרו בו בעת ובעונה אחת. ריב חריף וממושך פרץ בין שתי הקהילות, וכל אחת מהן דרשה ממנו לבוא ולכהן בה. המריבה נסתיימה בבוררות סוערת אצל הפרופ' מ. י. מַנדלשטם בקיוב אשר פסק לטובת ניקולאייב, וכן ע"י החלטתו הנמרצת של הקונטר־אדמירל אַנקוויסט, מושל העיר ניקולאייב.

המנוי בא בפברואר 1903 וד"ר וילנסקי החל את כהונתו בניקולאייב. הוא קיים את צוו של הרצל במלואו: „כבש" את הקהילה בכוח אישיותו הדינמית, ביושרו ובהתלהבותו, והפך את „הרבנות מטעם", לשעבר חסרת כל ערך צבורי, למעמד ראשון במעלה, פעיל ומפעיל וברוך ההשפעה. הוא לחם באומץ־לב וללא רתיעה בסדרי הקהילה הישנים־הרקובים, והכניס שנויים ותקונים נועזים בשטחי חייה השונים, ובייחוד בחנוך הדור הצעיר של השכבות העניות. הוא נעשה מנהיגה של הקהילה, מורה־דרך ללאומיות גאה, לציונות. אחר הפוגרום בקישינב ארגן את ה„הגנה העצמית", כמובן בתנאי מחתרת. היה מקובל ואהוב גם על האוכלוסייה הלא־יהודית.

מובן מאליו שהשקפותיו ופעולותיו עוררו גם תגובות חריפות מצד מתנגדי רעיונותיו המתקדמים — לאומיים וסוציאליים — ואלה לחמו בו בכל האמצעים אשר עמדו לרשותם, כשרים ולא־כשרים כאחד: לא חסרו הלשנות ו„מסירות" מן הצד היהודי בפני השלטונות („קללת הגלות" קורא וילנסקי בזכרונותיו לנוהג איום זה) ולא חסרה איבה ושנאה בין ראשי השלטון אל הרב־מטעם הצעיר, הגא ואמיץ־הלב.

הוא ידע לחפש תומכים ועוזרים לכל פעולותיו ומצא אותם בין קרובים ובין רחוקים לדעותיו. יזכר כאן המורה הצעיר, המוכשר והנלהב, פסח אוורבוך, אשר וילנסקי הביאו לניקולאייב כדי להעמידו בראש ה„תלמוד־תורה" הישן והמוזנח ולבצע בו „מהפכה". והמהפכה (בלי מרכאות כפולות) הצליחה, למרות התנגדותם הנמרצת של פרנסי העיר הקודמים, אשר סברו כי הילד העני אין לו צורך לא במורה טוב, ולא באויר צח ובנקיון. ד"ר וילנסקי מצא תמיכה גם במקומות שבהם לא צפה לה כלל. למשל, בין אנשי חב"ד. לדבריו באה לו תמיכה זו בזכות אבי־סבו, ר' שלום וילנסקי, אשר בזמנו יסד בניקולאייב בית־כנסת חב"די. גם מצד ארגוני הפועלים והמפלגות הסוציאליסטיות זכה ליחס של כבוד והערכה.

ידידות עמוקה נתקשרה בינו לבין אַנקוויסט, מושל־העיר, הקונטר־אדמירל הרוסי ממוצא השוודי, איש מופלא אוהב בריות ורודף צדק. ההבנה הרבה ששררה בין השנים, והאמון המלא שרחש המושל אל נציג הקהילה היה לברכה רבה. אולם כהונתו של אנקוויסט באה לקצה עם פרוץ המלחמה הרוסית—יפנית כשהוא נקרא לשרותו בצי, והשלטון על העיר נמסר לידים אחרות, ידים עוינות.

ג.

כשלון מהפכת 1905 והפוגרום באוקטובר אותה שנה הביאו את הקץ על רבנותו של ד"ר וילנסקי בניקולאייב. הפוגרום פרץ לפתע, — היה מאורגן יפה ע"י המשטרה בעזרת הצבא: פלוגות קוזקים ומשטרה ליוו את הפורעים אשר בראשם צעדה תזמורת הצבא. האספסוף, השוטרים והקוזקים כולם השתתפו בשוד, בהרס, ברצח. השלטונות האזרחיים ישבו בחבוק ידיים ולא נקטו באמצעים כלשהם נגד הפורעים. ד"ר וילנסקי התיצב בראש משלחת בפני מושל העיר ויועציו, הוכיח אותם על פניהם ודרש פעולה מידית. במשלחת השתתפו, נוסף עליו, מנהל המספנות הרוסיות־צרפתיות — קניגיסר (אביו של קניגיסר הצעיר שרצח את אוריצקי), הרופא ד"ר קניגסברג, הרופא ד"ר סמירנוב, והעו"ד קלשניקוב (שני האחרונים לא־יהודים). עמדתו של וילנסקי, התקיפה והגאה, חסרת כל פחד או התרפסות, נשאה אך פרי אחד ויחיד: שנאה מוגברת ורגשי נקם בלבות אנשי השלטון. באוכלוסיה פשטו שמועות על הסכנה האורבת לו, ורבים מידידיו דרשו ממנו לחוס על עצמו ועל משפחתו ולעזוב את העיר. אך הוא סרב לעזוב את משמרתו.

אחר הפרעות ארגן וילנסקי פעולה גדולה, קדחתנית, למען הקמת ההריסות, עזרה לנפגעים, הגנה על זכויותיהם המשפטיות. ועדה מיוחדת עסקה בפוגרום גופו — בגורמיו, מארגניו, ובתוצאותיו. היא גבתה מאות עדויות וערכה פרוטוקולים מדוייקים. כתוצאה נערם חומר אוטנטי רב־משמעות אשר הוכיח בעליל את אשמת השלטונות. מזויין בחומר זה נסע ד"ר וילנסקי לפטרבורג והתיצב שם בפני מיניסטר הפנים דורנובו. המשלחת כללה עוד שני אישים: המהנדס חמלניצקי והקונסול ולסטיליצה (לא־יהודי). — המיניסטר פקד „להדיח" את מושל־העיר ואת מפקד הז'נדרמים. למעשה הם רק הועברו למקומות אחרים, ומפקד הז'נדרמים נעשה מפקד־ז'נדרמים של חרסון, והיא עיר הפלך אשר ניקולאייב היתה נתונה בתחום שיפוטה. והנקם לא אחר לבוא.

ד"ר וילנסקי נאסר בחודש דצמבר, ויחד עמו נאסרו יתר חברי המשלחת אשר בימי הפוגרום התיצבו עמו בפני מושל העיר (פרט לקניגיסר אשר הספיק להמלט). ההאשמה היתה חסרת־שחר, אבסורדית: קשירת קשר להפיכה, ולהקמת „רפובליקה דרום־רוסית" אשר לנשיאה נבחר ד"ר וילנסקי. גזר הדין ניתן באורח אדמיניסטרטיבי, ללא משפט, כמובן. וילנסקי נידון לגרוש של חמש שנים למקומות המרוחקים ביותר של אזור יקוטסק, מקומות אשר מהם לא רבים הצליחו לשוב. אז החלה פעולה גדולה להצלתו. בראשה עמד הברון הורצי גינזבורג והעו"ד גנריך בוריסוביץ' סליוזברג. אחיו של ד"ר וילנסקי, שלמה, נסע לפטרבורג והתמסר כל כולו לענין ההצלה. קרוב לודאי שעצם האבסורדיות של ההאשמה פעלה לטובת הנאשמים. מיניסטר הפנים דורנובו עמד על נכונות ההאשמה, אך ראש־הממשלה וויטה התנגד לדעתו, ולבסוף, אחר מאמצים קשים, שוחררו ד"ר וילנסקי וחבריו. וילנסקי נצטווה לעזוב את גבולות רוסיה מיד עם יציאתו מכותלי בית־הכלא באפריל 1906. משמר „כבוד" של חמישים קוזקים לווה את הפושע אל תחנת הרכבת, ונמנעה כל אפשרות מבני הקהילה להפרד ממנהיגם.

תקופת כהונתו בניקולאייב מתוארת בזכרונותיו של ד"ר וילנסקי. דו"ח

מפורט על הפוגרום שם פורסם על ידו, בחתימת פסידונים י. קרוצ'נסקי, בתוך עבודתו הגדולה של ליאו מוצקין (אף היא חתומה בפסידונים: א. לינדן) „Die Judenpogrome in Russland", 1909.

ד.

עם גרושו מרוסיה התישב וילנסקי בברלין וגר בה חמש שנים בערך. הוא עבד ב־ Hilfsverein der deutschen Juden ויחד עם זה הקדיש את כחותיו לעבודה הציונית. עבר כמעט בכל ערי גרמניה בהרצאותיו, בהן עשה הרבה גם למען ההבנה וההתקרבות בין יהדות המערב ליהדות המזרח.

באביב 1911 הורשה לחזור לרוסיה והתישב במינסק. עד מהרה נעשה ביתו מרכז ציוני. אותה תקופה החל מתכנן עלייתו ארצה. כצעד ראשון, ב־1912, שלח את בנו בכורו, שמואל בן ה־15, ללמוד בגמנסיה „הרצליה". ב־1913 נסע לבקור של שבועות אחדים, וסייר את הארץ לארכה ולרחבה. תכניתו היתה לעלות בשנה שלאחר מכן. אולם תכנית זו לא נתגשמה בשל פרוץ מלחמת העולם.

לפי דבריו של שלמה גפשטיין „כאשר נולד ה„רזסוויט" התרכזה סביבו משפחה, פזורה על פני רוסיה כולה, והיא שעמדה בראש התנועה. אברהם דודוביץ' אידלסון, ז'בוטינסקי וכל החבריא במוסקבה, ומאיצקוביץ' בבקו עד בוריס גולדברג בווילנה, מוילנסקי בברלין ובמינסק עד ללוויטה בוורשה. כלנו חיינו בציונות, אך רבים היה להם עוד משהו, לפעמים מקצועם, עוד עולם נפרד משלהם, אולם היו „מונותאיסטים". כזה היה וילנסקי, כמו אידלסון, גולדשטיין, סולווייצ'יק. וילנסקי היה מחיילי הגוורדיה של הרצל. כאלה אין איש קורא להם, הם באים בעצמם. אני הכרתיו לראשונה בועידת מינסק ואחר כך כמשתתף קבוע בכל הועידות והקונגרסים. גישתו, דבריו, יחסו — תמיד היתה בהם כנות, פשטות ואמונה שלמה".

בעטיה של המלחמה, ומפני עבודתו בחברת תחבורה גדולה אשר מרכזה היה בפטרבורג, עקר את ביתו ממינסק לשם. אולם ישיבתו בפטרבורג לא האריכה ימים, פחות משנתיים. בעתון „יעוורעיסקאיא ז'יז'ן", ב־9 באוקטובר 1916, מופיע מאמר בחתימת נ. ברמן: „אחר מחלה קצרה, בת 39, נפטרה בפטרוגראד הודה איסקובנה וילנסקי. משפחתנו הציונית שכלה בת חשובה ויקרה. עדינה, יפה ושבירה לפי מראיה היא טמנה בקרבה כחות נפשיים גדולים, תמיד היתה מוכנה להקריב קרבנות למען השקפת עולמה. היא נולדה בעיירה ליטאית קטנה, במשפחה יהודית מסורתית, ובה קלטה את כל תכונותיה הנעלות של בת־ישראל אמיתית... בצניעות ובשקט ידעה הודה איסקובנה למלא את תפקידה הלאומי הן במשפחתה והן בחברה. בילדיה היא ידעה לנטוע אהבה עמוקה לעמם ואת הרצון העז לשרתו, ובין ידידיה תמיד ידעה ליצור אווירה ציונית חמה... מי שהכירה מקרוב לא יכול היה שלא לאהב את האשה היהודיה החכמה, העדינה, הנפלאה הזו".

בזכרונותיו, בתחילת פרק חרקוב, כותב ד"ר וילנסקי: „כל ימי הייתי נע ונד. משעה שעמדתי ברשות עצמי, כלומר לאחר סיום למודי באוניברסיטת ברלין, לא ישבתי בשום עיר יותר מחמש שנים... בפטרבורג סבור הייתי שזוהי חנייתי האחרונה לפני עלייתי לארץ־ישראל. אך גם שם טרם זכיתי לסיים את ימי גלותי. שם, בכ"ו באלול תרע"ו, מתה עלי אשתי מיתה חטופה. חשך עלי

עולמי. היו לי לזרא הבית והעיר בהם אבדה לי חברת חיי. חסלתי את משרתי ואת משק ביתי תוך ימים ספורים, לקחתי את ילדי ויצאתי את פטרבורג. בתחילת נובמבר 1916 כבר השתקעתי בחרקוב... עבודה צבורית היתה לי תמיד צורך חיים, בחרקוב היתה לי עבודתי — שקוי להסיח דעתי מן האסון שבא עלי. ראשי ורובי נכנסתי לתוך העבודה, — ציונית בעיקר, ואחר מהפכת פברואר 1917 גם פעולה יהודית כללית־מדינית ענפה. — ידידי בחרקוב — מאיר אהרנסון, האגרונום יצחק ברגר, ד"ר וו. ברגר, זאב ליפשיץ, נחום ליפשיץ, זכר כולם לברכה, קבלו אותי בזרועות פתוחות, ורבה היתה השתדלותם להקל עלי את חיי. כל השנים ההן עבדנו ביחד מתוך אחווה וידידות־נפש". לרשימה זו הוא מוסיף ביתר פרוטרוט את „הצעירים" אייזיק ברודני, אברהם לוינסון, מרמינסקי, זברסקי „ועוד רבים, רבים".

ה.

ד"ר וילנסקי נבחר לנשיא קהילת חרקוב ולחבר ב„דומה" המקומית, כן היה נשיא בארגון הציוני בחרקוב ובאזור. השתתף, כמובן, בועידת פטרבורג, 1917. אחר מהפכת אוקטובר, כשאוקראינה נותקה מרוסיה הגדולה, נועדו לחייה היהודיים והציוניים חשיבות מיוחדת. כחבר הלשכה המרכזית של ציוני אוקראינה ישב ראש בועידה המוקדמת הדרום־רוסית לקראת הועידה הכללית של יהודי רוסיה, וכן באסיפה המכוננת של יהודי אוקראינה.

השנים ההן קשות ומסוערות היו — לרוסיה כולה וליהדות רוסיה בפרט. הרבולוציה והקונטר־רבולוציה, מלחמת האזרחים, חלופי שלטון פתאומיים, מצוקה, רעב ומגפות, גזרות ורדיפות מכל הצדדים, והפרעות השיטתיות שפרעו הצבאות הלבנים ביהודים — כל זה היה סדר יומן של השנים ההן. ובתוך סדר יום זה סער המאבק הפנימי בין הזרמים השונים שביהדות. והעיקרי שבהן — המאבק בין מחייבי התחיה היהודית במובן הציוני לבין שוללים, אשר האמינו שהרבולוציה תפתור את כל הבעיות כולן, לרבות היהודית. מאבק זה, טרגי כל כך במהותו ובדרכיו, פוליטי ותרבותי כאחד, מצא את בטויו המובהק במלחמת הבחירות השונות והרבות ובחיי יום־יום ממש. המאבק על הלשון — עברית או אידיש — קבל משמעות קשה וחריפה, ואולי הטרגית ביותר: מאבק על נשמת העם. ד"ר וילנסקי, במרכז החיים הצבוריים הציוניים והיהודיים, שקע עצמו כל־כולו בתפקידיו השונים. כחבר ה„דומה" פעל גם בעניני העיר, כל זמן שהדומה היתה קיימת. פרנסתו באותה תקופה באה לו מעבודתו כנציג שתי חברות תחבורה גדולות. בין היתר הוא הקים ונהל מחסנים גדולים. ופעם בגלל אותם מחסנים, צפוי היה להוצאה להורג. השלטון היה אז בידי הבולשביקים. באי־כחם נהגו לבוא ולדרוש שימסרו להם כמויות מסויימות מן הסחורות שבמחסנים, וד"ר וילנסקי נוהג היה להענות לדרישותיהם. אולם כשבאו ודרשו ממנו למסור את הכל ענה שאינני רשאי לעשות כן. „תוכלו לקחת בכח", אמר, „מרצוני לא אוכל לתת". אותם ימים ימי מלחמה היו. העיר הוכרזה עיר־מבצר, ובה משטר־מלחמה. יום אחד הגיע לשמו ולכתובתו מכתב, וכשפתח את המעטפה, נתגלה לפניו מכתב מאת שלטונות העיר אל מפקד המבצר ובו דרישה להוציא להורג את ד"ר וילנסקי על סרובו למסור את הסחורות שבמחסנים. בתוך המעטפה מונח היה גם ההעתק של מכתב זה. ד"ר וילנסקי כותב בזכרונותיו: „אודה ולא אבוש — לא ראיתי

צורך לשלוח מכתב זה לכתובתו הנכונה". וכך, הודות לטעות פרדוקסלית ניצל ממוות בטוח.

וילנסקי היה נואם מצוין. ראוי להזכיר את נאומו בפני אסיפת־עם המונית כאשר בישר לאוכלוסיה היהודית את דבר הצהרת בלפור. ששת אלפים יהודים הקשיבו לו ברטט קודש בתוך המבנה הגדול של הקרקס, ואלפים נוספים הצטופפו מסביב לקירות ולפתחים. אך זה היה עוד בתקופה הראשונה הקצרה, תקופת הזוהר והדרור של הרבולוציה. אחריה באו התקופות הקשות והמסוכנות. ובכל זאת גם תוך קשיים וסכנות נעשתה עבודה ציונית חשובה. העבודה המעשית לקראת החיים בארץ־ישראל התבטאה בחרקוב בין היתר גם בייסוד שורה שלמה של חברות קואופרטיביות: חברות לקניית קרקעות והתישבות, חברה לבנין בתים, חברה לספנות ומחסנאות, ועוד. ענין יצירת מכשיר פיננסי עליון להסתדרות הציונית העסיק את וילנסקי הרבה. מכשיר זה עתיד היה לקום בשם „קרן־היסוד".

בדרכי מחשבתו ובפעולתו זרועת המאבקים בלט בו תמיד היסוד הצעיר, המגשים, המתקדם והנועז. אחת הועידות הראשונות של „החלוץ" התקיימה בחרקוב. ד"ר וילנסקי כותב בזכרונותיו: „באו צירים מועטים בלבד. בחורים יהודים צעירים שקועים בחלומם, והחלטתם בלבם — לפלס להם דרך אל המולדת... האולם מואר היה אך בנרות לא רבים, אך לנו היתה אורה. כבוד גדול רואה אני לעצמי שזכיתי לפתוח אותה ועידה, והוא חלקי הזעום בתחילת התנועה הזו, המפוארת, החשובה ביותר בתחייתנו הלאומית".

השקפת עולמו היתה חדורת אידיאות השוויון האנושי, הכבוד לעבודה ולעובד, הצדק הסוציאלי. ביחס למפלגות הסוציאליסטיות התבטא פעם בראשית מהפכת 1917: „אילו היה לי הזמן לכך הייתי פועל גם במפלגה סוציאליסטית, אך איני יכול. חייב אני להיות נתון כל כולי לענין היהודי, לבעיות העם כאן, ולתחייה בארץ־ישראל".

ואכן קשות היו בעיות העם היהודי בתקופה ההיא באוקראינה, והקשה בהן: השמירה על הכבוד ועל החיים. ואחריה — שמירה על אפשרות קיום יהודי כקבוצה אוטונומית־מאורגנת, והשמירה על הרכוש, על אמצעי קיום של הפרט. ידוע היטב, הקרבן הראשון לכל אחד מן הצדדים היריבים בכל תקופה של מהפכות ומלחמות אזרחים — הוא היהודי. הלבנים אמרו: היהודי בולשביק, והאדומים אמרו: היהודי בורגני, קפיטליסט. איומות היו הפרעות אשר פרע הצבא הלבן ביהודי אוקראינה. בזכרונותיו כותב וילנסקי:

„על חרקוב עצמה לא עברה הכוס במלוא אימתה, כלומר — פוגרום כזה אשר במשך ימים ספורים נהרגים בו מאות ואלפים יהודים, כאשר נאנסות נשים, נשדד ונהרס הרכוש בחנויות ובבתים — פוגרום כזה לא היה בחרקוב. בחרקוב התנהלו העניינים בצורה „עדינה", היה זה פוגרום „שקט". הרצח והגזל נמשכו חדשים, יום־יום ולילה־לילה. פוגרום מעין זה נתן לנו בכל זאת האפשרות לשים את לבנו אל יהודי הערים והעיירות הרבות אשר בהם חגג „צבא המתנדבים" את נצחונותיו ואת פרעותיו כדת וכדין". „עלי, כעל ראש קהילת חרקוב, הוטלה המשימה מלאת האחריות הגורלית, מלאת האימה, לייצג את האוכלוסיה היהודית". ד"ר וילנסקי ידע למלא את תפקידו באומץ־לב ובחרוף־נפש, ידע להצביע על האשמים ולתבוע מגן לעמו. יש לציין את התיצבותו בפני דניקין, ב־26 ביולי 1919, במטה הצבא בטגנרוג. הוא עמד בראש משלחת של באי־כח ארבע קהילות גדולות: מ. ברוק מיקטרינוסלב, ד"ר א. י. יבינזון מטגנרוג, ד"ר ז. גולדברג

לארגנה, רשומים בזכרונותיו. פגישה זו, כידוע, לא הביאה כל שפור במצב היהודים. „הלכנו מגנרל אל גנרל"... יש להזכיר את התיצבותו בפני הגנרל בריגס, באחד בנובמבר 1919. זה היה גנרל אנגלי, נציגה של ממשלת בריטניה הגדולה במטה „צבא המתנדבים" של דניקין. שליחות זו היתה אחת המסוכנות ביותר. יחד עמו הלכו סגן־נשיא הקהילה יצחק ברגר, ומזכירה אייזיק ברודני (בראלי), שניהם ידידים קרובים. הגנרל האנגלי נתון היה בכל לבו להשפעת ידידיו הלבנים, ורצח יהודים או שלא האמין בו, או שלא היה חשוב בעיניו.

בקיץ 1919, ביוזמת אנשי חרקוב, נוסד הועד הציוני המרכזי ברוסטוב. חבריו היו ד"ר וילנסקי ויהושע סופרסקי, ושני חברים ברוסטוב: רוטשטיין ומינץ. אליהם הצטרפו: מ. ברוק, ג. ברוק ומ. הינדס. המרכז ארגן גם ועדה פוליטית אשר אליה צורפו שלושה לא־ציונים: צ'רניקוב, אלפרין והרב גולדנברג. סופרסקי עבר לגור ברוסטוב, ווילנסקי נהג לנסוע לשם לעתים תכופות. הנסיעות ברכבת מחרקוב לרוסטוב וחזרה היו כרוכות בסכנת חיים. נוהג הזמן היה להשליך את היהודי מבעד לחלון הרכבת הנוסעת במלוא מהירותה, ואין פוצה פה.

הן בחרקוב והן ברוסטוב נעשתה עבודה חשובה מאד של אסוף ורכוז החומר הרב על מצב היהודים, על הרדיפות והפרעות, על פעולות ההגנה, ועל המחאות בפני השלטונות. (בחרקוב עצמה התקיימה הגנה עצמית מאורגנת, אשר בה לקח חלק פעיל בנו הבכור של ד"ר וילנסקי). מתוך קשיים גדולים, בסודי־סודות ובדרכים שונות ומשונות הצליחו וילנסקי וחבריו להעביר את החומר הזה לחו"ל, לברלין ובייחוד לפריס, לידי „ועד המשלחות היהודיות שעל־יד ועידת השלום", אשר בראשה עמד ליאו מוצקין.

ישיבתו בחרקוב באה לקצה לקראת סוף 1919. גם עד אז היו חייו נתונים בסכנה לא פעם, אך אלה היו מקרים אשר נבעו מתוך מסיבות מסויימות וחולפות. אולם עתה ארבה לו הסכנה בצורה „מאורגנת" ומשני הצדדים גם יחד. הלבנים לא סלחו לו את עמידתו הנמרצת בפני הגנרלים דניקין, בריגס, ומאי־מאייבסקי, והאדומים לא יכלו לסלוח אותו דבר עצמו: הם ראו בכך קשרים ויחסים עם היריב. „לילה אחד בסוף נובמבר", כותב וילנסקי, „לקחתי את ילדי, מעט מטלטלין, ויצאתי את ביתי. נסענו לרוסטוב. נסענו כמו שנסעו בימים ההם, בצפיפות קשה, בסכנת נפשות, בין חיילים חוזרים מן החזית... שמענו איך מן התא הסמוך נזרק יהודי מבעד לחלון ולא יכולנו להצילו. באחת התחנות נכנסו אל התא שלנו שני קצינים וצוו עלי לצאת וללכת אתם. ידענו מה פרוש הדבר. הגורל רצה ועלה בדעתו של אחד מהם לפתוח מזוודה, ודווקא אותה מזוודה בה נמצאו כלי כסף ותכשיטי אשתי ואמי המנוחות". הקצינים התנפלו על הביזה, החלו רבים ביניהם, וכך ניצל ד"ר וילנסקי מידי הרוצחים.

ברוסטוב עברה עליו תקופה קשה: מחלה אנושה (הוא הודבק בטיפוס בימי הנסיעה), חיים במחתרת, ורעב בעיר נצורה המופגזת ע"י צבאות הלבנים והאדומים הנאבקים עליה. העיר עברה מיד אל יד תוך קרבות־רחוב, תוך שוד ורצח התושבים. פעם הועמד ד"ר וילנסקי אל הקיר, הפעם בידי חיילי בודיוני. „החיילים השיכורים התיצבו מולינו, אקדחיהם טעונים ומכוונים אל לבנו. איני יודע מה היה לי: אדישות כבדה מלאה את לבי, לא הרגשתי כל פחד, הרגשתי רק את שני ילדי עומדים מימיני ומשמאלי. איש לא פתח פיו". אך גם פה רצה הגורל ושוער־הבית הצילם.

השהיה ברוסטוב נסתיימה בשלהי הקיץ 1920. הסכנה אשר ארבה לו

בחרקוב גברה עם הזמן. ידידים נאמנים, ד"ר יוליוס ברוצקוס ממוסקבה ואייזיק ברודני מחרקוב הזהירוהו ודרשו ממנו לצאת את גבולות המדינה. אך גבולות המדינה חסומים היו.

באותם ימים טרופים הוצא להורג ידידו בנפש הציוני שלמה ברסלבסקי, וד"ר וילנסקי נבצר ממנו להצילו. הוא יצא את רוסטוב ב־30 ביולי, במטרה להגיע לארץ־ישראל דרך גרוזיה. היו עמו שנים מילדיו ואליעזר לבנה (ליבנשטיין לשעבר) אשר הוריו בקשו מוילנסקי לקחתו עמו. בתקופה ההיא עוד היתה גרוזיה רפובליקה סוציאל־דמוקרטית עצמאית. בינה לבין ברית המועצות לא נתקיימו קשרים דיפלומטיים, הגבול היה חסום ואי אפשר היה להשיג אשרת־כניסה. פרשת המסע הזה דרך הרי הקווקז, מסע מלא סכנת חיים ואומץ־לב רב, מתוארת בזכרונותיו של ד"ר וילנסקי. הוא והנלווים אליו ניצלו, אך קבוצת חברים אחרת אשר יצאה בעקבותיו, נספתה כולה. ביניהם היו יניה ציפלזון, ראש צעירי־ציון ברוסטוב והציוני הוותיק ינובסקי עם בת ובן קטן (הבת נישאה לציפלזון לפני צאתם לדרך). הם הלכו באותו מסלול עצמו, ומצאו את מותם בהרים, מידי מרצחים.

הניצולים הגיעו בשלום לטיפליס, בירת גרוזיה. קשה לתאר את אשרם ואת שמחת החברים בטיפליס אשר קיבלו אותם בזרועות פתוחות. עתה התמסר ד"ר וילנסקי למלוי משימה חשובה: מותם הטרגי של חברים יקרים לא נתן לו מנוח והמריץ אותו ביותר בבצוע תכנית אשר עליה חשב מכבר. הוא החליט לשכנע את ממשלת גרוזיה שתסכים למתן הקלות מכריעות ליהודים העולים לארץ־ישראל ומגיעים לגבולותיה. תכניתו היתה שכל נציגי גרוזיה בגבולות הרוסיים יקבלו סמכות מלאה והוראה מפורשת להעניק אשרות כניסה ומעבר במדינה לפי תעודות כלשהן של ההסתדרות הציונית, ומבלי להזקק לאשור השלטון המרכזי בטיפליס, — דבר אשר החוק חייבו ותנאי הזמן לא אפשרו. וילנסקי פתח במשא־הסבר נמרץ. בזכרונותיו הוא מספר על פגישתו הראשונה עם אחד משרי הממשלה. האיש היה אחד ממנהיגיה הדגולים של גרוזיה. וילנסקי בא אליו בלווית יושב־ראש ההסתדרות הציונית, ד"ר שטרייכר. פתח השר: „ידוע לי בערך באיזה ענין אתה בא אלי. אך הגד־נא לי, בבקשה, האם מאמין אתה באמת ובתמים בכל אותו ספור על ממלכה יהודית בארץ־ישראל?" ענה לו: „הרשה נא לי לענות לך בשאלה: מתי התחלת להאמין אתה, כי תשב פה, בכורסה זו, שר בממשלת גרוזיה החפשית?" צחק השר ואמר: „כן, הצדק, כנראה, אתך"... באי־כח ממשלת גרוזיה גילו הבנה רבה ויחס חיובי ואוהד לענין, וד"ר וילנסקי עם החברים במקום עבדו את כל הפרטים. ההסתדרות המקומית קבלה על עצמה את האחריות המלאה לסדרי העברת העולים מן הגבולות, שהייתם במדינה והפלגתם ארצה. אחר שבועות אחדים נקבע ההסכם המיוחד במינו בין מדינת גרוזיה וההסתדרות הציונית, ונחתם ע"י בא־כח הממשלה ובא־כחה של ההסתדרות המקומית. אך גורלה הטרגי של יהדות רוסיה לא הרשה לבניה להשתמש בפתח הצלה זה: גרוזיה העצמאית נכבשה על ידי ברית המועצות והפתח נחסם. ד"ר וילנסקי כותב בזכרונותיו שידועה לו רק קבוצה אחת של בחורים צעירים אשר נהנו מאותו הסכם, ובהגיעם לגבול הגרוזי מיד קבלו אשרות כניסה.

בשנת 1897

בארץ־ישראל

בבית הסוהר בניקולאייב (1905) ד״ר י. ל. וילנסקי יושב משמאל

המסע ארצה נמשך בספינה יוונית קטנה ורעועה אשר כמעט טבעה בים השחור תוך סערה גדולה סמוך לחופי אסיה הקטנה. אחר תלאות קשות ניצלי הנוסעים והצליחו להגיע לנמל איסטנבול. המסע ארצה, אשר נמשך מאה יום ויום, נסתיים ב־9 בנובמבר 1920, כאשר ד"ר וילנסקי וילדיו הגיעו לנמל יפו.

אחר שהייה קצרה בארץ נקרא ד"ר וילנסקי ללונדון, מקום מושבה של ההנהגה הציונית המרכזית. אותם ימים נוסדה קרן היסוד וד"ר וילנסקי קבל על עצמו להתמסר לבצוע משימותיה. „כל ימי הייתי נע ונד" כתב בזכרונותיו. אם נכון הדבר לגבי התקופה הקודמת, — שבעתיים נכון הוא ביחס לתקופה זו, האחרונה בחייו, תקופת שרותו את קרן־היסוד במשך שתים עשרה שנים בערך. במרוצת הזמן הקים את ביתו בחיפה, על הכרמל, אך שהה בו רק לסרוגין, בין שליחות לשליחות, כדי לראות את בניו (בנו בכורו עלה ב־1921), וכדי להחליף כח, ובעיקר כדי לעקוב מקרוב אחר הנעשה בארץ, אחר בנינה והתפתחותה.

בשליחות קרן־היסוד נע ונד היה מעיירה אל עיירה, מעיר אל עיר, ממדינה למדינה, מיבשת אל יבשת. מארצות אירופה יש להזכיר קודם כל את רומניה, ואחריה את טרנסילבניה, ליטא, לטביה, אסטוניה, פינלנד, גליציה מזרחית ומערבית, הונגריה, גרמניה ובלגיה (בשתי האחרונות רק שהיות קצרות). פעמיים הפליג לארצות אמריקה הלטינית, ופעמיים פעל בברזיל, צ'ילי וארגנטינה (ב־1921—1922, וב־1927). במכתב מבואנוס־איירס הוא כותב (המכתבים המצוטטים, אם לא יצויין אחרת, מופנים אל הנהלת קרן־היסוד ומקורם בגרמנית): „חזרתי אתמול בלילה מנסיעה לקורדובה, צרס, מונטיפיורי, מוזסויל, פלציוס, סַנטה הלמה, לס פלמרס, מוֹניגוטס, ומחר בבוקר נוסע אני לאַנטרה ריוס"... במכתב אחר מאותו מקום: „חזרתי מנסיעה לדרום: ברַנסקוני, וילה אַלבה, נַרציס לוין, ריברה, בַּהיה בלנקה, מידנוס, קורונל סוּאַרז, וטרס אַרוֹיוס"... מריגה: „ביום השלישי הייתי צריך להיות בדבינסק, אך הנסיעה נדחתה... אסַע לשם בעוד שבוע... הייתי בליבאוּ ובווינדאַוּ... ב־20 לחודש אסע שוב לרבל". מרומניה, מתוך רשימת הוצאות נסיעה שבחדשים דצמבר 1924 עד מחצית מרץ 1925 אפשר ללמד כי בזמן זה הוא עבד בפלטיצ'ן, דוֹרוֹהוי, פקשן, פיאטרה, קראַיובה, פוקשן, יאסי, קונסטנצה, רומַן, פלוייֶשט, בקאוּ, גאַלאַץ, וככל אחד מן המקומות האלה פעמים אחדות, ונוסף, כמובן, על עבודתו המרכזית בבוקרשט.

לא שלם החומר העומד לרשות המעונין בארכיוני קרן־היסוד ובארכיון הציוני הכללי. חלק ממנו נהרס ואבד בהתפוצצות בחצר המוסדות הלאומיים בירושלים ב־1948. אולם הדמות העולה מתוך הדפים המצהיבים שלמה למדי למי שיודע לקרוא גם בין השיטין. אדם אשר נשאר נאמן לעצמו ולדרך חייו. יהודי גא, ציוני לוחם, בעל חזון גדול, אשר אינו רוצה להסתפק בפרורים ויודע לדרוש מעצמו ומן הזולת. קרן היסוד היתה בשבילו מכשיר ממלכתי, על עקרון ה„מעשר" הוא נאבק ארוכות וקשות. במכתב מן ה־30.5.21, מבוקרשט, הוא כותב: „ההצלחה אפשרית רק על בסיס של „מעשר". קרן היסוד לא תוכל להתקיים בלי מעשר. זהו האמצעי הטוב והיעיל ביותר לחנוך פוליטי בשביל עם אשר חייב ללמוד שיטות ממלכתיות בטרם יקים ממלכה. לא נגיע לשום דבר על־ידי נדבות, ולא רק מפני שהתוצאה קטנה כל כך, כי אם מפני שעם אשר רגיל בנדבות לעולם לא יגיע למדינה ריבונית". ובמכתב מאותו מקום, מן ה־3.7.1924 הוא אומר

במרירות: „הלא יודעים אתם, על ה„מעשר" אין עוד לדבר. ה„אנשים המעשיים" שלנו הצליחו לחסלו"... אולם וילנסקי לא שייך היה לאנשים המקבלים את השראתם מפי „אנשים מעשיים", והוא תמיד הלך בדרכו הוא. דרכיו לא חסרו אבני נגף מכל הסוגים, וטבעי הוא בחיי אדם כד"ר וילנסקי. העבודה הארגונית המסובכת אשר דרשה תאום בין ההנהלה המרכזית לבין נהול העבודה במקום, החפושים המתמידים אחר המשתתפים המתאימים, כל זה היה לא קל ולא פשוט. לא תמיד ולא בכל מקום ניתן לו הזמן והאפשרות לפעול כפי הבנתו ושיטתו. שמו הלך לפניו ומקבלי פניו ידעו להעריכו ולכבדו גם מראש, ועוד יותר אחר שהכירוהו פא"פ ומתוך פעולתו, אך מה קשו עליו חיי נדודים אלה, המאמץ הבלתי פוסק, המתח ללא הפוגות, החזרה על הפתחים (תרתי משמע). ומסעיר את רוחו מיעוט החזון, ומיעוט הרצון, ומיעוט האחריות הלאומית, ודווקא מצד אלה הקוראים עצמם ציונים. במכתב אחד מאמריקה הלטינית משנת 1927 הוא כותב: „אני מודה לכם על הידיעות מן הארץ. הן מנחמות אותי אך מעט. ובייחוד כשעזרתי מועטת מאד. שעה־שעה אני „מתפוצץ" כאן. מדהימה, ממש מבהילה העובדה שהציונים פה אינם תופשים כלל מהי חובתם ברגע זה. שני פיזוס, טבין ותקילין שני פיזוס, — גם זו תרומה. אני מוכרח להתאפק עד מאד כדי לא להעליבם. אך במה זה עולה למי שלבו שותת דם — זאת תביני אתם הנמצאים עתה בארץ". — באסיפת־עם גדולה בגאלאץ (רומניה) כאשר עם סיום דבריו הנוקבים־הבוערים קם הקהל כולו על רגליו ופרץ בתשואות סוערות, הזדקף הוא וקרא לעומתם בזעם: „איר פאטשט מיר בראווא? פאטשט זיך על־חטא!" (אתם מוחאים לי כף? הכו עצמכם על־חטא!)

הוא אינו אוהב להתאונן ולקבול, אך לפעמים בוקעות מתוך המכתבים שורות מעין אלה: „אני מודה ומתוודה כי הגזמתי בהערכת כוחותי כאשר הסכמתי לנסיעה זו (הכוונה לנסיעתו השניה לאמריקה הלטינית). אחר החום הקשה בברזיל סובל אני פה מקור (הכוונה לארגנטינה). מכבידות הנסיעות במכוניות, אולם הקשיים הגדולים עוד עומדים לפני. אצטרך לנסוע הרבה וללא הפוגות כדי להספיק לסיים את העבודה"... ומכתב אחר: „עייפתי עד מאד ואיני מסוגל לכתוב עכשיו בפרוטרוט"... ועוד: „חזרתי הנה, מעורער בנפשי ובגופי"...

ובכל זאת, ולמרות כל הקשיים: יושרו ומסירותו הציונית, הכושר הארגוני עצם אישיותו הדינמית באמונתה הגדולה — כל זה נתן פרי, — התפשטות והתגבשות ההכרה הלאומית־הציונית, ויחד עמה ההצלחה בהרמת התרומות. היו גם השגים מסוג פוליטי: ב־1922, הודות להשפעתו, הכירו ממשלות ברזיל וצ'ילי במנדט הבריטי על ארץ־ישראל. אורוגווי הלכה בעקבותיהן. הממשלה הצ'ילינית, כדי להבליט את אהדתה לרעיון הציוני ואת הערכת אישיותו של ד"ר וילנסקי מנתה אותו קונסול כבוד של צ'ילי בירושלים. אות הוקרה סמלי זה היתה גם ברכה מעשית בצדו, — פספורט דיפלומטי אשר הקל על מסעותיו.

הדוגמה הטובה ביותר להצלחת שיטתו היא רומניה, בה הוא פעל בסך־הכל במשך ארבע שנים כמעט. הוא ידע והאמין: אם תדרוש מתת כסף מאדם — תקבל נדבה, אם תדרוש את נפשו — תקבל גם את מתת הכסף. לכן הוא בנה את שיטת עבודתו על העקרון: קודמים לכל עבודה אחרת החדרת רעיון התחייה הלאומית והחינוך לציונות, ורק לאחר מכן יבוא איסוף הכספים.

הנה קטע מן ה־ Ostjüdische Zeitung מ־27.8.26: „הודות לד"ר וילנסקי

הפכה קרן־היסוד למוסד קבוע של מס עצמי אשר הכה שרשים חזקים בהכרת יהדות רומניה, אין שם כמעט אדם אשר יסרב לשלם את המס לקרן־היסוד. חשובה ביותר העובדה, כי ד"ר וילנסקי הצליח ליצור מטה שלם של מאות גברים ונשים בכל העיירות והערים של רומניה אשר מקדישים לעבודת קרן־היסוד את זמנם ומרצם. כן יצר הוא מטה של מדריכים"...

באחת ההודעות מתחילת עבודתו בטרנסילבניה, ב־1928, אומרת הנהלת קרן־היסוד: „הישגיו של ד"ר יהודה וילנסקי למען קרן־היסוד עשו אותו למורם של דור שלם עובדי קרן־היסוד... במשך שלוש שנים רצופות ניהל הוא את העבודה ברומניה „הישנה", ושם, הודות לקסם אישיותו הכובשת וכן בעזרת מנהיגי הציונות במקום, ועל יסוד שיטותיו המיוחדות, הצליח הוא להעמיד את רומניה „הישנה" בראש ארצות קרן־היסוד באירופה. אישיותו והשיטות אשר הונהגו על־ידו משמשות היום לדוגמה לארצות רבות אחרות".

25 שנים אחרי פטירתו כתב עליו ד"ר ת. לביא (לוונשטיין), (30.9.60, ב־Viata noastra): „בואו של ד"ר יהודה וילנסקי לרומניה משמעות היסטורית לו. גדולה היתה השפעתו האישית החינוכית. הוא הכה שרשים קודם־כל בחוגי הנוער. הודות לו הכריזה „חשמוניה" גיוס כללי, ואנו, חברי תנועת הנוער הציוני היינו מאושרים שהגיוס שלנו אושר... — דבריו היו פתטיים ונלהבים אך ללא מליצות. הוא ידע להשפיע על האינטלקט והרגש כאחד. הוא הדריך אותנו ללימוד הרעיון הלאומי, לגיבוש ההכרה הציונית. הוא התנגד לפורמליות ולמכניות ופנה אל הכוחות היוצרים שבעם. וילנסקי כאילו קפל בתוכו את הסינטזה הזאת: רוח יהודית, קשר לתרבות ולמסורת שלנו, מסירות אישית לארץ, המתבטאת בעבודה שם ובפעולה פוליטית למענה. השפעתו על הציונות ברומניה נובעת משרשים אלה של אישיותו. הוא היה בשבילנו לא רק מורה, כי אם גם מדריך ומכוון את הכרתנו".

בשנות נדודים אלה של פעולתו למען קרן־היסוד, תוך עבודה מאומצת, תוך מתח מתמיד ולא מעט אכזבות מתערער מצב בריאותו. הלב „הציוני" נתן את אותותיו. הוא נשאר עריר, נאמן לזכר אשתו, למרות שהיה מלא חיים תוססים ורבים היו ידידיו בין גברים ונשים כאחד. הגעגועים על הארץ ועל ילדיו ליוו אותו בכל דרכיו. אך ליוו אותו גם ידידים ומעריצים: במכתב מקלוז' לילדיו מן ה־13.6.28 הוא כותב: „עבודתי מתקדמת אולם באיטיות גדולה. אני מתעייף לא מעט מן הנאומים ומן העבודה הארגונית... הדבר היחיד המקל עלי את חיי נע־ונד האיומים שלי זוהי האהבה בה מקיפים אותי בני־הנוער והחברים". רוחו לעולם לא נשברה, לעולם נשאר שופע אופטימיות, הומור, כוחות נפש צעירים. לכן הלכו אחריו הצעירים־הפעילים ובני־הנוער. הוא פרש מעבודת קרן־היסוד בשנת 1932 והתיישב ישיבת קבע בארץ, בחיפה.

באשר להשקפותיו ועמדתו בתחומי ההסתדרות הציונית: הוא התנגד לקווי מדיניותו של ווייצמן ואלה שהיו תמימי־דעים עמו. במדיניות זו, החיצונית והפנימית, ראה החלשת העקרונות הציוניים, ערעור האמונה, המעטת ערכה ודמותה של התנועה הציונית כולה. כן התנגד להקמת הסוכנות היהודית הנרחבת. הוא ראה בה דלול הכוחות, מהילה מסוכנת של חזון ציוני עז במימי פשרנות לא ציונית ולא לאומית. אותה תקופה הצטרף אל קבוצת הרדיקלים אשר נתארגנה בראשותו של יצחק גרינבוים. זו היתה תקופה של שחייה נגד הזרם באומץ־לב

לא מועט. אולם, עם היותו באופוזיציה, נשאר ד"ר וילנסקי נאמן לעקרון חייו: איחוד ולא פילוג, ובשנות המאבק הקשה נגד מדיניות ממשלת המנדט ראה הכרח בהתיצבות האופוזיציה לימין ההנהגה הציונית הכללית. מתוך אותו עקרון עצמי התנגד לעזיבת ז'בוטינסקי וסיעתו את שורות ההסתדרות הציונית, וניסה בכל כוחו להשפיע על ידידו ז'בוטינסקי שלא ליצור קרע בתנועה על־ידי הקמת ארגון ציוני נפרד, וזאת — למרות שרבים ממניעיו של ז'בוטינסקי היו קרובים מאד ללבו. הוא לא חדל ממאמציו לקרב את ז'בוטינסקי גם לאחר הפלוג. אופייני לשניהם הקטע הבא מתוך מכתבו של ז'בוטינסקי אל וילנסקי מפריס, מן ה־25.12.31: (המקור ברוסית): „לב וולדימירוביץ' יקירי, אשמח לשוחח אתך על כל שתרצה אחר שובי מפולין (אסע ב־27, אחזור בערך ברביעי), אבל לא תתפוש אותי בטענה שלך שיש לענות אמן גם אם החזן אינו מוצא חן: אני מבכר לא ללכת אל בית־הכנסת ולערך את המנין בביתי"... והוא חותם: „אבל אותך אני מחבק. כלנו דורשים בשלומך, שלך וו. ז'.".

ז

בשנות חייו האחרונות ישב בביתו בחיפה. בערנות ובחרדה עקב אחר הנעשה בארץ. המאבק על עבודה עברית היה חשוב מאד בעיניו, הוא לקח חלק פעיל בו. י. ל. טויבמן (יונתן) כתב ב„הארץ" 24.9.35: „תזכר לו לברכה נאמנותו לרעיון העבודה העברית, שהקדיש לו בארץ שארית כוחותיו... הוא לא נותן מנוחה לאוסישקין, לד"ר גליקסון, לחקלאים הלאומיים"... הוא השתתף במאבק אף בגופו: שמר במשמרות כפר סבא. טבעי להשקפת עולמו, שהתקרב אז להשקפת עולמם של בוני תנועת הפועלים בארץ, ולא פעם הפליט: לו הייתי צעיר יותר הייתי מצטרף למפלגה פועלית. רוחו הצעירה והדינמית דרשה חיים פעילים, אך מצב בריאותו הלך ורפף, והוא אז רק בן 63—64. הוא עסק בכתיבת זכרונותיו, אך הספיק לכתוב רק שניים מן ה„פרקים מחיי הציבוריים", פרק ניקולאייב ופרק חרקוב.

אותה תקופה הסתלקו שלושה אנשים מידידיו בנפש: ליאו מוצקין בסוף 1933, ביאליק ב־1934, שמריהו לוין ב־1935. מותם של כל אחד ואחד מהם פגע בו קשות. מה היה יחסו לביאליק ניתן לראות ממכתבו לילדיו מ־14.7.34 ממרינבד: „כמובן, אשר קרה בוינה פגע בי. מותו היה כה פתאומי. כתבתי לכם שביום השלישי שוחחתי עמו בטלפון. אחר־כך הייתי בסנטוריה ושוחחתי ארוכות עם אשתו. הוא רצה מאד שאכנס אליו. אשתו סברה, כי מצב בריאותו משביע רצון וצפתה להחלמה מהירה. וביום הרביעי הוא הסתלק... דומני שיש יהודים רבים אשר היו מסכימים לא רק לסבול, כי אם גם לתת את חייהם תחת חייו של ביאליק. אני הייתי עושה זאת ללא היסוס".

מוצקין ולוין היו לו ידידים משחר נעוריהם, חברים לדעה ולדעות כל ימי חייהם. לוין נפטר שלושה חדשים לפני וילנסקי. כתב י. ל. טויבמן: „מי שלא ראה את וילנסקי אחרי מיטתו של שמריהו לוין לא ראה מימיו זיקנה הקופצת על האדם ומכריעה אותו ברגע אחד. הרגשת יתמות ובדידות, צער וכאב כאחד. ואולי — כבר אז ידע הלב את עתו, שעת השבתון שלו".

שבועות אחדים אחר מות שמריהו לוין יצא לשם ריפוי לאירופה. הוא אהב מאד את הים ויצא באנית משא, אשר הפליגה בדרכה סביב חופי אירופה

ועד לארצות סקנדינביה. אולם הרגשתו הרעה אילצה אותו להפסיק את מסעו. בוינה התברר, כי הוא זקוק לניתוח, והוא החליט לחזור ארצה למרות עצתם הנמרצת של רופאיו לבצע את הניתוח שם. הוא ידע את מצב לבו ולא האמין, כי יתגבר על קשיי הניתוח. „אינני רוצה שיביאו אותי, אסע בעצמי", אמר. כוחות נפשו לא נטשו אותו, והוא עמד בנסיון המוות כפי שעמד בנסיון החיים. לא נכרו בו כל סימני התרגשות, דאגה ופחד. לא בנסיעתו ארצה בה פגש מכרים רבים, ולא בימים הספורים שלפני הניתוח. כתב טאובמן במאמר הנ"ל: „הוא הביא את עצמו לחיק אדמת המולדת, וקידם את המוות מתוך שלווה ודעה צלולה ושקופה". ביומו האחרון ספר רבות על נסיעותיו, על אנשים אשר פגשם, דבר באהדה רבה על סופר כושי צעיר אותו פגש, ועל בעיותיהם של הכושים בהקש לבעיות היהודים. בין היתר אמר לבתו: „יודעת את, אנשים רבים פגשתי בימי חיי, ונראה לי שיש בעולם יותר אנשים טובים מאשר אנשים רעים". היה זה מעין סיכום, סיכום חיים מלאי אמונה ומאבק ואהבת הבריות. אך הדבר נאמר כלאחר־יד. אותו יום עצמו כתב את מכתבו האחרון אל בניו והשאירו בידי רופאו. בהתחלתו הוא אומר: „אני תקוה שהניתוח יעבור בהצלחה ואני אזכה עוד לחיות. אבל אם הגיע הזמן שלי להאסף לעמי, דעו לכם, שאני הולך מהעולם הזה במנוחה גמורה". ולהלן: „יקר לי זכר אמכם ז"ל ויקר לי רעיון העבודה העברית, שהיא היסוד של תחייתנו", והוא מבקש מבניו להקים מפעל לטובת הפועל החקלאי ומצווה בהדגשה: „לזכר אמכם ולא לזכרי". אפייני לאישיותו, למהותו הפנימית של ד"ר וילנסקי, שכתב־ידו אינו משתנה עם השנים. כתב היד במכתב זה האחרון של אדם חולה בן ה־65 הוא אותו כתב־יד עצמו, יפה, ברור ואיתן שבמכתבי הצעיר בן ה־21 אל הנהגת „בני משה".

הניתוח עבר בהצלחה, אך הלב נדם פחות מיממה לאחריו, אור ליום י"ט באלול 1935.

זמן מה לאחר מותו נטעה לזכרו, על־ידי יהדות רומניה, חורשה בת אלף עצים על אדמת הקרן הקימת. ב־1964 הוקם גל־עד שם ביער היפה שבסביבת משמר העמק, ועליו חרותות המלים: „לזכר ד"ר יהודה ליב ניסן וילנסקי, לוחם על הגנת עמו בגולה ועל תחיתו במולדת".

בניו ובתו של ד"ר וילנסקי לא סרו מדרך אביהם. הבכור, המהנדס שמואל וילנסקי, נפטר השנה, בא' באדר (21.2.66). שמואל ז"ל הצטיין ביושרו, באומץ לבו, בנאמנותו לעמו. כבר הוזכרה פעולתו בהגנה העצמית ברוסיה. הוא עלה ב־1921, והיה פעיל מאד בהגנה, ראש צוות המהנדסים של „הפלוגות המיוחדות" בצפון. במלחמת העולם השניה שרת כקפטן של פלוגת סולל בונה בחיל המהנדסים הבריטי. מהנדס בעל כשרון וידע רב, עבד במשך שנים רבות בסו"ב כאחד ממהנדסיו הראשיים. — הצעיר, יבדל לחיים ארוכים, האדריכל פרופ' עמנואל ילן (ילן הן ר"ת של יהודה ליב ניסן), מרצה בטכניון, הקים ומנהל את ה„מכון לחקר הבניה הכפרית". היה ידידו וקצין המודיעין של וינגייט. הקים וניהל את ה„מוסד לחקירות החיפאי" (ראה הספר „מגן בסתר" וספרים על חייו של וינגייט); בזמנו רב־סרן במטה המודיעין של צה"ל. הבת, מרים ילן שטקליס, משוררת, בעלת „פרס ישראל".

נחמן מייזיל

חכמי קיוב — בני דורו של שלום עליכם

ידוע הביטוי התלמודי „דור דור ודורשיו", שעליו הקימו במשך הזמן תלי תלים. לא פחות אפשר לבנות על מימרה דומה: „עיר עיר ודורשיה" — כל עיר וסופריה, הוגיה ואמניה.

אומרים: „רצית להכיר פייטן — לך לעירו ולמולדתו!" אבל אפשר להפוך את הסדר ולומר: „רצית להכיר עיר — לך לפייטניה, סופריה והוגיה". אחד תלוי בשני. אם ננסה להעלות על הדעת ולטרוח להקים בדמיוננו את הערים, שהפכו במשך הזמן מרכזים מדיניים וצבוריים, תרבותיים ואמנותיים, שמילאו תפקיד בחיי העם והוציאו מקרבן דמויות שונות, אישים שהשפיעו על ההמונים ותרמו למתן צורה להתפתחות המחשבה והרגש בעשרות השנים האחרונות של המאה התשע עשרה ובראשית המאה שלנו ברוסיה רבתי לשעבר — הרי מופיעים לעינינו כרכים יהודיים אחדים מרכזיים, כגון וארשה, וילנה, פטרבורג, אודיסה, קיוב. לכל אחת מהערים הללו היו אופי, נוסח והווי שלה, אור וצל שלה, מעלות וחסרונות, הנובעים מן התנאים העממיים, האתנוגראפיים, החברתיים והמדיניים, הגיאוגרפיים והאקלימיים המיוחדים, שהאצילו לעיר פרצוף מיוחד, השפיעו על הכוחות הרוחניים וטבעו את חותמם על הסביבה שבה גדלו והתפתחו האמנים וההוגים על תכונותיהם ואופיים. מעניינות גם השפעות הערים והעיירות בסביבה, ההשפעות ההדדיות של אומות שונות ותרבויותיהן — הכל חשוב כדי לחקור את התכונות העצמיות של האוירה ושל הכוחות הרוחניים, שעיצבו ונתנו צורה לעיקר שבעיר — לסגנונה, לנוסחה, לצביונה ולטיבה.

מה שנאמר „הכל תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל" חל גם על ערים. יש ערים הנולדות ב„כתונת של משי" ויש ערים, שמראשיתן מזלן רע וחייהן הן יגון ואנחה. במשך הדורות ניתנים להן שמות קולעים, שכבר אינם משתנים לעולם. יש ערים שהן כקבצנים שנתעשרו פתאום, יש ערים יחסניות החיות על חשבון העבר, „יורדים" הגונים. ויש ערים המכונות „עיר ואם בישראל" א: „ירושלים דליטא", או „ירושלים דווהלין". כינויים אלה מגיעים בדרך כלל לנושאותיהן בזכות הישגיהן החשובים. יש גם כינויים חריפים כגון „עיר נידחת", „עיר הומיה", „עיר ההרס", או כינויים סתמיים: „קריה נאמנה", „עיר קדושה".

בין הערים השונות ברוסיה רבתי לשעבר תפסה העיר קיוב מקום

מיוחד והיתה לה היסטוריה משלה, גם מבחינת דברי ימי עולם וגם מבחינה יהודית.

בנובמבר 1961 פירסמתי ב„יידישע קולטור" הרצאה, שנשאתי בקונגרס העולמי השלישי של מדעי היהדות (ירושלים, יולי 1961) וכתבתי: „ידועה המימרה, כי „מקיוב תצא תורה", אבל מי יודע... אולי לא היתה זו אלא לעג לעמי־הארצות שבקיוב". על כך הגיב החוקר א. ר. מלאכי במאמר ארוך (יידישע קולטור, דצמבר 1961) והוכיח בחומר היסטורי חשוב, כי „קיוב היתה לשעבר מרכז תורני והמימרה הנ"ל מקורה מן המאות הי"ב והי"ג, כשהיו בקיוב תלמידי חכמים גדולים" (עמ' 46—49).

הדבר היה בעבר הרחוק, אבל הגזירות הקשות, הרדיפות והפרעות, החוקים הקשים נגד היהודים בעיר קדושה זו, שנקראה „אם הערים הרוסיות", עיר שהוצאה מתחום המושב היהודי, כל זה טבע את חותמו על העיר ותושביה. כותבי תולדות העיר קיוב מדגישים בפנים שונות כי „קיוב היא העיר היחידה ברוסיה, שבה נשתמרו בכל תוקפן המסורות של גיטו ימי הביניים" (גר. וולטקה). והיסטוריון שני כתב, כי האכזריות של הממשלה כלפי היהודים איומה וכי „מצב היהודים בקיוב היה תמיד קשה. בשום מקום אחר לא השתמשו נגד היהודים באמצעים עזים כאלה לשם השגחה וחיפוש יהודים מחוסרי זכויות, כפי שנהגה המשטרה בקיוב. קיוב מפורסמת בחיפושי לילה שלה, כשהיתה המשטרה משתערת על בתי יהודים בכמה רחובות באישון לילה כדי לתפוס יהודים". אחרי כן גירשו אותם בהמון. והדברים ידועים למעצבה.

אולם הגידול וההתפתחות של קיוב היהודית בעשרות השנים האחרונות של המאה התשע עשרה הלכו ועלו למרות כל ההגבלות, הגזירות והרדיפות: מ־13 אלף בשנת 1874 עד 32,000 בשנת 1897 ועד כחמישים אלף בשנת 1910. ויש להדגיש, שהמספר האמיתי של היהודים בקיוב היה הרבה יותר גדול מן המספר הרשמי, ואפילו המספר הבלתי מדוייק הנ"ל הלך וגדל במהירות. במשך חמשים השנים האחרונות של המאה התשע־עשרה גדל מספר היהודים בקיוב, לפי מקורות רשמיים, פי 36, בעוד שהאוכלוסיה הכללית נתרבתה בפחות מפי שבעה. ככתוב: „וכאשר יענו אותו, כן ירבה וכן יפרוץ"... ועוד יותר גדל הכח היהודי, גם מבחינה כספית וחמרית וגם מבחינה רוחנית, תרבותית ויוצרת. ואין כאן מקום להאריך.

אבל נשוב אל העיקר, לנושא שלנו, לחכמי קיוב, בני דורו של שלום עליכם ושל עולמו היהודי, בני לויתו, חבריו למאבק וליצירה.

ב.

אם לפני מאות שנים היו מוסיפים למימרה, כי „מקיוב תצא תורה" גם „ודבר ה' מסטארודוב", הרי לפני כשמונים שנה, כשבא שלום עליכם במגע עם קיוב אפשר היה להוסיף: „ודבר ה' מז'יטומיר וברדיטשוב" — ערים שהיו קרובות וקשורות בקיוב, השפיעו עליה והושפעו ממנה. שלום רבינוביץ בא, כפי שהוא מתאר בספרו „חיי אדם", כבחור צעיר ל„עיר הגדולה" שמשכה אותו ביותר משום שבה „יושבים אנשי השם הגדולים — — המשכילים המובהקים, הסופרים המפורסמים והמשוררים בחסד עליון, אשר שמותיהם נעמו כל כך לאזניהם של — — פרחי ההשכלה".

מספר „חכמי קיוב" לא היה גדול, בסך הכל שני „מנינים" — קשישים וצעירים. אבל הסביבה של הסופרים והמשוררים, שיצרו בשפות שונות: עברית, אידיש ורוסית, היתה יותר גדולה והם היו קשורים ומחוברים בכמה דרכים עם העולם הספרותי והתרבותי, עם הציבוריות היהודית של הימים ההם, והשתתפו בכל הויכוחים המדיניים והחברתיים והפולמוסיים הספרותיים הנלהבים שהיו נהוגים בימים ההם. בשנות השבעים והשמונים, בעולם היהודי הקטן. שלוב עליכם נמצא בעצם המערכה הנלהבת, שפרצה בעולם המשכילי ומצאה הד בעתונות העברית. אבל בעצם הריב העז הצליח שלום עליכם להכניס לתוך חוג יצירתו וללקט בשנת 1887 בשביל כתבי־העת שלו באידיש „פאלקס־ביבליאטעק" את „מיטב הספרות שלנו". הוא היה נאמן לסיסמתו של המשורר ד"ר יצחק קאמינר, שהמטרה היא „לא להרוס ולנתוץ", אלא „לבנות ולנטוע" והוא הצליח לצרף לחוגו לא רק את „חכמי קיוב", אלא עוד כמה סופרים חשובים, הוגים, משכילים, שהיו לפני כן רחוקים מן ה„עיר ואם בישראל" החדשה. והם סייעו במישרין ובעקיפין להקים את הבמה הכללית, שהעניקה לעיר קיוב חשיבות רבה והעלתה את „אם הערים הרוסיות" לדרגת יתר הערים המיוחסות הגדולות ברוסיה לשעבר. קיוב הפכה באותו עידן ריאקציוני חשוב לעיר יהודית, שהתחיל להתייחס אליה בכבוד רב.

הבה נמנה את סופרי קיוב וכן אחדים מעסקני הציבור החשובים, שהשפיעו על משפחת הסופרים ועל החוגים המדיניים והציבוריים היהודיים והוליכו אותם בכיוונים חברתיים יותר קיצוניים, כפי שהדבר נודע לנו כעת מתוך מחקרים חדשים וזריעת אור חדש על אותן תקופות בחיי היהדים, ימי הצמיחה והגידול של תנועות לאומיות בישראל.

והרי רשימת בני משפחת הסופרים בקיוב, הנמנים על „חכמי קיוב" והיו פעילים בצורה זו או אחרת:

מיכל גורדון (1823—1890); משה אהרן שאצקס (1825—1889); ד"ר יצחק קאמינר (1834—1901); הרמן באראץ (1835—1920); אלעזר שולמן (1837—1904); ד"ר מאקס מאנדלשטאם (1838—1912); יצחק יעקב ווייסברג (1840—1904); אברהם לייב בנימינזון (1844—1915); אברהם דוד דובזביץ (1844—1899); יהל"ל — יהודה ליב לוין (1844—1925); מארק ווארשאווסקי (1848—1907); מנחם נחום ביילין (1849—1917); אלחנן קלמנסון (1857—1930); משה קאמיונסקי (1853—1928). אפשר להוסיף על כך את המקורבים למשפחת הסופרים והעסקנים: שלמה זלמן לוריא (1855—1908), יצחק רוזט, משה פולינקובסקי, ישראל נחום דורבסקי (1854— ?), יעקב איזראלסון (1856—1924), גריגורי גורביץ (1852—1929) — ודאי אין כל השמות הללו בעלי אותו ערך עצמו, אבל כל אחד ודאי השלים והעשיר את נכסי החבורה וסייע ליצור את המיוחד שבחכמי קיוב. הסופרים והעסקנים שנמנו היו להם מאחריהם חויות ומאבקים, כל אחד מהם היה עולם בפני עצמו ואין לבטל את חלקו והשפעתו. כל אחד ואפיו, כל אחד וזכויותיו במתן צורה לעולם היהודי הרוחני של הימים ההם. יש להדגיש את הדבר, משום שיש מי שביטלו, מתוך קלות ראש וללא יסוד, את „חכמי קיוב כביכול", ש„לא היו לרוחו של שלום עליכם". זהו ביטול בלתי מוצדק וקל להפריכו.

ולאותה רשימה חשובה ומגוונת של סופרים ועסקנים בעלי זכויות ובעלי

עבר מדיני־צבורי עשיר יש להוסיף עוד כתריסר סופרים קשישים וצעירים חשובים, שכתבו עברית, אידיש ורוסית, שנגררו על ידי ההתלהבות וההתעוררות של שלום עליכם ובימתו.

ואלה הם החשובים בין בני דורו ובני חברותו של שלום עליכם, שנילוו לחבר „חכמי קיוב" והביאו לבנים לבנין התרבותי הגדול, תרמו יצירות חשובות לאוצר הרב והוסיפו לו כבוד ויקר: אברהם דוב גוטלובר (1811—1899); אלעזר צבי צווייפל (1815—1888); יהודה ליב גורדון (1830—1892); שלום יעקב אברמוביץ — מנדלי מוכר ספרים (1836—1917); יצחק יואל לינצקי (1839—1915); אברהם גולדפאדן (1840—1908); יצחק ליבוש פרץ (1854—1919); י. ח. רבניצקי (1859—1944); יעקב דינזון (1858—1919); מרדכי ספקטור (1858—1925); שמעון דובנוב (1860—1942); דוד פרישמן (1862—1922) ועוד. אפשר גם להוסיף את: יהושע מזח (1834—1917); יכנה"ז (ישעיה ניסן הכהן גולדברג 1858—1921); שמעון פרוג (1860—1916) ועוד.

בקיצור, יש לנו כאן חשובי ההוגים והיוצרים היהודיים בני תקופות ובעלי דעות שונות, מכל מיני מקצועות וענפים, מאוחדים בפרסום תרבותי־חברתי גדול, ספרותי והיסטורי, ביוגראפי וביבליוגראפי, שבו הלכו יד ביד צעיר וזקן, משוררים ומספרים, פובליציסטים ועסקנים, משכילים ולאומיים. זו הפעם הראשונה בדברי ימי הספרות והעתונות בעברית ובאידיש נתקלטו תחת גג אחד, במאסף אידיש, כל כך הרבה סופרים מסופרים שונים, שגם לפי גילם, גם לפי דעותיהם וגם לפי שנות יצירתם היו רחוקים וזרים זה לזה.

ג.

בשנת 1946, בשנת השלושים לפטירתו של שלום עליכם, פרסם א. ר. מלאכי ב„יידישע קולטור" (ניו יורק, חוב' 7) מאמר מפורט בשם „די יידישע פאַלקסביבליאָטעק של שלום עליכם", שבו נתן תיאור מלא של שני כרכי הביבליו־תיקה, שעשו בשעתו היסטוריה. הוא כותב: „אפשר לומר ללא גוזמה, כי בהם התחילה תחית הספרות באידיש. דבר זה עצמו מעלה את כתב העת לדרגה מופתית, רוב החומר שנדפס בו הוא בעל ערך מתמיד". והלאה כותב א. ר. מלאכי, כי „שלום עליכם לא פתח את כתב העת במאמר על התכנית, כפי שנהגו עורכים ומהדירים". סייע לו בכך — או חסך לו — ד"ר יצחק קאמינר, המפורסם והמכובד בימים ההם, על ידי „מכתב לשלום עליכם — עורך אידישע פאַלקסביבליאָטעק". הבא בראש הכרך הראשון כמין מאמר הקובע תכנית. מכיון שמכתב מענין זה לא הובא עד היום על ידי חוקרי הספרות וההיסטוריונים, וכמעט הושתק על ידי הסופרים חוקרי יצירתו של ד"ר יצחק קאמינר, נביא אותו פה בתרגום עברי. ד"ר י. קאמינר, שהיה ידוע בימים ההם כמחבר מספר רב של פואמות ושירים בעברית ושל ספרים וכן כמשתתף חשוב בכתבי עת ובמאספים עבריים (בין היתר: ב„האמת" של אהרן ליברמן, ב„השחר" של פרץ סמולנסקין, ב„אסיפת חכמים" של מ. ווינצ'בסקי ועוד ועוד) כותב לשלום עליכם הצעיר, בן 27—28, באידיש ווהלינית לבבית, חיננית ומחיה נפשות:

„מכתבך הלבבי גרם לי עונג רב. קראתי את רשימת המשתתפים שסיפקי לך את סחורתם. איש עם דבשו ויינו, כפי מתת אלהים — ושמחתי באמת, מצאתי

אצלך לא רק כל מיטב סופרי הקודש, אלא גם אלה שהצטיינו בכתביהם באידיש — בקיצור, כולם כאן, כל כוחותינו היהודיים, מיטב נציגי ספרותנו, וכולם מדברים בלשון אחת, בשפת הדיבור של כל העם".

ו. קאמינר מוסיף: „אני נוטל את ידי כדרך גוברין יהודאין ומברך ברכת שהחיינו וקיימנו — ברוך ומבורך אלהי ישראל, ברוך ומבורך רוח העם היהודי, מעולם לא עזב אותנו ולא יעזוב אותנו גם להבא".

ד"ר י. קאמינר שואל: „כיצד קרה הדבר שבעיר הבלתי־יהודית נתחבר ספר יהודי?"

ד"ר קאמינר, שנולד בעיירה וואהלינית לווקיוו ליד זיטומיר, כותב הלאה במכתבו לשלום עליכם: „נזכרתי בתמונה מימי העבר, כשהיו מלקטים ילדי ישראל ומגרשים אותם למרחקים. והענפים התלושים הללו פרחו בכל זאת וגדלו לעצים בפני עצמם. יהודים קטנים אלה היו אחרי כן יהודים גדולים. זאת אומרת, כי כשבגרו נתעוררה בהם הרוח היהודית ואך נתלקטו בפינה עשרה מהם, מיד הפכו למנין יהודי, ומהם נעשה אחד שוחט, השני רב, השלישי חזן, הרביעי — בעל קורא, בעל תוקע וכו'. עד מהרה נכתב ספר תורה, נבנה בית מדרש קטן, ביקור חולים וכדומה. ופתאום, אי שם בפינה נידחת, קמה קהלה קדושה על כל מעלותיה וחסרונותיה, רוח היהדות החזקה, החיונית צומח ועולה.

וכמו שם, באותה הפנה הקרה, כן היה גם אתנו בקיוב: אחד אחד באנו לכאן, מי מליטא, מי מרייסין, מוהלין, מפולין, אחד היה זר לשני, כל אחד היה אדם בפני עצמו. בפני עצמו עני, בפני עצמו עשיר, בפני עצמו רעב, בפני עצמו מפוזר וטרוד בדאגות מחר. אולם אך התבוננו עשרות היהודים הללו קצת מסביב, אך השיגו פרוסת לחם — והנה הם יהודים בתנועותיהם: מנין, בית מדרש, ביקור חולים, חברת משניות, הכנסת אורחים וכו' וכו'. רוח היהדות החזק, מלא החיים, צומח ועולה".

ד"ר יצחק קאמינר, המשורר העברי המיוחד במינו, הליריקן העמקן, שהיה לו נוסח משלו בכתיבת פיוטים ועם זה היה מושפע מאוד מן השירה העממית הרוסית ומן הסוציאליזם הנושן הפשטני, ותמיד הוכיח ויסר על העוולות החברתיות ועל אי־השוויון בין עני ועשיר — ד"ר קאמינר, שהיה קשיש משלום עליכם בעשרים וחמש שנים, כשהוזמן על ידי שלום עליכם לכתוב אידיש ולהשתתף בכתב העת העממי החדש באידיש, שהיו לו יריבים חריפים ומרים — כשבא לדבר להמון העם בלשונו, הרי הוא מתמלא רגשות עדינים והוא פונה לשלום עליכם כרופא המבין גם במחלות חברתיות והוא אומר: „כמו שם בפנה הקרה כך הוא גם בעולמנו היהודי הקטן: אך מתלקטים יהודים מלומדים אחדים, תופשי עט, והנה נכתב ספר, כל אחד בא ומתנתו בידו, ומן הלבבות משתפכים רגשות חמים. הולכת וגדלה הרוח היהודית החזקה, מלאת חיים".

והמשורר י. קאמינר הולך ומתלהב: „למה רגשו גויים? למה מתפרצים העמים ובודים, כי אנו עם שכולו חסרונות, לגמרי ללא מעלות. יושב בשמים ילעג להם. אלהים יצר את האדם במעלות ובחסרונות. יהודים כבני אדם יש להם די מעלות וגם חסרונות. ככל האדם על פני האדמה. אלא שהיהודים כיהודים יש להם רוח־עם חיה ונצחית, העומדת להם בצר ומגינה עליהם בפני כל רע, וכאן ברוח־העם שלהם צפונה עזרתם".

ונאמן לתפיסת עולמו ולדעתו על חיי ישראל ועל הצרות הנובעות מן העניות, כפי שהביע זאת בשיריו־פיוטיו, שהם תערובת של השתפכות הנפש והטפת

מוסר משכילית, כותב קאמינר לשלום עליכם: „פנית במכתבך אלי כמו לסופר ואני אענה לך כרופא, ואני אומר לך, שתשמור על דיאטה! תזהר במאכל ובמשתה. שמעני: בתקופתנו ההיסטורית הקרה יש לתת לעמנו חמין לשם רפואה ואף קצת יין. לא נורא, ביין — בדמיון ובשירה — בתקוה אפשר לחזק קצת את הלב החלש המתעלף. הזהר לך ממאכלים קרים, מביקורת קרה כקרח על מנהג יהודי עתיק, מליצנות של גלידה על ענין יהודי — ישמרך אלהים. לא עכשיו הזמן לכך. גם דבר חמוץ אל יבוא לקיבתך. סאטירה חמוצה על קאפוטה יהודית, בדיחות חמוצות על לימוד יהודי — הזהר והשמר, לא עכשיו.

„אפילו הסוכריות הייניות המועטות, הריפורמות, לא עכשיו. יש דבר יותר הכרחי מזה: אנו זקוקים לבשר, יותר בשר, תנו יותר בשר לעמנו. יותר תוכן, מחשבות אמיתיות, רציניות. הכניסו יותר רגשות טהורים, אנושיים, יהודיים לספריכם העממיים. אל תהיה החמיצה קלוקלת. לא בשר ולא חלב, אל יהיה המרק מימי, כאותם הרומאנים המימיים, הריקניים, הטפשיים, המזיקים. בשר (רעיונות), שומן (רגשות), מלח (הומור), פלפל (סאטירה) — הכל יחד כשהם מתלקטים, מהוה מאכל מזין מאוד וטעים מאוד. אני אומר מלח ופלפל משום שעמנו אוהב זאת, ובלבד שיהיה עם בשר. אין רע, הקיבה היהודית תעכל: היהודי אוהב הלצה, בדיחה, סאטירה חריפה — אבל במידה, ידידי היקר, במשקל ובמידה, שלא יגרם חלילה נזק מבפנים.

„שוב אומר לך: שמור על הדיאטה וקיים את העיקרון שלך, הצריך להיות — לא להרוס ולנתוץ, לא לשבור ולפרק אלא לבנות ולנטוע — להקים ולהצמית. ואל תשכח, שאומתנו אומרת: „שחורה אני ונאוה". זכור את כל העם, שמור דיאטה, עמוד בקומה זקופה וקוממיות על מקומך. אל תטפס יותר מדי למעלה, אל תשכח את הזמן והמקום, אל תטה הצדה, אל תיעף, והעיקר — היה יהודי ותזכה לברכת יישר כח מכל אחיך, ובתוכם הקטן

דוקטור יצחק קאמינר, כפר פאפירנא, אוגוסט 1888".

יש לשים לב לזמן שבו נכתב מכתב מופלא זה, וכן להדגיש את הרמזים והמשלים העמוקים וקולעים לסופרים מסויימים וחולשותיהם — סופרים שתפסו מקום ניכר בספרות עברית ואידיש. ועוד: המכתב, הכולל דרישות חשובות וחריפות, הוא בעצם המשך, חזרה והעמקה של מכתב עברי לפני זה, שאותו ד"ר יצחק קאמינר פרסם עשר שנים לפני כן, בשנת 1878, כהקדשה למנדלי בספרו של קאמינר „סדר כפרות לבעל טקסי — או שבע תועבות בלבו" — פואמה סאטירית ובה רמזים מצויינים וביקורת חריפה על חוכרי מס הבשר היהודיים. קאמינר מקדיש את הסאטירה שלו למנדלי מוכר ספרים, שפרסם בשנת 1869 את ספרו המפורסם „הטקסה", או „כנופית מיטיבי העיר", שעורר בשעתו מהומה בעולם היהודי והמחבר הוכרח לעזוב, מחמת רדיפות גבאי קהלת ברדיטשיב, את עיר מגוריו. גם באותו המכתב למנדלי באו לידי ביטוי השקפתו של קאמינר על חיי היהודים, תיאורו החריף והקולע — שהוא עם זה גם ביקורת — של סופרי ההשכלה וסופרי מליצה סתם, שהתעלמו מן המציאות האכזרית ועושק העם העובד. נסתפק כאן במשפטים אחדים מתוך אותה הקדשת קאמינר למנדלי, הכתובה עברית:

„לכבוד הסופר הנכבד בעמו אשר עשה טוב לישראל בספריו, המדברים על צבור וחסרונותיו, כש"ת הר"ר שלום יעקב אבראמאָוויטש נ"י לאות תודה, מאת המחבר.

סופר נכבד! אתה היית כמעט הראשון בינינו, אשר עזבת את דרך סופרי ישראל אשר בימינו ותבור לך דרך אחרת, לא על אמונות טפלות, ולא על מנהגים חיצוניים הוכחת את עמך בספריך. לא רדפת — כסופרים עברים — אחרי התרנגול של „הכפרות" ולא אחרי „הפרוש" הזה, אשר טמן באמתחתו תרנגולת מפוטמת של הכפרות והלך להתפלל עמה בליל כל נדרי. הפרוש הזה לא היה ולא נברא, מה בצע לנו אם אחינו לא יכו כפרות? ומה מנו יהלוך, אם יעשו הקפות עם התרנגול הלבן? וכבר ראיתי בכרכי הים עיר ואם בישראל, אשר רוב אנשים אינם מכים כפרות עם תרנגולים, — אבל עם בני אדם רעיהם, ואת התרנגולת המפוטמת לא יסתירו בכיסם, אבל יאכלוה בפרהסיה בליל שחל להיות יום הכיפורים — ואיה איפוא כל הטובה, אשר הביאו הנאורים האלה לעמם? — — —"

(כפי שהעיר ד"ר קלוזנר נתכוון ד"ר יצחק קאמינר כאן לבאלאדות של שלמה מאנדלקרן „כל נדרי" ו„אלדד ומידד" שפורסמו ב„השחר", ראה הערותיו של קלוזנר, „היסטוריה של הספרות העברית החדשה" ירושלים תש"י, כרך ו, עמ' 223).

ד"ר יצחק קאמינר מסיים את מכתב ההקדשה שלו לש. י. אברמוביץ':

„ואתה סופר נכבד, בספריך ה„טקסי והקליאצ'י" ו„הקליין מענשעלע" כתבת פרקים גדולים בהלכה זו וירדת לעומקה של הלכה, וכוונת לפסק דין, וברוב דבריך — הלכה כמותך. — כמוך ירבו בין סופרי ישראל! ועתה, לעיני כל אחינו, הנני מגיש לך תודה על העבר ובקשה על העתיד! אנא אחי! אל תלך ללקוט בשדה אחר! לא תעבור מזה! עיניך בשדה ישראל, בשדה אחיך העניים והאביונים, המבקשים לחם ואין, בבקר זרעת את זרעך ובצהרים אל תנח את ידך!... לך בכוחך זה באהבתך את עמנו, אולי נושיע, אולי נציל, אולי... כולי האי ואולי, ואולי... אולי נפדה את ישראל מיד ישראל אחיו... (עמ' 4—5).

ד.

ככל שאנו מתעמקים בחומר ובמקורות על הסופרים המשכילים בקיוב, בין אלה שהספיקו להתגלות ולפרסם את יצירותיהם בין אלה שמחמת סיבות שונות נשארו בצל — אנו נוכחים, כי המשפטים הנחפזים והבלתי מוצדקים שהוצאו לשעבר זקוקים לביקורת מן היסוד. קודם כל יש לנו ראיות לכך בהכרזות ובמכתבים של שלום עליכם שאינם מפורסמים. בפרק „סופרי קיוב הראשונים בני דורו של שלום עליכם" (בספרי „למלאות מאה שנה להולדת שלום עליכם" ווארשה 1959, עמ' 8—42) הוכחתי, כי סופרי קיוב היהודיים באידיש, בעברית וברוסית תפסו מקום חשוב גם בחייו וביצירתו של שלום עליכם, השפיעו עליו והושפעו ממנו והיו להם „ענינים משותפים ופעולה ציבורית משותפת". הבאתי ראיות ממכתבי שלום עליכם ליצחק רוזט וליצחק יעקב וייסברג על ידידות נאמנה ביניהם.

אין אנו יכולים להאריך כאן בנוגע לכמה מחכמי קיוב שנמנו למעלה, נמנה רק אחדים מהם.

משה אהרן שאצקס, מחבר ה„מפתח" הידוע (חלק ראשון הופיע בשנת 1886, חלק שני 1869). הוא היה אחת הדמויות המעניינות ביותר במאה התשע־עשרה, הרבנים ועושי דברם נלחמו בו והחרימו את ספרו, שכלל ביאור חפשי לאגדות התלמוד. השנה מלאו מאה שנה להופעת ה„מפתח". אחרי כן פרסם עוד ספר, הפעם באידיש, בשם „פרוס־הפסח היהודי", בלי לקרוא את שמו על הספר.

בשער נאמר רק „ממני המרמז רמזים ומגלה טמירין, אזרח ותושב מארץ הנגב", ינוסף על כך צויין כי זהו „סיפור נפלא על ארחות חייהם של היהודים שלנו, ביחוד בליטא, בימים שבין פורים לפסח, תאורים מעניינים ומעשיות נפלאות, ביקורת כל המנהגים והסדרים, כל זה מתואר בקצת סטירה, ולעתים תכופות בליווי מלתא דבדיחותא. למען ירוו הקוראים נחת תמורת פרוטותיהם וגם יצחקו מעט".

זכיתי להכיר את הישיש שאצקס, שגר בקיוב, בשכונת פודול, ברחוב וולוז'סקאיה פינת יארוסלאווסקאיה. היו לו פני יהודי למדן חריף, בעל מבט נוצץ וזקן ארוך. היה מפורסם כאפיקורוס גלהב והיה מדבר בגלוי על ה' ועל משיחו. האדוקים החרימוהו. הוא עבד כנאמן במרתף ליי"ש בז'יטני באזאר, ופעם הוביל אותי אבי לשם. אחרי מותו, בשנת 1899, אמרו עליו „אפיקורס נשאר אפיקורס" משום מעשה שהיה. כשעתיים לפני מותו אמר לחבריו שעמדו ליד מיטתו: „נאמר, כי לפני המיתה רואה האדם בעיניו את מלאך מות — וגם זה שקר. הנה אני הולך למות ולא דובים ולא יער". „זה כוחו של אפיקורס" הוסיפו היהודים.

שלום עליכם כיבד מאוד את בעל ה„מפתח" ופרסם ב„פאלקסביבליאטעק" את „תמונות ליטא" שלו.

בספרו באידיש „לתולדות ספרות אידיש במאה התשע עשרה" (ניר יורק 1946, כרך ב', עמ' 367—378) מביא מאיר ווינר דוגמאות מתיאורי פרוס הפסח בסיפורו של שלום עליכם „יוסלה הזמיר" ומראה על השפעתו של שאצקס בתיאור חיי היהידים. גם שיטתו של טוביה החולב בביאור כתובים מושפעת לדעתו משאצקס (ראה עמ' 270—274). הרשימה של שאצקס „התרנגול המחופש" מזכירה לדעת ווינר את „החייט המכושף" של שלום עליכם.

אחד מחשובי חכמי קיוב היה אלעזר שולמן, שהצטיין במקצוע תולדות ספרות אידיש הקדומה ושפת אידיש. לדברי דוב ברוכוב במחקרו „הספריה של בלשן אידיש" (ב„פנקס" הווילנאי — 1912 בפרק „ספרות בלשנית במאה הי"ט יהכ'") היה אלעזר שולמן „ראשון בין יהודי רוסיה שהתעמק בחקר תולדות השפה והספרות של אידיש, והעיקר שכתב את חבוריו הבלשניים לא בשפות זרות אלא באידיש או בעברית" (עמ' 21). גם חוקר הספרות המפורסם ישראל צינברג גומר את ההלל על אלעזר שולמן: „שולמאן הוא בלי ספק אחד הסופרים החשובים ביותר ואולי הסופר החשוב היחיד למי שרוצה להכיר את ספרות אידיש הקדומה מן המאה השש עשרה עד התשע־עשרה".

הדברים נכתבו בשנת 1913—1914, ובתחילת 1930 פרסם זלמן רייזן מאמר בשם „ההיסטוריון הראשון של ספרות אידיש" (ליטעראריש בלעטער, גל' 2, 3). הכותב מזכיר גם את המונוגראפיות של שולמאן על היינה וברנר, בעברית (ממקור ישראל, ווינה 1876) ומספר, ששולמן ניצל את השפעתו על העשיר האדיר בקיוב ברודסקי שיתמוך בסופרים העברים ראובן אשר ברוידס, אלעזר אטלס, מ. מ. דוליצקי ובאלמנתו של פרץ סמולנסקין (ליטעראריש בלעטער 1930, גל' ב). בספרו „היסטוריה של הספרות העברית החדשה" פרק ה' הקדיש פרופ' יוסף קלוזנר פרק לאלעזר שולמן ושם מצורפת גם ביבליוגראפיה עליו.

עשרים — שלושים הסופרים והמשוררים וההוגים והעסקנים, שנמנו על „חכמי קיוב" והיו בני דורו וחבריו של שלום עליכם, היו ברובם נתונים בין שני הגורמים בימים ההם — סוציאליזם ולאומיות. בחיים היהדיים קיימים היו בשנות

השבעים והשמונים הסוציאליזם היהדי כביכול של אהרן ליברמן וכתב־העת העברי של „האמת", והלאומיות של פרץ סמולנסקין וירחונו „השחר" ומסביב להם הגוונים והנוסחאות של בני דורם, תלמידיהם וחסידיהם.

כתושב בעיר קיוב במשך שנים רבות הנני להעלות דמויות חכמי העיר כפי שנחרתו בזכרוני. הנה ד"ר מאקס (עמנואל) מנדלשטאם — דמות אומרת כבוד ומקסימה. שמו הלך לפניו, היתה בו מזיגה של לוחם וחוזה, איש המדע והרומנטיקה כאחד, ועם זה שובר סייגים ומסרב למשמעת. סיפרו עליו כי כשהציעו לו משרת פרופסור באוניברסיטה הקיובית בתנאי שיתנצר, ענה בגודל לב: „אם אתם זקוקים דוקא לנוצרי הנני מציע את השוער שלי, רוסי אמיתי". ועוד מעשה: כאשר חזר ד"ר מאנדלשטאם מלא התלהבות מן הקונגרס הציוני הראשון (1897) מסר דו"ח נרגש בפני כמה מ„פני העיר" שהתכנסו במשרדו של מלך הסוכר ל. ברודסקי (אספה גלויה אי אפשר היה לקיים אז). לאחר דבריו של ד"ר מאנדלשטאם על הציונות, שאל אותו ל. ברודסקי, תוך עקיצה: „אם אמנם כל כך יפה היא תכנית זו, למה לא תיסע בעצמך לארץ־ישראל?". מיד ענה מאנדלשטאם לו ולשאר הגבירים שהצטרפו לו בחיוכיהם: „הנה בונה אתה עכשיו בתי־חולים בקיוב לחולי עינים, חולי שחפת, יולדות — למה לא תהיה בין הראשונים לשכב בהם?" ומיד הסביר כי כוונת הקונגרס ליצור אפשרות לאלה הרוצים ומוכרחים להגר מרוסיה.

ה.

בין חכמי קיוב הפעילים ורבי־הזכויות שנשכחו והושתקו יש להדגיש גם את הסופר בעברית ובאידיש יצחק יעקב וייסברג, שהשנה נתמלאו 125 שנה להולדתו. הוא בא לקיוב בשנת 1873 בן 32, טעון ידע יהדי, מחמת קרבתו למשכילים, ביחוד לסופר הידוע איוב ממינסק (הוא יוסף ברייל, 1839—1919). הוא עשה רבות לחקר פעולתו של המשורר יל"ג. ב„פאלקסביבליאטעק" של שלום עליכם פירסם מחקר על „נשים יהודיות למדניות אחרי המקרא והתלמוד עד היום" (לפי ד"ר קייזרלינג), בין חכמי קיוב היה ידוע ביחוד על ידי המקורת החריפה שלו בשם „גאון ושברו" על העשיר ברוך אסמאן וספרו „חד וחלק".

הביבליוגראף וחוקר הספרות א. ר. מלאכי פירסם בשנת 1931 בניו יורק קובץ „אגדות סופרים" ובו בין היתר מכתבים ליצחק יעקב וויסברג מסמולנסקין, מדוד גורדון, מד"ר י. ל. קנטור, מבוקי בן יגלי, משפ"ר מתרגומו של גרץ לעברית, מאליעזר אטלס ועוד.

סופר מובהק בעברית ובאידיש, משורר לוחם, שהתרוצץ בין סוציאליזם לציונות — היה יהודה ליב לוין (יהל"ל), שנולד בשנת 1844. פרסם שירים משנת 1865. השתתף בעתונים, כתבי־עת העברים החשובים ביותר. בשנת 1875 פרסם ב„ישראליק" של גולדפאדן ולינצקי מאמר „האם צריך לכתוב עברית". הוא עמד על המשמר ורצה למשוך אל „האמת" כמה סופרים חשובים בעברית ובאידיש, אך ניסה להשפיע על העורך הקנאי אהרן ליברמאן, שירחיב את ה„בסיס".

נזדמן לי להפגש עם יהל"ל הזקן בשנות מלחמת האזרחים (1917—1921) בקיוב. קיבלתי ממנו אחרי כן בוואַרשה מכתבים מקיוב ודאגתי ביחד עם החברים לשלוח לו מזונות ומכתבי עידוד. בשנת מותו פירסם ב„השלח" (כרך מ"ד, תרפ"ה) שיר יאוש ובו טענות לאלהים:

ארץ מתפוררת, תבל נהרסת,
ויצירתך כולה בדמים מתבוססת,
ובני האדם — חיתו טרף, צפעונים,
חבר מרצחים, חבלנים, זידונים,
וזה האדם, בראת בצלמך ודמותך —
הכן תכניתך? הזאת עצמותך?

יוסף קלוזנר מקדיש ליהל"ל מקום רב בספרו „היסטוריה של הספרות העברית החדשה", כרך ו', ומחלק את פעולתו לשלוש תקופות: התקופה הרומאנטית (1864—1872), הראדיקאל־סוציאליסטית (1872—1882) והתקופה הלאומית, של חיבת ציון, הארוכה ביותר. חומר ארכיוני רב על פעולתו של יהל"ל מובא בספרי של ד"ר ישראל קלויזנר „בהתעורר עם" (ירושלים תשכ"ב).

ליהל"ל היתה הזדמנות להפגש בשנה האחרונה לחייו בקיוב ולבלות בידידות עם חברו מאז מוריס ווינצ'בסקי (בן־נץ), שביקר בברית המועצות ובא לקיוב להתראות עם יהל"ל, חברו מימי „האמת" ו„אספת חכמים" בשנות השבעים. רק פעם נפגשו פנים אל פנים. בשעת פגישה זו בשנת 1925 היה יהל"ל בן שמונים והאורח בן 69. במשך יובל שנים היו במחנות שונים, עברו עליהם גלגולים שונים, חליפות ותמורות, תהליכים רעיוניים בחלקי עולם שונים ובתנאים מדיניים וחברתיים שונים ומשונים.

יהל"ל מת ב־"ג כסלו תרפ"ו (29 בנובמבר 1925) ונקבר ליד קברותיהם של אלעזר שולמן ויצחק יעקב ווייסברג, שמתו שניהם בשנת 1904, יותר מעשרים שנה לפני חברם.

ו.

שלום עליכם, שהתיחס לכל אחד מאנשי קיוב שלו כאח ורע, התיחס בלביות יתירה למארק ווארשאווסקי, שממש העריץ אותו והתפעל ממנו. בסיועו של שלום עליכם יצאו לאור שתי המהדורות של שירי ווארשאווסקי. כה מתאר אותו שלום עליכם: „כבן יותר מחמשים, נמוך קומה, בעל עינים קצרות רואי אבל מחייכות ואומרות הרפה, בעל בשר, מעיל ישן, מרפקים קצת ממורטים, עניבה נושנה, הילוך מהיר, קול נאה וצחוק רועם — כזו היא תמונת ווארשאווסקי".

כשיצא המוסיקאי יואל אנגל ב„ווסחוד" בביקורת חריפה על שירי ווארשאווסקי (1901, גליון 18) יצא שלום עליכם להגנתו בשבועון „יוד" (13 יולי 1901) *. אגב „עורך־הדין המושבע מ. מ־ר", שהביא לשלום עליכם לפי דבריו את ווארשאווסקי בפעם הראשונה, הוא משה מאזור, קרובו וידידו של שלום עליכם, שהיה אחר כך נשיא קהלת קיוב ועסקן ציוני ונמנה גם הוא עם חכמי קיוב. זכיתי בשנת 1916 לבקר בקיוב ברחוב אלכסנדרובסקאיה ליד ככר קרשצ'אטיק בבית אלמנתו של ווארשאווסקי, וראיתי את הפסנתר שבו ניגן המנוח את יצירותיו, והחזקתי בידי את התווים בכתב ידו.

אנחנו צעירי קיוב הכרנו את בית הדפוס הקטן ברחוב וואסילקובסקאיה

* ר' מאמרי „מ. מ. וואַרשאווסקי און זיין ‚אנטדעקער' שלום עליכם" („יידישע קולטור" 1946 גל' 4), וכן מאמרי „מ. מ. וואַרשאווסקי" בספר „נאַענטע און אייגענע", 1957, עמ' 35—52.

הגדול משמאל, אחד הבתים הראשונים אחרי שוק בסאראבקה, ששם גר שלום עליכם. בעל בית הדפוס היה יצחק רוזס, אחד העברים הנלהבים, חבר „חובבי שפת עבר", אף חיבר בעצמו פזמונים בעברית והדפיסם בדפוסו וקישטם בפרחים וסלסולים מעשה ידיו להתפאר.

שלום עליכם היה כרוך בשנותיו הראשונות בקיוב אחרי החוגים הראדיקאליים ודעותיהם. היה מושפע מן המשורר הרוסי נקראסוב (1811—1878). כשכתב שירים אחדים בנעוריו הוסיף, שיש לזמר אותם במנגינות של שירי נקראסוב. לשירי „עקידים יהודים" נוסף מוטו — מצד אחד מישעיהו ט' י"ט: „ויגזור על ימין ורעב, ויאכל על שמאל ולא שבעו. איש בשר זרועו יאכלו", ומן הצד השני מנקראסוב:

Голодно, странничек, голодно,
Холодно, родименький, холодно!

רעבון, עובר אורח, רעבון
קר, מחמדי, כמה קר.

אחרי פרעות שנות השמונים קמה תנועת חרטה והתפכחות בין אלה שנהרו אחרי המהפכנות ונתעורר מצב רוח לאומי. כמה סופרים חזרו בתשובה וביטאו זאת במאמריהם. כמה מהם נתקרבו לתנועת חיבת ציון. שינויי טעם כאלה אנו מוצאים בצורות שונות גם אצל יהל"ל וקאמינר ואפילו שלום עליכם לא נוקה ממצבי רוח מתחלפים. עכשיו נצטרף שלום עליכם ביחד עם אחרים מחכמי קיוב לתנועת חיבת ציון. ביום 21 בספטמבר 1888 כתב שלום עליכם מכתב לד"ר י. ל. פינסקר, יו"ר הועד המרכזי של חובבי ציון בזה הלשון:

„אדוני הנכבד, אני שלום עליכם זעירא דמן חבריא שולח לך בזה המחאה על 25 רובל ומבקש לרשום אותי כחבר חובבי ציון ולזקוף עלי בכל שנה סך 27 רובלים, אם יש אצלכם פנקס, תקנות, חשבונות, דו"חים וכדומה. בבקשה לשלוח לי אם אפשר. דרישת שלום לכל חובבי ציון ולכל בני ישראל. אחד מחובבי ציון — לא על הנייר אלא בלב ונפש, כראוי, שלמה רבינוביץ או שלום עליכם".

בספרון „שלום עליכם — מאה שנה להולדתו" (ירושלים תשי"ט) הובאו בין היתר תרגומים לעברית של קטעים מן הקונטרס באידיש של שלום עליכם „למה זקוקים היהודים לארץ", שיצא לאור בשנת תרנ"ח. שלום עליכם השתתף בועידה הראשונה של חובבי ציון בשנת 1890 ביחד עם יתר צירי קיוב מ. פולינקובסקי, משה קאמיונסקי, וו. ברמן.

מענינים הדברים הבאים במכתבו של אחד העם מאודיסה לקיוב לאלעזר שולמאן מיום 27 יולי 1898:

„כדי לתת לו מושג ממצב שפת־עבר עתה — אחרי כל השאון ע"ד „התחיה" וכו' — די יהיה להודיעהו מה שהודיעוני חברינו ב„אחיאסף": כי משתי החוברות שהוציאו ע"ד הקונגרס הציוני, האחת בעברית מאת הרצל עצמו, והשניה בז'רגון מאת שלום עליכם — נמכרה הראשונה רק במספר 3000 אכסמפלרים, בעוד שהאחרונה נתפשטה במספר 27,000 אכסמפלרים! ומה יש להתפלא איפוא, אם „השלח", שאינו כלי־תשמישה של איזו כתה, כי אם של האמת בלבד (כמובן, לפי השגת עורכו), אינו מצליח הרבה?... (אגרות אחד העם, כ' 1, ע' 254).

איזראלסון יעקב

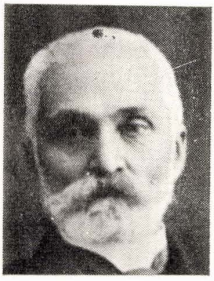
ברץ הרמן

גוטלובר א״ב (אב״ג)

גורדון מיכל

גורביץ ג.

דובזביץ א״ד

ויסברג יצחק יעקב

ורשבסקי מרק

יהל״ל (י. ל. לוין)

יכנה״ז
(ישעיהו גיסן הכהן גולדברג)

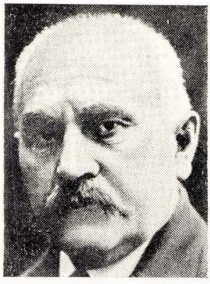
לוריא שלמה זלמן

לינצקי יצחק יואל

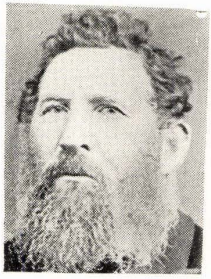
סירקין מ. נ.

ספקטור מרדכי

פולינקובסקי מ.

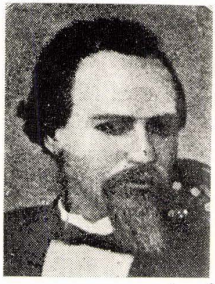
צווייפל א״צ

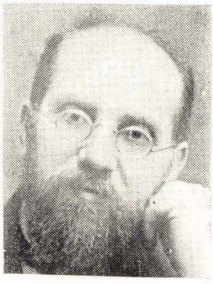
קלמנסון אלחנן

קמיונסקי משה

קמינר יצחק

רבניצקי י. ח.

שולמן אלעזר

ז.

לשלימות התיאור של חכמי קיוב, בני דורו של שלום עליכם, יש להוסיף את הדמויות המעניינות של משה קאמיונסקי וגריגורי גורביץ'. כתושב קיוב נזדמן לי להפגש אישית עם כמה סופרים ותיקים בעברית ובאידיש, שעניינו אותי ביותר מפאת עברם העשיר. הדבר היה בשנים הקשות 1918—1920, כשנפגשנו ב„קולטור ליגה" הקיובית לפרסום קובצים לתולדות התנועות המהפכניות של היהודים בשם „רויטער פנקס". ביחוד התעניינתי בדמות הגבורה הטראגית של אליעזר צוקרמן (1852—1887) שגדל במוהילוב ע"נ דנייפר בבית הורים אדוקים. היה תלמיד ותיק של פרץ סמולנסקין ואהרן ליברמן, כתב עברית ואידיש, הושפע מן החלומות המהפכנים, הכיר מקרוב את פנחס (פייבל) אקסלרוד (1848—1928), תיאר את הנוער היהודי דאז בספורו העברי „עולם הפוך" (השחר תרל"ו), הוגלה לסיביריה ושם טיבע את עצמו לאחר שנים אחדות של חיי בדידות קשות בנהר אומגה בסביבת יאקוטסק (ראה מאמרי המפורט עליו ב„יידישע קולטור" גליונות 10—11, שנת 1952). גורביץ, קאמיונסקי ויהל"ל (ובכתב גם אהרן זונדלביץ) סיפרו לי הרבה זכרונות ורשמים עליו ואגב גם על עצמם: ממוהילוב ועד ווינה, מסביב ל„השחר" ו„האמת", בין שני הרים: סמולנסקין וליברמן, ואחרי כן על ברלין והמשפט המפורסם שם בשנת 1879. לבסוף באו לקיוב אל המנוחה ואל הנחלה. גורביץ היה כאן קונסול דניה. למרות ההפרש הרב בגיל היינו ידידים טובים.

שונה ממנו היה משה קאמיונסקי, שהיה סגור ומסוגר, ציוני ועברי נלהב, עסקן בחברת „מפיצי השכלה", ידיד קרוב לשלום עליכם ביחוד בשנות חברותם ב„חובבי ציון". שניהם פרסמו את זכרונותיהם: גורביץ בחתימת גרשון באדאנס ב„ווסחוד" („כתבי מרדן"), וקאמיונסקי בחתימת מ. ק. ב„השלח", כרך י"ז (1917): „ניהיליסטים עברים בשנות השבעים". שניהם, המהפכנים החולמים, הפכו לעסקנים פעילים בתנועה הציונית בקיוב.

בין חבריו של שלום עליכם בקיוב ראוי עוד להזכיר את הסופר יכנה"ז (ישעיה ניסן הכהן גולדברג) שנולד ברוסיה הלבנה בשנת 1857 ומת במינסק בשנת 1927. אחרי מות חוקר הספרות הצעיר אהרן גורשטיין (1895—1941) נשאר בכתביו מאמר קצר על יכנה"ז. הוא מצטט את שלום עליכם, שהזכיר במאמרו „תרבות של התקדמות" בשנת 1892 את יכנה"ז. כן מביא גורשטיין שורות אחדות מכתב אבטוביוגראפי ארוך של יכנה"ז, שבו ניתן תיאור מענין מחיי הסופרים בסוף שנות השמונים למאה התשע עשרה, שאז גר יכנה"ז בקיוב. יכנה"ז כותב: „שלום עליכם היה במעלה העליונה ונחשב בין עשירי קיוב, מילא תפקיד גדול בבורסה והכניסה לביתו היתה ככניסה לארמון המלכות... בדרגה אחת אתו עמד המלומד אלעזר שולמאן — אחד מחלוצי המקצוע תולדות ספרות אידיש. בצד שלום עליכם ושולמאן נמנה גם המשורר העברי יהל"ל, הסוציאליסט לשעבר".

ח.

העיר קיוב משתקפת בחלקיה ובאישיה בזמנים שונים לרגל מאורעות שונים ביצירתו של שלום עליכם בצבעים מצבעים שונים. ביחוד בולטים הדברים

בשיתותיהם של טוביה החולב ובחילופי המכתבים בין מנחם מגדל ושיינה שיינדיל על יהופץ, היא קיוב, ותושביה.

מענין תיאור עצמי של שלום עליכם: „ישבנו ארבעתנו: מנדלי מוכר ספרים, זקן מהודר, דבריו מתוקים מדבש; ביאליק — משורר, בעל מחשבות; בן עמי — יהודי רתחן; שלום עליכם — מכיר ותיק, המאזין לכל דבר ורושם בפנקסו".

ואסיים במכתב שכתב שלום עליכם מנרווי ביום 6 בדצמבר 1908 לסופר העברי־האידי הידוע, המהנדס מ. נ. סירקין (1878—1918), עסקן ציבורי ידוע שהשתקע בקיוב בשנת 1907 ועד מהרה נתפרסם כנואם מצויין והיה חביב על הנוער הציוני הדמוקרטי, ביתו היה בית ועד למשכילים היהודיים. סירקין היה יו"ר הקהילה הדימוקראטית בקיוב בשנת 1917 וחבר מוסדות מרכזים יהודיים. מכתבו של שלום עליכם הוא תשובה לברכה ולהצעה, שנשלחה אליו מביתו של סירקין על ידי חבר משכילים, שיבוא לקיוב לחגיגת יובלו. על כך ענה שלום עליכם:

„סירקין החביב והיקר, זה עתה קבלנו את ברכתך, שאתה כתבת וחבר שיכורים חתמו עליו. אני מתאר לעצמי כמה יי"ש שתיתם. יהי רצון שלכל שונאינו ופורישקביץ בראשם יספיק ללגימה אחת. מה איכפת לך? הברכה נגעה ללבי עד זוב דמעות. הרי זו קיוב. קיוב הרי היא עירי. מה שעלתה לי קיוב — הלואי שיהיה לנו לשנינו. אי אפשר להיות בכל מקום ליובל: אבל מה שלא יכולתי להיות בקיוב מעציב אותי מאוד. ומה שנוגע לנשף היובל עלי להגיד לך את האמת, כי לא פיללתי לכך בשום אופן, אף לא החצי. אני כשלעצמי רואה בכך הצלחה עצומה. ומה היה אילו היו נותנים לכם שם יותר חופש? אילו למשל היו נותנים לך למלל בפודול ובדמיובקה ולד"ר ליוקומוביץ שיקרא את דברי באידיש — ז'ארגון! אבל אל נדבר על דברים עצובים כאלה, חכה זעיר, עוד תזרח השמש גם בסימטה שלכם" (ספר שלום עליכם, עמ' 225).

בשנה זו, שנת החמשים לפטירתו, רציתי להציג את שלום עליכם בסביבתו, בין חכמי קיוב ובני דורו.

אלונים, מארס 1966 תרגם ב. ק.

ג. קרסל

נחמן מייזיל*

ארוכה היא רשימת ספריו וקונטרסיו של נחמן מייזיל, שנהג לפרסמה בספריו האחרונים. אולם אין רשימה זו אלא אפס קיצה, ללא כל שמץ של מליצה, של כתיבתו השופעת במשך שני דורות המשתרעת על פני ששים שנה כמעט. כתיבה זו היתה מצויינת בתכונת־יסוד אחת: היבת היצירה היהודית בשתי הלשונות — עברית ויידיש. ואל יהא הדבר קל בעינינו היום. האיבה העגומה והעכורה שרווחה במחצית המאה הראשונה שלנו אצל לא־מעטים מבין היוצרים בשתי הלשונות — עדיין צריכה חקר יסודי, שיסביר מגיעיה הטמירים, אולם היא עשתה הרבה לביזבוזו של מרץ יקר ולשילהוב יצר־הפלגנות של עמנו באירופה המזרחית. עתה, כשמסכמים אנו את שיעור מלבי־הלהבה הזאת מתברר, שלא פחות מאלה היו לעומתם אחרים, בשני המחנות גם יחדיו, שראו באַנטאַגוניזם זה אווילות רבה ועשו לא מעט לגישור הלבבות. אפיינית היא עמדתו של מייזיל לנקודה כאובה זו, טירחתו בכינוס פעלו המחקרי של ברוכוב והדגשתו לנקודות מסויימות בפינת־ברוכוב זו.

קיימא לן, שתנועת הפועלים היהודית חטאה לא במעט בנקודה זו. היו ימים ושנים שה„העבראיזם" היה מעין סינונים לכל פגע רע. קורא אני עתה כמבואו של מייזיל לכתבי ברוכוב, שיצאו בעריכתו ימים אחדים לפני פטירתו (בער בראכאוו. שפראַך־פאָרשונג און ליטעראַטור־געשיכטע. הוצאת י. ל. פרץ, 1966) ומוצא סיפורו על מאורע מזעזע ביותר. היה היה כינוס של סופרי יידיש ועברית לאחר הקונגרס הציוני הי״ג (1913) בווינה. דובר אז על יצירת איגוד של הסופרים בשתי הלשונות. התנגדו לכך בחריפות יוסף קלוזנר ויעקב כהן. והנה יצא ברוכוב ודיבר דברים היוצאים מהלב, שאנו משפחה דלה ועניה וכולנו שואפים לדבר אחד ויחיד וכו׳ וכו׳. ההצעה נכשלה כמובן. אולם דברים אלה והדגשתם ע״י מייזיל מוכיחים בעקיפין באיזו מידה היו הדברים האלה קרובים ללבו — ועל כן עשה בתחום ההבנה ההדדית הזו במשך עשרות בשנים.

פתחנו ברשימת הספרים שלו, שבראשה ניצבים כידוע החיבורים על ברגלסון וביאליק ובסיומה ספרו על פרץ שתורגם לעברית (ע״י מ. חלמיש)

---

* תוך סידור מאמרו על „הכמי קיוב" הלך לעולמו מחברו נ. מייזיל, אף הוא מסופרי קיוב האחרונים. בקשנו על כן מידידנו ג. קרסל כמה מלות הערכה.

ובאסופת מסותיו־מחקריו על חוקרי יידיש שפירסם בשנותיו האחרונות מעל עמודי הירחון, שהוא ערכו כמעט מראשיתו: „יידישע קולטור" (הספר יצא בפולין ולצערי לא הגיע לידי עד כה). לא היה מייזיל מעולם חוקר יידיש במובן המקובל. לא היתה בו מעולם יומרה זו. לעומת זאת עשה בתחום, שהוא לאין ערוך חשוב וגדול מזה: הוא עקב אחרי ספרות־ההווה ביידיש וגם בעברית והסבירה בדרך הביניים שבין ביקורת והרצאת־דברים. מעשה זה היה מלווה חמימות וקירבה נפשית — ולא בכדי היה משלב גם נימה אישית, אם מימוראריסטית ואם על יחסו המיוחד לנושאים אלה.

אף המעשים הראויים בהחלט להיכנס להחום המחקר, כגון „ספר מנדלי" ושכמותו, שיווה להם את האופי העממי שלו, שכל עצמו ועיקרו: קירוב ערכי ספרות ללבות הרבים. מתוך כך כינס לא מעט חומר, שספק אם חוקרים מובהקים יגיעו לשיעור כזה. אתה נוטל למשל לידיך זכרונות ברייזין (ביידיש) ועיניך הרואות שהוא הוציאם — הדברים כאן פשוטם כמשמעם, שכן הוא שעשה לכינוסם של פרקים נידחים אלה ולצירופם לכלל ספר. ומי שהתנסה בכך יודע פירושם של דברים אלה. אולם מייזל מעולם לא התהדר במעשי־חקר אלה, שהם אינם מעטים כלל בפעלו הספרותי הכולל בפולין, ארצות הברית ובכאן. אם איני טועה הרי הכרוניקה ב„יידישע קולטור", שסיפרה בסגנונה האינטימי על מאורעות ומעשים בספרות היידית והעברית — לו היא. עתה רואה אני את החוברת האחרונה שהגיעה אלינו כבר לאחר פטירתו ובה דברים על קרית־ספר שלנו העברית — וגם על הלכסיקון של כותב הטורים האלה, והכל ללא חתימה וביחס הנפשי הנלבב.

הביקורת הספרותית רבת־פנים היא. יכולה היא להצטמצם בתחומה הצר, שאף הוא נרחב למדי, הסברת התופעה הספרותית המסויימת וניתוחה. ברם היא יכולה להרחיב את היריעה ולצרף לזו התופעה את קודמותיה ולדרוש סימוכין בין אחת לרעותה ואף לחרוז את כל חוליות העבר בזו של ההווה. נוסח זה היה מקובל על מייזיל ולא מעט ספריו מוקדשים למונוגרפיות על יוצרים, בהן צירף אחד לאחד את דבריו הוא עצמו או של אחרים, שעל כן העיקר היה לו האספקלר הכולל של היוצר. עיקר זה שימש את האחר הגדול ממנו: הסברה סגולית של כלל פעלו היצירתי של אותו סופר. משום כך אי אתה מוצא אצל מייזיל עיסוק בפרטים ומכל שכן בפרטי פרטים, שכן ראה לפניו את התמונה הכוללת וזו, דימה בנפשו בדין, גם מבוקשת על ידי הרבים — קוראי ספרות ושוחריה.

צא וראה למשל עיסוקו של מייזיל בשנותיו האחרונות בחוקרי יידיש, החל בווינר (מהארווארד) וכלה באלה של ימינו שהלכו לעולמם. שדה זה ודאי שלא נחרש עדיין. כי אכן זוהי גלריה מגוונה, שנתלקטה מפינות רבות ושונות לכלל מוקד מחקרי אחד. היה לא מעט מתח דרמטי בדמויות אלה ומייזיל ידע לנצל מוטיב זה בכתיבתו, ומשום כך החיוניות והענין שיש לקורא בן ימינו בסיפור מפעלותיהם של אלה בחקר ספרות יידיש (ודוקא: לא חוקרי יידיש אלא חוקרי ספרות יידיש. ודומה שאלה היו קרובים ללבו ביותר). אפשר וראה את עצמו מעין חוליה בשרשרת זו, שכן אם נצרף פעלו, וראוי הדבר להיעשות, יעלה לפנינו סיכום לא מבוטל בתחום מדע ספרות־יידיש, מדע שאינו מתגדר ואף אינו מתהדר בסממנים החיצוניים של מדע, אלא יסודו עממי ותכנו, ככל האפשר בתחום זה, מבוסס על ידע רב.

ודאי, שתמהה על הימצאו של מייזיל במשך שנים רבות במחנה, שלא

נתן מעולם לומר מילת השתתפות אחת בצערם ובסבלותיהם של אחינו ברוסיה הסובייטית. ועדיין לא נהירה לי שותפות זו של מייזיל עם האגף היהודי־השמאלני הזה בארצות־הברית, שעמד ימים ושנים על דמם של אחינו ברוסיה בלא לפצות פיו. מונחת לפני, כאות קין, אחת החוברות של „יידישע קולטור" מאותם ימים ובה דברים מזעזעים על אלה המתריעים על היחס של רוסיה לאחינו. נבצר ממני להבין כיצד היתה מסוגלת יד יהודית להעלות דברים אלה על הכתב. אפשר והתנאים עושים ואפשר ואפשר כל מיני דברים שאינם גלויים לנו. אולם, ראיתי וגם ראיתי, שלאחר ה„הפרשה" כביכול הרים מייזיל את קולו ואתו נשתנה בתכלית השינוי צביונו של ירהון זה לגבי יהדות רוסיה ומצבה בממשל הסובייטי.

לא קל לי לדון את מייזיל במצב שלא נקלעתי בו. אולם חובה לומר זאת גם לאחר פטירתו ובייחוד שלא רק שעשה את המוטל עליו, אם גם באיחור, אלא גם עשה מעשה שציונים טובים ומובהקים אינם רגילים לו — עלה לארץ והתיישב בקיבוץ. הרגיש את עצמו בנוח שם, כמוכח מכל פגישה עמו. ושם בקיבוץ המשיך לרקום מסכת פעלו המבורך, שבודאי עוד עתיד לו ימים ושנים. מבשרי חזיתי, שאני נדרש הרבה לספריו ומאמריו, שכן תמיד אני מוצא בהם סיכום נאה, לרבות הרצאה מלבבת. פטירתו היא ללא ספק אבידה גדולה לספרות היידית, שיודעיה הולכים ופוחתים בימינו.

תכנית החסכון

100 בת

מגדילה את חסכונך ב־100% לפחות כעבור 100 חודש

ומעניקה לך גם

בטוח חיים חנם

עד 10,000 ל"י

ערך כספך מוגן ע"י הצמדה לאינדקס • הריבית פטורה ממס •

פרטים מלאים בכל אחד מ־146 סניפינו

• כעבור 3 שנים

בנק לאומי לישראל בע"מ

יעקב בילו (בילופולסקי)

בויארקה

א.

השם „בויבעריק" מפורסם מאד בין המוני קוראיו של שלום עליכם תודות ליצירותיו הבלתי נשכחות — „טוביה החולב", „גלות דאטשע" ואחרות. אולם רק מעט מאוד מקוראיו יודעים שהמקום אינו דמיוני, כי היתה זאת עיירה ומקום קייט — 20 ק"מ דרומה מערבה מקיוב, ושם המקום בויארקה.

המקום יפה עד להפליא: יערות עצי אורן המשתרעים על פני עשרות קילומטרים, נהר וגם אגם בתוך היער, ושטחים נרחבים מכוסי פרחים. סופרים ומשוררים רוסיים היו מבלים לעתים קרובות ביערות בויארקה. הנוף הנהדר משך אותם. והמשורר הרוסי נאדסון כתב שם משיריו שחלק מהם הקדיש לנוף זה. לזכרו של המשורר נקרא עמק המשתרע בטבורו של היער בשם „עמק נאדסון".

רק טבעי היה הדבר שעל שטחי יערות אלה הנמצאים בקרבת קיוב הוקם מקום קייט — ה„דאטשא". הרבה בתי עץ וחוילות נבנו בתוך היער ובקרבתו ואלפים אלפים של יהודי קיוב ומשפחותיהם נהרו לבויארקה בחדשי הקיץ.

וכך מתאר זאת שלום עליכם ב„גלות דאטשע":

„באביב, כשיהודים ב„יהופץ" (קיוב) היו נפגשים היו שואלים איש את רעהו: „נו, לאן נוסעים לקיץ? כמובן לבויבעריק! ואתם? בודאי, גם אנו לבויבעריק, ואיפה ה„דאטשא"? ברור ב„קרשצ'אטיק" (הרחוב הראשי של מעונות הקיץ בבויארקה), ושלכם? גם שלנו ב„קרשצ'אטיק".

הכל הכל נהרו שמה לחדשי הקיץ.

ב.

העיירה בויארקה, שם גרה משפחתנו, לא היתה מהעתיקות. היא נבנתה בשנות השמונים של המאה הקודמת מסביב למסילת הברזל שנקראה ברוסיה בשם „הדרום־מערבית" וגישרה את קיוב עם וארשה.

בעיירה גרו כמאה משפחות יהודיות *). העובדה שהיא נמצאה מחוץ לתחום המושב וזקוק היה יהודי ל„זכות" מיוחדת כדי לקבל רשות לגור שם, לא איפשרה גידול הקהילה היהודית, אם כי מצבם החמרי של היהודים שם היה טוב למדי.

חלק מהיהודים התפרנס מסחר יערות, אחרים — מהחנויות שנועדו לקניות האכרים מכל הסביבה, ומספר לא מבוטל מיהודי בויארקה התפרנס בחדשי הקיץ מהקייטנים — יהודי קיוב.

*) לפי מפקד 1897 התגוררו בבויארקה 1793 נפשות, מהם 720 יהודים.

כמה סיבות גרמו לכך שבויארקה לא היתה עיירה יהודית טיפוסית. ראשית עצם העובדה שהיתה מחוץ לתחום המושב. שנית לא גרו היהודים בצפיפות אלא פזורים בין ה„גויים", ושלישית — קרבתה של קיוב הגדולה — חצי שעה נסיעה ברכבת. מלבד זה השפיע על עיצוב דמותה של הקהילה היהודית המגע עם אלפי יהודי קיוב, ביניהם רבים מהאינטליגנציה, במשך חדשי הקיץ. רוב יהודי בויארקה, שדברו כמובן ביניהם אידיש (עם מלים רוסיות רבות), שלטו יפה גם בשפה הרוסית, קראו עתונים רוסיים שהופיעו בקיוב, והנוער לא כל שכן — רובם התחנכו על ברכי התרבות הרוסית וחלק מהם למד בגימנסיות רוסיות בקיוב, אם כי עד גיל מסוים ביקרו כולם „בחדר מתוקן" שבמקום.

רק על סף מלחמת העולם הראשונה ובשנות המלחמה חדרה השפעת התרבות העברית תודות להסתדרות הנוער הציונית שקמה במקום.

אולם למרות כל זה לא חסר ב„בויבעריק"־בויארקה במידה מסוימת גם הוי עיירתי, כפי שצייר שלום עליכם בכמה קוים ב„גלות דאטשע": שני מחנות יריבים ומלחמתם בגלל שני שוחטים ושני בתי־מדרש, מעשה בבן שוחט ו„תלמוד תורה" ועוד ועוד.

שלום עליכם שהיה תמיד „חי בתוך עמו", נהג כך גם בבויארקה, כשהיה בא לנוח עם משפחתו במעון הקיץ בשנות סוף התשעים ועד 1903. הוא התהלך ברחובות העיירה, הסתכל, הקשיב וגם דובב את „עמך". כך „תפס" שם גם את טוביה החולב שהונצח ביצירתו המפורסמת.

טוביה החולב גר עם משפחתו בכפר זאבוריה — 10 ק"מ מבויארקה והתפרנס בדוחק מהובלת חלב ומוצרי חלב בעגלתו מזאבוריה לבויארקה ומכירתם לתושבי המקום. העונה החשובה בשבילו היתה בקיץ, כשבויארקה התמלאה קייטנים מיהודי קיוב.

יהודי בויארקה הכירו מקרוב דמות זו, שכה נתפרסמה תודות לעטו של שלום עליכם, והיו חוזרים מדי פעם על אמרותיו ו„פסוקיו" של טוביה. גם את בני משפחתו הכירו בעירה וכבר בשנות המשטר הסובייטי נפגש אחי עם נכדתו של טוביה אֲנָה טביש.

כמה אהבנו אנו הילדים את אותם ערבי חורף כשהתנור מוסק, על השולחן ה„סאמובאר" (המיחם) ואבא מעלה את זכרונותיו על פגישותיו ושיחותיו עם שלום עליכם ומקריא לפנינו מיצירותיו, ובין היתר כמובן את „טוביה החולב" ו„גלות דאטשע", והרי חלק מהדמויות שביצירותיו אלו הספקנו גם אנו הילדים להכיר.

הנה „היהודי השחור הגבוה עם השוט ביד" „המראה את נחת זרועו מסביבו" — הרי זהו העגלון המתווך של ה„דאטשעס" ראובן מדבידובסקי, והנה „היהודי הגוץ עם פנים של כלבלב" המכריז בקולי קולות על הסידקית שבסליו ומעורר את הקייטנים משנתם — הרי הוא הרוכל „שייקע קורנוי" כפי שכנוהו אנשי העיירה, המפרנס את משפחתו ממכירת הסידקית בשני סליו, כשהוא מחזיק מתחת לזרועותיו. ועוד קמים לנגד עינינו בשעת הקריאה שני השוחטים הנאבקים ביניהם על פרנסתם החסרה לשניהם.

עד שעה מאוחרת בלילה היתה נמשכת הקריאה מיצירותיו של שלום עליכם והיתה מעוררת בין המסובים צחוק ודמעות לסרוגין...

היתה גם בויארקה יהודית ששלום עליכם לא הרחיב עליה את הדבור בגלל סיבות שונות או שלא הספיק להכירה (הוא ביקר שם רק עד שנת 1903), ובכל זאת נגע בשאלה כאובה בשביל רבים מאנשי המקום.

הנה הוא שואל את אנשי „בויבעריק": „המקום הוא בתחום המושב? לא. ואיך אתם גרים? גרים..."

זכורני שאבא ז"ל, שהיה ראש הקהל, השפעתו היתה רבה על אנשי השלטון במקום. והיה ומישהו מיהודי בויארקה נפל בפח כי לא היתה לו זכות לגור מחוץ לתחום המושב והיה צפוי לו גרוש מידי, היה אבא מזמין אליו את ה„פריסטאב" (ראש המשטרה) לסעודה דשנה — כמובן עם דגים ממולאים והרבה יי"ש, וכטוב לבו של ה„פריסטאב" ביין היה נותן לו מטבע הגונה והענין היה „מסתדר"...

וכך אם קרה בשנות מלחמת העולם הראשונה כשיהודים רבים גורשו ממקומות שונים קרובים לחזית. אחדים מהמגורשים הגיעו לבויארקה. הקהל התחיל לטפל מיד בסידורם, אלא בזה לא די, כי דרוש היה רשיון לגור שם. והכל כמובן סודר ע"י „מתן בסתר".

והיתה גם בויארקה ציונית. ראשיתה ב„חדר מתוקן". מורנו ב„חדר" היה הרצל אייזנברג, ציוני נלהב. מדי יום ו' אחר הלמודים היה אוסף את כולנו ומקריא לפנינו את „אהבת ציון" ו„אשמת שומרון" של מאפו, והקריאה היתה מלוּוה פרושים שונים וסקירות מההיסטוריה העתיקה והחדשה של ארץ־ישראל. כשגמרנו לבקר ב„חדר" וחלק מאתנו כבר למד בגימנסיות בקיוב היה המורה אייזנברג אוסף אותנו לשיחות. נוסדה אף הסתדרות נוער ציונית שהתקשרה במרוצת הזמן עם אנשי „דרור" בקיוב. הסתדרות נוער זו ידה היתה בכל, והיא נתמכה על־ידי ההורים, שכמעט כולם היו ציונים. בתחילת מלחמת העולם הראשונה יסדה ההסתדרות הזו בית־ספר לילדי היהודים, שהשפה העברית ולימודים עבריים תפסו בו מקום נכבד. בית ספר זה וגם גן־הילדים העברי שיסדנו — נתמכו על־ידי „חברת מפיצי השכלה" ו„חובבי שפת עבר" שבקיוב.

זמן מה התקיימו גם שעורי ערב לשפה ולספרות העברית בהנהלת המורה ברוך פישקו (ר' ב. פישקו, „גלגולי חיים", ת"א תש"ח, עמ' 131).

בשנת 1918 מסרה הקהילה לרשות הסתדרות הנוער הציונית חלק מביתה לשם הקמת מועדון, שהפך במהרה למרכז תרבותי בשביל כל העיירה.

בסוף שנת 1917 ארגן הנוער הגנה עצמית, שמלאה באותן שנות חילופי המשטרים הבלתי פוסקים תפקיד חשוב בהגנת יהודי המקום.

והנה הגיעה השנה השחורה — שנת החורבן — 1919. צבאות הגנרל דיניקין כבשו את קיוב והסביבה ואנשי דיניקין ערכו פוגרום אכזרי בבויארקה. העיירה כולה נחרבה. 31 מיהודי בויארקה נהרגו. הזקנים מיהודי העיירה שלא הספיקו להימלט נתלו ע"י הפורעים. הם הלכו לתליה עטופי טליתות. את ההרוגים השליכו לתוך בור. ימים רבים התגלגלו שם עד שהובאו לקבורה. היתר נמלטו לקיוב. הקהילה היהודית שבבויארקה נמחקה.

בויארקה היהודית אינה קיימת עוד, ורק שלום עליכם הספיק להנציחה בשם — בויבעריק.

הרב י. ז. דיסקין

העיירה קולי

עיירה אופיינית לקהילות ישראל הזעירות שבליטא היתה העיירה הקטנה קולי (מחוז טלז). בליטא היה ישוב גדול של יהודים שהתגורר באחוזות וב„חצרות". ביחוד היה הדבר אופייני בחבל הארץ שהיה גובל עם קורלנד וגרמניה. מאז ומקדם הצרה הממשלה הרוסית את התישבותם של היהודים בערים. קובנה עצמה היתה סגורה ומסוגרת שנים רבות בפני יהודים. הותרה הישיבה רק מעבר לנהר וילית, בסלובודקה. משום כך היו מחפשים כל מיני תחבולות לתפוס מקום ישיבה. היו בליטה אחוזות של פריצים ושל כמרים קטוליים. כל זמן שה„פריץ" או הכומר לא התנגד לישוב גרו יהודים משפחות משפחות באחוזת הפריץ או הכומר. היו משלמים לבעל האחוזה דמי חכירה והיו מחזיקים ב„מחיות"- יהודיות קטנות לממכר מצרכים לאכרי הכפרים הסמוכים ובתי מרזח. לפני שהממשלה הלאימה את מכירת המשקה של יין שרף בשנת 1897 היתה עיקר הפרנסה ממכירת היי"ש ומבתי מרזח קטנים וזולים.

העיירה קולי שכנה במחצית הדרך בין טלז לגורזד ופלונגיאן. היא היתה אחוזתו הפרטית של כומר קטולי. נאחזו בה לראשונה שתי משפחות: משפחת גץ ומשפחת וולפה. בשנת 1897 בספירת האוכלוסיה מנתה הקהלה היהודית שם 181 נפשות (כ־30% מכלל התושבים). לפני שמונים שנה היתה המולכת שם בכיפה הסבתא גץ. פתאום פקד הכומר בעל הכפר על הישוב היהודי לעזוב את העיירה. לא הועילו שום תחנונים ובקשות. כל ארבעים המשפחות שגרו שם עמדו בפני סכנת הריסת כל מעמדם בחיים. הזקנה הפקחית ההחננה בפני הכומר כי יתן ארכה לזמן מסוים ובקשתה הוחזרה ריקם. הדבר הגיע לבירור בערכאות. נדמה היה כי הענין אבוד ואין מוצא: הכומר הוא בעל המקום ומה שירצה יעשה. הזקנה התחכמה אז ומצאה תחבולה. לכומר הזקן היתה סוכנת שהכל ידעו כי הם חיים בסתר חיי אישות, ורק למראית עין הם אדון ומשרתת. הסוכנת הרתה והכומר פחד שלא יתגלה הדבר. הזקנה גץ מיהרה לשחד את השפחות של „החצר" ואת החובש של החצר. הם מסרו לה בדיוק את זמן הלידה של הסוכנת. כעבור שבועיים אחרי הלידה הומת הולד ונקבר על ידי הגנן במקום מסוים בתוך הגן. הזקנה גץ עקבה אחרי כל זה. אז ערכה מכתב אל הכומר, ובו כתבה, כי אם לא יסתלק מגזירת הגירוש יהיה הכרח לפרסם את הדבר, כי בתאריך זה וזה נולד הילד, בתאריך זה מת ובתאריך זה נקבר בתוך הגן. הכומר מוכרח היה להיכנע וגזירת הגירוש חלפה. הוא חתם על אמנה, כי ישיבת היהודים הותרה להם והחכירה ניתנה לשנים רבות.

פרנסת הישוב הקטן הזה היתה זעומה מאד ובדוחק עצום. אעפ"כ החזיק היישוב הזה גם רב, גם שוחט, גם מלמד לילדים. חתנה של הגברת גץ ר' ליב כהנמן לא היה מרוצה שהשוחט הוא יחידי. רצוי היה שיהיו שני שוחטים וכל אחד יראה להשגי את הסכין לפני השחיטה. בדיקת הסכין היא יסוד גדול בשחיטה כשרה. התחכם ר' ליב והשפיע על אחד האברכים שהתחתן בעיירה, כי ילמד הלכות שחיטה ובדיקות ויהיה שוחט שני ללא משכורת. ר' ליב זה היה הפרנס הבלתי מוכתר של העיירה. היתה לו חנות קטנה וגם החזיק בצותא עם חותנתו ממכר משקאות חריפים. המשקאות היו עיקר

הפרנסה, כי אכרי הסביבה היו שטופים בשתיה. מזמן לזמן היו באים מפקחים לבחון את חריפות המשקה ולבדוק אם שולם האקציז. המפקחים היו מחמירים מאד ואוי ואבוי אם מצאו שאין תשלום האקציז מתאים לחוזק המשקה. המוזגים היו משתדלים תמיד להערים על החריפות ולהבריח את האקציז. פעם הגיע לעיירת קולי מפקח מחמיר מאד. חרדה ירדה על כל בני הבית. המפקח לקח לבחינה צנצנת עם משקה לבדיקה. מנסים לדבר אליו ורואים כי איננו ניתן לשיחוד. התישב המפקח על יד השלחן ומתחיל לכתוב ראפורט. הכל עומדים על רגליהם, רועדים וזעים, מסתכלים על הצנצנת אשר בה תלוי הגורל. כמובן, כי סילקו את כל המשקאות הנמצאים בחנות. הבן הקטן של ר' ליב, יוסף שמו, היה אז בן שלוש. מרגיש הקטן כי כל הבית אפוף פחד ותולים עיניהם בצנצנת משונה זו. הילד מטפס במהירות על השולחן, תופס את הצנצנת והופך אותה. המפקח קם בזעם. פני בני הבית נהרו משמחה. הכלי שממנו נלקחה הצנצנת כבר מסולק ואי אפשר שוב לבדוק אותו. סבתא חיבקה את הילד שהציל את המחיה. לילד יצא שם כפיקח. הרי הוא גאון זמננו, הרב יוסף כהנמן.

ר' ליב כהנמאן התלבט בחינוך ילדיו. המלמד של קולי לא הספיק כבר בשביל הילדים ההולכים וגדלים ונשלחים לעיירות הסמוכות: לפלונגיאן, לגורזד, לקרשינגא. עד שלבסוף פתח רבה של העיירה זידיק ישיבה קטנה והם נסעו ללמוד בה. ר' ליב כהנמן היה גם הגבאי של בית הכנסת. עיירה קטנטונת זו החזיקה כמובן גם בית כנסת גם מקוה טהרה, אשר בלי זה לא יתואר שום ישוב יהודי. היתה לו גם חזקה בתוקף הגבאות על כל האורחים העוברים בעיירה לאכסנם ולהאכילם. ביתו היה פתוח לרווחה לכל עובר ושב. בינתים קם דור צעיר אשר איננו מקבל מרות הגבאי. הצעירים מרבים לשוחח בבית הכנסת גם בזמן חזרת הש"ץ גם בזמן קריאת התורה. הגבאי מתרעם והצעירים אינם נכנעים. בשבת אחת הודיע ר' ליב כי הוא מתפטר ובשום אופן איננו רוצה להמשיך בגבאות. מנסים לשכנע אותו כי יקבל חזרה את ההתפטרות, ולא מצליחים. אז קם אחד מן הצעירים והכריז: ניחא! אי אפשר להכריח את ר' ליב. אבל כיוון שאיננו גבאי, פקעה חזקתו להיות מכניס אורח. אין לו מעתה מונופול על מצוות הכנסת אורחים. ר' ליב מוכרח היה להמשיך בגבאות ולחזור מהתפטרותו.

חיים פטריארכאליים היתה עיירה זו. יום צהרי קיץ. ר' ליב עומד בחנותו ומצפה ל„קונים". קונים הם מעטים בצהרי היום. פתאום הוא רואה עובר יהודי חבוש מגבעת ומטריה בידו, כולו מכוסה אבק ואיננו מתעכב. ר' ליב נטפל אליו והיהודי ממהר להגיע עד תפילת המנחה לפלונגיאן. הוא „מגיד" וצריך להגיע לפני תפילת המנחה כי פרנסתו היא חזרה על העיירות. ר' ליב שואל למה הוא פוסח על קולי? המגיד מסביר כי עיירה קטנה זו אין כדאי לו להתעכב בה. אבל ר' ליב בשלו: אסור לפסוח על קולי ומציע לו 25 קופיקות. המגיד דורש רובל שלם. זה יותר מדי. „המגיד" ממשיך בדרכו וצועד הלאה. ר' ליב רואה בזה עלבון לעיירה ומציע לו חצי רובל. המגיד הוא עקשן וממשיך דרכו. כבר יצא מן העיירה. ר' ליב רודף אחריו, מחזירו, משלם לו רובל שלם ומאכסנו בביתו עם אש"ל שלם.

ר' ליב מבורך במשפחה גדולה. הבן הגדול כבר לומד בישיבת טלז. שם מקבלים לפי מכסה. מעיירה קטנה זו לא יקבלו עוד תלמיד ממשפחה אחת. הנער הצעיר יוסף הוא בעל כשרונות. בזידיק הוא לומד ומתעתד לעבור לטלז. משיג ר' ליב בשבילו מכתב מראשי עדת ישראל בעיירה הנמצאת מעבר לגבול ליטא מגרמניה ושולח את הבן לטלז. שם שואלים למה אין חותמת הרב על המכתב. מתברר כי בעיירה גרמנית זו אין רב. הילד מוחזר חזרה: עיירה שאין בה רב איננה עיירה.

העיירה קולי הקטנטונת מחזיקה רב תלמיד חכם חשוב. קרה אסון והרב חלה

ר"ל במחלה איומה, היא מחלת הצרעת. הרב נשלח לדרוש ברופאים לקניגסברג. רופאי קניגסברג הזדעזעו: זו מחלה מדבקת מאד. הכניסוהו שלטונות גרמניה אל קרון מבודד והסיעוהו אל מעבר לגבול — חזרה לרוסיה. הממשלה הרוסית קבלה אותו, הוציאה מן הקרון אשר שרפוהו, ואת הרב הכניסו לבית הסוהר. לא ידעו בעיירה מה לעשות. ברוסיה הגדולה התקיימו רק שני מוסדות לנגועי צרעת: אחד ממשלתי, במפרץ הפיני סמוך לעיר הבירה פטרבורג, והשני במפרץ ריגה בקורלנדיה — פרטי. הפרטי דורש תשלום גבוה מאד. כמהלומה קשה ירד האסון על הרב ומשפחתו ועל העיירה. הלך ר' ליב כהנמן לטלז להתיעץ מה לעשות. שם שהה אז הרב של טאבריג, הגאון בורשטיין. הוא פוסק הלכה למעשה: להכניס את הרב אל המוסד הפרטי ואסור להפקירו לחסדי הממשלה. כל העיירה נרתמה לעול שהיה למעלה מכוחה: העמיסו על עצמם עול תשלום כבד יותר מאשר היתה המשכורת של הרב וגם המשיכו לכלכל את משפחתו — השיאו את בתו לצעיר תלמיד חכם שנתמנה לרב במקומו, הוא הרב רבי משה יומטוב ווכטנפויגל ז"ל, מבחירי תלמידי סלוצק (נקבר לבסוף בירושלים, אחרי שכיהן ברבנות בקנדה). את בן הרב שלחו ללמוד בישיבת טלז והיה לבסוף לאחד מגדולי ליטה, רבי לוי שפיץ הי"ד (תרמ"ז—תש"א), רבה של טאבריג.

כן חיו אז יהודים עניים בחומר ועשירים ברוח וכלכלו צרכי קהילה מתוך פרנסתם העלובה. בימי השואה הושמדה כל העיירה על ידי הנאצים בהשתתפות הגויים הליטאים מן הסביבה אשר חיו עמהם כל הזמן בשלום. היחיד שנשאר מיהדות מפוארה זו הוא תפארתה של יהדות ליטא הגאון המפורסם של פוניבז', רבי יוסף כהנמן, החי אתנו לאורך ימים ושנים.

הסנה
חברת הביטוח הגדולה בישראל

יעקב בוקשטין

קטעי זכרונות

ילדותי

נולדתי בסוכות תרמ"ז (1886) בעיירה סולוחוב, פלך פודוליה. בילדותי חשבתי שהשם ניתן ע"ש "סלכה" הנזכרת בס' דברים (פרק ג', ו'). זכרוני הראשון מילדותי קשור במקרה לא נעים בחיי. למדתי אז בהדר ואני כבן שבע שנים. היינו 8 ילדים. למדתי עם דודי שהיה גדול ממני בשנתיים. גרנו אצל גוי בכפר, בחצי בית, בחצר היו עצי פרי ושנינו החלטנו לקטוף שזיפים בלי רשות, אך נתפסנו והתגלה "קלוננו" ברבים. ה"רבי" היה נוהג לפעמים לבוא לאכול אצלנו בערב, ואמא ספרה לו את המעשה של ה"תכשיטים". "הרבי" נתן עלי מבט ונשמתי פרחה ממני, הבנתי שדבר זה לא יעלה לי בזול. למחרת באתי ללמוד כרגיל. בשמונה בבוקר. הלימודים התקיימו בבית־הכנסת.

אותו זמן שנינו בגמרא "בבא מציעא". נטפל אלינו הרבי ומכיון שלא העלינו רצון מלפניו גמר את החשבון הישן שהיה לו אתנו. בביה"כ היתה נברשת עם נרות, הוריד הרבי את מכנסינו ומלא אותם בקש ותלה על הנברשת, וכך נשארנו בלי מכנסים כל היום כעוגש על גניבת השזיפים. ב־5 לפנות ערב הורידו את המכנסים וקבלנום בחזרה. בכינו מבושה וכעס. ההורים הללו את הרבי על התנהגותו ה"פדגוגית". התפתחה אצלי מאז שנאה איומה לרבי.

נזכר אני במלחמה שהיתה נטושה בעיירה בין שתי כיתות של חסידים: חסידי צ'רנוביל וחסידי סאדאגורה. בין שתי הכיתות היה ויכוח: אלה אמרו בתפילת "קדושה": "כדבר האמור בשירי עוזך", והאחרים — התפללו "כאמור בשירי עוזך" ועל כך היו מריבות ומכות, ואנו, הקטנים, עמדנו מן הצד ונהנינו. בין המצדדים ב"כדבר האמור" היה הגביר של העיירה, והוא פנה לראש המשטרה, וזה שלח "אוריאדניק" (שוטר) והעמיד אותו בבית הכנסת ליד העמוד, והוא אמר לחזן כל הזמן: "אמור כדבר" (גובורי כה בר).

באותה עיירה גר סבי שהחזיק בית משרפות י"ש. מהי"ש היו גובים בלו (מכס) לפי החוזק. רוב בעלי המשרפות היו יהודים והם המציאו המצאה מיוחדת: בעזרת צנורות מיוחדים היו מונעים בדיקה נכונה של החוזק והכמויות ע"י המונה של הממשלה. המבקר הממשלתי היה מקבל משכורת קבועה מבעלי המשרפות כדי שיעלים עין מתפקידו, אך לפעמים קרה "אסון" ובא מפקח חדש שלא הספיקו לשחדו, צעיר אנטישמי ואולי בעל אמביציות בתפקידו החדש, אז סדרו סדורי "בטחון" מיוחדים כדי להזהיר על בואם של המפקחים. כשהיו שומעים את מצילות מרכבתו של המפקח במבואות הכפר היה בא רוכב להזהיר את סבי, ותיכף היו פותחים את הצנורות והמונה היה עובד כסדר.

מפרנסות היהודים: הרבה מהם היו מלווים ברבית ועוסקים במסחר אך תמיד המציאו המצאות פנטסטיות כדי לרמות את הגוי בהטפש והתמים. למשל, בזמן קנית שקי תפוחי אדמה מהעגלה הציע היהודי לאכר הגוי והבור, שלא ידע קרוא וכתוב ולא התמצא בספירה,

„הסכם" שבמקום כל שק שמפרקים יתן לגוי מטבע ואח"כ יספרו את מספר המטבעות שבידו ויסדרו את החשבון. אך הגוי הטפש כשהרגיש את המטבעות בידו היה מתבלבל ומחליט לרמות את היהודי והסתיר כמה מטבעות בלי להבין שאח"כ יקבל פחות בשביל השקים.

או דוגמא שניה מ„פרנסות" היהודים. בזמן הירידים היו באים האכרים לקנות חליפה. המוכר היהודי היה שם ארנק ריק בכיס המעיל, כשהגוי היה מודד את המעיל והרגיש בארנק היה שותק וחושב שמצא מציאה, לכן כשנדרש לשלם פי כמה ממחיר המעיל היה משלם בשמחה ורק כשבא הביתה היה מגלה את כשלונו.

זוכר אני שהיחס לגויים היה כמו לבהמות. בילדותי פחדתי לעבור ליד בית הקברות של יהודים, אך לא של גויים. ליד הכנסיה היה פסל של ישו וכשהיינו הילדים עוברים שם היינו לוחשים: „שקץ תשקצנו" ויורקים שלש פעמים.

נזכר אני גם באמונות טפלות: פעם הלכתי עם אבי ופגשנו כומר, מיד אמר לי אבי להתיר כפתור אחד מהמכנסים...

הורי עסקו במסחר באריגים, המכירה היתה בעיקר נגד שטרות, באשראי. יותר מ־50% מהקונים לא פרעו את השטרות ואז היו עושים משפטים ועקולים. לרוב לא נשארה סחורה והיו שמים עיקול על הרהיטים. אך לעתים היו הקונים מתחכמים למפרע כדי להבטיח לפחות את רהיטי ביתם. הם היו מסדרים פיקציה של חוב שלא שולם ואז היו עושים מכירה פומבית ו„מוכרים" לידיד. כך שכאשר קרתה פשיטת רגל אמיתית לא היה מה לעקל כי הרכוש כבר היה שייך ברובו למישהו אחר.

„עסקים" התנהלו בצורה כזו בתחום המושב. כשבאתי למוסקבה שמעתי על מקרים שיהודים באו מתחום המושב, קנו סחורות מגויים במוסקבה, בקשו לשלוח את הסחורה למקום מושבם והבטיחו להעביר את עודף הכסף, אך כשקבלו את הסחורה לא פדו אותה, כי אם מכרוה פחות ממחיר הקרן וברחו ממקומם. ההתחרות במסחר היתה עצומה ופרועה, ולפעמים הסתפקו במסחר הבדים במין ריוח של קרש החבל והמחצלת שבה עטוף הבד. לכן היתה משיכה עצומה אל מחוץ לתחום המושב, שם היו חיים מסחריים נורמליים. בתחום המושב עבדו היהודים 16—14 שעות ביום (ידועה ההלצה שיהודי, שכמעט לא ראה את אשתו, לא הכיר אותה כשבאה לחנותו ואמר לה כלמקבצת נדבות: „בראש חודש!"). המנוחה היחידה היתה בשבתות. המתקדמים שבין היהודים היו נוהגים ללכת לשאוף אויר צח בשכונות הגויים, כי שם גדלו עצים ופרחים. ברובע היהודים היו שופכים אשפה בחצר, ובאביב היה נמס כל הזבל, ואז פרצו לעתים קרובות מגפות ומחלות.

המנהג אצל היהודים היה אז לאכול בשבת דג מלוח קצוץ, דגים מטוגנים מהטשולנט, דגים קרים, צנון קצוץ עם בצל, שעועית מרוסקת עם בצל, רגל קרושה קרה וחמה, מרק, פשטידה משני מינים, בשר קר ובשר חם, ולפתן משזיפים. בשבת, אחרי ארוחה ממין זה, הלכו לישון. כשקמו שלחנו אבי להביא מי סודה. המרחק היה ק"מ וחצי, לקחתי כף כסף כמשכון עד למחרת והבאתי בקבוק גדול לכל המשפחה. אבי היה נוטל את הבקבוק לחלקו בין כולם. בעיירתנו היה רופא יהודי והוא אמר שהוא מאמין בתחית המתים, אם לא מתו ממאכלים כאלה...

זוכר אני כשמת אלכסנדר השלישי, שנחשב לצורר היהודים, שמחו היהודים וחשבו שבנו ניקולאי השני יהיה טוב ממנו. בביה"כ בברדיצ'ב סדרו אז קונצרט מיוחד: מצד אחד החזן ומקהלה ומצד שני תזמורת. לטכס הגיגי זה בא גם מפקד המשטרה.

בגיל 10—9 עברנו לברדיצ'ב ושם נכנסתי ללמוד עם בן־דודי פליקס. הוא היה מוכשר מאד וברבות הימים היה לפרופסור לרפואה וכתב גם ספרים רבים במקצוע. את רוב המכות בחדר קבלתי אני, ה„חדר" היה בחדרו הפרטי של הרבי. ליד החלון עמד שולחן

הלמודים ומסביבו כ־8 תלמידים. נזכר אני בהווי הפדגוגי ששרר בחדר זה: תחת השלחן עמדה תרנגולת שהרבנית הכינה לשבת. התנאים הסניטריים היו איומים. לרבי היה שוט והוא לא חשך את שבטו. השנאה לרבי היתה בלי גבול. בצהרים היה הרבי מנמנם אך אנחנו היינו צריכים להמשיך כל הזמן בלמודים. אף כי אימת הרבי היתה על כולנו היינו בכל זאת משתוללים. למשל נזכר אני כיצד נמנם הרבי וזקנו על השולחן, השגנו שעוה אדומה והדבקנו את זקנו לשולחן, אח"כ הדלקנו את השעוה. כשהוא התעורר — נתלשו השערות והוא התחיל להשתולל והרביץ מכות רצח. כשספרו להורים על תעלוליו קבלנו מכות נוספות בבית.

קרה מקרה והרבי נסע לשבוע לרגלי עסקים, החליטו הגדולים שבין הילדים ולקחו את השוט של הרבי כדי להפטר ממנו. מכיון ששום מקום לא היה בטוח וחששו שהרבי ימצא אותו, קשרו את השוט לאבן כבדה והורידו לבית כסא. זה היה הווי הלמודים ב„חדר" ובתנאים כאלה למדנו מ־8 בבקר עד 9 בערב, עם הפסקה קטנה. ב־9 בערב יצאנו הביתה עם פנסים. הרחוב שומם ואנו הילדים הולכים וממלמלים כל הזמן כל מיני תפילות שיגנו עלינו ממזיקים. כמובן שההורים חשבו שכל המכביד עלינו הרי זה משובח וגם בשבת לא פטרו אותנו מלימודים. הרבי היה בא הביתה „באופן פרטי" ומלמד 8 פרקים לרמב"ם. לא ידענו שמחת נעורים.

שלשה דורות במשפחת בוקשטין

הנני רואה את עצמי כשלב בינים בשלשה דורות של משפחת בוקשטין.

הורי גרו בגולת רוסיה, היו אדוקים בדתם וקשורים להווי של תקופת הגלות. אנכי למדתי את תרבות המערב, שאפתי לתוכי את אהבת החופש והשחרור הלאומי של עמנו, עליתי ארצה והתרחקתי מההווי הגלותי.

בני יהונתן ודניאל כבר גדלו באווירה של בני חורין בארץ מולדתם. ההווי הגלותי היה זר להם לחלוטין.

על אף השוני הבולט בין שלשת הדורות יש הקבלות רבות בין אבי ובין בני דניאל בוקשטין שנפל במלחמת השחרור. אבי היה מבית הלל, נוח לבריות. אמי לעומת זאת היתה מבית שמאי — מהמירה ומקפידה.

אבי היה יפה תואר ואהוב על כל יודעיו, מלא שמחה והדוה. בני דניאל ירש ממנו הן את היופי החיצוני והן את הטהר הפנימי. גם דניאל היה נוח לבריות כמוהו, אהוב על כל חבריו, הן מפקדיו והן פקודיו.

אבי לא הרים את ידו מעולם על ילדיו, בו בזמן שאמי היתה מכה על ימין ועל שמאל. הוא השפיע עלי בהתנהגותו העדינה. זוכרני מקרה בילדותי כאשר שקרתי להורי. ספרתי להורי שהתפללתי בחדר ולרבי אמרתי שהתפללתי בבית כדי להיפטר מהתפילה. תרמיתי התגלתה וחששתי שאקבל מכות מאבי. אך אבי קרא לי והטיף לי מוסר ועיניו הביעו צער על שבנו התגלה בקלקלתו. עד היום זוכר אני את הרושם העצום שעשו עלי דבריו. התוצאה היתה שהשתרשה בי השנאה לשקר.

אבי היה אסתט. כמה שיראה מוזר הרי הוא, החסיד לבוש הקפוטה, היה מופיע הדור בלבושו. הקפוטה היתה נקיה ומבריקה, כותנות לבנות וצחורות. כשהיה נכנס לחנות במוסקבה ומזמין כותנות וכפפות היו המוכרות עומדות נדהמות בפני הופעתו החיצונית האצילה.

בשכבו על ערש דוי בשנת 1940 היה בני דניאל בחניתה ולא יכול היה להגיע לתל־אביב. הוא לא הפסיק לשאול על דניאל. מדוע לא בא דניאל לבקרו? הרי הוא כה אוהב

היה קשר נפשי הדוק בין הסבא והנכד. שלש שנים לפני זאת היה דניאל בא אל סבו כל ליל שבת ולומד אצלו פרק בתורה עם פירוש „אור החיים" כדי לגרום לו נחת רוח.

שלש נשים – שלשה דורות

כחוט השני עובר הקו המשותף לאמי, סבתי ואם סבתי. בכולן אותה המגמה ואותה ההשכלה. בכולן פקחות כללית, תפיסה והתמצאות מהירות, השכלה יהודית חסידית רחבה המבוססת על „מגורת המאור" של ר' יצחק אבוהב ו„עין יעקב".

אתחיל מסבתא שבע, אם סבתי לאה, שאותה לא יכלתי להכיר, כי היא חיתה לפני 100 שנה בערך בפלך פודוליה. עובדי האדמה היו אוקראינים שומרי הדת הפראבוסלבית, אבל רוב בעלי האחוזות היו פולנים — קתולים. „ההצר" של הפריץ הפולני התנהלה על טהרת הפולניות והקתוליות. הסבתא שבע, חיתה בתקופת הצאר אלכסנדר השני — הליברלי, ששחרר את האכרים מהעבדות. אם בעלי האחוזות הרוסים לא היו שבעי רצון מהרפורמה הזו הרי האצילים הפולנים חרקו שן על כך כי מלבד שהושמט מידיהם שרות חנם או זול, נוסף עוד המומנט הלאומי. היהודים היו אז הרוסיפקטורים מתחת לסף ההכרה, התעסקו במסחר, תיווך, החזיקו מסבאות ומכרו את הי"ש לאכרים מהכפר. גם זה היה חומר להאשמות נגדנו כי אנו „משכרים" את האכרים ואולי גם היה קצת אמת בדבר.

הגויים היו ממשכנים את כל מה שיש להם בשביל הטיפה המרה. סיפרו על יהודי בעל מסבאה שהיה רושם בגיר על משקוף הדלת את החוב של האכר ע"י קו. כמובן שהנהלת חשבונות כפולה לא היתה קיימת, והיה קורה שבעת התשלום היו שוכחים למחוק את הקו... ואז היה האכר משלם פעמיים. ב־1863 התקוממו הפולנים נגד שלטון הרוסים בפולניה והפולנים באוקראינה תמכו באחיהם מורשה. כידוע דוכאה ההתקוממות הזו על־ידי קוזקים, שהובאו מרוסיה. בקשר לגאוה הלאומית של הפולנים נזכר אני בספורה של הסבתא לאה: פעם ברח פולני מידי רודפיו הרוסים והסתתר בבית המוזג היהודי. היהודי החביא אותו בתוך התנור הגדול, היה זה תנור ארוך וצר ועמוק. הפולני הוכנס עם רגליו וגופו פנימה והראש מול הפתח. כך שכב שם כמה שעות עד שעברו הקוזקים. כל אותו זמן היה בעל הבית היהודי מטייל לו להנאתו בחדר, מזמר איזה שיר כאילו מתוך שויון נפש. הפולני ראה בזה עלבון כלפיו, בפרט שהיהודי חבש כובע על הראש. הפולני צועק מתוך התנור בטון של פקודה: „הי, יהודי מזוהם, תוריד את הכובע, שכחת מי נמצא אצלך בבית?"

בקשר לגאות הפולנים נפוץ גם הספור הבא: אציל פולני אחד שירד מנכסיו כמעט יצא מדעתו והדבר התבטא באדיקות דתית מופרזת. יום יום התפלל שעות ארוכות בכנסיה והשמש לא הצליח לעולם לסגור את הכנסיה בזמן. כמובן שהשמש לא העיז להעיר דבר לקתולי אדוק ולבעל אחוזה והדבר נמאס עליו. יום אחד התחבא השמש מאחורי הפסל של ישו וכשהפריץ התפלל השמיע השמש את קולו: „נמאסת עלי בתפילותיך, לא אעזור לך!". אז קם הפולני על רגליו ואמר: „בל תשכח כי אני פאן פולני ואתה בכל זאת יהודי מצורע"....

הסבתא שבע היתה פקחית מאד ובקשר לעסקים היה לה מגע ומתן עם הפריצים הפולנים. ספרו עליה שכומר פולני התוכח אתה בעניני דת. הוא הקניט אותה באמרו שאלוהינו אל קנא ונוקם ואלהי הנוצרים אל רחום וחנון. בתוך להט הוכוח שכחה הסבתא את עצמה ולא טמנה את ידה בצלחת. עמד שם הפסל של ישו והיא אמרה בבוז: „איזה ערך יש לאלהיכם. אפילו אם תחרבן עליו לא איכפת לו ולא ירגיש". הדבר הוציא את הכומר מגדרו, כי ראה בזה עלבון הדת, והיה חשש לאינצידנט ורק בקושי רב טושטש העניו ע"י הפריץ שהיה איש ליברלי.

טיפוס אחר לגמרי היתה סבתי לאה — בתה של שבע. הכרתיה בגיל 9—8 שנים בערך לפני 60 שנה. היא היתה גבוהה, מלאת מרץ וטמפרמנט. מנהלת גם את משק הבית וגם את העסקים. התעסקו אז בהכנת כוהל. סבתי ילדה 17—16 ילדים. לא ידעו אז על אמצעי מניעה, שנחשבו גם לעבירה. וכמעט באופן שיטתי נולד כל שנה ילד. את הילדים הראשונים היתה האם מניקה ואז גם ההבדל בין ילד לילד הגיע לפעמים לשנתיים. אחרי הילד השביעי או השמיני היתה נפסקת ההנקה. את הילד היו מוסרים לאומנת ואז היתה הסבתא מתפנה ללידות. מכל 17 הילדים נשארו בחיים אולי 6, כי לא היה קיים אז אשפוז כמו בימינו. 4—3 ימים אחרי הלידה כבר עבדו. כדאי להזכיר פרט פיקנטי. דודתי פריידה נולדה לסבתי בזמן שאני נולדתי הבכור לאמי. היות ולסבתי היה חסר חלב הניקה אמי גם את דודתי ויצא שהיא „גזלה" את חלב אמי ממני (על חלב מלאכותי לא שמעו אז.).

הורי אמי גרו בכפר ושכרו אחוזה לגידול פרות, משק חקלאי. זכורני איך התרשמתי מספור המתייחס לתקופה ההיא: סבי שכר שדה וגידל בו סלק סוכר. פעם הקדים החורף, השמים התכסו בעננים וירד שלג. היה חשש שכל היבול יאבד עם הכפור הראשון. מיד פנו לעזרתו של הרבי מסדיגורה. מהרו אליו במרכבה רתומה לסוסים (רכבות לא היו אז) ולא הפסיקו את הנסיעה יום ולילה מרחק 500 ק"מ. תוך יומיים או שלשה הגיעו לרבי. הרבי נבהל מהפניקה שהקימו ושאל מה קרה. סבי התחיל להתחנן שהוא אבוד אם יהיה כפור ובקש את עזרת הרבי. הרבי נגש לחלון, פתח אותו ואמר: „לי נדמה כי מזג האויר משתנה לטובה"... לא הספיק סבי לחזור הביתה וכבר נמס השלג והיות ונוצרה רטיבות היה היבול משובח פי כמה... תארו לכם כמה עלו המניות של הרבי אחרי מקרה כזה... (כמובן שהחסידים נוהגים לספר תמיד רק על ההצלחות והנסים של הרבי...).

סבתי היתה פקחית בהוויות העולם, והיתה בעלת תפיסה מהירה לשפות. מלבד אידיש, דברה גם פולנית, רוסית וגרמנית, למרות שבעלה הסבא מאיר ידע לכתוב מכתב רק באידיש (עברית לא). ברוסית חתם בקושי את שמו ובכל זאת ניהל משפטים עם בעלי האחוזות. כמובן שהמוח מאחורי המשפטים ונהול העסקים היה זה של סבתי. כשיצאו החוקים של אלכסנדר השלישי שאסור על יהודים לגור בכפרים ירדה המשפחה מגדולתה. 3—2 בנות (דודותי) התחנכו בבית הורי והמשפחה עברה לאודיסה. שם גם מת הסבא. סבתי לא היתה כל כך קנאית בעניינים דתיים כמו אמי. קשה להגיד ששרר שלום בין אמי וסבתי, אולי גם בגלל זה שסבתי הביטה בבוז על אדיקותה היתרה.

על סבתי מספרים כיצד השיאה את בתה (ז.א. אמי). אמי לא הצטיינה כפי הנראה ביופי חיצוני ונוסף לזה היתה בתולה זקנה (בת 18 !). השדכנים הציעו את אבי. סבי משה בוקשטין היה סוחר מפורסם ואבי היה יפה תואר ורק בן 17. כמובן שלראות את הכלה נסעו רק סבי וסבתי ולאבי בכלל לא היה מה להגיד בענין. אפשר לשער כי סבי וסבתי לא התלהבו ביותר כשראו את אמי אך מצד שני הצליחה סבתא לאה בהכמתה לקבל את סבתי וסבי בצורה כזו שלא היתה להם ברירה אלא להסכים לשידוך. היא פגשה אותם בלבביות יוצאת מהכלל ומיד לא הפסיקה לקרוא להם מחותנים... יכולים אתם לתאר את מצב רוחו של אבי כשפגש את אמי. אמי לא היתה יפה אך פקחית באופן יוצא מהכלל.

היא ילדה רק 12—11 ילדים, מהם 3 מתו ו־9 נשארו בחיים. היא היתה דינמית, ודינמיות זו בלטה בה עד יומה האחרון. בהיותה בארץ והיא כבת 90 לא ראתה כבר טוב ובקושי הלכה, אולם במחשבתה ובדיבוריה היתה תוססת כמו בצעירותה. היה ברור לה שהיא מבינה יותר מכולם, ויש להודות שהיה יסוד מה לבטחונה העצמי. לקנאותה הדתית לא היה גבול. אולי, כניגוד לכך, יצאו כל ילדיה ל„תרבות רעה". בת אחת רקדנית, בת שניה אמנית מפורסמת, שהצטיינה אח"כ בתיאטרון האידישיסטי במוסקבה (הזכירו אותה אפילו באנציקלופדיה), ונהרגה בתחילת המלחמה השניה בלבוב בהציגה עם להקה

לפני הצבא הרוסי. גם עלי הסתכלה אמי כעל אבוד לדת אף כי מעולם לא הפסיקה את מאמציה להחזירני למוטב, היות שראתה בי את „האפיקורס" הראשון, ולפי דעתה הדבר בא מלימודי בגיל 16 עברית, ולפי דעתה המורה לעברית „שחט" אותי, והיתה מוסיפה באירוניה כי שלמה „דמי שחיטה" בעדי.

אחת התכונות שהצטיינה בהן היה סארקאזם פקחי. היו לה אמרות כנף שגם ברנרד שאו או צ'רצ'יל לא היו מתביישים בהן. אמרות אלה היו הברקות שהיו מוכנות לה בכל מקרה ללא צורך להרהר אפילו שניה מיותרת. בשנותיה האחרונות התנהל כאן משפט נגדה בגלל דירה. היא לא סמכה על עורך הדין שלקחו לה ודרשה בכל תוקף שהעו"ד יופיע אצלה והיא תתן לו הוראות מיוחדות איך לנהל את המשפט.

בילדותי היתה נהוגה הכנסת אורחים מוגזמת. קרובים וכל מיני אורחים לא קרואים היו מופיעים לביקור שלפעמים נמשך שבועות (מעין בית הבראה של ימינו...). בקשר לכך נהגה אמי לספר את הבדיחה על קרובים ששהו תקופה ארוכה וסוף סוף נסעו ושמחו להיפטר מהם. אך כעבור שעות אחדות חזרו והכריזו: „בכל החגיגות כבר השתתפנו, כעת אנו רוצים גם להשתתף בשמחה שנפטרתם מאתנו...."

גיוסים לצבא

כיום מקובל כשנולד ילד רושמים אותו הוריו במשרד הבריאות ומקבלים תעודת לידה. אך לפני שנים בגלות לא נהגו כך. רק אחרי הוולד הילד השלישי או הרביעי היו פונים לרב מטעם (הרב הממשלתי). ואכן היו דברים בגו...

בימי אלכסנדר השני, בשנת 1874, הונהגה חובת צבא כללית ברוסיה. בן יחיד היה משוחרר מעבודת הצבא. במקרה שהיו שני בנים ויותר — אם היה הבדל של 5 שנים ומעלה ביניהם גם כן לא היו לוקחים לצבא כי השני נחשב לצעיר מדי מכדי לעזור לאביו בעבודה. לכן היו משתדלים לרשום את הבן כעבור שנים, כדי שכשיולד הבן השני ירשמו את שניהם ויסדרו שההבדל ביניהם יהיה לפחות 5 שנים...

היהודים שנאו את חובת הצבא תכלית שנאה והמציאו כל מיני המצאות להפטר ממנה. למשל היו רושמים את אחד הבנים ע"ש משפחה אחרת חשוכת בנים, וגם מזה היו עושים עסק... כך היו הרבה מקרים ששני אחים היו בעלי שמות שונים. כמובן שגם ל„עסק" כזה היה תעריף ידוע. המשכילים נלחמו נגד תופעות אלו בספרות ובעתונות. היהודים השתמטו מכל מיני סיבות. גם מסבת „אהבה" לשלטון הצאר וגם מפחד וכו' ולכן התהכמו השלטונות והוציאו צו שכל יהודי שלא התיצב תשלם משפחתו קנס של 300 רובל. כל הגזרות לא מנעו יהודים מלהשתמט. אך „אין סומכין על הנס", כשהגיע גילי „לפי הדוקומנטים" (לא האמיתי. לפי הדוקומנטים הייתי גדול בשנתיים מגילי) התחילו לדאוג לשחרורי לא רק על סמך ההבדל אלא באמצעים יותר ממשיים... היו אז „בעלי מקצוע" מיוחדים שהתעסקו בהטלת מומים בבחורים הצעירים שעמדו להתיצב לעבודת הצבא, כגון עשית „שבר" (זה היה הכי פופולרי ונקרא 66, כי סעיף 66 שחרר בעלי שבר. 63 קראו לבעלי לב חולה לפי הסעיף), קצוץ בהן היד, פצעים מעוררי אימה על הגוף, עקירת כל השנים וכו' וכו'.

לא חשבתי להשתמש ב„אמצעים" כאלה. היתה שיטה אחרת שנקראה „שיטת העגולים". כהדשיים עד ששה שבועות לפני תאריך הגיוס התאספו 30—25 בחורים ובמשך התקופה הזו צמו. חוק הצבא הרוסי דרש שהיקף החזה יהיה לפחות חצי אורך הגוף, אחרת נחשב הנער ללא מפותח מבחינה גופנית וניתנה לו ארכה עד הגיוס הבא. החלטנו לרזות כדי להשתחרר. החוק קבע שאם נפסל אדם שלש שנים מסיבה זו היו מעבירים אותו

לרזרבה הנקראת לצבא רק במקרה גיוס בהמון בשעת חרום. לפי השיטה הזו היה עליני לאכול דג מלוח כדי לעורר את הצמאון ולשתות תה בלי סוכר. כדי לבלות את הזמן היינו משחקים קלפים (לפני זאת לא ידעתי מה זה קלפים). ע"פ רוב התאספנו בעזרת נשים של ביהכ"נ. שמרו האחד על השני שלא להרדם בלילות. כמו כן היינו עושים לפעמים בלילה אחד „טיול" של 20—16 ק"מ כדי להכריח את עצמנו להיות ערים.

לפי „שיטת הענויים" היו גם הקרובים שומרים שלא ירדמו הבחורים. זוכר אני שפעם בשעת עיפות כשהראש התחיל לצנוח על הכתפים מרצון לישון העירה אותי דודתי וקבלה על כך ממני סטירת לחי חזקה מתוך שינה, כמובן.

לי היתה זכות להתגיס במוסקבה, שבה היו סכויים גדולים יותר לשחרור. יהודים שעמדו לגיוס במוסקבה נחשבו „בני מזל", כי בין המוני הגויים הבריאים ובעלי הגוף לא הורגש כשאחוז קטן היה משוחרר, ביניהם יהודים צנומים וחלושים. כמובן שהיה אמצעי יותר בטוח לשחרור וזהו: השוחד. בברדיצ'ב למשל היה „רשע וצורר היהודים המפורסם" סקולין, ראש ועדת גיוס הטירונים, שהיה שנוא על היהודים כי לא רצה בשום אופן לקבל שוחד... שפכו עליו קללות בלי סוף. ובאמת, כעבור כמה זמן כשהועבר מתפקידו למקום אחר היו שמחה וששון ליהודים.

השנה היתה 1905. תקופת המהומות ברוסיה, אחרי שביתת הנשק עם יפן. אחרי שהרוסים ויתרו על סאכאלין ועל פורט־ארטור, התחילו שביתות ומהומות בכל רחבי רוסיה, היהודים היו תוססים ופעילים מאד בתנועות המחתרת המהפכנית.

קריאת הטירונים היתה באוקטובר, בסתו אחרי גמר הקציר. וגל השביתות הלך והתגבר עד אוקטובר, עד שהוכרזה אז שביתה כללית של כל מסילות הברזל ברוסיה, הדרישה היתה קונסטיטוציה. בתחום המושב לא היתה התלהבות מצד הרוסים למהפכה, כמובן בגלל התלהבות היהודים...

והנה הגיע הזמן להתיצב לצבא ופחדתי שמא לא אגיע למוסקבה בזמן ויטילו עלי את הקנס. אמנם בעתונים כתבו שכל הרכבות ברוסיה שובתות, אך הרכבת שלי מברדיצ'ב עובדת עד קיוב. החלטתי לנסוע. אך בברדיצ'ב היתה באותה שעה גם שביתת העגלונים. רוב העגלונים היו יהודים וגם הגויים הצטרפו לשביתה. כמובן שהיו גם מספר מפירי שביתה. יצאתי מביתי לרכבת ולמזלי מצאתי עגלון מפיר שביתה שהסכים להובילני לתחנה בדרכים עקלקלות. יום לפני כן היתה בברדיצ'ב הפגנה והמשטרה ירתה במפגינים. נסעו בדרכים עקלקלות כדי שלא להתפס ע"י המפגינים והשובתים. אבל מעשה שטן נפגשנו בעגלון גוי שובת, השובת רצה להרוג את הסוסים ובינתיים התחיל להתאסף קהל. העגלון „שלי" התחיל לטעון שהוא מוביל חולה פצוע מהפגנת אתמול לבית החולים. נראיתי באמת כחולה. מעניין שמבין הקהל נמצא תיכף אחד שהעיד שבאמת ראה איך „נפצעתי" אתמול בזמן ההפגנה.

הגעתי ברכבת לקיוב. כבר בדרך שמעתי שבקיוב „לא בסדר". סרתי למלון רוסי. שמעתי שהרכבת למוסקבה שובתת. נגשתי למכיר שלנו, ונוכחתי שברובע ההוא התחולל פוגרום נגד היהודים. השוער של הבית אמר לי שמכירי נסע. והוסיף: גם אתה תסע! הרמז היה די דק ושקוף.

באותו זמן התרחשו ברוסיה פוגרומים ב־130 ערים. הסבירו אז כי זאת היא נקמת הרוסים בגלל נטית היהודים למהפכה. כעבור שבוע הגעתי למוסקבה. כשראיתי את מוסקבה פעם ראשונה בחיי הבנתי את דברי הרבי מלאדי שאמר כשהביאוהו אסור לפטרוגרד, כי „גם עשו קבל חלק לא רע"... (כי הוא היה רגיל לראות רוסים רק כמסיקי עצים ושואבי מים בעיירות, והנה עושר כזה. אמנם לנו יש „עולם הבא" עם לויתן וצדיקים יושבים ועטרותיהם בראשם... אך גם הם הגויים קבלו „משהו"....).

בהתיצבי לגיוס עמדתי בין אלפי גויים, כל השמות שהוקראו לפני היו רוסיים, וכשקראו את שמי התלחשו בקהל: „ז׳יד״! ואמנם שוחררתי אחר הבדיקה וקיבלתי ארכה. כך קרה גם כעבור שנה ובפעם השלישית נתנו לי „תעודה כחולה״ ז.א. חיל בעתיד בדרגה שניה. כדי שתתקבל תמונה שלמה אמשיך סיפורי, איש לא חלם שיקראו לגיוס את בעלי הכרטיסים הכחולים. אך גם שעה כזו הגיעה. בשנת 1915 כבשו הגרמנים את כל פולניה ואז נקראו גם בעלי הכרטיסים הכחולים. הבנתי שהפעם כבר לא ישפיע הרזון. על פי עצת אחד מידידי הרחתי סם מסויים והתחילו אצלי דפיקות לב איומות כדי להטעות את הרופאים שיחשבו שיש לי מחלת לב. אך הרופאים הרגישו תיכף שיש כאן משהו מלאכותי ושלחוני לבית החולים לבדיקה נוספת. בדרכי לבית החולים נתן לי הדוד עוד פעם להריח סם כזה והתחילו אצלי דפיקות לב כאלה שחשבתי שלא אחיה עד הבוקר. כשנבדקתי בבוקר ע״י הרופא, גוי מליטה, שאלני: מה אכלת? כעבור שלשה ימים בזמן הבדיקה הכללית הוא טען שכנראה בלעתי משהו מלאכותי כדי לעורר דפיקות לב, בעד אשמה כזו היו שולחים לחזית לקוים הקדמיים, ז.א. למות בטוח. אחותי דינה היתה אחות באחד מבתי החולים הצבאיים ויכלה להכנס לבית החולים בלי רשיון מיוחד. היא בקרתני וספרתי לה על מצבי ועל הצורך להשתמש באמצעים „מיוחדים״ כדי להצילני. כך שוחדו כל הרופאים וביניהם גם הרופא הראשי, שהיה ידוע בתור אדם שאינו לוקח שוחד, אבל בסכום גדול הצליחו לשחד גם אותו. מענין שבזמן הבדיקה כשהרופא הראשי הכירני קרא לרופא השני והפנה את תשומת לבו אלי כחולה טפוסי של מחלת דם לבן... וכך קבלתי שחרור לחדשיים, ונצלתי מציפרני המוות. כעבור חדשיים נקראתי שוב לבדיקה. ידעתי שאחד הרופאים הוא בטוח אך קשה להגיע אליו ולשחד אותו. אך נמצא יהודי אחד שהצליח לשחד אותו ב־5000 רובל. בפגישה מוקדמת אמר לי הרופא להגיד בזמן הבדיקה „שהלב כואב לי״ ואמנם כך היה. בזמן הבדיקה היו שני תורים של נבדקים, נגשתי דוקא לתור של הרופא „שלי״ שהיה ידוע בתור נקי כפים. הראתי לו על לבי והוא מיד קרא לרופא השני ואמר בהתענינות מקצועית: בא תראה ברור (מחלת לב ברורה). זה היה שקר גמור, אך הרופא השני החזיק את השפופרת כמה שניות והעיר בחשיבות: אמנם כן מקרה בולט! הרופא אמר לי: „גש הלאה״. ולמזכיר: לפי סעיף 63 (ז.א. שחרור מעבודת הצבא.).

פעם נוספת עברתי חבלי גיוס לצבא בתקופת המהפכה. קיץ 1917. קרנסקי מושל בכיפה. אנו גרים במוסקבה ופתאום נקרא אני לצבא לשם בקורת. הפקודה היתה שכל המשוחררים משרות הצבא נקראים לשם בדיקה מחודשת של מצב בריאותם. הלכתי בלב קל כי היתה דמורליזציה כללית וההרגשה היתה שישחררו את החיילים ולא יגייסו חדשים. אך בבואי לבדיקה הפתיעוני פתאם בהודעה שאם איני מתאים לחיל הרגלי הסדיר הרי אוכל למלא למשל תפקיד של טבח ביחידת שרותים. ההפתעה היתה רבה מהאכזבה הקשה, כי כעבור 48 שעות היה עלי להתייצב למחנה האימונים, שדה חודינקה. (המקום בו נהרגו אלפים בזמן הכתרת הצאר הרוסי. כתוצאה מהדחקות המונים). גרתי כ־15 ק״מ מהמחנה, אך החלטתי ללון בבית כדי להנצל מהתקפת הפשפשים ששרצו בחדרי המחנה. ומכיון שב־6 בבוקר היה עלי להיות נוכח במפקד בוקר הייתי יוצא ב־4 בבוקר והולך את כל הדרך ברגל. לארוחת בוקר היו מגישים פרוסת לחם עם דג מלוח וזה היה נחשב אז להישג... וכך נמצאתי בתוך פלוגה המתאמנת בתרגילי סדר. לידי עומד גוי רוסי וממגפו מציצה כף עץ. לתמהוני הוא מסביר לי בלחישה: במה אוכל?... וזאת היתה בעצם הרמה הממוצעת של כל המגוייסים החדשים. וכך צועד אני וראשי ומחשבותי בעולם אחר, למשל הדאיגני אז מה יהיה גורל הקרון מפינלנד העומד להגיע באותו יום ואין באפשרותי לשחרר אותו... מה יהיה?... ופתאום מרגיש אני שעומד אני יחיד עם פני לכוון ההפוך מכל הפלוגה. כמובן, קבלתי נזיפה חמורה, אך חייב אני לציין שמכות לא קבלתי. הייתי אז בן 31

ובמהרה נוכחתי ש„זה לא עסק בשבילי"... אח"כ נודע לי שרופא הגדוד הוא יהודי הגר במוסקבה. באתי אליו והתחלתי לשוחח איתו על אפשרויות שחרור וגם רמזתי על שוחד, הוא התרגז מאד ודחה את ההצעה בשאט נפש, אך בסוף עשה למעני בתור יהודי ועזר לשחרורי. הצלחתי לקבל שחרור למשך חדשיים, אך החלטתי שאין לסמוך על הנס... היה לי קרוב בליטין (פלך פודוליה) שאמר לי שאצלם אפשר לקבל שחרור תמורת תשלום פעוט. נסעתי אליו במוצאי יום הכפורים. מהלך הרכבות לכוון ההוא היה כסדרו. כשבאתי לליטין, היה זה בסוכות לפני הפוגרומים של פטלורה, ואף כי האוירה היתה דחוסה, לא הרגיש איש בשואה העומדת לבוא. בבית הכנסת היו המריבות המקובלות על כבוד „חתן תורה". „חתן בראשית" וכו'... מענין שבעיני הרוסי הפשוט הזדהה ענין המהפכה עם יהודים... למשל כאשר לא נעניתי בתחנת הרכבת באיזה ענין אמר לי הפקיד הרוסי: „לך להתאונן לפני קרנסקי שלך!..."

יהודה סלוצקי

ישראל קלויזנר

א.

בימים אלה, עם צאת שני החלקים האחרונים של מחקרו הגדול של ד"ר ישראל קלויזנר על תולדות חיבת־ציון ברוסיה ועם מלאת ששים שנה למחברו של מחקר זה טוב לערוך מעין סיכום ראשון לפעולתו המבורכת של אחד החוקרים המתמידים בתולדותיהם של היהודים והתנועה הציונית במזרח־אירופה.

ימי ילדותו של ישראל קלויזנר עברו עליו בעיר הקטנה טרוקי, מערבית־דרומית מוילנה, היא העיר הידועה כמרכז הקראים בליטא. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה התגוררו בטרוקי כ־1200 יהודים (רבניים) וכ־400 קראים, שהיוו יחד כמחצית מתושבי המקום. בעיר זו נולד ישראל קלויזנר בכ"ח אדר ב' תרס"ח (4.4.1905) לאביו חיים־שבתי *), סוחר אמיד שהיה מזכיר האגודה הציונית בקהילתו, ולאמו רחל לאה לבית קופלוביץ. ראשית חינוכו קיבל בבית הספר העברי שהוקם בעיר בהשתדלות אביו.

משפרצה מלחמת העולם הראשונה וחזית המלחמה התקרבה לטרוקי — עברה המשפחה לוילנה. הנער ישראל למד בגימנסיה עירונית שתחילתה רוסית וסופה — עם השתלטות הפולנים באיזור — פולנית, וסיים גימנסיה זו בשנת תרפ"ה (1925) בהצטיינות.

בעשר השנים שלאחר מכן למד קלויזנר במכון למדעי הרוח של האוניברסיטה ע"ש סטיפאן באטורי בוילנה, בחוגים להיסטוריה ולפילוסופיה, כשהוא לוקח חלק פעיל בחייהם הציבוריים של הסטודנטים היהודיים הציוניים. הוא השתתף ביסוד אגודת הסטודנטים „קדימה" והיה חבר ועד האגודה לעזרה הדדית של הסטודנטים. בתחומי האוניברסיטה ייסד חוג סטודנטים לחקר תולדות היהודים והיה בין המשפיעים על שלטונות האוניברסיטה להקים „ליקטוראט" (משרת

*) חיים שבתי קלויזנר למד בימי נעוריו עם בן־דודו יוסף (מי שהיה לאחר מכן פר' יוסף קלויזנר) מפי המורה המשכיל איש וילנה פינחס שוקיאן (ר' י. קלויזנר „דרכי לקראת התחיה והגאולה" ת"א 1955, ח"א, עמ' 19—23).

מרצה) לשפה העברית. מחוץ לתחומי האוניברסיטה השתתף קלויזנר בחייה התרבותיים של הקהילה היהודית, היה חבר הועדה הביבליוגרפית של ספרית שטראשון ובהשתדלותו סודר בה קטלוג חדיש, כן היה קלויזנר חבר מערכת השבועון „זרמים" (תרצ"ב) וכתב בעתון המקומי „די צייט", כן שלח כתבות מוילנה ל„הצפירה".

בשנת 1935 סיים קלויזנר את חוק לימודיו באוניברסיטה וקיבל את התואר מוסמך לפילוסופיה. את עבודת הגמר למורו פר' קושציאלקובסקי כתב קלויזנר על קורות החברא־קדישא דוילנה, לפי תעודותיה ופנקסיה. הפרופסור הפולני שלח את עבודת תלמידו לחוות דעתו של פרופסור מאיר בלאבאן, שכתב לאחר מכן: „תיכף הכרתי שכאן לפני עבודה של אדם צעיר בעל עתיד מזהיר" *).

שנה לפני גמר לימודיו באוניברסיטה החל קלויזנר ללמד היסטוריה בגימנסיה העברית של חברת „תרבות" ע"ש ד"ר יוסף אפשתין, אף ערך את „ספר יובל העשרים" של גימנסיה זו, שיצא לאור בשנת 1936.

בראשית תרצ"ז (1936) עלה ישראל קלויזנר לארץ ישראל ונכנס לעבוד בארכיון הציוני המרכזי בירושלים, שבו התמסר במיוחד למחלקת הארכיונים הפרטיים (בהם ארכיוניהם של א. א. דרויאנוב, מ. מ. אוסישקין ורבים אחרים מראשי התנועה הציונית), ומאז 1956 משמש הוא סגן־מנהל הארכיון.

עם עלותו ארצה המשיך קלויזנר את לימודיו כתלמיד מחקר באוניברסיטה בירושלים ובשנת 1942 קיבל בה את התואר ד"ר לפילוסופיה. הוא נטל חלק בעבודות החברות והמוסדות המדעיים ההיסטוריים השונים בירושלים, בהם „החברה הארצישראלית להיסטוריה ואתנוגרפיה", „הארכיון לתולדות ישראל" ו„יד ושם". פרסם עבודות ומחקרים ב„ציון", ב„העבר" ובכתבי־עת אחרים והשתתף בעריכת ספר היובל לכבוד ד"ר נ. מ. גלבר (ת"א 1963).

ב.

עבודתו המדעית של ד"ר י. קלויזנר מתחלקת לשנים: 1) מחקרים בתולדות יהודי ליטא ובמיוחד — קהילת וילנה. החשובים בהם: ספריו „תולדות בית העלמין הישן בוילנה" (וילנה, תרצ"ה), „תולדות הקהילה העברית בוילנה", ח"א (שם, תרצ"ו, יצא לאור בשנת 1939 בתרגום לאידיש ע"י המורה והסופר איש וילנה אליהו יעקב גולדשמידט), „וילנה בתקופת הגאון" (ירושלים תש"ג), ומאמריו „יהודה ספרא ודיינא (היסוד)" שבא ב„ציון" ב' (תרצ"ז), „תולדות היהודים בליטא", „חיבת ציון בליטא" ו„התנועה הציונית בליטא", שבאו בספר „יהדות ליטא" כרך א' (ת"א תש"ך).

בארבעת המחקרים הראשונים מאלה הנזכרים לעיל תאר קלויזנר לפי מקורות ראשוניים, שמצאם בארכיונים הכלליים והעבריים בוילנה, את תולדות הקהילה הגדולה, ירושלים דליטא, במאה הי"ח, כשהוא מתרכז בעיקר בתאור ארגונה הפנימי ויחסיה עם השלטונות והחברה הנוצרית הסובבת אותה.

---

*) מ. באלאבאן, הקדמה לספרו של י. קלויזנר „תולדות הקהילה העברית בוילנה" ח"א, (וילנה תרצ"ח), עמ' 10. באלאבאן כתב ביקורת מפורטת על ספרו הראשון של קלויזנר „תולדות בית העלמין הישן בוילנה" („נאַש פשעגלאַנד" 22.9.35), ובה העיר „על ההקפדה המרובה של המחבר הצעיר אפילו בנוגע לפרטי החקירה ועל אופן ההסברה של הענין, שהוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה" (שם, עמ' 11).

חשיבותם של מחקרים אלה גדולה שבעתיים כיום, לאחר שוילנה היהודית חרבה והקשר עם הארכיונים ההיסטוריים שלה (במידה שנשתמרו) נותק לתקופה ארוכה שאין לראות את סיומה. מבחינה זו נותנות עבודות אלה תמונה מפורטת של ארגונה וחייה המדיניים של קהילת וילנה בסוף ימי השלטון הפולני במאה הי"ח, הבאה ללמדנו גם על חייהן של שאר קהילות ישראל בליטא ואף בפולין בימים ההם.

בקשר עם עבודתו בסידור הארכיונים של חובבי־ציון הראשונים בארכיון הציוני החל ד"ר ישראל קלויזנר בפרסום עבודות מחקר על תולדות „חיבת־ציון". עבודותיו הראשונות הוקדשו למבשרי הציונות (המונוגרפיה על „ר' חיים צבי שניאורסון" ירושלים תש"ג, והוצאתם לאור של כל כתביו הציוניים של הרב צבי קאלישר, בלוית מבוא היסטורי מפורט, ירושלים תש"ז).

מונוגרפיה מפורטת הקדיש ד"ר קלויזנר לשדה שעליו כמעט ולא נכתב דבר בספרות המחקר הציונית, והוא „שיבת ציון ברומניה" (ירושלים, תשי"ח), תנועה שמילאה תפקיד ראשון במעלה בראשית ימי ההתישבות היהודית החדשה בארץ ישראל (יסוד ראש פנה וזכרון יעקב, ונסיונות להתישבות בגולן). לתקופת הרצל הקדיש קלויזנר את ספרו „אופוזיציה להרצל" (ירושלים, תש"ך), שבו תאר את תולדות ימיה הקצרים של „הפרקציה הדימוקרטית", שמילאה תפקיד חשוב ביותר בעיצוב דמותה של התנועה הציונית בימיה הראשונים והיתה קשורה רובה ככולה עם הציונות הרוסית. מעבודותיו הקטנות יותר ראוי להזכיר את „תולדות האגודה נס ציונה בוולוז'ין" (ירושלים, תשי"ד), את מאמרו על אדם רוזנברג *) מחלוצי „חיבת־ציון" בארצות־הברית, ואת המבוא לתרגום מאמרו של הרב מ. נורוק על „ועידת ציוני רוסיה במינסק באוגוסט 1902" **).

ובימים אלה הגיע לכלל סיומו ויצא לאור ספרו הגדול „התנועה לציון ברוסיה" המקיף את תולדות „חיבת ציון" ברוסיה מראשיתה עד הקונגרס הראשון. הספר יצא בשלושה חלקים: חלק א' — „בהתעורר עם" (ירושלים, תשכ"ב) ***) וחלקים ב'—ג' בשם „מקאטוביץ עד באזל" (ירושלים, תשכ"ה) ****). בספר זה ניתנה לראשונה סקירה מקיפה על תנועת „חיבת ציון" ברוסיה בכל שנותיה על סמך המקורות הראשונים השמורים בארכיון הציוני, בבית הספרים הלאומי בירושלים ובמקומות אחרים. חשיבות יתרה נודעת לחלק האחרון של הספר הדן בתולדות התנועה מיסוד הועד האודיסאי (1890) עד הקונגרס הראשון בבאזל (1897) — תקופה חשובה שלא זכתה עד כה לסיכום היסטורי מלא כל שהוא.

ג

ספריו ומחקריו של ישראל קלויזנר כתובים תוך שיטתיות מדעית והסתמכות מתמדת על המקורות הראשונים. אין הוא מרבה בסיכומים, במסקנות ובקביעת הנחות.

במקום זה מביא הוא בפני הקורא את העובדות ההיסטוריות, את המקורות

---

*) בא בקובץ של א. קוצר „הנשכחים", ת"א 1958.

**) יצא בחוברת מיוחדת בירושלים, תשכ"ב.

***) ר' רשימתי על ספר זה ב„העבר" חוב' י' (אייר תשכ"ג), עמ' 204—206.

****) ר' רשימתו של ב. קרוא על ספר זה בחוברת זו, עמ' 194—196.

להן או את סיכום תוכן המקורות. לפעמים מביא הוא שפע רב של פרטים העלול לייגע את הקורא הרגיל ולהפריע לו לראות את התמונה בכללותה, בבחינת עושר שמור לבעליו לרעתו. מבחינה זו אין ספריו של קלויזנר מהוים חומר קריאה קל. הם תובעים מהקורא עיון ומחשבה. אולם כל מי שיש לו הכשרה קודמת וידיעות כלליות מספיקות על תולדות התקופה ועל יהדות רוסיה — ישאב מהם ידישות רבות חדשות ומעניינות, אף ימצא בהם דחיפה למחקרים חדשים ומעין מדריך ביבליוגרפי רב־ערך למחקרים אלה.

דוקא מתוך הסיפור הכרונולוגי היבש לכאורה של המאורעות מתבלטת מהן באכזריות האמת ההיסטורית. אף בנושא קטן וצדדי „קורות בית העלמין הישן בווילנה" יודע ד"ר קלויזנר להעלות תוך צירוף העובדות את תמונת הגלות המרה שבה היו שרויים היהודים בגלות פולין. את מאבקם על זכותם האלמנטרית לתת קבורה מכובדת לבני עדתם שנפטרו על אדמת נכר. בלי פרזות על פיאודליזם, ריאקציה וכד' מתאר הוא לנו בצורה משכנעת את המשטר האוליגרכי, את שלטון קומץ המיוחסים והעשירים בקהילה היהודית בסוף המאה הי"ח ואת התמרדות ה„המון" בהם. לאור התעודות משתנית גם דמותה של האישיות המרכזית בקהילת וילנה בימים ההם — הגר"א. מתברר שהגר"א לא היה פרוש יושב בית, שאין לו אלא ד' אמות של הלכה. הוא מתערב ולוקח חלק פעיל לא רק בפולמוס הדתי עם החסידים, אלא גם בריב המעמדי שבין ה„המון" לבין ה„נכבדים" בקהילה, ובהיותו בן למשפחה מיוחסת, עומד הוא לצידם של ראשי הקהל. והמתנגדים לו אינם חוששים לפגוע בכבודו ולטעון „שהגר"א אינו עושה כלום ורק אוכל מכספי הקהל" *). רגילים אנו לקרוא על החסידים בליטא כעל כת של נרדפים, מתברר כי שני הצדדים, החסידים ומתנגדיהם, אינם בוררים כלל וכלל באמצעים במלחמתם, אף נוקטים בפניה אל השלטונות ובמלשינות הדדית, והחסידים אף הגדילו ותפסו בשנת 1799 את השלטון בקהילה בעזרת השלטונות הזרים.

הפולמוס בין רבה של וילנה ר' שמואל בן אביגדור לבין ראשי הקהילה אף הוא אינו מחלוקת לשם שמים. הרב, כנהוג בימים ההם, קונה את משרת הרבנות בכסף, ראשי הקהל הרוצים להיפטר ממנו מביאים את טענותיהם בפני הגויים ומעידים שהרב הוא שיכור, מפר שבועה, לוקח שוחד, זייפן.

חסידי הרב אינם טומנים ידם בצלחת ומוכיחים שראשי הקהל מועלים בכספי המיסים, מזייפים את הבחירות לחנהלת הקהל וכו' וכו'.

באוירה זו של התפוררות ארגונית ורוחנית מתרבים מקרי המרת הדת ובין המשומדים גם בנו של ראש הקהל בווילנה.

בדרך זו מוארים גם תולדותיה של „חיבת ציון" מראשיתה ומודגש הפער הגדול בין הרעיון הכביר שפעם בקרב מייסדיה של התנועה, בין מטרתה הסופית הגדולה להשיב את האומה כולה אל אדמתה ולהחזירה לחיי עבודה ויצירה לבין אזלת היד הארגונית ודלות אמצעיה באנשים ובכספים. המפתחות הבאים בסוף כל ספר וספר ותוכן הענינים המפורט הופכים ספרים אלה לאנציקלופדיה שלמה של „חיבת ציון" ברוסיה וברומניה.

---

*) „וילנה בתקופת הגאון", עמ' 153.

קשריו האמיצים של ד"ר ישראל קלויזנר עם יהדות רוסיה מצאו להם בטוי גם בהשתתפותו המתמדת ב„העבר" שבו פרסם מאמרים*) והביא לבית־הדפוס תעודות ומכתבים רבי ערך**).

סיכום ביניים חטוף זה על עבודתו המדעית הברוכה של ד"ר ישראל קלויזנר מעורר בנו את התקוה כי גם בשנים הבאות ימשיך להעשיר את ספרותנו ההיסטורית במחקריו החשובים ויעזור לשפוך אור על תולדות יהדות רוסיה, שכולנו החיים היום במדינת ישראל הננו צאצאיה, אם מבחינת מוצאנו הגיאוגרפי, ואם מבחינת מקורות חיותנו הרוחניים.

---

*) „ר' יוסף בן אליהו, קרובו הגאון של הגר"א" (חוב' ב'); „שמעון דובנוב ותנועת חיבת ציון" (חוב' ח'); „הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור" (חוב' ט').

**) תזכירו של פ. סמולנסקין לחברת כי"ח (חוברת ד'); תזכירו של שר הפלך הוילנאי פאלן על בעית היהודים ברוסיה (חוב' ז'); אגרותיו של מ. אוסישקין לי. אייזנשטאדט (חוב' י"ב).

כתבי ד"ר ישראל קלויזנר

(רשימה ביבליוגרפית *)

ספרים וחוברות:

קורות בית העלמין הישן בווילנה
יוצא לאור בהשתתפות הקהילה העברית בוילנה, תרצ"ה; 110 עמ' עברית, 4 עמ' אידיש, 28 עמ' פולנית.

תולדות הקהלה העברית בווילנה
חלק ראשון: הסביבה והקהל, יוצא לאור ע"י הקהלה העברית בוילנה, וילנה, תרצ"ח, 246 עמ'. (הופיע בתרגום אידיש).

געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין ווילנע
ערשטער טייל: די סביבה און דער קהל, פון העברעאיש: א. י. גאלדשמידט, וילנע, תרצ"ט, הוצאת הקהלה העברית, 336 עמ'.

וילנא בתקופת הגאון
המלחמה הרוחנית והחברתית בקהילת וילנא בתקופת הגר"א, ירושלים, תש"ב, הוצ' ראובן מס, 311 עמ'.

רבי חיים צבי שניאורסון
הוצ' המחלקה החדשית לעניני נוער ע"י הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ג, 108 עמ'.

הכתבים הציוניים של הרב צבי קאלישר
בתוספת מבוא, הערות ובאורים, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ז, 84, תקס"ט עמ'.

הגנת הישוב
ראשי פרקים לתולדות ההגנה. הלשכה הראשית של הקק"ל, ירושלים, תש"ח, 11 עמ'.

תולדות האגודה „נס ציונה" בוולוז'ין
תעודות ומסמכים, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים, תשי"ד, קכ"ד עמ'.

חיבת ציון ברומניה
הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשי"ח, 377 עמ'. (זכה בפרס עירית חולון ע"ש ד"ר ח. קוגל).

---

* נערכה בסיוע א. אהרוני.

אופוזיציה להרצל
הוצ' „אחיעבר", ירושלים, תש"ד, 259 עמ'.

בהתעורר עם
(התנועה לציון ברוסיה, א): העליה הראשונה מרוסיה, הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ב, 558 עמ'.

חלוצי הדיבור העברי בארצות הגולה
„לשוננו לעם" (מחזור ט"ז, קונטרס א־ב', מרחשון—כסלו תשכ"ד), הוצ' האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, מ"ח עמ'.

הרב צבי הירש קאלישר, דרישת ציון
עם מבוא והערות, הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד, 239 עמ'.

מקאטוביץ עד באזל
ב. כרכים (התנועה לציון ברוסיה ב־ג'):
ב. מועידת קאטוביץ עד ייסוד „הועד האודיסאי", תרמ"ה—תר"ן, 424 עמ';
ג. מראשיתו של גל העליה השניה עד הקונגרס הציוני בבאזל, תר"ן—תרנ"ז, 454 עמ'. הוצ' הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ה (זכה בפרס אוסישקין של הקק"ל).

קרקע ורוח
חייו ופעלו של פרופסור צבי הרמן שפירא, הוצ' הקרן הקיימת לישראל והאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשכ"ו, 76 עמ'.

רשימות ומחקרים:

בערי המדינה (ווילנה)
„הצפירה" 22.3.1927, גל' 69 (חתום: ישראל וילנאי).

מכתב מווילנא
שם 5.8.1927, גל' 197 (חתום: ישראל).

תעלולי היודישאים בעירית ווילנה
שם 30.1.1928, גל' 27. (חתום: ל. ר.).

מכתב מווילנה
שם, 28.5.1928, גל' 121 (חתום: ישראל).

אחרי מטתו של יוסף רגנסבורג ז"ל
„העולם" כרך י"ח, תר"ץ, גל' כ"ד, עמ' 476.

התנועה העברית בווילנה
„הצפירה" 26.3.1931, גל' 11 (חתום: מר.).

די ווילנער צדקה גדולה
(היסטאָרישע נאָטיצן), „די צייט", ווילנע, 20.8.1931.

במצר
(על המצוקה הכלכלית והפוליטית של יהודי אירופה), „זרמים" שבועון, וילנה תרצ"ב, גל' א'.

בועידה המושלמית בירושלים
שם, שם, גל' ב' (חתום: י. ק—ר).

פנחס בר' אריה שוקיאן ז"ל
(נקרולוג), שם, שם.

„הנאצים"
שם, גל' ג.

ועידת הציונים הריביזיוניסטים
שם, גל' ד (חתום: י. ק—ר).

לקראת הועידה הארצית
(של הסתדרות הציונים הכללים בפולניה), שם, גל' ה.

הלוחם
(במלאת 50 שנה לתנועת „חיבת ציון" ולמ. אוסישקין), שם, גל' ו.

בשעת חירום
(על „ועדת הפיתוח" ששלחה אנגליה לא"י), שם, גל' ז.

„נומרוס קלאוזוס"
(ההגבלות ליהודים באוניברסיטאות פולין), שם, גל' ט.

שינוי לטובה
(על מתן זכויות ממשלתיות לגימנסיה „תרבות" בביאליסטוק), שם, גל' ט.

בארץ האינקויזיציה האדומה
שם, גל' י.

יריד המזרח בתל־אביב
שם, גל' יא.

המשפט בווילנה
(על פסה"ד במשפט מאורעות הסטודנטים בווילנה), שם, גל' יא.

לקראת העליה החמישית
שם, גל' יב.

קונגרס יהודי עולמי
שם, גל' יד.

לקורות העברים בווילנה
א. ביקור חולים ורופאים במאה הי"ז והי"ח, שם, גל' יז, יח.

צו דער געשיכטע פון יידן אין ווילנע
„די צייט", ווילנע, 1934: 17.8; 28.8; 31.8; 7.9; 14.9.

מכון ביאליק
(על הצורך באקדמיה למדע היהדות), „העולם", כרך כ"ג, תרצ"ה, גל' 13, עמ' 202—203.

די ווילנער תלמוד תורה
(היסטאָרישע נאָטיצן), „די צייט" 17.5.1935.

מכח היסטאָרישע שמועסן
שם, 4.12.1935.

עשרים שנות קיומה של הגימנסיה העברית
„ספר יובל העשרים של הגימנסיה העברית ע"י „תרבות" ע"ש ד"ר יוסף אפשתין ז"ל בווילנה", הוצ' ועד היובל, וילנה, תרצ"ו, עמ' 15—5.

כינוס
(על הצורך בארכיון מרכזי לתולדות היהודים), „העולם", כרך כ"ה, תרצ"ז, גל' 5, עמ' 88.

יהודה ספרא ודיינא (היסו"ד)
(לדמותם של היחסים והנימוסים הצבוריים בקהילת וילנה במאה הי"ח), „ציון" כרך ב', ירושלים, תרצ"ז, עמ' 152—137 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

מתפקידי הסתדרות הסטודנטים
„דבר הסטודנט הציוני הכללי", ירושלים, שבט תרצ"ח, עמ' 8—6.

מימים ראשונים
בקורת על הספרים: „זכרונות לבית דוד", שבעים שנה עבודה על שדה התחיה למ. דוד שוב, חלק א', ירושלים, תרצ"ז ו„זכרונות ירושלים", צבי שמשי, ירושלים, תרח"ץ, „גיב הסטודנט", ירושלים, תרצ"ח, חוב' 8.

שלושה מכתבים של הרב שמואל מוהיליבר ז"ל
„העולם", כרך כ"ו, תרצ"ח, גל' א', עמ' 27—26.

הדקלרציה הסרבית (1917)
שם, שם, גל' ט', עמ' 149—148.

כתב־אשמה נגד אלתר דרויאנוב (1911)
שם, שם, גל' מ"א, עמ' 787—786.

מימי העליה הראשונה
(ב' מכתבים מארכיונו של יצחק ריילף, בצירוף מבוא והערות), שם, כרך כ"ז, תרצ"ט, גל' ל"ט, עמ' 761—760; גל' מ', עמ' 780—779.

מארכיונו של הרב צבי־הירש קלישר ז"ל
„סיני", ירושלים, כרך ד', תרצ"ט, עמ'

שע"א—שפ"ה; תרי"ג—תרכ"א; כרך ה', תרצ"ט—ת"ש, עמ' רס"ד—רס"ט; תי"ד—ת"כ; כרך ו', ת"ש, עמ' רכ"ב—רכ"ט; תנ"ב—תנ"ח; כרך ז', ת"ש—תש"א, עמ' מ—מ"ב; של"ח—שמ"ה; כרך ח', תש"א, עמ' ש"כ—שכ"ח; כרך י', תש"ב, עמ' ס"ט—פ"א; רפ"ז—רצ"ח.

ממכתבי הרב י. י. ריינס אל ישראל זנגביל

(מתוך ארכיון יט"א שבארכיון הציוני המרכזי), „במישור", ירושלים, גל' ל"ד, י' אלול ת"ש; גל' ל"ח, י"ז אלול ת"ש.

יצחק גרינבוים, הסופר והעתונאי העברי

סקירה ביבליוגרפית, „העולם", כרך כ"ח, ה"ש, גל' י' עמ' 151—150.

החברה להמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובא"י

(למלאות יובל שנים להיווסדה), שם, שם, גל' ל"ב, עמ' 522—521.

שני מכתבים של יוסף טרומפלדור

שם, כרך כ"ט, תש"א, גל' כ"ג, עמ' 360.

ד"ר נ. מ. גלבר — בן חמשים

„הד ירושלים", י"א סיון תש"א.

מימים ראשונים

מזכרונותיו של משה קאמיונסקי, „העולם", כרך כ"ט, תש"א, גל' כ"ד, עמ' 384—383; גל' כ"ה, עמ' 397—396 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ספרית „ישורון"

„הד ירושלים", גל' ק"ג, 18.7.1941.

מוסד תרבותי ע"ש מנחם אוסישקין ז"ל

„העולם", כרך ל', תש"ב, גל' ו', עמ' 45 (חתום: ל. ר.).

ששים שנה לעלית הבילויים

אגרות של בילויים, שם, שם, גל' מ', עמ' 327.

מכתב ד"ר י. ל. פינסקר אל יואכים טארנופול

שם, שם, גל' מ"ב, עמ' 353.

יובל הספריה הלאומית והאוניברסיטאית

שם, שם, גל' מ"ד, עמ' 373.

הערה

(בדבר מכתב ד"ר י. ל. פינסקר אל יואכים טארנופול), שם, שם, גל' מ"ח, עמ' 412.

חזון אוסישקין על ירושלים החדשה

(פירסום מכתב מ. אוסישקין אל ד"ר י. צ'לנוב מיום 23.3.1914), „הד ירושלים", 7.11.41.

המקום שעליו עומדת מכללת ירושלים

(מכתב מדוד ילין אל מ. אוסישקין מיום י"ג מרחשון תרע"ד), שם, גליון קל"ט, 1.4.42.

ספרות חדשה לתולדות הציונות בשנות תש"ב—תש"ג

„עם וספר", הוצ' ברית עברית עולמית, תל־אביב, תמוז תש"ג—יולי 1943.

חיים ארלוזורוב

(עשר שנים למותו), „העובד הציוני", 1.7.43.

מסורת ציונית בריטית

(עם מותו של ידיד יקר — ויקטור קא־זאלט), שם, 15.7.43.

הערה להערה

(בענין מכתב ד"ר יוסף הירש בדבר פגישת אביו בנימין הירש עם ק. ז. ויסוצקי במוסקבה ב־1874), „העולם", כרך ל"א, תש"ג, גל' כ', עמ' 188, (חתום: י. ק.).

הרב יהודה ביבאס, אחד ממבשרי הציונות

שם, כרך ל"ב, תש"ד, גל' ז—ח', עמ' 69.

הערוכה לזכר יוסף טרומפלדור ז"ל

שם, שם, גל' כ"ה, עמ' 212 (בחתימת בן־חיים).

בן־ציון מוסינזון ז"ל, הלוחם לציון

(שני מכתבים מאת ב"צ מוסינזון אל מ. אוסישקין תרס"ג—תרס"ד), „העובד הציוני", י"ג כסלו תש"ד, 9.12.43.

ווילנה — ירושלים דליטא

„גזית", כרך 6, חוב' ז', אדר תש"ד, עמ' 7—3.

חמש שנים לקיום ספרית „ישורון"

„הזמן", תל־אביב, י' אדר תש"ד.

חייקל לונסקי הי"ד

„רשומות", כרך ב' (סדרה חדשה), תל־אביב, תש"ו, עמ' 61—60.

הארכיון הכללי לתולדות ישראל

(לפתיחת הארכיון על הר־הצופים), „העולם", כרך ל"ד, תש"ז, גל' כ"ב, עמ' 258.

שיבה לעבודת האדמה ולארץ־ישראל

(על החוברת „משמני ארץ", יאסי, תרל"ב), „סיני", ירושלים, אייר תש"ז, עמ' ק"ט—קי"ט (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

שרונה

„היום", ירושלים, 20.2.48.

הגנת הישוב

ראשי פרקים לתולדות ההגנה, „ידיעות

למורה" לפעילי מועצת המורים למען הקרן הקימת לישראל, ירושלים, ניסן—אייר תש"ח.

מכתב אל מערכת „היום"

(בדבר הצלת ארכיונים של מוסדות הישוב מהעיר העתיקה בירושלים), „היום", ירושלים, 2.6.48.

לדרכה של הציונות הכללית

„הבוקר", 11.8.48.

מירושלים לפתח־תקוה

(ליובל השבעים של „אם המושבות"), „היום", ירושלים, 9.11.48.

לקראת ההתישבות הגדולה

„הבוקר", 16.12.48.

ביבליוגרפיה: התנועה הציונית בשנות תרס"ד—תרע"ד

בספר „התנועה הציונית בהתפתחותה", חלק שלישי, ממות הרצל עד מלחמת העולם הראשונה ליצחק גרינבוים, ירושלים, תש"ט עמ' 299—263.

תקנות החברה „סוכת שלום" בירושלים

„ירושלים", רבעון, כרך ב', ירושלים, תש"י, עמ' קצ"ו—ר"ג (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

„קול מבשר" לרבי יהודה חי אלקלעי

„שיבת ציון" ספר השנה לחקר הציונות ותקומת ישראל, כרך ב'—ג', ירושלים, תשי"א—תשי"ב, עמ' 62—42 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

חבר"ה ישוב ארץ ישראל בגרודנה

(אגרות מנחם מענכין היילפרין לי. מ. פינס), „רשומות", כרך ה' (סידרה חדשה), תל־אביב, תשי"ג, עמ' 330—323 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ביבליוגרפיה

בספר „התנועה הציונית בהתפתחותה", חלק רביעי, ממלחמת העולם הראשונה עד הצהרת בלפור ליצחק גרינבוים, ירושלים, תשי"ד, עמ' 234—216.

ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א מווילנא

„העבר", לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, כרך ב', תל־אביב, שבט תשי"ד, עמ' 85—73.

שקיעת ה„כוללים" וה„חלוקה"

„זמנים", ירושלים, 3.3.54.

הבארון „אבי הישוב"

שם, שם, 6.4.54.

לתולדות התנועה הציונית בטרוקי

ספר „טרוקי", תל־אביב, תשי"ד, עמ' 71—67.

צילום ספרים וחוק להגבלת ייצוא ספרים יקרים

„הספר", רבעון לביבליוגרפיה, בעריכת צבי הרכבי, ירושלים, תשרי—אדר תשט"ו.

הרבי מבוהוש וישוב ארץ ישראל

„הצופה", 6.4.55.

הספרות של תנועת ישוב ארץ ישראל ברומניה

„שיבת ציון", מאסף לחקר הציונות ותקומת ישראל, כרך ד', ירושלים, תשט"ן—תשט"ז, עמ' 54—42 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

עדויות על השואה וגבייתן

ידיעות „יד ושם", חוב' 7—6, ינואר 1956.

קוים לדמותו של סוקולוב

„עתון הקונגרס", 25.4.56.

מבוא לתזכיר של פרץ סמולנסקין לחברת „כל ישראל חברים"

„העבר", לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, כרך ד', תל־אביב, תמוז תשט"ז, עמ' 40—37 (התזכיר בתרגום ברוך קרוא מגרמנית נדפס ב„העבר" ד', עמ' 46—40 וב„העבר" ה', אלול תשי"ז, עמ' 28—18) (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הישוב היהודי בעזה

תזכיר מאת ועד העדה העברית אל ההנהלה הציונית, „הבוקר", 11.1.57.

כתב־חרם של ועד מדינת ליטא נגד המסיגים את גבול הקראים

„ציון", כרך כ"ב, ירושלים, תשי"ז, עמ' 75—74.

אור באפלה

מחזה מחיי הגולים מפורטוגל, „מחברת", ירושלים, כסלו—סיון תשי"ח (חתום: ישראל בן־חיים) (הופיע גם בחוברת מיוחדת).

הרב מיהוד

(רשימת הערכה על „הרב מיהוד" — ר' מרדכי גימפל יפה לבנימין יפה), „העובד הציוני", דצמבר 1958 (חתום: ד"ר ישראל בן־חיים).

אגרות אלעזר רוקח על חברת בילי"ו

„מנורה", ירחון תרבותי, ירושלים, חוב' 4—2, תשי"ט.

לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה

„מנחה לאברהם", ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, ירושלים, תשי"ט, עמ' 119—113.

אדם רוזנברג, מחלוצי ישוב הגולן, חובב ציון אמריקאי נשכח

קובץ „הנשכחים" ה', תל־אביב, תשי"ט, עמ' 213—91 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

על תאריך פטירתו של רבי יהודה ביבאס

„אוצר יהודי ספרד", ב', תשי"ט, עמ' 117.

שלום עליכם הציוני

קובץ „שלום עליכם", מאה שנה להולדתו, הוצאה משותפת של הקרן הקימת לישראל והמחלקה לחינוך ולתרבות בגולה שע"י ההסתדרות הציונית, ירושלים, תשי"ט.

כנ"ל,

„נ"ר", ידיעות למורה, בהוצאת הקרן הקימת לישראל, המחלקה לחינוך ומועצת המורים למען הקק"ל, ירושלים, תשי"ט.

תולדות היהודים בליטא

(מהמאה הארבע־עשרה עד שנת 1915), „יהדות ליטא", תל־אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר", עמ' 123—23.

חיבת ציון בליטא

„יהדות ליטא", תל־אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר" עמ' 507—489 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

התנועה הציונית בליטא תרנ"ז—תרע"ד (1897—1914)

„יהדות ליטא", תל־אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר", עמ' 529—508 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

פרופ' צבי (הרמן) שפירא ת"ר—תרנ"ח (1840—1898)

„יהדות ליטא", תל־אביב, תש"ך, הוצ' „עם הספר", עמ' 534—533 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

מבוא לתזכיר שר הפלך הוילנאי פאלן על בעיית היהודים ברוסיה

„העבר" לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, כרך ז', תל־אביב, אייר תש"ך, עמ' 95—91, (התזכיר תורגם מרוסית ע"י ברוך קרוא) (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

שמעון דובנוב ותנועת חיבת ציון

„העבר", כרך ח', אייר תשכ"א, עמ' 42—32 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ההסתדרות „יהודה החפשית", מיסודו של נחמן סירקין

„אסופות" מס' 7, הוצאת ארכיון ומוזיאון של תנועת העבודה, תל־אביב, תשכ"א, עמ' 200—186 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

תאריך פטירתו של רבי יהודה ביבאס

„אוצר יהודי ספרד", ד', ירושלים, תשכ"א, עמ' 117.

חברת דורשי האוניברסיטה והחברה המדעית העברית בוילנה

(פרק מזכרונותי), „ספר שילה", קובץ מאמרים לזכר יוסף שילה, תל־אביב, תשכ"א, עמ' 16—14 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור

„העבר", כרך ט', ת"א, אלול תשכ"ב, עמ' 15—7 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הרכבת הראשונה בארץ־ישראל

„הבוקר", 28.9.62.

לתולדות הגמנסיה העברית בירושלים, (חסות ממשלת צרפת לגמנסיה) „ספר היובל" של הגמנסיה העברית בירושלים תרס"ט—תשי"ט, ירושלים, תשכ"ב, עמ' 55—49 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

הספר „דרישת ציון" לרבי צבי קאליישר

(מאה שנה להופעתו), „בתפוצות הגולה" כרך 4, חוב' 1, ירושלים, 1962, עמ' 73—64.

הראשונים

„מחניים", הוצאת הרבנות הראשית של צבא הגנה לישראל, תל־אביב, תשכ"ג, עמ' 31—28 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

תנועת חיבת ציון

שם, הוצאת הרבנות הראשית של צבא הגנה לישראל, ת"א, תשכ"ג, עמ' 88—86, (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

האגודה „בני ברית" בקאטוביץ

ספר היובל לנתן מיכאל גלבר, תל־אביב, עמ' 215—205 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

ועידת ציוני רוסיה במינסק אלול תרס"ב—אוגוסט (ספטמבר) 1902

דו"ח מהועידה מאת הציר מרדכי נורוק ממיטאו, מבוא ותרגום לעברית, ירושלים, תשכ"ג, הוצ' „הספריה הציונית", 85 עמ'.

מנציח זכר ראשונים (אלתר דרויאנוב)

„הבוקר", טורי ספרות, 3.5.63.

עם ישראל במאה ה־20, סקירה כללית
„תולדות המאה ה־20", כרך ג', עם ישראל, חיי הרוח, המדע והתרבות ביהדות ובעולם, תל־אביב, תשכ"ד (1963), הוצאת „יזרעאל".

חלוצי הדיבור העברי בארץ
„האומה", רבעון, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 450—442 (הופיע גם בתדפיס מיוחד).

חלוצי הדיבור העברי בגולה
„בתפוצות הגולה", חוב' 31—30, ירושלים, חורף תשכ"ה, עמ' 305—293.

אגרות מ. אוסישקין אל יהושע אייזנשטאדט—ברזלי
„העבר", כרך י"ב, אייר תשכ"ה, עמ' 50—29.

ראשית הדיבור העברי בארץ ישראל
„עם וספר", בטאון הברית העברית העולמית, סיון תשכ"ה (מבוסס על הרצאה ב„קול ישראל").

מדינת היהודים במדין (על פאול פרידמן ותכניתו)
„האומה", שנה ג', תשכ"ה, עמ' 455—443.

סידור ארכיונים פרטיים — הלכה למעשה
(דברים ביום עיון מטעם האיגוד הארכיוני בישראל, ירושלים, 12.4.64), „יד לקורא", אלול תשכ"ה, כרך ח', חוב' א—ב.

עריכת כתבי־עת, קבצים וספרים:

„זרמים"
עתון לספרות, לעניני החיים, לחנוך ולמדע עברי, יוצא לאור על־ידי קבוצת סופרים עבריים בוילנה, בעריכת מ. ב. שניידר, ש. י. פינלס וישראל קלויזנר (גליון א' הופיע ב־כ"ד כסלו תרצ"ב והופיעו 18 גליונות).

ספר יובל של הגמנסיה העברית ע"י „תרבות" ע"ש ד"ר יוסף אפשתין ז"ל בוילנה תרע"ן—תרצ"ו
הוצאת ועד היובל, וילנה, תרצ"ו, 112 עמ'.

הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית, ירושלים
(דין וחשבון של הועד משנת תרצ"ז), זמן פעולתו: 8.1.38—13.2.32, ירושלים, תרצ"ח.

מפרשת השואה
תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים, א': חזית יהודית באירופה, יוצא לאור על־ידי הועד למען יהודי אירופה הכבושה (ועד ההצלה ליד הסוכנות היהודית לארץ־ישראל) בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ד, 115 עמ', דברי הקדמה והשתתפות בעריכה: יצחק גרינבוים — יו"ר ועד ההצלה

ספר הזוועות
תעודות ודינים וחשבונות על שואת היהודים במלחמת העולם השניה, כרך א': מהתחלת מלחמת העולם השניה עד פרוץ מלחמת גרמניה—רוסיה, בעריכת בנימין מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, יו"ל ע"י ועד ההצלה של הסוכנות היהודית לא"י, בהוצ' ראובן מס, ירושלים, תש"ה, 263 עמ', מבוא והשתתפות בעריכה: יצחק גרינבוים, יו"ר ועד ההצלה. (כרך שני הוכן לדפוס, נשאר בכתב־יד השמור ב„יד ושם").

מפרשת השואה
תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים, ג'—ד': מחנות ההשמדה בפולין, יוצא לאור על־ידי ועד ההצלה של הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, בהוצאת ראובן מס, ירושלים, תש"ז, 267 עמ', הקדמה והשתתפות בעריכה: יצחק גרינבוים — יו"ר ועד ההצלה.

זאב לייבוביץ', בעליה ובבניה, זכרונות ומסות
ירושלים, תשי"ב, הוצאת ראובן מס, 234 עמ'.

ספר היובל לכבוד ד"ר נ. מ. גלבר
לרגל יובלו השבעים, ע"י ועד היובל והמו"ל הוגו גולד, בעריכת ישראל קלויזנר, רפאל מאהלר, דב סדן, ת"א, תשכ"ג, 303 עמ'.

תולדות המאה ה־20
בעריכת ש. י. בלוך וישראל קלויזנר, כרך א': תולדות האומות 1939—1900; כרך ב': תולדות האומות 1963—1939; כרך ג': תולדות עם ישראל, חיי הרוח, המדע והתרבות ביהדות ובעולם, תל־אביב, תשכ"ד, הוצ' „יזרעאל".

ש. אורון

התפוצה הסינית וראשה

ד"ר אברהם קאופמן — בהגיעו לגבורות

בסוף השנה האזרחית שחלפה מלאו 80 שנה למנהיגה הדגול של יהדות המזרח הרחוק. במשך 33 שנה עמד ד"ר א. קאופמן על משמרתו האחראית והצליח ללכד תפוצה רבגוונית ולהכניסה למסגרת אירגונית אחידה. יהדות זו התנסתה במבחנים גורליים רבים, פנימיים וחיצוניים, ויצאה מהם בשלום, ולא מעט הוא חלקו של בעל־השמחה בכך. הוא שעשה בה חריש עמוק וממושך וחינך דור של עסקנים נאמנים ומסורים, כשהוא משמש דוגמא בעמידתו הגאה בכל תקופת התמורות והזעזועים.

שנים רבות עמד ד"ר א. קאופמן בראש קהילת הארבין וערך את השבועון הציוני בשפה הרוסית „ייברייסקאיה זיזן". במה זו שימשה מקור מיים חיים לתושבי המקום והסביבה, שהיו מנותקים מהמרכזים היהודיים באירופה. היא עודדה את ייסודן של קהילות דומות בסין וביפאן. מאוחר יותר נתכנסו נציגי קהילות אלו כמה פעמים ובחרו בוועד הלאומי של יהודי המזרח הרחוק וד"ר א. קאופמן בראשו.

הישוב היהודי בפינה זו של אסיה היה מנומר וחולף ומעמדו המדיני מסובך. רובם ככולם היו אלה מהגרים מרוסיה רבתי. אח"כ נוספו עליהם יהודי גרמניה, שנמלטו עם עלותו של היטלר לשלטון (1923) וכיבושה של אוסטריה (1938). חלק מהם המשיך לנדוד מכאן לארצות אחרות. גם אלה, שהשתקעו במקום, לא התאוששו מנדודיהם.

אף המשטר במדינה לא היה דומה לזה שבארצות מתוקנות. סין סבלה בשנים ההן מחוסר שלטון אחיד. מפקדי מחוזות נלחמו זה בזה וכל אחד עשה באיזורו כעושה בתוך שלו. אזרחי־החוץ, ובפרט נתיני המעצמות הגדולות, ניהלו עסקים משגשגים, בלי לשאת בשום עול של חובות כלפי סין. משנת 1860 הונהגו באופן רשמי חוקים מיוחדים המזכים את הזרים לקיים על אדמת סין משטרה, בתי־משפט ובתי־ספר בכל הדרגות, כולל אוניברסיטאות.

תנאים אלה משכו מהגרים מאירופה, שניהלו את עסקיהם באין מפריע בחסות הקונסוליות הכל־יכולות (זכות האֶכסטריטוריאליות). מובן מאליו, שכולם נשארו אזרחי מדינותיהם ונהגו הנאה מלאה ממעמדם המיוחד.

לרוסיה הצארית היה עניין במנדז'וריה, שהיוותה מעין טריז בין שטחיה המזרחיים. היא ייסדה, למעשה, את העיר הארבין ועודדה את ההגירה לתוכה. מאוחר יותר היא קיבלה

זכיון ובנתה את מסילת־הברזל של מזרח־סין המקצרת בהרבה את הדרך לערי־החוץ שלה.

בין המהגרים היו יהודים רבים, שבאו מכל חלקי רוסיה־רבתי. אחרי מלחמת־העולם הראשונה נהפך חלק מהם לאזרחי המדינות, שקמו אז (פולין, ליטא, לאטביה ואסטוניה) או שטח שצורף למדינה קיימת (בסרביה). מספר משפחות קיבלו את האזרחות הסובייטית וחזרו למקומות־מגוריהם. ברם, הרוב הגדול נשאר מחוסר אזרחות, כשאין חסות הקונסוליה הסובייטית פרושה עליהם.

מצב זה החמיר עם כניסתה של יפאן לסין. לכיבוש זה היו כמה שלבים. מנדז׳וריה שימשה ליפאנים השער הראשי לחדירה לפנים המדינה. כאן נוסדה מעין מדינה סינית עצמאית שבראשה עמדה ממשלת־בובה, ואילו השלטון הממשי היה מרוכז בידי ה„יועץ" היפאני. מחוסרי האזרחות הרגישו את מעמדם הבלתי־נסבל ביתר עוז. הם היו חייבים להירשם במשרד לענייני הפליטים מרוסיה, שנוהל ע״י הרוסים ה„לבנים". מהגרים אלה, שהגיעו למנדז׳וריה אחרי מהפכת־אוקטובר, דגלו בפאשיזם ועיתונם היה מלא ארס אנטישמי. עם הצטרפותה של יפאן למלחמת־העולם השניה נדרשה ע״י היטלר להנהיג אצלה ובארצות־הכיבוש שלה את חוקי־נירנברג. ד״ר קאופמן ניצל את ידידותו הענפה בין המשכילים בעלי ההשפעה ביפאן והצליח לקרוע את הגזירה. הוא פירסם ספר בשפה היפאנית על העם היהודי והתנ״ך. בלחץ השגרירות הגרמנית הוחרם הספר. לעומת זה סולכו כל מאמצי הגרמנים להקים גטאות ומחנות־השמדה במנדז׳וריה, סין ויפאן. כך הצילו את נפשם כארבעים אלף יהודים.

ברם, העניין לא נגמר בלי תוצאות כלשהן. נסים לא התרחשו בתקופה קודרת זו. היפאנים, שאינם אנטישמיים מטבעם, דרשו מהוועד הלאומי ליהודי המזרח תמורה בעד כופר הנפש הזה. הם תבעו לפתוח את דפי „ייברייסקאיה ז׳יזן" למאמרים קבועים המגנים את המשטר הקומוניסטי. העיתון הוותיק, שרק מטרות יהודיות היו נר לרגליו, לא רצה להיכנס לתחומים שאינם שלו. אך לא היתה כל ברירה ושערי השבועון נפתחו לתעמולה מגמתית זו.

הקוראים ידעו גם ידעו את פשר השינוי. אך העורך חש בסכנה הצפויה לו מהכיוון החדש של עיתונו. ואכן, כשכבש הצבא האדום את הארבין, הוזמן ד״ר קאופמן למפקדה הראשית לקבלת־פנים חגיגית ומשם נשלח לבית־הסוהר. לחוקריו היו ידיעות מקיפות על כל מה שהתרחש במנדז׳וריה בימי הכיבוש והאסיר הסביר להם באופן משכנע את המצב העדין ששרר שם, בכל זאת לא יכלו לשחררו, כי ההכרעה לא היתה בידיהם. היה זה הלך־רוח כללי בתקופת־סטאלין. בכל זאת הם רצו לגרום לעצור האהוד נחת־רוח, ובלילה אחד הזמינוהו למשרדם והביאו לו את הבשורה הגדולה על ייסוד מדינת־ישראל. ד״ר קאופמן, שהיה מנותק במשך כמה שנים מהעולם החיצוני, הופתע מהמאורע הגואל. הוא זועזע עד עומק נפשו ופרץ בבכי של שמחה. התגובה הספונטאנית נגעה, ודאי, גם ללבם של אוסריו. הוא נשלח למחנה והורשה לו לעסוק שם במקצועו הרפואי, ולבסוף קיצרו גם את מועד המעצר ואחרי מו״מ ממושך ניתנה לו גם האפשרות לעזוב את גבולות ברית המועצות.

ד״ר אברהם קאופמן נמצא מתחלת 1961 בישראל. על אף הטלטולים והעינויים הוא נשאר בריא ורענן. ובגילו המופלג ממשיך הוא בהצלחה רבה לרפא את חוליו.

נצטרף לברכות של רבים ונאחל לו עוד שנים רבות של פעילות תוך בריאות שלמה של הגוף והנפש.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

„מקאטוביץ עד באזל"

הפאראדוכס של ההיסטוריה הוא, שספרו של ד"ר ישראל קלויזנר על התנועה הציונית ברוסיה, וביחוד על תנועת חובבי ציון, שכל כולה היתה ברוסיה, נקרא על שם שתי ערים דוקא מחוץ לרוסיה: קאטוביץ שבגרמניה המזרחית, בימים ההם, ובאזל שבשווייצריה. והמדובר הוא בספר זה בחלקו דוקא על התקופה הליגאלית כביכול של חובבי ציון. ועידת קאטוביץ היתה בשנת תרמ"ה, אבל גם לאחר שכבר הותר הועד האודיסאי של חובבי ציון בשנת תרנ"א, נתכנס בכל זאת הקונגרס הציוני הראשון, שרובו היו כמובן „חובבי־ציון" מרוסיה, חוץ לרוסיה.

כל זה חשוב לדעת כדי להעריך את הפעולה העצומה של אותו דור „חובבי־ציון" ברוסיה. ובספר של קלויזנר מתגוללת לפנינו זו הפעם הראשונה בכל פרטיה פרשת אותה תנועה חצי־ליגאלית, שהתנהלה על ידי מתנדבים ונדבנים. המחבר השתמש בגנזי הארכיון הציוני שבירושלים והוא פורס לפנינו ירושה רחבה ביותר. זו הפעם הראשונה נמנות אחת אחת כל האגודות המקומיות של „חובבי־ציון", שבשעתן לא שמו לב אליהן וחבריהן נחשבו כבטלנים. עדיין לא בקע אורו של הרצל, איש חוץ לארץ, עדיין לא הובעה מלת הקסם קונגרס. המחבר טרח וחיפש בעתונים ובארכיונים ובכמה מקורות אחרים ולא היה בעיניו שום פרט מיותר כדי לתאר לנו את עבודת הנמלים בהן.

וכמובן לא שכח את העיקר, את ארץ ישראל של הימים ההם. הוא מקדיש עשרה עמודים למרידה המפורסמת בראשון לציון נגד הברון רוטשילד. כאירוניה של ההיסטוריה היא, שאת המרידה עוררה דוקא חברה בשם „רודפי שלום". אבל בין רודפי השלום הללו היה גם קנא הקנאים מיכל האלפרן. העתונות הציונית ברוסיה, זאת אומרת „המליץ", היתה כמרקחה, המשורר יהודה ליב גורדון בכבודו ובעצמו פירסם מאמר על המאורע, גם משה ליב לילינבלום התערב בויכוח. כדאי לקרוא פרשת המרידה כדי לעמוד על הלך הרוחות בימים ההם. בספר נמסרו גם פרטים על „מרידות" אחרות פחות מפורסמות בזכרון־יעקב ובעקרון.

נושא שבכלל לא עובד עד היום ובא בספר הנידון על תיקונו הוא דבר המגידים המטיפים. הנושא חשוב גם מחוץ לערכו בהתפתחות הציונות כנסיון ראשון להכניס לדרוש בבית־הכנסת נושא לאומי, לא דתי בלבד, וממילא לצרף מיפיפיותו של יפת לצורת הדרוש. מובן ממילא, שהמטיפים הציוניים נתקלו בהתנגדות החרדים בכמה מקומות, אבל בסופו של דבר ניצחו ודרשו מעל הבמות כמעט בכל עיר ועיר. נזכרים בספר שמות גדולי המטיפים: המגיד מקאמיניץ ר' חיים זונדל מכבי, שעליו מספר ראובן ברייניז בזכרונותיו; המגיד מחיסלאוויץ ר' יהודה צבי יבזרוב, שדרש ברבים ביחוד בפלכי הדרום, ר' צבי הירש מאסליאנסקי שעבר אחרי כן לאמריקה ונתפרסם שם כדרשן גדול; ר' יצחק ניסנבוים, שהיה מזכירו של ר' שמואל מוהליבר ואחרי כן עבד ב„הצופה" וב„הצפירה".

בספר מסופר בפרטות כמה טיפלו בענין השגת רשיון רשמי לחברת „חובבי־

ציון" עד שסוף סוף ניתן בשנת 1890, ובה בשנה נתכנסה האסיפה הכללית הראשונה באודיסה. מן המפורסמים השתתפו בה הרב מוהילבר, ד"ר חזנוביץ (יוזם הספריה הלאומית בירושלים), הרב מזא"ה ממוסקבה, מ. אוסישקין, מרדכי בן הלל הכהן, שלום עליכם, פינסקר, ליליינבלום, אחד־העם.

דוקא באותה שנה, מחמת הגזירות ברוסיה, גברה העליה מרוסיה לארץ ישראל. הדבר הגיע לידי כך, שבחמשת החדשים הראשונים של השנה היה מספר העולים לארץ פי שנים ממספר המהגרים לאמריקה.

מכאן והלאה, במשך שבע שנים, לא פסק המשא ומתן ולא פסקו ההכנות לכינוס יהודים מכל הארצות לשם דיון על חיבת־ציון ועל עליה. הצעת הרצל הקבילה לרצון ולהתכוננות שכבר היו קיימים. אך המלה ציונות, במובן חיבת ציון מורחבת, כבר היתה קיימת כמה שנים לפני הרצל ולפני הקונגרס הראשון: בפעם הראשונה בא מונח זה בעתונו של ד"ר נתן בירנבוים „זעלבסט־אמאנציפאציון" בשנת 1890. על קונגרס כבר התחילו לדון בשנת 1891.

מענין, שב„השלח" מיחה לוינסקי נגד הרעש הגדול לקראת הקונגרס, ויוסף קלויזנר יצא במחאה על כך ב„המליץ". אבל בקונגרס השתתף גם אחד העם וכמה חובבי ציון אחרים מאודיסה. בין מאתים המשתתפים היו שבעים מרוסיה ומפולין, בתוכם סוקולוב, הסופר בן־עמי, אוסישקין, קלוזנר, אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, שאול פנחס רבינוביץ (מתרגם ההיסטוריה של גרץ). אבל מכאן והלאה נעשתה הציונות עולמית, בינארצית, ונסתיימה תקופת „חיבת־ציון". „חיבת־ציון" היתה הטרום־היסטוריה של הציונות. בבאזל התחילה ההיסטוריה.

*

על הספר המדובר אפשר לאמר: הפוך בו והפוך בו. בחיבה יתרה מסופרים פרטי פרטים. מרגישים שהמחבר אסף את החומר באותה חיבת הקודש, שבה פעלו „חובבי־ציון" בשעתם, ועם זה בבקיאות ובידע.

חוץ מעצם פירוט הנושא הרווחנו בספר זה עוד שני ענפים מוזנחים, שבאו על תקונם: פרטים מעניינים על עתונות התקופה וספרותה. לרשות „חיבת־ציון" עמדו שלושה עתונים עבריים: „המגיד" השבועי, „המליץ" וה„צפירה", שהפכו באותן השנים ליומנים (גם „הצפירה" ו„היום" שימשו למעשה ל„חובבי־ציון" באינפורמציה שלהם מן הארץ, למרות ביקרתם וקרירותם). כן הופיע שבועון באידיש „יידישעס פאלקסבלאט", שבו כתב ליליינבלום. היו גם ירחונים עבריים, כולם „חובבי־ציון": „הבוקר אור" של גוטלובר, „ממזרח וממערב" של ריינין ו„השלח" של אחד העם. והיו גם שנתונים ברשות התנועה: „האסיף" של סוקולוב, שאמנם היו בו גם מאמרים נגד חיבת־ציון, אבל ניתנה אינפורמציה רבה על ארץ ישראל; „כנסת ישראל" של שאול פנחס רבינוביץ, „כוורת" ו„פרדס" של אחד העם, „לוח אחיאסף" וקובצים בעברית, ביידיש וברוסית.

בספר נמנו גם ספורים ורומאנים שנתחברו ברוח „חיבת־ציון" וציונות, אולם בניגוד לעתונים ולקובצים, שהם עד היום מקור להכרת התקופה, הרי הבלטריסטיקה חלשה ביותר, ורק השירים של התקופה עדיין יש להם ערך ספרותי כדי לעמוד על הלך הרוחות בימים ההם: שירי יצחק קאמינר, מ. צ. מאנה, ק. א. שפירא, מ. דוליצקי ושרה שפירא ואפילו משהו מיל"ג. וכבר זרחה שמש ביאליק וטשרניחובסקי. באידיש קם גולדפאדן, ברוסית ש. פרוג ול. יפה. נמנים גם זמרים ומלחינים.

כל זה ברוסיה. אבל באה עזרה תעמולתית גם מארץ ישראל — בן־יהודה ויעבץ וברזילי.

ואין לשכוח, שהחדרים המתוקנים קמו דוקא באותן השנים. מענין, והדבר סומן

בספר המדובר בפעם הראשונה, שהחדר המתוקן הראשון נפתח בשנת תרמ"ט בכפר ליד פולטאבה, בראשית שנות התשעים צצו אגודות דוברי עברית.

✶

יש עוד הרבה נושאים בספר שלא נגעתי בהם. המחבר דאג לצייד כל כרך משני הכרכים במפתח מפורט. תענוג ותועלת לדפדף בספר: יש בו מזיגה נאה של אהבת הנושא ובקיאות בו. לולא זאת לא היה מתחבר ספר זה, שאין ערוך לעבודה השקועה בו. רק חובב ציון נלהב יכול לחבר ספר כזה. אבל לא כל חובב ציון נלהב הוא גם אמן צבירת החומר ועיבודו. כאן צריך היה לשלוט בחומר וברוח גם יחד.

הספריה הציונית על יד הנהלת ההסתדרות הציונית הוציאה את הספר אף היא בחיבה ובהידור, וציידה אותו בתמונות נאות רבות.

ברוך קרוא

כיבוד אב

ראוי לשבח כל בן המקיים את הדיברה הרביעית וחולק כבוד לאביו. כל שכן, המנציח את זכרו ביצירה ספרותית. לפנינו ספר*) השופע אירועים היסטוריים חשובים תוך תאור שוטף ומאלף.

אכן, בחייו קיפל יוסף אייזנשטדט (1865—1939) פרקים מתולדות יהדות רוסיה. הוא תרם משלו לסלילת השבילים הראשונים של „המדינה בדרך". בחלקו נפלה הזכות לעמוד ליד העריפות של שלוש תנועות לאומיות, שהתפתחו אחת בתוך השניה: „חיבת־ציון", ההסתדרות הציונית והמפלגה הציונית־הסוציאליסטית „פועלי־ציון".

לכל זה הגיע בכוחותיו בלבד, תוך לבטים והיאבקות מתמדת עם התנאים האוביקטיביים המנוגדים. מזלו הטוב זימן לו בתחילת דרכו שני אנשים שהבינו לרוחו ועודדוהו בעקיפין ובמישרין והם: אביו, ר' יעקב־דוב, חוכר אחוזה במחוז בריסק־דליטא, ששם בעוד מועד עין על בנו האמצעי. הוא נוכח לדעת כי בן זה יוצא דופן הוא, אין הוא דומה לאחיו השקועים ראשם ורובם במשק החקלאי, אלא חותר הוא להבין ולדעת את חוקי הטבע ויסודות החברה. האב לא הפריע לו בהתבודדותו, לא הכביד עליו את ידו ונתן לו ללכת בדרכו שבחר לו. ואילו השני שעזר ליוסף אייזנשטדט וכיוון את דרכו היה אחד ממשכילי העיירה הכמוכה, שסיפק לו ספרים, שיבח את רעבונו הרוחני והדריכו בעל־פה.

ברבות הימים גילה יוסף לאביו, כי צר לו המקום באחוזה. הלה פתר את הענין באופן מקורי. הוא השיאו לבת־דודנו, ר' משה אייזנשטדט, בבוריסוב.

אמנם המעבר קסם לצעיר, אך, למעשה, לא הספיק ליהנות מזיוו. חובות חדשים רבצו בבת־אחת על שכמו. הוא נכנס מיד לעולה של משפחה. טרם השלים האברך את השכלתו וגיבש את השקפת עולמו והנה הוא אב לבנים ומנהיג להמונים. עליו לחנך את בניו בדרך הנכונה ולהסביר לקהל מבוגרים צמא דעת סוגיות שונות ומשונות, שרק

---

*) פרופ' שמואל אייזנשטדט: „החלוץ במערכה", לזכר האב והמורה, ת"א, 1965, 285 ע"ע.

לא מזמן נודע לו על קיומן. הוא נדרש בכל מקום בעיר ובסביבה. כי יצא לו שם של נואם פופולרי היודע לנתח באופן הגיוני בעיות מורכבות ולתבל את דבריו במשל עממי ופתגם מדברי חז"ל.

איש־סיניזיה היה מטבעו. לא החריף סתירות, אלא יישבן בנחת ובשלווה. הוא חתנו של גביר־העיר ועומד בראש שכבות־העם; עוסק בפרקמטיה ומארגן פועלים; כותב עברית צחה ונמלצת ונואם ביידיש עסיסית. מזיגות אלו הביאוהו לבסוף למגשר הגדול של דורו, נחמן סירקין.

קדמה לכך כאמור פעולה ענפה לעשיית נפשות לאגודות „חובבי־ציון" בבוריסוב והערים הסמוכות. עם הופעת ספרו של הרצל „מדינת היהודים" התייצבו אגודות אלו לימין החוזה ובחרו ביוסף אייזנשטדט לציר בקונגרס הציוני השני (באזל, 1898). שם התוודע לכמה צירים סוציאליסטיים ויחד ייסדו, אחרי התכתבות והתיעצויות ממושכות, את מפלגת „פועלי־ציון" ברוסיה. אותו זמן נוסדו גם סניפים דומים בארצות אחרות והם מקיימים יחד את הברית העולמית של תנועה זו.

עוד בראשית פעולת ההסברה שלו בבוריסוב רצה יוסף אייזנשטדט להצטרף לאנשי העליה הראשונה. אך הפעם גברו התנאים האובייקטיביים על רצונו. את כשלונו זה היה מזכיר בעצב מר כל חייו לעצמו ולמקורביו.

הוא נאסף אל עמיו בנכר ופקד להטמין את אפרו באדמת ישראל. והנה הוקמה לו כאן מצבה ספרותית על קברו הרחוק בידי בנו ובעזרת נשיא־המדינה ז. שזר וצאצאי משה לאסקוב. שני אלה היו תלמידיו של המנוח. בכך סייעו להנציח את זכרו של מורם וחברם והצילו אותו מים־הנשיה.

בסוף הספר מקדיש המחבר כמה עמודים לזכרו של אחיו ברוך אייזנשטדט, שירש, כנראה, כמה תכונות מאביו. הוא פעל במפלגת „פועלי־ציון" (שמאל) בפולין בשטח ההשכלה העממית. הממשלה הפולנית הרודנית הכריחה אותו, כאזרח־חוץ, לעזוב את גבולותיה. הוא המשיך גם בברית־המועצות בפעולת ההסברה הפורייה כרופא ופדגוג. אך בתקופת ה„טיהורים" של סטאלין בשנת תרצ"ז (1937) ניספה.

ראוי ספר זה לעלות על שולחנו של כל אחד שגורל יהדות רוסיה קרוב ללבו.

ש. אורן

„קמיניץ־פודולסק וסביבתה"

מאמצים רבים משקיעים יוצאי ערים ועיירות מגלויות ישראל השגות בחיבורם של ספרי־זכרון לקהילות מוצאם. הרבה מסירות ואהבה מגלים הם בכך, והספרים יוצאים לרוב על נייר מהודר ובכריכות נאות, ולעתים נאסף בהם גם חומר חשוב ומאלף, שיש לו ערך החורג מתחום עניניהם המצומצמים של בני המקום. ואם כי לרוב לא מעט הוא אחוז הדברים הטפלים בספרים אלה, הרי יש לדון אותם לכף זכות, שהרי לרוב אינם אלא עבודת הובבים, וראוי למצות את הגרעינים החיוביים המצויים בהם. קושי מיוחד קיים לגבי כתיבת ספרי־זכרון לקהילות שנמצאו מאז שנות העשרים בתחומי השלטון הסובייטי, על כן יש לברך על כל מאמץ להקים זכרון לקהילות אלה.

ספר־הזכרון „קמיניץ־פודולסק וסביבתה" (ת"א תשכ"ה) כולל סקירות ורשימות על עיר הפלך של פודוליה לשעבר (היום עיר בחבל חמלניצקי, היא פרוסקורוב לשעבר) ועל תשע עיירות מסביב לה (באלין, דוניביץ, זאמיחוב, זבאניץ, מינקוביץ, סמוטריץ, פראמפול, קופין וקיטייגורוד).

נתחיל בשבחו של הספר. החלק הטוב שבו הוא חלק הזכרונות. דברים שנכתבו על־ידי בני־הדור על זמנם הם, בחלק זה חשובים ביותר הזכרונות מימי השלטון הסובייטי, שמהם אין לנו כמעט כל מקורות אחרים. אזכיר את רשימותיהם של ר' בן־ציון פנדלר „מחיי הדת בעירנו בימי הסובייטים" (עמ' 63—64), של פייגה טוחנר „עירנו בשנים 1920—1935" (הכוונה לדוניבץ, שע"י קמיניץ־פודולסק, עמ' 134—141), של ק. בלאנק, „ביקורי בזבאניץ ב־1934" (עמ' 180—181).

ערך היסטורי נודע לעדותו של היהודי ההונגרי משה דויטש על הגיטו בקמיניץ בימי הכיבוש הנאצי ועל השמדת היהודים בעיר בסוף אוגוסט 1941.

ענין רב יש בזכרונות על בתי־הספר העברים בקאמיניץ (עמ' 47—54) בדוניבץ (עמ' 121—126), בזבאניץ (עמ' 171—173), עולות דמויות של מורים ומחנכים עברים ובהם דמותו של ר' שלום אלטמן, שתלמידיו וחניכיו היו בין מקימיה של קבוצת קריית־ענבים (עמ' 183—185).

לעומת זאת לקוי ופגום הוא חלקו ההסטורי של הספר ועליו אפשר להמליץ „נוה לו שלא נברא יותר משנברא". לא נבוא לטעון על כך שתקופת השלטון הפולני בעיר עד סוף המאה הי"ח, שעיקרה מאבקם של היהודים על זכותם לשבת בעיר־המבצר החשובה על גבול האימפריה העותומנית, כמעט ולא נזכרה בספר, וכן קופח הפרק המלא ענין על ריכוזם של אלפי פליטים יהודים בעיר בימי גזירות ת"ח—ת"ט ועל חלקם בהגנת העיר בפני הקוזאקים המתקוממים (כפי שמעיד על כך בעל „יון מצולה"). אבל יש לנו לטעון על השיבושים הקשים שבאו בתאור תקופת השלטון הרוסי. בעמ' 17 מסופר כי ב־1793 היה בעיר למעלה מ־20.000 יהודים, אבל אנו יודעים יפה כי בסוף המאה הי"ח לא עלה מספרם ל־3000 נפש, ואף במפקד 1897 לא היו בעיר אלא 16,211 יהודים. בסוף עמ' 22 נמסר על מפקדים שנעשו בעיר בשנים 1927 ו־1951. הנוסח משובש, והכוונה כנראה למפקדים של 1923 ו־1926. ומוזר הדבר שאין מחבר המאמר מזכיר כי ב־1926 נמנו בעיר 12774 יהודים (30% מכלל תושביה). בעמ' 25 ו־27 מביא המחבר ניתוח של מספר היהודים לפי מקצועותיהם ולפי שפות דיבורם. המספרים הם ללא ספק משנת 1897, אולם המחבר חוזר בעקשנות כמה פעמים ומספר לנו כי מדבר הוא על ה„ריביזיה" של שנת 1847, ואף מוציא מסקנה כי „עד המחצית השניה של המאה הי"ט היתה שפת הדיבור של הישוב היהודי רק אידיש", בה בשעה שהנכון הוא — עד סוף המאה הי"ט.

א. ב. גוטלובר וש"י אברמוביץ התגוררו בקמיניץ בשנות החמישים, ולא בשנות ה־60—70 כמו שכותב המחבר (עמ' 27).

חוסר עינו הפקוחה של עורך מביאה לעתים לסתירות שאפשר היה להימנע מהן על נקלה. בעמ' 28, שומעים אנו כי „רוב האוכלוסים היהודים בעיר היה מן ה„מתנגדים" ובעמ' 57, כי העיר „רובה ככולה עיר של חסידים היתה". בעמ' 43 מסופר כי נציג הג'וינט פר' פרידלנדר נורה ב־1920 ע"י חיילי הצבא האדום, ובעמ' 62 מסופר כי הוא נהרג ב־1919 „בידי מרצחים אוקראינים".

לפעמים נתקלים אנו במשפטים המעוררים גיחוך בבורותם התמימה. עד עתה לא ידענו מדוע קיימו המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות מקומות כינוס ברחובות העיר (הלא הם ה„בירז'ות" המפלגתיות בשנות 1904—1906), והנה מסביר לנו אחד מהכותבים בספר כי הן עשו זאת „כדי שלא יצטרכו לשכור אולמות מיוחדים לאסיפות" (עמ' 32), ואנחנו תלינו את הקולר בבולשת הצארית שלא היתה מרשה למפלגות מהפכניות לערוך אספות בהיתר! בעמ' 186 מסופר על ציוני מזבאניץ שנולד ב־1896, כי „הרעיון על שירות העם לארץ לפחות שנתיים, נולד בלבו לפני מ. אוסישקין".

גניה לסגנון המעורפל, אולם מאחר שאוסישקין השמיע את רעיונו זה בועידת מינסק (1902), יש להניח כי הציוני מזבאניץ (והוא יהושע מלחי ז"ל, ממיסדי קרית־ענבים) היה כבן חמש, בזמן שהקדים את מ. אוסישקין, וזוהי באמת גאוניות בלתי־רגילה לגבי תינוק בגילו..

והמסקנה — חכמים, הזהרו בדבריכם! מדוע לא ימסר כל ספר זכרון כזה לפני הדפסתו להיסטוריון בעל־מקצוע שיעקור מתוכו קוצים כאלה המשאירים רושם בלתי־נעים על הקורא הבקי בתולדות התקופה והעלולים לשמש בבחינת "מכשול בפני עיור" לגבי קורא שאינו בקי בה?

יהודה סלוצקי

„שפולה"

הספר על העיירה האוקראינית שפולה*, שנתחבר בידי מר דוד כהן, הוא לא רק יוצא מן הכלל מבחינה זו של מחבר אחד בין ספרי הערים שנחרבו בשואה שכולם הם מאספים, אלא גם בטיבו של הספר כולו. שכן רובו של הספר הוא תיאור חיי העיירה לפי מקצועות ונושאים, ובצדק קורא המחבר לספרו „מונוגרפיה — מסכת חיי יהודים בעיירה". יותר משרואים את חורבנה של העיירה רואים אותה בבנינה. וכל שהתיאור הוא מיוחד לעיירה זו כן הוא יותר דומה למאות עיירות אחרות, שלא זכו לתיאור כזה. הנה שמות כמה פרקים: בעלי מלאכה, חיי רוח וחוק, בתי תפילה, תלמוד תורה, בריות גופא (רופאים), צדקה, שבת ומועד, אירועי משפחה, שקיעתה של שפולה. אם מרוב ספרי השואה קשה לקרוא את כולם ואפילו רובם, הרי ספר זה מן ההכרח לקרוא אותו ואף קל הוא לקריאה. המחבר לא שכח להוסיף אפילו בדיחות. וכך נזכר זכר הקדושים בחיוך, שאינו גורע מקדושתם.

ומובן מאליו שחלק ניכר מוקדש לצדיק, „הסבא משפולה", שהעניק לעיירה פרסום רב.

בין האישים הנמנים בספר ראוי לתשומת לב מיוחד צבי כשדאי, סופר ידוע, תמהוני ומופלא, המצולם רכוב על גמל ליד הפיראמידות במצרים. זכיתי לראות אותו פעם באודיסה בבית ד"ר יוסף קלויזנר. הוא היה מאחרוני המשכילים ומראשוני הציונים בעיירה. היה סוכן נוסע של „תה וויסוצקי", פירסם מאמרים ב„המליץ" וב„הצפירה", ערך נסיעות למרחקים ועד המזרח הרחוק הגיע. כתב ספרים על עשרת השבטים וכדומה. ולא נחה דעתו עד שפירסם ספר בארמית בשם „משא דומה", ביקורת על הפרלמנט הצארי. הוא תייר במדבר סיני וכתב רשמי מסע על כך. חיבר ספר על תולדות הכתות המתיהדות ברוסיה.

קוראי הספר ימצאו בו, כל אחד לפי הסוג שהוא מתענין בו ביותר, חומר רב ענין. פרופ' דוב סדן ויוסף שה־לבן מלוים את הספר בהקדמות.

כספר בתוך ספר יש לציין את פרק י"ב: „שיח אישי שפולה", קובץ פתגמים, שרובם אינם מיוחדים לשפולה דוקא, אלא לאוקראינה כולה.

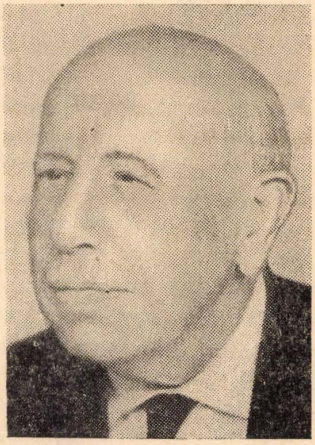
ב. ק.

---

* דוד כהן, שפולה, מסכת חיי יהודים בעיירה, חיפה 1965, 312 עמ'.

רפאל מאהלר

יעקב לשצ'ינסקי — בונה הסטאטיסטיקה היהודית

א.

אנחנו, שהכרנו את יעקב לשצ'ינסקי, מתאבלים קודם כל על אבדן היקר באדם. הוא זכה לאריכות ימים, שבק חיים קרוב לגיל 90, אבל הוא היה גם מיחידי סגולה שנתקיים בהם המקרא: „לא כהתה עינו ולא נס ליחו". כמעט עד שנתו האחרונה המשיך את עבודתו המדעית והספרותית.

אחד הקוים הבולטים של אישיותו היה מיזוג יקר־המציאות של רציונות עמוקה של איש־מדע והפשטות של איש־העם. הוא היה מושרש במעמקי המוני העם, היה דובר נאמן של העם, וגם מתוך ההכרה העצמית של ערך המלומד לא ניטלה ממנו הענוה הטבעית של אחד העם. הוא היה ספוג מסורת יהודית של החדר ובית המדרש — עד 18 שנה למד תלמוד — והוא העביר את חריפותם ולמדנותם של הדורות שחלפו למחקר הסטטיסטי של המציאות היהודית. חינו האישי המיוחד היתה הלבביות, הנעימה החמה של דיבורו וטוב הלב של חיוכו. חמימות זו וסנטימנטליות רכה זו ביחס לבני אדם ובאופן הדיבור היה בהן משהו אוקראיני מיוחד, כשם שפרצופו היה טיפוסי אוקראיני עם קורטוב טטרי־מונגולי. הודות לחמימות צלצול המלה והעממיות של דרשן עממי היה נואם שובה לב, דוקא בלי העוויות אורטוריות שהיו מנוגדות לעצם טבעו.

שלושה דורות ליווה לשצ'ינסקי בניתוח הסטטיסטי שלו, כל דור תקופה חדשה בדברי ימינו: דור של סוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20 — תקופת הסער והפרץ של ההתעוררות היהודית הלאומית והחברתית, תקופת ההגירה הגדולה אל מעבר לים והתפתחות התנועה הציונית והסוציאליסטית; הדור שבין שתי מלחמות עולם — תקופה שהתחילה ביד רמה בהצהרת בלפור, במנדט ובחלוציות, במהפכת אוקטובר הסוציאליסטית ברוסיה — ולאחר הפסקת שנים אחדות בהתנגשות בין הקפיטליזם העולמי והסוציאליזם העולמי, נסתיימה במשבר ובהתקדמות איומה של הפאשיזם ונאציזם; הדור השלישי — התקופה הגורלית שהתחילה במלחמת העולם השניה ובכליון היהדות האירופית ועברה להתחדשות היסטורית של עם ישראל, לתקומת מדינת ישראל, לעליה בהמון ולראשית קבוץ גלויות.

נדודי חייו של לשצ׳ינסקי, בהם דבק מדי פעם ביישוב חדש מישובי יהודים ההמוניים, שיקפו גם את החליפות והתמורות הסוערות במצב העם היהודי בעולם.

לשצ׳ינסקי, שנולד בהורודישץ (פלך קיוב), בילה את ילדותו, נעוריו ובגרותו בתחום המושב ברוסיה, בהפסקות של נסיעות לחו״ל לועידות מפלגתיות וללימודים באוניברסיטה. בשנת 1921 עזב את רוסיה והשתקע בברלין עד שנת 1933, בה גורש מגרמניה על ידי הנאצים. לאחר תקופה קצרה של ישיבה בפראג השתקע בריגה, אבל גם שם הכריחה אותו המהפכה הפאשיסטית בשנת 1934 לעזוב את הארץ והוא עבר לוארשה. בשנת 1937 גורש מפולין בעוון מכתביו ל„פאַרווערטס״, בא לשווייצריה ואחרי כן השתקע בפאריז. בנובמבר 1938, כשכבר תלויה היתה בשמי אירופה סערת המלחמה הממשמשת ובאה, יצא לניו־יורק. בראשית פברואר 1959 עזב את אמריקה ועלה לישראל. כאן השתקע בתל־אביב ולאחר שנים אחדות בירושלים. לשצ׳ינסקי הנודד סיים כעם הנודד את מעגל ההגירה במקום מקלט במולדת.

ב.

רק מתמיד מובהק כיעקב לשצ׳ינסקי יכול היה להשאיר לנו ירושה ספרותית של ספרים ומחקרים ומאמרים למאות. מקום מיוחד בביבליוגרפיה ובביאוגרפיה של לשצ׳ינסקי תופסים עריכתו של כתבי עת מדעיים וארגון מחקרם מדעיים קולקטיביים. בשנות 1923—1925 ערך בברלין בשותפות עם בוריס ברוצקוס וד״ר יעקב סגל את ה„בלעטער פאַר יידישע דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק״ שמהם יצאו חמש חוברות גדולות. עם ייסוד יוו״א בוילנא בשנת 1925 נבחר למנהל הסקציה הכלכלית־סטטיסטית ליד המוסד ופירסם בעריכתו שני כרכים „עקאָנאָמישע שריפטן״ (1928—1932). מחודש מאי 1937 ערך בוארשה את הירחון „יידישע עקאָנאָמיק״ (הוצאת יוו״א), שהופיע עד לפני פרוץ המלחמה, עד יוני 1939. בשנת 1954 הופיע בעריכתו (בשיתוף פרופ׳ בן־ציון דינור ופרופ׳ אריה טרטקובר) כרך גדול של פרקים על הסוציולוגיה של העם היהודי בעברית בשם „כלל ישראל״.

ועם זאת במשך כל שנות חקירתו המדעית המאומצת לא הפסיק לשצ׳ינסקי את עבודתו הציבורית, לא בשנות היותו במפלגה ס.ס. ולא אחרי המלחמה הראשונה בארגוני כלכלה וסעד. מן העבודה המדינית והציבורית הזאת שאב איש המדע גם השראה וגם הדרכה למחקריו. בעבודה המדעית המאומצת חיפש תשובה לשאלות הבוערות, שהחיים העלו בלי הרף. את המרץ הגדול לפעולתו המדעית והציבורית הפוריה במשך שנים רבות העניקה לו מסירותו הנאמנה לעם, שכבר בימי נעוריו הדריכה אותו בדרך של ציוני־סוציאליסט.

ללשצ׳ינסקי, שהיה אחד הראשונים בתנועה הציונית־הסוציאליסטית, מגיעה גם זכות הבכורה בין בוני הענף החדש בחכמת ישראל — הסטטיסטיקה, הדמוגרפיה והכלכלה היהודית. אם לחשובים שבין חבריו במדע החדש, המנהיג הציוני ד״ר ארתור רופין והתיאורטיקן הבונדאי פרופ׳ ליבמן הרש, היתה הסטטיסטיקה היהודית רק אחד המקצועות הראשיים של מחקרם המדעי, הרי לשצ׳ינסקי טיפל בעיקרו בסטטיסטיקה היהודית בכל צדדיה הדמוגרפיים, הסוציא־ליים והכלכליים, והוא ראוי לשם אבי הסטטיסטיקה היהודית.

התעניינותו של לשצ׳ינסקי בסטטיסטיקה היהודית לא היתה מצומצמת

להווה. אדרבא: כדי לחקור את החוקיות של התפתחות העם ראה צורך להקיף במחקרו את תולדות היהודים הדמוגרפיות, הסוציאליות והכלכליות מראשית המאה ה־19. ההיסטוריון המזהיר, ד"ר יצחק שיפר י"ד, העלה בהקדמתו ל„מחקריו" המופתיים על המצב הכלכלי של היהודים בפולין בימי הביניים, שיצאו בשנת 1908, את הסיסמה, שנוסחה בסגנונו החריף, על מילוי החלל הגדול בהיסטוריוגרפיה היהודית, על המחסור במחקרים של דברי הימים החברתיים והכלכליים היהודיים: „אנו מכירים את יהודי השבת בעל הנשמה היתירה. הגיעה השעה להכיר את ימות החול ומחשבות החול שלו, להאיר את תולדות העבודה היהודית". ואמנם חלק גדול ממחקריו של לַשצ'ינסקי ממלא חלל ריק בדברי ימינו במאה ה־19 וה־20, ממש כמו שספריו רבי־המשקל של שיפר הקימו נדבכים לדברי ימי הכלכלה היהודית בימי הביניים, ובנוגע לפולין גם בדורות האחרונים.

יעקב לשצ'ינסקי לא הספיק לכתוב את דברי הימים הכלכליים של היהודים ברוסיה, שבשבילם אסף חומר במשך עשרות שנים. אולם הוא זכה למקום כבוד שלו בהיסטוריוגרפיה של עם ישראל במונוגרפיות ההיסטוריות שלו כגון דאָס יידישע עקאָנאָמישע לעבן אין דער יידישער ליטעראָטור (חלק ראשון: ריב"ל, אקסנפלד, 1919); די יידישע קהילות אין אוקראַינע ערב דער צעטיילונג פון דער פוילישער מלוכה (1923); בארדיטשעווער יידישע קהילה פון 1789 ביז 1917 (1923); ז' יידישע באַפעלקערונג אין קיעוו פון 1897 ביז 1923 (1925); די אַנטוויקלונג פון יידישן פאָלק פאַר די לעצטע 100 יאָר (1928); דער אָנהייב פון יידישער עמיגראַציע און קאָלאָניזאַציע אין 19טן יאָרהונדערט (1929). הוא ראה לבסס על ההתפתחות ההיסטורית את כל מחקריו הסטטיסטיים הגדולים, כגון: די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין פוילן (1932); דער ווירטשאַפטליכער גורל פון דייטשן יידנטום (גרמנית, 1932); דאָס סאָוויעטישע יידנטום (1941), על ידי מבואות היסטוריים וחומר היסטורי רב להשוואה. המחקרים הסטטיסטיים והסוציולוגיים של לשצ'ינסקי, החל מן „סטטיסטיקה של עיירה אחת" (השילוח (1904) עד „דאָס נאַציאָנאַלע פנים פון גלות־יידנטום" בשנת 1955, מהווים כיום אספקלריה סוציאלית־כלכלית רבת־ערך כל כך של אותם זמנים, ששום היסטוריון של תולדות היהודים במאה ה־20 לא יוכל לפסוח עליהם.

ג.

כשם שמחקריו הסטטיסטיים של לשצ'ינסקי מקיפים מבחינה גיאוגרפית את כל הישובים היהודיים הגדולים בעולם, כך נדונות בהן כל הבעיות הדמוגרפיות, הסוציאליות והכלכליות של עם ישראל. אולם כל החומר הרב של הבעיות היהודיות המסובכות מרוכז במחקרו של לשצ'ינסקי מסביב למשולש של השאלות העיקריות במציאות היהודית, שהוא חתר בהתמדה ובעקשנות להעמיק בהם חקר: בייחוד שבמבנה החברתי־הכלכלי של עם ישראל; תהליך הדחיקה בכלכלה היהודית; גורמי הקיום היהודי הלאומי בגלות, והסיכויים להבטיח את קיום האומה.

ניתוח המבנה המיוחד של הפרולטריון היהודי הוא התוכן של ספרו הראשון של לשצ'ינסקי „דער יידישער אַרבעטער אין רוסלאַנד" (1906). חיבור זה נכתב על רקע הויכוח הגדול, שפתחה בו התנועה הציונית הסוציאליסטית הצעירה נגד ה„בונד", שראה עצמו כ„נציג יחיד של הפרולטריון היהודי". מתוך אותן ההנחות העיקריות, שבהן הוכיח התיאורטיקן המפורסם של פועלי־ציון, דב

בורוכוב, אם כי לא באותה מידה של בהירות עיונית, הוכיח לשצ׳ינסקי כמנהיג ס.ס. (סוציאליסטים־טריטוריאליסטים) את המסקנות המשותפות של שתי מפלגות הפועלים הציוניות בפולמוס נגד ה„בונד״: ה„בונד״ ראה רק את הדמיון בין הפרולטריון היהודי והפרולטריון העולמי ולא שם לב כלל לשום סימן של יחוד.

סיבת החולשה המדינית של הפרולטריון היהודי היא, כפי שמסביר לשצ׳ינסקי על סמך לוחות סטטיסטיים, שהפועלים היהודים עובדים רק בבתי חרושת קטנים ובמפעלים טכניים מפגרים שאינם משתמשים בכוח מיכני. לעומת הסברה של הבורגנות היהודית הליברלית, שהפרולטריון היהודי נחנק בתהום המושב, ושעיקר ישועתו תבוא עם השוויון המדיני של היהודים, כשייפתחו לפניו מרחביה של רוסיה, הוכיח לשצ׳ינסקי בראיות חותכות, שבעיות הפרולטריון היהודי הן כלכליות יותר ממדיניות: „רוסיה זקוקה לא לכוח עבודה אלא להון ולטכניקה מודרנית״.

ההבדל בהבחנת המיוחד שבכלכלה היהודית בין עמדתה של ס.ס., שייצג לשצ׳ינסקי, ובין עמדת פועלי־ציון בניסוחו של דב בורוכוב הוא בתורה על אי־פרולטריזציה: בעוד שס.ס. סבורה היתה שהמוני היהודים הופכים לפרולטריים רק במידה קטנה ביותר לאחר שהם נדחקים מן המסחר והמלאכה, ולפיכך הם מוכרחים להגר, סבורים היו פועלי־ציון, שתהליך הפרולטריזציה הולך ומתקדם אף על פי שהפרולטריון היהודי תופס רק את שולי הייצור. אולם חילוקי דעות אלה לא מנעו, שדורות של התנועה הציונית־הסוציאליסטית בכל כיווניה נתחנכו על ספרו הנ״ל של לשצ׳ינסקי והשתמשו בו כבאוצר־נשק של נימוקים בפולמוס נגד ה„בונד״.

שאלת המיוחד שבכלכלה היהודית שזורה אצל לשצ׳ינסקי מכאן ואילך בכל חיבוריו. בשנת 1940 פירסם ב„יוא בלעטער״ מחקר על הפרולטריון היהודי בפולין ובו הוכיח את האופי הזעיר־בורגני של המבנה החברתי היהודי (כמעט שני שלישים „עצמאיים״ ורק שליש אחד שכירים) והן את ההרכב הבלתי־תקין של מעמד הפועלים היהודי. ממש כמו לפני 44 שנים ברוסיה הזדקרה לעינים בפולין העצמאית התפוררותו של מעמד הפועלים היהודי: יותר מארבע חמישיות (81.5%) הפועלים היהודים בפולין עבדו במפעלים קטנטנים, בבתי מלאכה ובבתי־חרושת זעירים. אולם לשצ׳ינסקי השכיל ללמוד מתוך תופעה עקשנית זו את לקח הזמן והיה לו האומץ לבדוק את עיקרי שיטתו משנת 1906. לְלֹא נטיה לסניגוריה בא לידי מסקנה, שהתמדת הפועלים היהודים בבתי־מלאכה ובבתי־חרושת קטנים איננה רק תוצאה של אפליה והדיכוי הלאומי, אלא היא מושרשת גם במידה רבה במוצא הזעיר־בורגני ובפסיכולוגיה המתאימה של מעמד הפועלים היהודי: „יצר הרע של עליה במעמד — החוש של השאיפה לעלות לדרגה יותר גבוהה בסולם החברתי... חזק בהמון הזעיר־בורגני היהודי הרבה יותר מאשר בהמוני הכפריים באיזה עם שהוא... ולטפס בסולם החברתי אפשר רק לבעל עסק עצמאי... תקוה כזאת נותן דוקא בית המלאכה הקטן, החרושת הזעירה״ (יידן אין וואַרשע און לאַדזש, יידישע עקאָנאָמיק, מערץ־אפריל 1938 עמ׳ 180).

כשכתב לשצ׳ינסקי שורות אלה ודאי לא יכול עדיין לראות מראש, שההתפתחות הכלכלית החברתית של האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות ובארצות סוציאליסטיות אחרות מלחמת העולם השניה תאשר בשלימות את הניתוח הנועז והקולע שלו: לאחר שנות תהליך של תיעוש נתגלתה ביהודים מגמה הפוכה, לעבור מבתי־חרושת לקואופרטיבים של מלאכות, למסחר המולאם

וקודם כל נתגברה השאיפה „לטפס בסולם הסוציאלי" על ידי רכישת השכלה גבוהה כדי לעסוק במקצועות אינטלקטואליים.

הניתוח האוביקטיבי של הסיבות ודאי לא היה עלול להפחית את התעניינותו של לשצ'ינסקי בתוצאות המעציבות הכרוכות במבנהו המיוחד של הפרולטריון היהודי. בשנת 1929 פירסם (בכתב העת הברליני היהודי „ווירטשאפט און לעבן") את התוצאות של משאל על „הנוער העובד היהודי בפולין", שגילו תמונת מצוקה משוועת, ביחוד בתנאי הדיור של הצעירים שביניהם נערך המשאל. את השאלה על דחיקת היהודים מעמדותיהם הכלכליות חקר לשצ'ינסקי בפרטות ביחוד בתחום המסחר היהודי ובמקצועות החפשיים היהודיים: „דער יידישער אַנדל אינעם קלייגעם שטעטל אין פוילן" (די יידישע עקאָנאָמיק, מאי 1937), „דער יידישער אַנדל אין די שטעט פון פוילן" (שם, ספטמבר—אוקטובר 1938), „יידישע סטודענטן נאָך דער וועלט מלחמה" (יוו"א בלעטער ב', 8. 1935). בצדק הצביע על תקומת המדינות הלאומיות באירופה המזרחית כאחת הסיבות העיקריות להתגברות תהליך הדחיקה לגבי יהודים, בפולין, כבארצות הבלטיות. ההתחרות הלאומית הכלכלית לא כיסתה מעיניו את הגורם המדיני כעיקר הסיבה של התעמולה האנטישמית להלכה ולמעשה: הוא הבין את תוך תוכה של האנטישמיות כתופעה של ריאקציה חברתית ומדינית, המנצלת את שאלת היהודים כאמצעי להסחת הדעת לשם השגת מטרות אחרות.

בדומה לחבריו רופין ול. הרש (בשנותיו האחרונות) העסיקה את לשצ'ינסקי הסטטיסטיקן השאלה הכאובה של הקיום היהודי הלאומי. מחקריו במקצוע זה מצטיינים בכשרון כזה של התבוננות וניתוח, שבזמננו, כשההתבוללות בארצות הגולה הגיעה עד משבר לאומי קשה, עשויים הם לשמש מורה דרך נכון להבנת השאלה. בלי להפחית את ערכו של הגורם הסוביקטיבי, את הרצון הלאומי ואת ההכרה הלאומית, שאף לשצ'ינסקי ללא ליאות לחשוף את השורש האוביקטיבי של הקיום היהודי בגולה, את תנאי החיים שאיפשרו את הקיום וההתפתחות של תרבות העם בפיזורו. רב ערכם של הקטעים וההערות בשאלה זו, הפזורים בחיבוריו השונים.

את הערך לקיום האומה ראה לא רק בתופעות בולטות כגון שיעורם הגדול של יהודי אירופה המזרחית בערים ובעיירות ובשכונות מיוחדות בכרכים, או במבנה החברתי־כלכלי המיוחד של היהודים ואת יתרונם במסחר ובענפים מסויימים של תעשיה ומלאכה. מבחינה זו בדק גם את ההרכב הלאומי של לקוחות הסוחרים והחנוונים היהודים ואת קולטי התוצרת של בעלי־מלאכות יהודים. כאן הוכיח, שאצל חנוונים ובעלי־מלאכה יהודים היו קונים בעיקר יהודים, אלא אם כן השוק לסחורות ולמוצרים היה לא מקומי אלא בקנה מידה ארצי או במרחקים (ראה את הפרק „צו דער סאָציאָלאָגיע פון פוילישן יידנטום" בספרו „אויפן ראנד פון אָפגרונד" 1955).

באחד מספריו האחרונים „דאָס נאָציאָנאָלע פנים פון גלות־יידנטום" (1955), שהוא ראהו „כמין סיכום של כל מחקריו המדעיים" ומתוך תוגת לבו הכבד הניח אפילו את האפשרות שזהו שיר הברבור שלו — ניסח לשצ'ינסקי את מסקנותיו על קיום האומה. מסקנתו העיקרית היתה, כי „רק הרמוניה בין גורם הריכוז והליכוד וההשפעות החברתיות־כלכליות והרוחניות־תרבותיות הנוחות ללאומיות מביאה לידי אותן התוצאות המופלאות של פריחה לאומית ובידוד לאומי יוצר, שזכינו לראותן בארצות אירופה המזרחית" (שם, עמ' 88). כניגוד לכך הראה על

הישוב ההמוני היהודי הגדול ביותר בימינו, היהדות האמריקנית, שאמנם היא מצטיינת בריכוזה בכרכים אבל חסרים בה שני הגורמים המבודדים האחרים, הכלכלי־חברתי והתרבותי.

יעקב לשצ׳ינסקי לא שם כאן לב להבדל בין התפקיד החברתי־כלכלי היהודי המיוחד שמוכרח היה להיעלם בארצות הקפיטליסטיות הגבוהות וכן בארצות הסוציאליסטיות, ובין המבנה החברתי־כלכלי המיוחד של היהודים הבולט גם במשטרים אלה. ממילא לא השגיח בכך, שהייחוד העקשני הזה של ההרכב החברתי והמקצועי באוכלוסיה היהודית הוא המחיצה העיקרית המונעת, שההתבוללות היהודית תעבור לידי תהליך של טמיעה לאומית גמורה. בכל זאת נשאר ההישג הגדול של לשצ׳ינסקי בכך, שהוא ציין בחריפות את הניגוד בין התנאים האוביק־טיביים של הקיום היהודי הלאומי באירופה המזרחית לפני המלחמה לבין התנאים בישובים ההמוניים היהודיים אחרי המלחמה דוקא מתוך הדמיון ביניהם בריכוז הדימוגראפי.

ד.

יעקב לשצ׳ינסקי, קלאסיקן הסטטיסטיקה היהודית, הוא גם הרומנטיקן שלה. הוא היה מחונן לא רק בכשרון ספרותי בולט אלא גם בחוש לדרמטיות לגבי התהליכים החברתיים־כלכליים העיקריים בחיי היהודים, כגון פרולטריזציה, תיעוש, הגירה והתדלדלות, ולפיכך הצליח גם לקחת שבי את לב הקורא בלהט ענינו בדינמיקה זאת. את השיא של סגנונו הספרותי החי רב־הטמפרמנט ושל הפלסטיות בתיאור תופעות חברתיות השיג בשני ספרים שנשארו כמין מזכרת ספרותית סוציולוגית ליהדות פולין שהושמדה: „אויפן ראנד פון אפגרונד״ (1947) ו„ערב חורבן״ (1951). הנה כיצד הוא מתאר מעמד שראה בלבוב, תמונה קורעת לב של דלות יהודית, מלאה אהבה והערצה ליהודי העממי הפשוט:

„הבה נבלה עם הקורא רק שעה אחת במשרד אגודת הסוחרים הזעירים בלבוב.

מוצאי שבת. המשרד מלא יהודים, כולם עדיין לבושים בגדי שבת, שחוקים, בלים, והפרצופים אף הם בלויים, כמו הבגדים. בפינה לחוד צרור נשים, קטנות, נמוכות, שחרחרות, מעוטפות במין סודרים משונים עד שאין רואים פרצופים. אני נכנס עם היו״ר לחדר מיוחד ומבקש להכניס את בעלי הבקשות אחד־אחד.

הנה עומדת לפנינו יהודיה קטנה, רזה, וסודר גדול על פני עיניה. כשהיא מדברת בלהב מזיזה היא והולכת את הסודר המרדן למעלה ולמטה ואנחנו רואים, שהיהודיה הרזה והיבשה שחשבנו כי היא כבר למעלה מחמשים, היא למעשה עדיין צעירה מאוד, בין 30—35, ויש לה זוג עינים צעירות, רעננות, חיות. והיא פתחה במענה לשון — היה תענוג לשמוע, ועם זה סמרו שערותינו. היא פתחה:

יהודים, הרי אתם רחמנים בני רחמנים. האמנם תתנו ליפול לשאול תחתיה אלמנה מסכנה? יהודים, עני חשוב כמת, אבל אני אינני כלל מתה וארבעת הילדים שלי אף הם אינם רוצים להיות למתים. והם אוכלים ומנקרים, וכשאין לחם הם אוכלים אותי ובקרוב באמת אהיה מתה. יהודים, אנא הכנסו למצבי, תתנהגו כרחם אב על בנים, הרי ליתומים שלי אין אב מפרנס. תהיו אתם אבי יתומי.

אני מוסר כמעט מלה במלה את לשון האשה, כפי שרשמתי אותה בערב. היא ממש המטירה מלים עבריות ופסוקים שלמים, ולא סתם, אלא תמיד קלעה אל הנקודה, בהתאם לתוכן הענין. כשהיו"ר הפסיק אותה וביקש להגיד מה בקשתה, נתברר שהיא צריכה לשלם לגובה העיריה ששה זהובים (אויפן ראנד פון אפגרונד, עמ' 144—145).

יעקב לשצ'ינסקי, אחד המייסדים ואחד המנהיגים הבולטים של ס.ס., היה בניגוד לבורוכוב, מייסד פועלי ציון, חסר תכונות של מדינאי וגם של הוגה דעות למפלגה. בכך מוסברים ההיסוסים המפלגתיים שלו והגילגולים בדעתו על פתרון שאלת היהודים. אחר השנים הראשונות של התפעלות מתורתו של אחד־העם, כשאפילו נטל על עצמו את התפקיד להיות שליח לתורתו, נצטרף למפלגה הסוציאליסטית־טריטוריאלית ובאותה התלהבות קפץ לזרם התנועה הזאת. אחרי מהפכת מארס ברוסיה סייע לייסוד מפלגת „פאריניקטע" (ס.ס. וסיימיסטים). בתקופה שבין מלחמות העולם היה כמעט עד הסוף קרוב לעמדת ה„בונד", ובשנת 1932 עדיין הדגיש בפירוש את ה„דאיקייט" (הצמידות לארץ המגורים) בהטבת „המצב הכלכלי של היהודים בפולין" (כותרת ספרו).

את הביטוי העיוני לאופטימיות מופרזת זו נתן בחיבורו הגדול „די אנטוויק־לונג פון יידישן פאלק פאר די לעצטע 100 יאר" (1825—1925), שפורסם בכרך הראשון של „עקאנאמישע שריפטן" ליוו"א (1928). מתוך השוואת המצב החברתי־כלכלי של העם היהודי בראשית המאה העשרים אל המצב לפני מאה שנה בא לידי מסקנה אופטימיסטית, שהמגמה היא גם להבא לתיקון גדל והולך של החד־צדדיות של העם היהודי בדרך התיעוש, הדיפרנציאציה החברתית והפרולטריזציה, ושגם במסחר „אין לדבר על תהליך של דחיקה". בשנות 1937—1938 פירסם לשצ'ינסקי ב„יידישע עקאנאמיק" שורה של מאמרים „על תכנית ממשית של עזרה ליהודי פולין", שבהם כבר נשקפת הפסימיות לנוכח נחשול הנאציות והפאשיזם ששטף את אירופה המרכזית והמזרחית. ובכל זאת עדיין ראה המחבר להציע כתרופה ליהדות הפולנית מין חלוציות מקומית, כדוגמת התנועה החלוצית למען ארץ ישראל.

רק החורבן היהודי הגדול בשעת המלחמה ותקומת העם בארץ ישראל אחרי המלחמה הביאו מפנה בהשקפתו של לשצ'ינסקי לגבי שאלת היהודים. נתעוררה בו אהבת הנעורים הרדומה, הרעיון הציוני. גם עכשיו נזהר מלהציע תכניות ואפילו בשאלת סיכויים לקיום היהודי הלאומי בעצם רק רמז על מדינת ישראל כעל מרכז לאומי, שיקרין את השפעתו הרוחנית על היישובים בגלות. יעקב לשצ'ינסקי, שפתח את פעולתו הציבורית מנעוריו כחסיד תורתו של אחד־העם, ראה לאחר גלגולים של יובל שנים, לעת זיקנה ושיבה, שוב את הדרך לעם באחד־העמיות.

לשצ'ינסקי, שלא היה מורה־דרך, היה אמנם תודות לעבודת חייו המדעית ללא ליאות מורה לדורות. דורות רבים עוד ישאבו דעת העם מספריו החשובים. כיום, כשהמחקרים הסוציולוגיים של היהודים מתפרטים, ברוח האופנה המדעית, לפרוטות של משאלים חברתיים־פסיכולוגיים ממשאלים שונים, ודאי מן הדין שנביע את המשאלה, שהסטטיסטיקה של עם ישראל תמצא יורש לאביה מחוללה, יעקב לשצ'ינסקי.

מרדכי שנקר

ד' טבת תרס"ג — כ"ז כסליו תשכ"ה
2.12.1964 — 6.1.1903

בן לבית יהודי ציוני בברדיטשוב, עיר ואם בישראל. דמותו האידיאית־הציבורית החלה להתגבש בתקופה רבת התסיסה, שפקדה את רוסיה עם מהפכת־פברואר 1917 — התמורות המדיניות התכופות, שהת־חוללו על אדמת אוקראינה, הפרעות ההמוניות ביהודים וחילופי השלטונות החדשים לבקרים עד התבססותו הסופית של השלטון הבולשביסטי. בימים ההם עברה הכוס של פרעות גם על העיר ברדיטשוב. לא אחת היה הישוב היהודי מועד לפורענויות מאנשי פסליורה, גֶ'גראל דיניקין, הצבא הפולני וגם מחיילות הבולש־ביקים. כל זה הטביע את חותמו על נשמתו הרגישה של הצעיר מוטיה להורות לו את הדרך, בה ילך בחייו האידיאיים. עוד בהיותו עול־ימים נעשה חבר נאמן בשורות הנוער הציוני. ברבות הימים נעשה פעיל גם בשורות מפלגת־העבודה הציונית „צעירי־ציון".

✶

בראשית צעדיו בחיים התנועתיים־הציבוריים נמנה מוטיה עם יוזמי „החבורה הקואופרטיבית העובדת הראשונה בברדיטשוב". זו היתה חבורה של נערים ונערות, בני המעמד הבינוני, שהתאגדו בראשית 1920 לצורך עבודת־כפיים בצוותא. הם הלכו לעבודה פרודוקטיבית בצוק העתים בשנות „הקומוניזם הצבאי" — שנות הטירור והביעור הפיסי של היסודות ה„קונטרריבולויציונריים" — כאשר התושבים היהודים הוכרו ברובם כיסודות בלתי־פרודוקטיביים, בטרם ניתן להם למצוא מקום כלשהו בכלכלה הסובייטית המולאמת. צעירים אלה היו על הרוב בעלי נטיה ציונית ועברית, בלי שניתן להם להתארגן בגלוי תחת דגל ציוני, לרגל האיסור שחל על קיומה של התנועה הציונית מראשית כינונו של המשטר הסובייטי. „החבורה הקואופרטיבית" היתה, איפוא, למראית עין ארגון גייטראלי, שעיניו נשואות אל העבודה בלבד, כי רק „מי שעובד הוא יאכל" — זו הסיסמא שהתנוססה לראווה בימים ההם בראש ההלכה הקומוניסטית לעיני כל. כ־140 צעיר וצעירה נמנו על החבורה ועבדו בעבודות חקלאיות ובעבודות פרודוקטיביות אחרות. בהתמסרות זו לעבודה ממש היה גם משום צו הציונות החלוצית, שכל המכשיר עצמו לעבודה יוצרת זכותו לעלות ראשון לארץ. והן הימים ימי העליה השלישית בראשיתה. הדים לעבודה והעליה לארץ ובניינה החלו להגיע גם לערי־השדה של רוסיה רחבת הידים, ועדדו את השואפים לציון להחיש עליתם. ברדיטשוב היתה על אם הדרך של העליה הבלתי־ליגלית דרך פולין, והיא שימשה מעין תחנת־מעבר להותרים לעלות לארץ־ישראל, על אף רבוי המכשולים מבית ומבחוץ.

עם היותו הצעיר בהנהלת החבורה, השקיע מוטיה את כל זמנו בבניינה ובפעלה. המלאכה היתה מרובה. העבודה הראשונה והעיקרית של בני החבורה היתה במטעי־הסלק של „בתי החרושת לסוכר של פיודורוב" הגדולים באוקראינה. ליבם של רוב החברים הלך אחרי עבודה חקלאית, גם אם שכרה היה זעום. לנגד עיניהם עמדה השאיפה להכשיר עצמם לעבודת־אדמה בארץ־ישראל. חלק קטן של החברים התמחה בעבודת־נגרות בנגריה העצמית של החבורה, והיתר עבדו בעבודות „שחורות" בבתי החרושת המקומיים. עבודה תרבותית ענפה ליוותה את החבורה בחיי יום־יום — לימוד השפה העברית, שיעורים בתורת הקואופרציה והסברה בשאלות אקטואליות.

לחבורה יצאו מוניטין גם מחוץ לתחומי ברדיטשוב, ביחוד במוסדות הממלכתיים בקיוב וכן בחברת „אורט", החברה להקנית מקצוע פרודוקטיבי ליהודים, שטרם נאסרה פעולתה בתחומי המדינה הסובייטית.

אין פלא, שהנוער הקומוניסטי היה חדור קנאה נוכח הצלחתה של החבורה החלוצית בעבודה פיסית, כאשר השפעתה בקרב הנוער היהודי הלכה וגדלה. הקומסומולים לא חדלו מלהוציא את דיבתה רעה של החבורה בפני השלטונות המקומיים והחבליים כעל קן ציוני קונטרריבולויציוני ותבעו את חיסולה. יום יום היה לנו מאבק קשה על שמירת עצם קיומה של החבורה, ובמאבק נואש זה פעל מוטיה במסירות נפש שלא תחוסל. לא הצלחנו, ואחרי פעולה מבורכת במשך שנתיים ימים פוזרה החבורה בגזירת המלכות. החברים שמו פניהם לעלייה בלתי־ליגלית בדרך לארץ־שאיפתם.

עם חיסול החבורה ופיזור חבריה שם מוטיה את כל מעייניו בעבודה ציונית במחתרת — בשורות הנוער הציוני, החלוץ ו„צעירי־ציון".

✶

בימים ההם התנהל במחנה „צעירי־ציון" מאבק רעיוני חמור על דמותה של התנועה וכיוונה, כאשר מבחוץ הלך וגבר הלחץ של הקומוניזם הלוחם, הורס עולמות קיימים „לקראת עולם חדש, ללא שעבוד האדם". על חברי התנועה עברו ימים קשים של לבטים מדריכי מנוחה. מוטיה הציוני בלב ונפש פסל נטיה כלשהי לפשרה אידיאית במסגרת המשטר השליט. הוא נלחם לשמירת אפיה המקורי הבסיסי של ציונות העבודה, כתנועה היסטורית, שעיניה נשואות אל גאולת העם בלבד.

במאי 1922 נאסר מוטיה עם אסירי הועידה השלישית של „צעירי־ציון" בקיוב, אך שוחרר מעונש בשל גילו הצעיר. אחרי המאסר של מרכז התנועה במוסקבה במרץ 1924, נבחר למרכז „צעירי־ציון" והחלוץ הבלתי־ליגלי. מאז היה כולו קודש לעבודת התנועה, הרבה לבקר בסניפים, גייס לבבות לציון, ודאג לשיקום הריסות התנועה אחרי המאסרים התכופים שפגעו בה חדשים לבקרים. קשרי ידידות נקשרו בינו לבין החברים בסניפים בכל מקום שביקר קנה לעצמו יחס של כבוד וחיבה.

✶

התקרבו ימי הקונגרס הציוני הארבעה־עשר, שנועד להיוועד בווינה בקיץ 1925. כדי להמשיך ולהדק את הקשרים שקשר חיים קוזירובסקי ז"ל (ציר „צעירי־ציון" ברוסיה בקונגרס ה־13 בקרלסבד) עם ההסתדרות הציונית העולמית בלונדון ועם מרכז „הפועל הצעיר" בארץ. הוחלט להטיל על מרדכי שנקר שליחות אחראית זו. באורח בלתי־ליגלי הצליח לעבור את הגבול הבסרבאי בדרכו לווינה, אך נתפס ע"י הבולשת הרומנית והוכה קשות. בינתיים חלפו ימי הקונגרס. אך תודות להתערבותו הנמרצת של נחום סוקולוב ז"ל, נשיא הקונגרס הציוני ה־14, עלה להציל את מוטיה מידי נוגשיו, והוא הורשה לעלות לארץ.

✶

בספטמבר 1925 הגיע מוטיה ורעיתו מרים (שנקר־קלינה) תבדל לחיים. עם עליתו הצטרף אל תנועת „הפועל הצעיר", בהמשך להשתייכותו אל „צעירי־ציון" — התאחדות ברוסיה. עוד בהיותו בברית המועצות נהה ליבו, כמו ליבם של רבים בתוכנו, אל „הפועל הצעיר" בארץ. כאן נמנה עם קנאי התנועה ונאמניה, ולא הצטרף אל מפלגת פועלי ארץ־ישראל עם הקמת האיחוד בין „הפועל הצעיר" ו„אחדות העבודה". אך קשריו הנפשיים עם תנועת הפועלים נפסקו, גם לאחר שעלה במעלות הנהלת העבודה בבית החרושת „לודזיה", מקום עבודתו מראשית עלייתו לארץ.

כל שנות חייו בארץ עשה בתחום התעשיה — תחילה בהנהלת בית החרושת „לודזיה" כשתי עשרות שנים, ואחרי זה במפעלו העצמי „צינקל", לתעשית צינורות השקייה בשביל צרכי החקלאות. יש בכך משום סמל לדמותו האידיאית של האיש, שבבואו להקים מפעל תעשייתי עצמי לא בחר בענף מקובל בתעשיה היהודית שבארצות הגולה, אלא במפעל מיוחד, שתפקידו לשרת את החקלאות היהודית בארץ־ישראל — יסוד מוסד לחידוש והבראה של כלכלת העם במולדתו.

✶

במרכז פעלו הציבורי של מוטיה עמד הטיפול בבאים מברית המועצות, נוסף על התמסרותו להצגת תוצרת הארץ. יחס מיוחד גילה אל אסירי־ציון לשעבר. ובדרך כלל עשה הרבה למען כל הבאים, ולא הבדיל בין סוג אחד למשנהו. הוא עשה למען אלה ואלה. לפי תכונתו הנפשית, היה חסיד העבודה הפילנטרופית לעזרת הנצרכים והעדיף אותה על פני כל עבודה ציבורית אחרת. לאור עיקרון נפשי זה, פעל רבות באגודת „מגן" למען אסירי־ציון כחבר המזכירות שלה וכן ב„התאחדות יוצאי ברית המועצות" כיו"ר שלה. עולים רבים נהנו ממאמצי השתדלויותיו בפני המוסדות והנהלות המפעלים — לסידורם בעבודה ולהקלת חבלי קליטתם בארץ.

✶

גם במסגרת „התאחדות יוצאי ברית המועצות" גילה מוטיה מיכלתו וכושר יצירתו. הדאגה לבית־תרבות בשביל העולים מרוסיה, — גם אם הם עדיין מעטים — הטרידה אותנו זה משנים. בדרך כלל מודים הכל, כי אין לטפל בעולה מרחוק בטיפול משרדי בלבד, יש לדאוג גם „למזון רוחני" לנפשו. הנחה זו נכונה במיוחד כלפי הזוכה לבוא מברית המועצות, שם הוא מנותק מהמורשת התרבותית ההיסטורית של עמו, משפתו הלאומית וממרביית קנייני הלאום. יהודי זה זקוק בהרבה לאוירה תרבותית חפשית, כדי להצטרף אל בוני הארץ, מחונניה ומגיניה. דרוש, איפוא, להעניק לבא מרוסיה הסובייטית אפשרות ממשית להינות מתרבות ישראל ומקייני רוחו בארץ, שלא ניתן לו להינות מהם שם — קניינים המשווים לקיבוץ־הגלויות בארץ דמות של ישוב בעל תרבות משלו.

מתוך הבנת ייחודה של שליחות מהפכנית זו בחינוך הבאים מברית המועצות, לא חסף מוטיה עמל, כדי לסייע בהקמת מועדון מיוחד למענם ולאחרים שיבואו אחריהם. הוא טרח הרבה כדי להשיג סכום ניכר, שיהיה בו משום גורם מעורר ומחייב גם אם מחלקת הקליטה של הסוכנות להשקיע מצידה סכום מוחשי לתכלית זו. בכוחות משותפים הוקם המועדון הנקרא על שמו של החלוץ הדגול שמואל שנאורסון ז"ל, שנפל על קידוש שמה של הציונות במקום־גזירה במרחקי רוסיה.

מוטיה הסתלק ללא עת מארץ החיים. קשה להשלים עם אבדה זו.

נ. מ. גלבר

ד"ר מרדכי (מרקוס) יאסטרוב *)

נ ס פ ח י ם

ו. מזכרונותיו של יאסטרוב על השנים 1860—1862 **)

הפטריוטיות הפולנית שהושתקה בארץ מולדתה וטופחה בקרב „האמיגרציה הפולנית" חדרה בדרכים חשאיות לפולין כשהיא מושפעת מהרעיונות הליברליים של העמים המתקוממים וביחוד של איטליה המתחדשת. ולפתע פתאום התקוממה פולין בצורה בלתי צפויה לשלטונות ודרשה זכויות לאומיות ואנושיות. הממשלה חשבה להרוג ביריות את רוח שבאה לביטוי בהפגנות שקטות, שירים לאומיים ותהלוכות.

אי־ההבנה באה בפברואר (1861) כאשר הצבא ירה וחמישה קרבנות נהרגו[1]. ההמון הבלתי־מזויין לא נפחד ולא נרתע. הממשלה נרתעה ויתרה. הרחיקה את הצבא והמשטרה, מסרה את הסדר הציבורי לאזרחים והתירה להעביר לפטרבורג תזכיר. בהפגנות הללו התגלתה הקריאה לאיחוד עם האחים בני דת משה. העם רצה לרכוש כבן־ברית את הגורם החשוב במספרו וברוחו. מובן, שהכל היה תלוי באופן תגובתם של היהודים וביחוד של מנהיגיהם הרבנים והמטיפים ובפרט נציגם הראשון במעלה — הרב מייזלש. ליהודים היתה הברירה לשכוח את הרדיפות והשפלות מאתמול, ולהושיט יד־אחים לתושבי הארץ, שקראו לפיוס ואחוה. או לדחות את היד ואז היו ההמונים מוסתים לרדיפת היהודים ודם יהודי היה נשפך ברחובות וארשה ועוד יותר בערי־השדה — דבר שהיה מוציא את הממשלה מהמבוכה. למראית עין היתה מגינה על היהודים מפני המורדים הפולנים, היתה לובשת מסוה של ליברליזם ומדכאה את התנועה הלאומית־הליברלית וע"י כך מגבירה את שנאת הפולנים ליהודים.

היחתום הרב מייזלש, כשיוזמן אל אדיר המגנטים הרוזן זאמויסקי, על התזכיר אל הצאר? היזהה את עצמו ואת כל יהדות פולין עם האינטרסים של הארץ? מייזלש

---

*) ר' את מאמרו של ד"ר נ. מ. גלבר ב„העבר" חוב' י"א (אייר תשכ"ד) עמ' 7—26.

**) את זכרונותיו מימי התעוררות התנועה הפולנית הלאומית והאחווה היהודית הפולנית ערב פרוץ המרד 1863 מסר ד"ר יאסטרוב במאמרו על הרב דב בעריש מייזלש (Bär Meisels, Oberrabbiner in Warschau. Ein Lebensbild auf historischem Hintergrund, nach eigener Anschauung entworfen von M. Jastrow), שפרסם מיד אחרי פטירתו של הרב מייזלש ב־16/2 1870 בשפה הגרמנית ב־14 המשכים בשבועון הניו־יורקי The Hebrew Leader בעריכתו של יונה בונדי בגליונות מ־17/IV—1/VII.

(1) Marceli Karczewski, Zdzisław Rutkowski, Adamkiewicz, Karol Brendl, Michał Arcichiewicz. מלבד אלה נהרג מיכאל לנדא, שתפס מידי הכומר הקטולי שנורה את הצלב ונתן סימן להמשיך את התהלוכה. מיתר ההרוגים היהודים יש להזכיר את מרדכי ביגר (חיט), יוליאן רינג (בנו של בנקאי), ראובן מאשלאנקא (משרת). יותר משלושים יהודים נפצעו מבין מאתיים פצועים. מהפצועים קשה נפטרו בדרך לבית החולים: שלמה גיסנבלום (בן 18), בונם גוזדיאס (יעקב שאצקי: געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, כ' II, ע' 217).

לא חשב הרבה. ב־28 בפברואר לקח באולם הקבלה של הרוזן זאמויסקי[2] את העט וחתם את שמו על יד שמו של הארכיהגמון פיאלקובסקי.

היתה זו אסיפה של האצילים והאזרחים הנכבדים ביותר אליה נכנס גם מייזלש לשם חתימה על התזכיר. זאמויסקי היה בבוך ולא ידע כיצד לשוחח עם הרב מהדור הישן. התחיל לדבר על מזג האויר. בהצביעו על השמים אמר: מזג האויר מתחיל להתבהר, והרב מייזלש השיב במשמעות „הגיע הזמן שנצא מן הלכלוך". בזה נתן הרוח היהודי קסם של רמיזה פוליטית לשיחה משעממת ומייזלש עשה את הצעד הראשון להתאחדות של שני הגורמים — יהודים ופולנים, שעוד אתמול שנאו את היהודים. ב־28/2 התקיימה בבית־הכנסת שלי אסיפה שנתנה את הסיסמה ליהודי וורשה. גם ליהודים בערי־השדה נשלחו בחשאי חוזרים בשפה העברית[3].

ב־2 במרס הובאו 5 הקרבנות [הנוצרים] לקבורה; היה זה ביום השבת, הגם שהתגשמו רק תקוות מעטות — שבת גדולה, נצחון האהבה על השנאה, הרוח על הכוח הגס.

את התרשמותי מאותה החגיגה תארתי במקום אחר[4], אולם רוצה אני לשלב בספורי קטעים מספר.

„אותם הרחובות של וורשה בהם עוד לפני ימים אחדים היתה המשטרה מסתערת בגסות ולא הצליחה להשתלט על הסדר הרגיל, ראו באותו בוקר של 2 במארס אלפי־אלפים צועדים בתגיבות בכיוון לפרבר הקראקאי אל כנסיית־הצלב, שם הונחו בערב ארונות החללים, בשעה 10 נפתח השער ומהכנסיה באו הארכיהגמון ו־4 הגמונים, אחריהם נשאו על שכמם נציגי השכבות השונות 5 ארונות שחורים מקושטים בעטרת־חוחים משולבים בכפות־תמר ועם מסמרים לבנים עם שמות החללים. לפני נושאי הארונות צעדו ראשי הכמורה הקתולית ועדות־הרפורמיים.

---

2) בחקירתו (לפי הפרוטוקול של ועדת החקירה) ספר הרב מייזלש ב־9/21 נובמבר 1861 על השאלה האם בקר בכנופות אצל זאמויסקי: „בעבר היתה שנאה גדולה בין פולנים ויהודים. בענין זה התנהל פולמוס בעתונים. אגודת החקלאים נתקה ע"י הקמת בתי־עמילות שלה את היהודים מהמסחר וסיכנה את קיומם. אחרי המאורעות ב־27 בפברואר כאשר הכינו את כתב־הבקשה אל הוד הקיסר, בא אלי מוכר־הספרים הנריק נתנזוהן, אתו נסעתי אל הרוזן זאמויסקי, אם אמר לי נתנזוהן לאיזו מטרה צריך אני לנסוע איני זוכר. אחרי בואי לשם עם נתנזוהן הציג אותי לפני זאמויסקי מתתיהו רוזן. מלבד רוזן מצאתי שם עשרות אחרות של אנשים. לפי שאני זוכר היו ביניהם שר הפלך לופאצינסקי, הרוזן פרידריק סקארבק, קרונגברג, קניג ואחרים. אז אמר אלי קניג, שיש להפסיק את השנאה בין פולנים ויהודים, תושבי הארץ צריכים לחיות ביניהם בשלום, ומסר לי שמגישים להוד הקיסר כתב־בקשה ועלי לחתום עליו. שאלתי אם הארכיהגמון פיאלקובסקי חותם ואז ענה לי מישהו, מי אינני זוכר, שלא רק חתם אלא בעצמו ימסור לנציב. אחרי הודעה זו חתמתי". (Archiwum Akt Dawnych, Warszawa, Akta Komisji Sledczej, 1861—1864, fasc. 32)

הרוזן אנדרזיי זאמויסקי מספר בזכרונותיו Moje notatki ע' 174 (כתב־יד בספריית־זאמויסקי בורשה) שקניג ניגש אל הרב (Święty Rabin), לחץ את ידו ובקש סליחה ומחילה על המקרה שהוא גרם למייזלש. בלחיצת היד ראה זאמויסקי דבר כמלי לידי־אחת בין פולנים ויהודים.

3) כאשר מייזלש נשאל בחקירתו ב־21 בנובמבר 1861 האם שלח כרוז אל יהודי פולין „בלשון העתיקה היהודית־ארמית"? ולאיזו מטרה? ענה: „כרוז זה לא שלחתי ולא הוצאתי. מי עשה זאת בלתי ידוע לי. הרי זו מודעה (plakat) בלי חתימה. אם הייתי שולח כרוז אל היהודים הייתי בלי ספק חותם עליו. כרב ראשי אין מכבודי להוציא כרוזים אנונימיים ובפרסומם הייתי מטיל עלי קלון לגבי אחי."

4) בכתבה מורשה בעתון Allgemeine Zeitung des Judentums, März 1861 ובמפר Die Vorläufer des polnischen Aufstandes, Leipzig 1864, p. 72—74.

הרבנים בתלבושתם מכוסי־ראש מלווים על־ידי חברי החברה־קדישא. בחוליות רחבות מלוכדות, שמלאו את הרחובות, הלכו חברי אגודת החקלאים, הנציגים היחידים של הארץ. על המדרכות ובכרכים לאורך הרחובות, אותם עברה התהלוכה, עמדו צפופים תושבי וארשה עם סימני אֵבל בכובעיהם ועל זרועותיהם וכן אנשי הסביבה שבאו העירה, בני כל דתות ומעמדות, מכל מין ובכל גיל".

וכך התנועעה התהלוכה בלי כל תקלה והפרעה ברחובות הצרים וגם ברובע היהודי, בין בתים עטורים שטיחים ולבנים, ומאחורי חלונותיהם נראו נשים עטורות אֵבל כבד. אופיה של העיר נהפך עקב הרושם החזק של התהלוכה המיוחדת במינה לחגיגת הנצחון. איה היו דמויות האצילים הגאים שהיו רגילים להעיף עין בבוז, ממרכבותיהם המבריקות, על האספסוף הרעב. היום תפסו בזרועות הפועל והלכו אתו יחד, איה היו היום דמויות הפרולטרים המאיימים שהביטו בצחוק על היהודים? היום מתחרים הם בנימוסים, בנדיבות לגבי האחים בני הברית הישנה (Starozakonni) כאילו היו רוצים לכפר על העוול שנעשה עד הנה למדוכאים. והאדונים מהעתונות שידעו בזריזות כה גדולה לתרגם את ה"Hep Hep" הגרמני לפולנית. היום בפיהם בקנאות תמידית „האחוה" וחוזרים הם בתשובה וזורקים על ראשיהם אפר של הכנעה פומבית.

למרות אי אלה סימני־תיאטרליות שהתבלטו לעיני משקיף מפוכח נסוגו נוכח הארונות של 5 חללים כל הדיסוננסים של החיים הסוציאליים בפני ההרמוניה הנהדרה בתהלוכה הזאת. ההמונים התמזגו ומשכו אחריהם אף את המתנגדים — ביחוד כאשר בפעם הראשונה בתולדות פולין השתתפו על יד הקבר של 5 החללים ראשי כל הדתות בבגדי כהונתם בקבורתם. תארו מה פרושו של הדבר בשביל הרב האורתודוכסי בפולין ועשרה דיינים ללכת בהלוויה נוצרית מאחורי הצלב וזאת בשבת כאשר היה צורך לדחות התפלות במאות בתי־הכנסת בוארשה. הרב מייזלש הכיר בדחיפות הרגע ולמרות אדיקותו לא שם לב באותו יום לקשקושי „הקטנטנים" והדיינים שלו עשו כדוגמתו קצתם מרצונם הם וקצתם אף נגד רצונם. אולם על־יד שער בית־הקברות הנוצרי חזר מייזלש עם מלוויו, היות והשארותם שם ושמיעת הזמר של האנשים הכורעים היתה ממציאה חומר נפץ לקנאות הדתית; רק אני וחברי האומלל קראמשטיק היינו נוכחים בטקס הקבורה כנציגי הרבנות היהודית. האחווה של בני הדתות ליד קבר חמשת קרבנות־העם נעשתה גושא למשוררים וציירים. שמונה ימים לאחר ההלוויה בה השתתפו נציגי כל הדתות חוץ מן הדת היונית־קתולית (רוסית) ועזרו לקבור — נקווה לתמיד — את שנאת־הדתות בקבר הפתוח של החללים, קויימו בכנסיות ובתי־הכנסת בוארשה האזכרות והיה זה שוב בשבת. המשמר האזרחי הלא־מזויין דאג לסדר לפני בתי־התפלה. באי־אלה כנסיות שמרו על הסדר יהודים ובבתי־הכנסת — נוצרים. רק בשני בתי־הכנסת כהנו מטיפים מודרניים[5]), שהיו יכולים להסביר בשפה הפולנית את חשיבותו של יום האֵבל. באזכרה זו דברתי בפעם הראשונה פולנית, היות והכמורה הקתולית והפרוטסטנטית היתה רגילה לפני האביב הלאומי לבחור לנושא נאומיהן את היהודי ולהטיף שנאה נגדו, הוכרחו עכשיו בלחץ האויר החדשה לדבר מדוכניהם בשבחים על היהודים, אחדים מהם מלאו את תפקידיהם בחוסר טעם ובזיר־נות. אולם הם סבלו למדי, נשאו את עוונם וקיימו את עונשם. העם האמין לדבריהם, כי רצה להאמין. אחרת לגמרי יכלו המטיפים היהודים לקבל את פני התקופה החדשה ולדבר בלב גלוי על אהבת האנושיות בלי שלחייהם יסמיקו ולהסביר את תורת היהדות בפני לא־יהודים מסנוורים וגדושי משפטים קדומים לגבינו. באותו יום התאספו בבית־הכנסת הקטן שלנו יותר נוצרים משכילים מאשר יהודים, ולא אחד מהם העיר: „כאן

---

5) יצחק קראמשטיק וד"ר יאסטרוב.

ידע, כאן תבונה, כאן אהבת־אדם". אי־אלה מהם קראו בדמעות בעיניהם: "ואת העם הזה (יהודים) היינו יכולים לרדוף מאות שנים?".

כן, היום הזה היה יום הנצחון הגדול ליהדות, יום של "קדוש השם". מייזלש היה מחוללו הבלתי־ישיר, כי בלי הצטרפותו לתנועה הלאומית, שכוונתה היתה טרם בלתי ידועה, היו אולי באותו יום פורצים גלי שנאת ישראל ביתר חופש מאשר לפני כן. בהצטרפותו הכריח הוא (מייזלש) את ה"בלעם'ים" לברך במקום לקלל ולא אתון אחת של בלעם דברה לטובת היהודים.

ביום א' ב־9 למרס 1861 עמד על במה בחדר הישיבות של הקהילה איש והכתיב, ורבים, כפי שהכיל האולם, העתיקו את נאומי מיום הקודם. מכל העתקה נעשו הכפלות צינקוגרפיות לשם הפצה נרחבת. במשך שבוע אחד נשלחו קרוב ל־10.000 טפסים לכל חלקי פולין, באותו דרך הופצה גם דרשתו של חברי קראשמטיק. אמצעי הפצה זה נעשה כדי למנוע את התערבותו של הצנזור. הנאומים נתפרסמו בגלוי רק בעתונות הפולנית בפרוסיה ובאוסטריה.

פעילותו של הרב מייזלש בימים אלה (1861) לא הופסקה. משלחת האזרחים, שהפכה ברגעים הראשונים של התנועה (הלאומית) להיות ועדת הבטחון, התרחבה ברשיון הממשלה למועצת העיר הזמנית, והיה סיפוק רב לראות את הרב האדוק הנכנס עם זקנו הלבן — הרב מייזלש יחד עם הסופרים ועורכי־הדין לאולמי העיריה. כשקיבל את רשות הדיבור השתרר באסיפה הסוערת שקט מוחלט וקולו קרא תמיד לתבונה, שהיתה כה דרושה ל"אלמנט הפולני" רותח־דם. לא אדבר על האמצעים הבלתי־נכונים של הממשלה הרוסית, שהיתה מגששת בחשכה, ותמיד כאשר רצתה להרגיע, יצקה עוד יותר שמן ללהבות. הדוב הכבד הרוסי לא ידע מעולם להתייחס יחס נכון לתנועות הלאומיות. גלי התרגשות העם עלו במשך האביב והקיץ של 1861 עוד יותר ואף וויאלופולסקי, המהפכן הפולני לשעבר משנת 1831, שנתמנה לשר החינוך והמשפטים וייצג את הדספוטיזם הנאור, לא הצליח להחזיק לא את הממשלה ולא את העם במסלול החוקי, הממשלה רדפה את המפגינים, והעם המציא מדי פעם במקום ההופעות האסורות הפגנות חדשות.

הממשלה שמה עצמה לצחוק וההמון הרגיז אותה עוד יותר. הגורמים המתונים בקרב האזרחים הוכרחו למלא תפקידי ההרגעה כדי שלא להביא לידי התפוררות הועדה, שהיתה כה רצוייה לשלטונות. הם רצו להשיג ויתורים בדרך חוקית, כי בכל ויתור שהושג אפשר להשיג חרויות חדשות. באותו מאבק דיפלומאטי הוטל על הפקחות היהודית להראות לחמומי־המח הפולניים את הדרך.

"לקבל ולא לאשר" — פתגם זה היה הסיסמא של המתונים לגבי הויתורים לחירות מטעם הביורוקרטיה צרת־הלב, פתגם זה בא מפיו של הבנקאי היהודי מתתיהו רוזן, שנתמנה אח"כ ליועץ הממלכה. פה גילה מייזלש בלי חששות את אהבת השלום שלו השלובה ברוח החופש. בימים האלה היה מסוכן לא מעט להציע מתינות, כי הפולני שבגדו בו תכופות רואה בקלות בגידה מאחורי המתינות. למייזלש לא היתה סיבה לפחוד מהמהפכנים, אף מהמסוכנים ביותר, שיאשימוהו במעשי בגידה. הוא עמד מעל כל חשד — דבר חשוב מאד בכל מקום, ביחוד בזמן סוער, ובפרט בפולין. בתפקידו כמשכין־שקט הוזמן לו גם להשתדל בעד יעקב טוגנדהולד בעל ה"פראק הכחול"[6]. הפולנים זכרו, שפעם היה מנהל בית־מדרש לרבנים אייזנבוים פאטריוט פולני מסור וכל ימי חייו פעל לחנך את בני־דתו לפולנים. יעקב טוגנדהולד מרר את חייו מתוך תודה על החסדים שעשה לו, ע"י ריגול, כי שאף להשיג את משרתו. הפולנים נזכרו שאותו טוגנדהולד, שבימי מהפכת 1831 השתייך למפלגת

6) בגד שרד שלו כצנזור.

המהפכנים הקיצונים, חזר מיד לאחר כניסתם של הרוסים לוורשה להקים את „הסדר המפורסם" והסגיר לידי השלטונות את חבריו המהפכנים. הפולנים לא שכחו זאת: על קברו של אייזנבוים הניחו זר פרחים ולטוגנדהולד זרקו אבנים וניפצו את שמשות דירתו. מייזלש השתדל לטובתו — ומספר חדשים אח"כ כשישב כאסיר ב„ציטאדלה" שלם לו טוגנדהולד בגבזות פושעת.

המשחק הליברלי לא מצא חן בעיני הסיעה הרוסית, ויאלופולסקי לא היה להם נוח, כל זמן שהוא עיבד במשרדו תכניות ארגון לפולין שתקו, ברגע שנגש להגשימן ורצה לקבל את אישורו של הצאר התחילו לחתור תחתיו ולהכשילו.

בתכניותיו של וויאלופולסקי היתה גם הצעה לארגון רשת חינוך למען יהודים. ראשי בתי־הספר היהודים בורשה קבלו הוראה להגיש תכנית בתי־ספר. עלי הטילו לתווך בין הקיצונים. מצד אחד היו יהודים בעלי השכלה, שרצו להכניס את בני דתם ל„ציבי־ליזציה" הכללית, בלי שיתחשבו עם התנאים השוררים בקרב היהודים, מצד שני היו החסידים, שנרתעו מפני שאיפות ההשכלה כמו מפני שמד. חשבנו — מייזלש ואני ורבים אתנו — שנתיה ה„ציבילזטורים" של יהדות פולין — אולם ידענו שכל פעולתנו לא תעזור, כל זמן שהחסידים ומנהיגיהם לא יהיו אתנו. הזמן היה לטובתנו. בהשפעת התנועה הכללית, גם רבי איטשה מאיר [7]) קשה העורף, עליו שקע השומן של החסידים המקופחים, נעשה יותר נוח לויתורים.

בישיבה סודית הצעתי לרב מייזלש ולרבי איטשע מאיר את תכנית החינוך שלי. מכל הצדדים הסכימו לדעתי, שרק באמצעות בתי־ספר יהודיים תהיה האפשרות להעביר את היהודים להשכלה הכללית. היה זה אחרי הצהרים, ביום חם מאד, ורבי איטשע מאיר הזיע מאד מאד מחמת הויתורים שהיה מוכרח לעשות לי. קשה להגיד, אם התייחס אל־תם ברצינות או שהניח לנו לתכנן לפי דוגמת הממשלה הרוסית ב„רזרביה של כהן". בכל פעם שהסברתי לו סעיף אחד או שני בתכניתו נראה מעל שפתיו חיוך ערמומי. כאשר הגענו לסעיף לפיו יתמזגו לאחר 25 שנים המוסדות החינוכיים היהודים הגבוהים עם המוסדות הכלליים לא יכול היה הרבי להתאפק והעיר: „בעוד 25 שנים כבר יבוא המשיח", כאילו רצה לציין, שבענין ויתוריו בעתיד אין לו שום דאגות. הוא הסתפק בזה להתייעץ אתי על „שטות" שתקפה אך ורק בזמננו. אולם המשיח הקדים לבוא, הריאקציה התגברה ופטרה אותו מהדאגה כיצד יבוצע מיזוג היהודים עם תושבי הארץ בשטח התרבות. אין פלא, על כן, שהממשלה הרוסית, כשרצתה להפטר מהרפורמאטורים הפולנים וחפשה את קרבנותיה מכל העדות הדתיות לא פגעה בחסידים ובכמרים היונים־קתוליים.

באוקטובר 1861 נקרא וויאלופולסקי לפטרבורג. הוא לא ידע אם כנאשם או כיועץ, הוא נשאר שם מספר חדשים. בוורשה הוכרז מצב־חירום ו„גבלות־המתונים", כפי שהתבטא גנרל רוסי אחד, הושלכו אחד לאחר אחד ל„ציטאדלה". לתושבי התאים הרטובים בצינוקים נבחרו כנציגי הדתות: מהקאתולים סגן־החשמן הזקן בילוברזסקי, מהפרוטס־טנטים הכומר אוטו והסוחר שלנקר, היהודים — הרב מייזלש, קראמשטיק ואני, נשיא [8]) הקהילה ומזכירה [9]).

---

7) ביומניו מספר יאסטרוב שר' איטשה מאיר — הרבי מגור, השתתף יחד עם ר' מייזלש, ד"ר יאסטרוב וקראמשטיק בהלוויתו של הארכיהגמון פיאלקובסקי, עובדה שנשארה עד היום בלתי ידועה להיסטוריונים הפולניים והיהודיים.

8) משה פיינקינד.

9) יעקב רוטבנד (1818—1913) מהמתבוללים הקיצוניים, שמש מזכיר הקהלה. בשנת 1861 הוגלה לסיביר ומשם חזר בשנת 1868 ונתמנה שוב למזכיר הקהלה. במשרה זו שימש

הפגנת אחוה חדשה הניעה את השלטונות לנקוט בצעדים אלה שהוכנו זה מכבר[10]. הארכיהגמון פיאלקובסקי, שזכותו לעניין הפולני היתה בזה שהיה כבר זקן יותר מדי, משיוכל להתנגד ללחץ דעת הקהל, שדחפה את הכמורה לשורה הראשונה, — רכש שנית זכות, כשנפטר בשעה נכונה כדי להמציא לעם הזדמנות חדשה להניף את דגל השוואת כל המעמדות ודתות. לא האֶבל אלא שמחת האחדות, בה השתתפו כל שכבות האוכלוסיה ואף האיכרים האדישים ופקידים ממשלתיים, אפיינה את יום 10 באוקטובר בו הובא הארכיהגמון למנוחתו. שוב יצא מייזלש הזקן עם צוות הדיינים שלו, כדי לקבל יחד עם קראמשטיק ואתי מנקודה שנקבעה לכך את התהלוכה ולהצטרף אליה. הדגלים של כל האמניות עם סמלי־התאחדות פולין וליטא כהפגנה רגישה מאד נגד הממשלה הרוסית, הורדו לפני במתנו, אנשי הכמורה, הרכינו לפניו את ראשיהם כשעברו על־ידנו[11].

הממשלה, שינקה את מזונה העיקרי משנאת הדת, ראתה את עצמה כמנוצחת ע"י טקס הלוויתו של הארכיהגמון. הפרדת שכבות העם היתה בעיניה אבודה והרוסה. כדי להפטר מכל הגורמים האויבים, רוכז בוורשה מספר רב של צבא וקצינים. בכל רגע היי יכולים להכריז על מצב־חירום.

עד 1886. בנובמבר 1861 נמסר בדו"ח של ה„פוליציימייסטר" הראשי בורשה על רוטבנד: —
"L'arrestation et l'éloignement des affaires juives du nommé Rotwand est très nécessaire. C'est un homme rempoli de mauvais principes et un grand intrigant".

בהמשך הדו"ח מדובר על מייזלש, יאסטרוב וקראמשטיק. על מייזלש נמסר:
"Se qui concèrne le rabbin Meisels qui juit d'une grande popularité peut être, qui son age avancé pourrait suivre le rendie raisonable".

בסוף הדו"ח מציין ראש המשטרה:
"En revenant à Rotwand, il est observer, que ceł indivdu est abhorré au moins par les 5/6 — de la population juive de Varsovie, que sa chute jusqu'à ce moment, n'a été évitée, que par le protéction d'un certain Mr. Luczeński, Secretaire général de la Municipalité de Varsovie".

(Archiwum Akt Dawnych, Warszawa: Akty Generał-Policmajstra, Fasc. Nr. 32.)

10) בורשה נאספו באותו הזמן 14000 אנשים ביניהם קרוב ל־2000 יהודים. הרוב שוחרר לאחר זמן קצר של הקירות.

11) בהלוויה אירע מצד סטודנטים יהודיים אינצידנט, שהיה מסכן את היהודים לולא התערבותו של הרב מייזלש. ראשי הסטודנטים רצו לציין בהלוויה בסימן מיוחד את התקשרות היהודים לתנועה הלאומית־הפולנית. בהתייעצות סודית החליטו להכין דגל פולני (לבן־אדום עם סמלים לאומיים) ולשאתו בתהלוכה לפני הרבנים, שהשתתפותם היתה כבר בטוחה, הגם שיוזמי העניין ידעו כי משלחת הרבנים לא תסכים להפגנה כזו, כי לכולם היתה ברורה עמדתו של מייזלש נגד הפעילות הרעשנית המחושבת לרושם חיצוני. לכן הוחלט לעשות הכל בסודיות וברגע האחרון להופיע עם הדגל. בקושי רב השיגו דגל ובוגר בית־המדרש לרבנים מאוריצי שטיפזוהן, שהיה מקורב לחוגי המהפכנים, רקם על הדגל את הסמלים הלאומיים. בוגרי בית־המדרש לרבנים ישראל הילסברג, יוסף שטיינהאוז ואיזידור קאמינר מלובשים כאכרים הופיעו עם הדגל המקופל בככר־הבנק, שם היתה צריכה המשלחת היהודית להצטרף לתהלוכת ההלוויה. שלושתם עמדו על הבמה המיועדת לרבנים. כשהגיעה התהלוכה והרבנים ירדו מהבמה תפסו השלושה עם הדגל מקום לפני הרבנים, פרשו את הדגל שגישא בידי בחור יהודי מחופש כאכר פולני. הדבר עשה רושם עצום על כל המשתתפים. אולם הרב מייזלש התאושש מיד, כי הבין שהדבר אמנם יחזק את הקשרים בין היהודים והפולנים, אולם מצד שני יביא מצד השלטונות אסון על היהודים. במהירות הגיב מייזלש: פנה אל הבחורים ושאל איזה דגל זה? לרבנים ולבית־הכנסת אין דגלים כנסייתיים כמו לקתולים. לאשר הבחורים לא רצו להסוג צעק מייזלש בקול רם: „אם לא תסירו את הדגל יעזבו הרבנים, באין רצונם לחלל את רגשותיהם הדתיים, את התהלוכה". הבחורים, בהבינם את פשר עזיבת הרבנים לענין היהודי־הפולני — נסוגו ובזה עברה התהלוכה בשקט[12א]. בהלוויה זו נשא סטניסלב לבנדובסקי על כר קטיפה קטן נשר פולני.

וויאלופולסקי הסכים לצעדים אלה וקיווה שיביאו לידי ההרגעה הדרושה לדספוטיזם הנאור שלו, אולם הוא הוזמן לפטרבורג כדי שיטהר את עצמו מחשד חיבתו להפגנות הלאומיות־הליברליות. העדרו מוארשה נוצל על־ידי השלטונות כדי להסל את תומכיו היחידים — את המתונים.

בלילה מ־9 ל־10 בנובמבר (1861) צלצל פעמון ביתי. השוער, שהיה שומר הבית ותושביו ואחראי כלפי השלטונות, פתח ונכנסו קצין רוסי עם קומיסר המשטרה וקרוב לחמישים חיילים. השוער נעצר, הבית נתפס ע"י החיילים. ליד כל דלת דירה הועמד זקיף, זקיפים עברו על כל חדר עד שהגיעו לחדר המטות שלי. „תקום, אתה שבוי שלי" — קרא הקצין בקול צעקני, „האם לא תרצה להראות לי את פקודת המאסר", שאלתי בשקט. „מה, פקודה בכתב? אני הפקודה בעל־פה" — הרעים עלי.

בבית עשו חיפוש מפורט בו הגשתי לו את עזרתי. הקצין חיפש במיוחד את דרשותי האחרונות בשפה הפולנית. אני מסרתין לו באדיבות מנצחת. היה לי סיפוק לרסן את האיש הפראי. הוא התחיל להוריד את הטון שלו, התנצל על תפקידו בלתי־נעים, דבר על חובת השרות העצובה, ולסוף נהפך ע"י כוס קפה לאיש תרבותי.

סו"ס הגיע הזמן לצאתי לציטאדלה. במרכבה נסעתי עם אנשי הליווי. בדרך סיפר לי הקצין, שיחד אתי יבואו לציטאדלה מייזלש [12]), קראשטיק ונשיא ועד הקהלה מר פיינקינד. למרות צערי על הרב בן הששים ועל קראשטיק, העמוס דאגות פרנסה למשפחתו הרבה, לא יכלתי לעצור את צחוקי על משגה שנעשה במעצרו של פיינקינד, שהיה חף מפשע כמו ילד; כל מדיניותו היתה מדיניות־סחר, בלי שדאג לחופש מסחר ומכס הגנה. אם היה צריך לנקוט עמדה בין פולין ורוסיה היה מעדיף את רוסיה בהחלט. היות ואין באפשרותה של פולין לספק הזמנות־הספקה לצבא. בהיותו נשיא נאמן, לא היה שואף אלא שישארו לו כס־הנשיא וכן פריבילגיות הכבוד האזרחיות הכרוכות בכבוד זה.

לוארשה היתה זה מכבר סיבה לצחוק על משגי־השלטונות, שלא פעם בגישושיהם שלחו כמה מאוהדיהם הנאמנים לציטאדלה, עד שבסופו של דבר פג הכבוד להתגורר ב„פאבילון" העשירי המיועד לאסירים פוליטיים. בחצר הפאבילון פגשתי במייזלש עם ספר ביד שחבקו בחזקה כידיד הנאמן שלו. הכרתיו באפלולית בהליכתו הישרה הגאה. את מייזלש חקרו לפני, אותי הביאו לחדר המתנה ובו אור אפלולי. לאחר שגמרו את חקירתו של מייזלש הביאו אותי אל ה„סופר־אינטנדנט" של בית־הסוהר לשם חיפוש אישי. החיפוש בגוף היה אכזרי־ברברי, פני מסמיקות עוד היום כשאני חושב שגם הרב מייזלש העדין היה ניתן לחיפוש כואב זה. כשהתלבשתי הרגשתי שחסרים העניבה, הממחטה, הכתפיות, שעוני וכספי. אמרו לי שחפצים אלה מנוגדים לתקנות ואקבלם בחזרה עם שחרורי.

מאושר היה מייזלש שהיה לו הספר. אמנם רק אחרי בקשותיו הנמרצות ובדיקתו הקודמת ע"י הצנזור של ועדת המלחמה הותר לו להחזיקו. היה זה כרך מרובע של אלפסי, על כל פנים לא ספר פוליטי מסוכן. כשנפרדתי מביתי שכחתי לקחת אתי את המזודה שהכינותי, ספק אם הייתי מקבל את ההקלות שקבל איש זקן כמייזלש.

בתא אליו הוכנסתי הייתי לבדי עם מחשבותי, חוץ ממצע נורא היה בתא רק

---

12) עוד בחודש יולי 1861 נידונה בחוגי הממשלה השאלה האם לא רצוי לגרש את מייזלש כנתין זר מפולין עקב פעילותו לטובת הפולנים. אולם בהשתדלותו של וויאלופולסקי, שחשב שיוכל לרכשו לתכניותיו, נדחה הענין.

12א) מקורות: עדויות של ליאופולד קאמינר־האב מ־6/11 1861 ובנו איזידור ששלח את עדותו בכתב מפאריס 14/12 1861. לשם נמלט מיד לאחר ההלוויה. Akta Komisyi śledczej Nr. 35, 1183. (Archiwum Akt Dawnych Warszawa). מענין, שיאסטרוב עובר בזכרונותיו בשתיקה על האינצידנט.

שולחן רופף. עליו העמידו נר בחתיכת לבנה נקובה. בבוקר בא המפקח השני ושאלני מה משאלותי. בקשתי להמציא לי כסא, על כך ענה שבבית הזה אין מותרות כאלו. לאחר ימים אחדים שלחו לי מביתי כסא וגם את מזודתי ויכלתי להוציא מתוכה כמה חפצים שהיו דרושים לי, רק לא ספרים. כשבקשתי לתת לי ספרים לקריאה, קבלתי מספריית הציטאדלה שני כרכי רומנים של פאול דה־קוֹק (de Cock) בתרגום פולני. כנראה, שלפי שיטת העינויים של ניקולאס ה־1 רצו על־ידי הגשת ספרים המעוררים את היצר הרע באסירים, שהם ברובם צעירים, להרעיל את דמיונם.

מייזלש היה מאושר שיכול היה לקרוא את אלפסי שלו. 23 ימים הייתי לבדי ואח"כ הביאו אותי, תודות להשתדלויות אישים בעלי־השפעה, לתאו של מייזלש, כאשר פיינקינד עזב אותו לאחר שהכירו את „טיבו" (Kaliber) הרוחני והוא שוחרר[13].

לאור גרות־חנוכה שמייזלש הדליק, ברך אותי כשהוא נרגש מאד. שנינו התאמצנו לעצור בדמעותנו. מעכשיו שותפתי יחד עם מייזלש במשך 72 ימים בתא שלנו וגם בחששותינו ובתקוותינו ומה גדול היה אושרנו שיכלנו להחליף בינינו את מחשבותינו.

מזמן לזמן הציץ החייל דרך האשנב והפריע לנו בשיחותינו. היינו שבויים. ומדוע אנחנו שבויים, המואשמים אנחנו? כנראה, שבשעת מעצרנו לא ידעו עוד במה להאשימנו ומה להביא נגדנו. יתר על כן השלטונות ציפו לרקום מתוך הניירות שלנו, שהחרימו, כתב־האשמה נגדנו. התואנה למעצרנו היתה, שהשתתפנו בטקס הלוויתו של הארכיהגמון. השתתפות זו אפשרה ל„יצור" חטא במדינה. התואנה השניה — סגירת בית־הכנסת וסבתה כדלקמן:

ב־14 באוקטובר הופתעה ורשא בהכרזת מצב מלחמה. ב־15 היה יום זכרון לקושצ'ושקו. לשם סיום כל ההפגנות הודיעו לפני זה על קיום חגיגה לאומית כללית לזכרו של גיבור החופש שאמריקה הקימה לו אנדרטה, דבר שלא אופשר במולדתו.

בבקר ב־15 באוקטובר נתנו להמונים ללכת בשקט לכנסיות ואחרי שנפלו למלכודת ושרו את השירים הלאומיים תפסו החיילים את הכנסיות. בשתי הכנסיות הראשיות בהן היו ההמונים כלואים מבוקר עד אחרי חצות הלילה אירעו מחזות נוראים, כאשר לא רצו העצורים להכנע. באותו יום התעללו החיילים השיכורים ברחובות ובבתי וארשה. בחצות הלילה פרצו את שערי הכנסיות וכל הגברים הובאו לציטאדלה. למחרת מיינו את האסירים, האינטליגנציה וביחוד הסטודנטים הוחזקו לשם שליחתם כחיילים לסיביר. הכמורה הקתולית, במנהיגותו של האדמיניסטראטור האפיפיורי ביאלוברזסקי, הצהירה את שתי הכנסיות כמחוללות ושלחו את המפתחות לרומי. כדי למנוע אירועים דומים החליטו לסגור את כל הכנסיות, כל זמן שהשלטונות לא יתנו ערבויות לבטחונם של המתפללים, בדרך זו נדחפה הכנסיה הקתולית לחזית הקדמית נגד העריצות הרוסית. השלטונות ניהלו מו"מ עם נציגות האפיפיור, כי רצו למנוע הפיכת המאבק הפוליטי למאבק דתי.

מאוחר בערב 16/10 הוזמנו מייזלש, קראמשטיק ואני אל ראש המשטרה[14] והוא הודיע לנו, שהכמורה הקתולית, ביזמתו של הנציב, בטלה את החלטתה ובקש אותנו לפי

---

13) לטובתו של פיינקינד, שהיה ספק הצבא הרוסי, השתדלו הגנרל הרוסי בקוטוב ופקידים בכירים רוסיים, שרמזו לבית־המשפט, שמאסרו של פיינקינד השפיע לרעה על המסחר הרוסי.

14) בחקירתו ביום 14/26 בנובמבר השיב מייזלש על השאלה מאיזו סיבה ולאיזו מטרה נתן יחד עם הנהלת הקהלה הוראה לסגור את בית־הכנסת:

„אני בתור רב אינני רשאי לתת הוראה לסגור או לפתוח את בית־הכנסת, אני ממונה רק על המשטר הפנימי. אפילו בתי־כנסת חדשים מסדרים בלי ידיעתי. אחרי המאורעות ב־5/15 באוקטובר קרא מפקד המשטרה אותי, את יאסטרוב וקראמשטיק, ואמר

הוראתו של הנציב באדיבות רוסית אמיתית להחזיק את בתי־הכנסת פתוחים. לזה הצהרנו לו, שעדתנו לא ידעה שום דבר על סגירת בית־הכנסת עקב חילולה ולא היתה לנו שום סיבה לבצע אמצעי כזה. אולם למחרת היו כל הכנסיות סגורים והנוער (הפולני) הודיע שיבקרו בשבת הבאה בבתי־הכנסת (היהודיים) כדי לשיר שם שירים לאומיים, מה שקרה כבר לפני זה, בלי שהיתה יכולת לעכב זאת. משום כך היה צורך לעשות דבר־מה כדי לא לסכן את המתפללים ובתי־הכנסת.

אסיפת באי־כח של איגודי בתי־הכנסת השונים ושל הקהלה הכללית בביתו של הרב (מייזלש) החליטה בינתיים לקיים את התפלות בחדרים צדדיים ולסגור את בתי־הכנסת. אין להכחיש, שהחלטה זו נתקבלה ע"י רבים מן הנוכחים מתוך המגמה להפגין נגד הממשלה. גם הפרוטסטנטים ניסו לעשות זאת, אולם נכשלו עקב עמדתו הפרו־רוסית של הסופר־אינטנדנט הראשי שאהד את הרוסים, וגם של הקונסיסטוריון, שהיה בחלקו תפוס בידי פקידים רוסיים.

באותה אסיפת־הנכבדים היהודיים נתעוררה השאלה האם רצוי להודיע לשלטונות את ההחלטה שנתקבלה להחזיק את בתי־הכנסת פתוחים, אחדים התנגדו ואז קם מייזלש והצהיר, שהכבוד מחייב למסור לראש המשטרה, שלו מסרנו אתמול הצהרה אחרת, על ההחלטה שנתקבלה בתנאים המשתנים. דעתו נתקבלה והוא הלך עם קראמשטיק ואתי אל ראש המשטרה. הלז הסכים למעשנו ושבחו כמעשה ישר וגלוי בזמן, כפי שאמר, שהכמורה הקתולית רמתה את המשטרה. כל זה לא מנע ממנו אח"כ במשך חקירתנו בפני בית־המשפט המלחמתי כעד להכחיש הכל לחלוטין. הפתגם Honesty is the best policy אינו משתלם כנראה ברוסיה. אמנם לא חשב אז ראש המשטרה שבסגירת הכנסיות יראו מעשה בגידה וידונו את יוזמה לעונש־מות [15]).

העתון הראשון שראיתי בציטאדלה הביא את הידיעה שלא יכולתי להאמין לה, שביאלוברזסקי נידון למות בגלל סגירת הכנסיה לשם הפגנה. אמנם לא העיזו לקיים את פסק־הדין, הוא נתקבל כדי לירות ירית הפחדה. לאחר חדשים אחדים נחן האדמי־ניסטרטור הארכיהגמוני, עקב גילוי הקשיש ובריאותו הרופפת, לשנת מאסר במבצר אחד. היתה זו דוגמה ראשונה בהיסטוריה, שמישהו הוכר כחלש בשביל מיתה.

סגירת הכנסיות וההשתתפות בטקס ההלוויה של הארכיהגמון היו רק הנקודות החיצוניות לחקירה. הסיבה האמיתית של הרדיפות הפוליטיות היתה האיחוד של הדתות ושכבות האוכלוסיה האויבות לפני כן, שנישא בכל ההפגנות כדגל רוחני והטיל על הממשלה לחץ חזק מאד.

לנו שלא נעיז לסגור את בתי־הכנסת, כי גם הנוצרים יפתחו את הכנסיות, אולם כאשר הנוצרים לא עשו זאת, התאספו אצלי למחרת ראשי בית־הכנסת ברחוב דגיאליביצובסקה וגאלבקי, ובשיא הקהלה פיינקינד, מזכיר הקהלה רוטבנד ומספר חברי הנהלת הקהלה, את שמותיהם אינני זוכר, וטענו שבמקרה סגירת הכנסיות, כשבתי־כנסת שלנו יהיו פתוחים יתאספו היהודים והנוצרים יבואו לבית־הכנסת וישירו שירים לאומיים אסורים ואז רצוי יותר לסגור את הכניסה החזיתית של בתי־כנסת ולהכנס לתפלות בשער צדדי. החלטנו להודיע זאת לשר המשטרה. הלכנו מהאספה אני, יאסטרוב וקראמשטיק, אל ראש המשטרה והוא אמר לנו, שאנו מתנהגים כאנשי־כבוד. לוא היה ראש המשטרה מצווה עלינו לא לסגור את בתי־הכנסת, בלי ספק לא היינו סוגרים אותם".

15) גנרל פון לידרס רצה לדון למוות את הכומר ביאלוברזסקי ואת הרב מייזלש, אולם אחד מפקידיו הבכירים הצביע על הרושם שהדבר יעשה בעולם ותיווצר אגדה מסוכנת. אז ויתר לידרס. בית־המשפט הצבאי פסק להגלות את הכמרים ואת הרבנים לכיביר. הוגלה רק קראמשטיק, כי היה נתין רוסי. יאסטרוב ומייזלש שכנתינים זרים לא יכלו להגלותם נכלאו בציטאדלה ולאח"כ גורשו מפולין.

כמובן, שלא החקירה ולא הממונה קרזיז'אנובסקי לא עלה על דעתם, שכל תנועה לאומית מתחילה במתן ביטוי ברור לתביעות לאנושיות וצדק. הם לא ידעו, שרעיונות מסויימים של קדמה, כגון חופש הדתות ושווי זכויות למאמיניהם בפני החוק, אף כשהדרו כבר לגורמים המשכילים של עם מדוכא והתבגרו, מופיעים בהתפרצות הראשונה בכוח עצום המושך אחריו גם את המתנגדים. להפך, השופטים בציטאדלה היו משוכנעים שהיתה קיימת ברית־הגנה בין נציגי הדתות השונות כמו בין „סוברנים" ורצו לגלות את החוזה. הם מסרו לאסירים בעלי־השכלה בענין זה נושאים לעיבוד, שלא עמדו כביכול בשום קשר עם תהליכי החקירה. על קראמשטיק ועלי הוטל לענות על השאלות הבאות: א) מדוע היהודים, שראו את עצמם נרדפים ע"י תושבי הארץ הקנאים, לא בקשו את חסות הממשלה (ז. א. הנציב; ב) מה מצפים היהודים מאחותם עם הרוב הקתולי במדינה ולבסוף — דא עקא — ג) באיזה אופן קויימה האחוה, מי היה בענין זה פעיל במיוחד. „על כל אלה תואיל לכתוב בגלוי־לב".

ע"י תשובות לשאלות היו האסירים צריכים להסגיר את עצמם ואחרים. מייזלש סירב לענות על השאלות, אולם עמד לימיני בעצותיו, על כן יש לראות בו מחבר־שותף לכתב זה שנכתב מאחורי דלתות סגורות של בית הסוהר.

קל לשער, שהתא המעופש בצינוק של מבצר רוסי איננו המקום המתאים להבעת דעה חפשית שדרשו ממני. בכל זאת ראיתי בדחיה להשיב לשאלות דבר יותר מסוכן מאשר לתת תשובה גלוית־לב. החקירות של הפקידים הרוסיים תלו בשתיקתי חשיבות פוליטית יותר עמוקה מאשר בשיחותי, ומכל שכן רמזו לי, שתזכירי יועבר לפטרבורג לשם הסברה על עניני פולין. ברצוני למסור להלן את ההודעה מלה במלה:

„מתולדות היהודים ומעמדם החברתי והפוליטי בזמן החדיש למדים אנו, ששני כוחות השפיעו על מצבם הרע או הטוב ביותר. כוחות שיחסי גומלין היה ביניהם. להיטות העם היא היא הרודפת את היהודים ומשפיעה על עיצוב התחיקה, הנובעת פחות או יותר (אף בממלכה „אבסולוטית") מדעות הפקידים העומדים בקשר עם העם, וכן ע"י הפקידים היכולים לבצעם בחומרה קפדנית או פחות גדולה. יתכן, שהחוקים המגבילים ומוציאים מן הכלל את היהודים הם אשמים בזה, שהמשפט הקדום נגד היהודים, שנבע מהם, הולך ומתגבר יותר ויותר ונהפך לשנאת העם.

אם באיזו מדינה הוטב מצבם של היהודים עד הענקת שווי זכויות להם הרי זה בא כמו בצרפת ביזמת הממשלה שנלחמה במשפטים קדומים וסיימה מאבק זה בנצחון, או ששיפור מצבם בא כתוצאה של דעות ההשכלה על ערכם של היהודים, דעות אלו השפיעו על הממשלה לאט־לאט לחסל את חוק היהודים שנגדו לרוח העם. דבר זה בוצע בחלקו בגרמניה.

בעברי לדבר על התנאים בפולין מצאתי בשנת 1859, כשהשתקעתי בורשה, את המצב הבא: שני הכחות הנ"ל, להיטות העם והחוקים המגבילים את היהודים ועוד יותר החומרה המרה של ביצועם ואוות־נפש להגבירה עלו במידה כזו, שבלתי אפשרי לתאר דבר אחר מאשר שחיטת יהודים ע"י האוכלוסיה הנוצרית מוסתת בדרך מלאכותית לקנאות. התפרצות דומה של קנאות העם אירעה בעיירה התעשייתית טורק, שם נהרס ביום כיפורים בית־הכנסת, ספרי־תורה נקרעו וחוללו והיהודים שבאו להתפלל עונו[16]. למרות התלונות לא נענשו הרשעים. משרדי המינהל היו לגבי היהודים לא רק קשים ומצערים, אלא הרשו לעצמם לפרש את חוקי היהודים כאוות־נפשם, עד שהגיעו אפילו לביטול פריבילגיות שהוענקו בחסדו של הוד הקיסר ליחידים או לכלל היהודים.

16) בשנת התנועה 1861 נדברו בעלי האחוזות בסביבה לתת לקהלה ספר־תורה עם קישוטי־כסף לאות צערם על העוול שנעשה ע"י הנוצרים.

אני מזכיר פה בין אחרים את זכויות אזרחות הכבוד, שהוענקו בחסדו של הוד הקיסר ליהודים יחידים בהוראה מפורשת שתקפן חל גם על צאצאיהם. זכויות אלו אומר אני, נתפרשו שבצאצאיהם יש להבין בנו של אזרח־כבוד, הדורות הבאים אינם נכללים בזכות זו[17]. בתי־המשפט, שומרי הצדק, יצאו למרבה נגד היהודים. אני מזכיר פה, מדוגמאות אין מספר, את המבוא בפסקי השופטים המצוטט עד היום: „בשים לב שהנאשם הוא יהודי" — ולפי זה הוטל על היהודי דופי של חשד או הענשה, וזה רק מפני שלפי משפט קדום לא צדק היהודי. העם שנא ומאס בכל מה שנקרא יהודי או יהודית והיה להוט לכל הזדמנות להראות ליהודי בוז ושנאה. שעשועי עם בלי מכות ליהודים היו תופעות נדירות, על התפרצויות נגד יהודים הביטה המשטרה בחיוך. מפעלים תעשייתיים של נוצרים היו יכולים לחדור לעם רק בסמל של רדיפת יהודים. אני מצביע רק על בתי־עמילות המסחר, שמטרתם היחידה להוציא מידי היהודים את המסחר. נוסף לכל בא הנשק המסוכן ביותר — העתונות. לשם פופולריותה כתבה העתונות על יהודים בלעג ובשנאה, היות ומצב היהודים נעשה מסוכן יותר, ניסו גם הם להשתמש באותו אמצעי — להתגונן באמצעות העתונות. אולם מאמרים אחדים שנכתבו באותה רוח — שם משרד הצנזורה ad acta הנהלת הקהילה באותו זמן ראתה צורך להתלונן בפני „קוראטור החינוך וההסברה הפומבית" שהיה גם מנהל הועדה לעניני פנים, על דרכי העתונות האנטי־יהודית, שהועדפה ע"י הצנזורה, ולבקש להגבילה. התזכירים שהוגשו פעמים רבות נשארו עד היום בלי החלטה.

השאלה מדוע לא פנו היהודים בכתב־בקשה ישר אל הנציב נענית בזה, שמוכרחים לקיים את האינסטנציות ולחכות להחלטה של המשרד התחתון טרם שמותר לפנות אל המשרד הבכיר, אולם המשרד הראשון לא ענה עד היום.

נוסף לכך היה המנהל הראשי של ועדת הפנים באותו הזמן ידוע כ„נפש הממשלה" ולכן לא ציפו לשום תוצאה מכתב־בקשה אל הנציב יותר מאשר מבקשות שנפנו אל הקוראטור והמינהל.

כה היו הענינים כאשר הגיע הקרע בין הדתות לשיא תודות להופעה המיוחדת של 23 יהודים משכילים בחלקם בני מעמד מלומדים נגד עורך העתון Gazeta Warszawska ובעקבותיה למשפט הידוע.

23 יהודים אלה קראו את העורך, כשנדפס מאמר מעליב את היהודים, לדו־קרב, אולם הפחדן מסר זאת לבית־המשפט. בית־המשפט פסק, שעורך־עתון כאישיות ציבורית זקוק לחסות מיוחדת ודן את היהודים לעונש מאסר. המשפט עורר תמהון וזימן את הנאשמים בישיבות המשפט הפומביות להביע את רגשותיהם כיהודים וכאזרחים, מה שנמנע מהם בדרך אחרת בתנאי הצנזורה הקיימים.

באותו הזמן של המתח הגבוה ביתר התהוה בחוגי משכילים יחידים מפנה גמור בדעותיהם על יהודים. הם באו לידי הכרה, ששנאה כזו בלתי צודקת ותזיק למדינה. לשינוי זה תרמו לא מעט הדי העתונות בחוץ־לארץ, שעמדה לימין היהודים.

כמו שכל רעיון מוכרח קודם כל להתבלט בחוגי משכילים טרם שיחדור לתוך העם כן היה גם ברעיון להכיר את היהודים כאזרחי הארץ. האקדמיה לרפואה ובתי־הספר הגבוהים היו המקומות ששם בוטלו, תודות לקשרים ישירים של יהודים מלומדים או משתלמים עם הנוצרים, המשפטים הקדומים. בזמן שעוד יקדה בקרב העם שנאה עצומה והסכנה לקיומם ולחייהם של היהודים הלכה והתגברה, כבר התכונן בחשאי — לא אוכל להגיד רק תודות להשגחה האלקית — האמצעי להצלתם מפני התפרצות זעם העם ששום

17) דברים אלה נעשו כדי לקבל כספים חדשים בעד מתן זכויות חדשות.

ממשלה לא תוכל למנוע אותה בכל עצמתה, לכל הפחות לא בכל המקומות ובאותו הזמן. מן ההיסטוריה למדים גם, שרעיונות שהתבגרו פעם, ברגע של משבר משתלטים הם בכח שאין לעמוד נגדו על המוני העם ומעוררים התלהבות לאין קץ.

דבר כזה קרה גם פה. בתהלוכה בפברואר 1861 נתעוררה הקריאה „האחים בני דת משה בואו אלינו". כאשר הם רצו כרגיל להסוג נשמעו גם קריאות שנאה, אולם הושתקו מיד. כאשר המוני העם ראו את היהודים משתתפים בהפגנה לאומית חוסלה בבת אחת שנאת ישראל שטופחה זמן רב באופן מלאכותי ונהפכה לידידות מוגזמת ליהודים. לכן קשה להשיב לשאלה: מי ומי יזם את האחוה הזו, אלא היא נבעה מהשגחה האלקית, השומרת תמיד על היהודים מפני כליון בימי הסכנה הגדולה ביותר.

קשה להגיד מי הם האישים[18], שהיו פעילים במאורעות אלה. על כל פנים אני כשלעצמי לא אוכל להביע דעה בענין זה, מכיון שהייתי רחוק לחלוטין ממאורעות אלה ונודע לי עליהם רק לאחר מעשה. לפי זה לא אוכל למסור שום ידיעות על אישים מהאוכלוסיה הפולנית, שהיו פעילים למען האחוה.

אולם זאת אני יודע, שליהודים לא היו דרושים כחות תועמלניים כדי להגיע לאחוה עם הנוצרים. הרי קל להבין, שהמדוכאים מקבלים בשמחה את ה„יד הידידותית המושטת להם ע"ד המדכאים שלהם לשעבר. אין צורך לשכנע את החלש שיתקשר עם החזק".

עד כאן התזכיר של האסיר בשביל הרודף אותו. אם הם באמת רצו לקבל ידיעות על מצב היהודים אזי הוגש חומר מספיק, שיוכל לשמש להם כתדריך לתחיקה העתידה בעניני היהודים. אם כוונתם היתה, שנעשה שרות של מלשינים, הרי החטיאו את המטרה. מייזלש סרב לענות לנושאים עדינים כאלה הואיל ולא רצה לתת לחקירה את ההזדמנות לכך. לעומת זאת לקח חלק ער בעבודתי, היה רצוי לתאר לשלטונות בגלוי מלא את מצב היהודים בין אוכלוסיה עוינת לבין הממשלה הרודפת. מייזלש עזר לי בעובדות מנסיונו העשיר, שהיו ודאי בלתי־ידועות לצמרת הממשלה בורשה ובפטרבורג.

למרות החקירות הממושכות לא בא הקץ. ביום אחד בקר אותנו — יותר את מייזלש, קרזיז'אנובסקי המושל הצבאי החדש, שהיה הנפש החיה של כל שיטת הרדיפות. „מה שלומך, ידידי היקר?" קרא המושל בהכנסו לתאנו.

„ידיד, ידיד — ענה מייזלש — כן, לשעבר בוראה היינו ידידים, עכשיו אתה מושל צבאי ואני אסיר. האם אפשר שנוכל להיות ידידים".

„גם עכשיו, אם תגיד לנו דבר מה ותרצה למסור לנו ידיעות מסויימות".

מייזלש קם וענה בעוז: „אין לי מה להגיד ואין לי מה למסור. אעדיף לרקוב בחומות אלה טרם שאהיה בגילי למלשין".

קרזיז'אנובסקי עמד מבוייש. אני העירותי לו, שועדת המלחמה קבלה כבר את הידיעות שהיא דרשה ובכתבי הבעתי גם את דעתו של חברי הקשיש.

„מי אתה?" — גער בי, ואז מצא יו"ר ועדת המלחמה רוזאנוב לנחוץ להציג אותי לפניו. קרזיז'אנובסקי עזב עם מלויו את התא.

---

18) בהקירתו מסר מייזלש בענין זה:

„מי שהשפיע בעיקר על איחוד היהודים עם הנוצרים? אינני יודע, אני חושב שזה לא ענין של איש אחד. כנראה שהנוצרים השתכנעו, כי ללא יושר רדפו את היהודים ובגלל זה התקרבו אל היהודים. היהודים לא התייחסו אליהם בשנאה".

בהמשך דבריו הדגיש מייזלש: „היות ואני בעצמי הייתי סבור, שהיהודים והנוצרים לא יריבו, לא היתה לי שום השפעה על התקרבותם, לבסוף אציין, שבהתקרבות זו לא ראיתי שום ניגוד למדינה, כי היהודים ואני היינו תמיד נתינים נאמנים ולא היינו מתאחדים נגד הממשלה".

לעומת אכזריות זו ניהל באדיבות את חקירתנו אלוף־המשנה המשכיל ווילקין. את המשפט, למה נדחה המשפט נודע לנו רק במאוחר.

יעקב טוגנדהולד, בעל המדים הכחולים, היה לא רק מנהל את בית המדרש לרבנים וצנזור, אלא גם התורגמן לעברית בלשכה הדיפלומטית של הנציב, ז. א. במשטרה הפוליטית החשאית. עליו הוטל לבדוק את ניירותינו, שהוחרמו, הוא חיפש זמן רב בניירות שלנו כדי להרויח את שכרו מאדונינו. סו"ס מצא דבר מה שהיה יכול לזכותו באות הצטיינות של סטניסלאוס, או ניקולאוס.

לסוכות 1859 (תר"כ) קבלתי מידידים אחדים מתנת כסף עם מכתב לווי, בו הצביעו על שאיפותי לאחד את כל הזרמים שבקהלה לפעולה משותפת, איחוד המתפרדים עד עכשיו לפעולה משותפת — אחוה. מזה עשה טוגנדהולד הון. פה נמצא סו"ס המקור המבוקש של אחוות כל מחנות הדתות השונים. אולם מה לעשות עם התאריך תר"כ? טוגנדהולד מצא התבולה. על הפרט של שנת התאריך נכתבה בכתב־לוי המליצה „כתר שם טוב" ועל המלה כתר נמצאו נקודות לשם סימון השנה (תר"כ). טוגנדהולד שם גם נקודה על האות ב' של המלה טוב וקבל את התאריך הרצוי תרכ"ב ז. א. המקביל לספטמבר 1861. באופן כזה היו שאיפותי לאחוד הזרמים הדתיים מכוונות לאחוד האוכלוסיה היהודית והנוצרית. הפשע נמצא.

לשם קיצור מעצרנו נעשו מאמצים רבים. סו"ס בא יום הגאולה. קודם בשבילי ואח"כ בשביל מייזלש. את צו הגירוש קראו לפנינו בתא. את מייזלש כנתין אוסטרי ואותי כנתין פרוסי היו צריכים לגרש מפולין בגלל סגירת בתי־הכנסת ונאומים מסיתים — נאמר בצו — שנאם במיוחד קראמשטיק והוא הוגלה לפנים רוסיה ונעצר במבצר.

ב־12 בפברואר 1862 בשעה ארבע בבוקר — מייזלש קרא כבר בספרו — משך חייל את שמיכתי וקרא Postawać (לקום). „האם עלי לנסוע?" אין תשובה. מיד בא שומר הכלא והקצין שנועד ללוות אותנו, וזרזו אותנו לצאת. השארתי את חברי (מייזלש) לבד. הוא היה נרגש ומודאג לגורלו. כי אפשר היה לחשוד, שבתנאים השוררים תתעלם הממשלה מפסק־הדין שאושר על־ידי הנציב.

הביאו אותי בעגלת חורף לתחנת הרכבת, מאות אנשים התאספו סביב ובתחנה. למרות הקור באו להיפרד ממייזלש או ממני. הרוב לא ידע מי מאתנו יסע ראשון. לבני משפחתי נודע על צאתי בערב על־ידי הקונסול הפרוסי. הביאו אותי לאולם־המתנה של המחלקה הראשונה. לפי בקשתי התיר אלוף משנה התורן לאנשים להכנס לאולם. קבוצות שלמות נכנסו ונפרדו ממני ואחריהן באו האחרות. זה נמשך עד שנכנסתי לקרון. הופעת ההמונים לא נעמה לממשלה.

למחרת לא הביאו כבר את מייזלש לתחנה בוארשה, שבה התאספו המונים גדולים ביותר, אלא לתחנה הסמוכה לוארשה.

בליווי קצין ושני חיילים מזויינים באקדוחים טעונים הביאו אותי, ולמחרת את מייזלש, אל הגבול ולא עזבו אותנו עד שזזה הרכבת מהגבול הרוסי בכיוון לתחנת הגבול הפרוסית.

אחוות הדתות, הגם שהיה בא לא במעט משום הפגנתיות ריקה, השאירה בעם הפולני את רעיון שווי־הזכויות של היהודים ותעקור במרוצת הזמן את איבת הפולנים ליהודים, שהיא יותר לאומית מאשר דתית. דמו של נוער יהודי נשפך בשדות הקרבות בעד חירותה של פולין. משפחות יהודיות סבלו סבל רב עקב מוות, גירוש ובריחת ראשיהן ובניהן. היהודים נתנו תרומות כסף עצומות לענין הלאומי, סופרים יהודים הקדישו את עטם לענין הפולני בארץ ובחוץ־לארץ. כל זה הוא מלט המאחד את כל שכבות העם.

הערה לספרו של יצחק מאור

לכבוד
מערכת „העבר", שלום רב.

ח. נ.

אודה לכם, אם תסכימו לפרסם את השורות הבאות:

בספרי „שאלת היהודים בתנועה הליבראלית והמהפכנית ברוסיה" (מוסד ביאליק, ירושלים תשכ"ד) בעמ' 200, הערה מס' 20 אני מזכיר את השיר "Гиршу Лекерту„, שנדפס בעתונה של מפלגת ס"ר Революционная Россия № 10, 1902 ההתום על־ידי „Еврей". בנספחים לספר (נספח שביעי), עמ' 267—270 מובא גם השיר במלואו בתרגומו העברי.

כשהספר כבר נמצא תחת מכבש הדפוס, זיהיתי את מחבר השיר, והוא הסופר והמשורר מיכאל צטלין (Михаил Осипович Цетлин) שכתב גם בכינוי הספרותי „אמארי" (Амари) על כך מעיד מנהיג הס"ר ויקטור מיכאילוביץ' צ'כנוב המנוח, המספר בזכרונותיו, כי מ. צטלין הביא למערכת „ריבולוציונאיה רוסיה" שיר המוקדש להירש לקרט, וראה:

В. М. Чернов, Перед бурей,Воспоминания, Нью-Йорк, 1953, стр. 194.

מ. צטלין, מפעילי ס"ר לשעבר, מת בניו־יורק ב־1946. הוא היה מייסד הירחון הרוסי Новый Журнал המופיע בניו־יורק עד היום.

מעבר חיפה

או

מעבר חיפה

בנק דיסקונט לישראל מבע

תמיד לשרותך

המרכז:
תל-אביב,
רח' יהודה הלוי 27/29

סניף ניויורק:
פיפט אבניו 511

☆

בכל רחבי הארץ
103 סניפים

דלק DELEK

שמן מנועים של

לשנת ה־18
של
המדינה

ברכת
הועד הופעל
של ההסתדרות

הסתדרות הפועלים החקלאים

קרן בטוח ופנסיה
לפועלים חקלאים
ובלתי מקצועיים

אגודה שיתופית בע"מ

קרן חופשה
לעובדים בחקלאות

הנהלה מרכזית:
תל־אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2910 טל. 622911

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

כל שרותי בנק

המשרד הראשי:
תל־אביב, שדרות רוטשילד 44
טלפון: 611841

סניפים:

תל־אביב:
רח' לילינבלום 32, טל. 57056
רח' הרצל 14, טל. 57222, 57221
רח' אבן גבירול 143, טל. 443411
רח' קפלן 8, בית האכרים,
טל. 225117, 241753

גבעתיים:
רח' כורזין 5 (המרכז למלאכה),
טלפון 731985

באר־שבע:
רח' ההסתדרות 40, טל. 2053

נס־ציונה:
רח' רוטשילד 2, טל. 943213

עפולה:
שדרות ארלוזורוב 32, טל. 2035

עקרון:
רחוב הראשונים, טל. 751634

ראשון־לציון:
רח' מוהליבר 16, טל. 941625

ראש־פינה:
רח' שוב 19, טל. 66737114

מסונפות:
האגודות השתופיות לאשראי בכל הארץ

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

☆

סניפים בכל חלקי הארץ

תנובה

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות
לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית

המשרד הראשי:
תנובה, מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל־אביב, בית „תנובה", רח' יהודה הלוי 17, ת.ד. 265, טל. 59511.

על כל לשון ליבר ראשון

«הארגז» בע"מ

תל־אביב, ת.ד. 106
תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:
רח' גבורי ישראל 94, טל. 3—2—32251

מחלקת הרכב ומוצרי מתכת
אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית, אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי־נהג, מכוניות משא וכלי רכב שונים. מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים ומיכלים (צילינדרים) לגז, מיכלים לדלק (ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת
רחוב החרש 4 (ע"י גשר ראש פינה) טל. 32231.

חרושת עץ
צריפין ליד רמלה, טל. 961289, 961280.
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס", ארגזי אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין ורהיטי עץ.

שותף ל„אמקור" בע"מ, ת"א

מוצרי קרור ומזוג אויר

„שנהב"

משחת השיניים הטובה ציותר — מיוצרת מחומרים משובחים.
המחיר לצרכן 37 אג'

„שנהב־אזולן"

משחת שיניים המכילה חומר אַנטי־ספטי, המשמיד חיידקים, מונע דלקת הרירית של חלל הפה והחניכיים ומרעננת את הנשימה.
המחיר לצרכן 42 אג'

„סוכלמט"

SUCLAMATE — **צנצנות בנות 250 טבליות (תחליף לסוכר).**
מחיר הצנצנת 65 אג'

להשיג בכל סניפי קופת חולים ואגודות הצרכנים וסניפי שק"ם.

תעשית אבן וסיד בע"מ

המשרד הראשי: **חיפה**

רחוב יבנה, בנין סולל־בונה — טלפון 01 65 6, ת.ד. 4637

מחצבות אבן ושיש — משרפות משוכללות וחדישות ביותר במזרח הקרוב — מנסרות ומלטשות שיש.

מספקים

חצץ מכל הגודלים * חצץ מעורבל * אבני שפה * דבש לכבישים * סיד רגבים לבנין * סיד לחקלאות * סיד לבריכות דגים * מימת הסידן * שיש מלוטש בלוחות * שולחנות שיש למטבחים * ציפוי חזיתות בתים וחדרי מדרגות * אבני מצבות * גבס * לוחות סופגות קול * בלוקי ולבני סיליקט * מוצרי בטון קל טרומיים * מחאיקה ואבני בנין.

משרדים:
ירושלים, בית סולל בונה — טל. 25283
תל־אביב, רח' אלנבי 111 — טל. 66898
באר־שבע, טל. 2017

יצוא שיש בגושים ומצבות שלמות

קופה מרכזית לתגמולים ופנסיה לפקיד בע"מ

מאגדות בתוכה כ־40,000 חברים ממאות מקומות עבודה שונים ברחבי המדינה, מקרית שמונה ועד אילת בדרום.

הון הקופה — 85,000,000. ל"י.
הקופה מבטיחה לחבריה:

- **תגמולים, פיצויים ופנסיה לעת זקנה ולמקרה נכות.**
- **פנסיה לאלמנות וליתומים של חבר שנפטר.**

חברי הקופה נהנים גם מהלוואות לשיכון, ולמטרות קונסטרוקטיביות אחרות.

המשרד הראשי של הקופה:
רחוב אלנבי 113, ת"א, קומה ג'
טלפון 45 35 62

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ־ישראל

הועד הפועל:
בית העובד הלאומי

טל. 51 51 24 * ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

* קרנות ביטוח
* קרן פנסיה
* נכות
* חוסר עבודה
* קופת חולים לעובדים לאומיים
* מרכז להתישבות
* ליגה למען הסתדרות עובדים לאומית בחוץ לארץ
* ליגה למען קופת חולים לאומית
* נוער עומד ולומד לאומי
* „סלע" חברת שיכון בע"מ
* „בריי־און" חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ
* בתי־ספר מקצועיים
* בטחון „חזית העובד"
* „לפיד" בטאון הנוער
* קופות לאשראי וחסכון
* קופות „אמל" לעזרה הדדית

אחוד הקבוצות הקבוצים

המזכירות
קרן אחוד הקבוצות והקיבוצים,
משקי אחוד הקבוצות והקיבוצים
ת"א, רח' הירקון 123, ת. ד. 3213
טלפון 242341

משקי אחוד הקבוצות והקבוצים:
תל־אביב, רח' ברנר 18, טל. 623875

המדרשה לחנוך משותף:
בית־ברל, טל. 9333336, כפר־סבא

המחלקה לבניה:
תל־אביב, רחוב ברנר 2,
טלפון 61 27 62

ייצור ופתוח בע"מ

מפעל לפיתוח חקלאי במשקי
אחוד הקבוצות והקיבוצים
תל־אביב רח' טיומקין 13, טל. 7־621556

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ ישראל

לשכת המס המרכזית

תל־אביב, רחוב ארלוזורוב 93
טלפון 44 71 21

אהרון רוזנפלד

סוכן חברות אניות ובתי־חרושת

* **חיפה**
* **תל־אביב**
* **אשדוד**
* **ירושלים**

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודות שמירה בע"מ

משרד ראשי: בנין „הדר־דפנה", שדרות המלך שאול, תל־אביב

סניפים:

תל־אביב, רח' לילינבלום 29, טל. 55349
ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 23212
חיפה, רח' העצמאות 33, טל. 526827
באר־שבע, רח' ההסתדרות 11, טל. 2829
אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים צבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

ההסתדרות הכללית
של העובדים העברים בארץ ישראל

קרנות לעזרה הדדית

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל

תל־אביב, ככר מלכי ישראל 9
(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת זקנתו ע"י תשלומי מענק חדשיים.

מצ י ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו

(נוסד בשנת 1938)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות למענק ותשלום אימוץ צריכים לקבל את כל הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים.

„ספן"

בית־חרושת ללוחות בידוד וציפוי

עמק־הירדן

לוחות פלסטיים דקורטיביים

„ספנית"

משרד ראשי:
עמק הירדן, טל. כנרת 50053
תל־אביב, רחוב לינקולן 17,
טלפון 31263

ה. ברגר

חברה לבנין בע"מ

הנהלת בתים — משרד לתיווך

☆☆☆

מכירה — השכרה
דירות — בתים — מגרשים
עסקים — השקעות

תל־אביב, רחוב זמנהוף 9
טלפונים 5—223224

הלואה והסכון חיפה

אגודה הדדית בערבון מוגבל

המשרד הראשי: רח' הנביאים 22, ת.ד. 250, טל. 5—68301

סניפים:

רח' יפו 51	טל. 2-523211	קרית-מוצקין, שד' שופטים 38,	טל. 71097
רח' העצמאות 68	טל. 63439	קרית-ים ג', רח' המרכז	טל. 71907
רח' הרצל 81	טל. 69049	קרית-טבעון, מרכז מסחרי	טל. 931093
שד' הנשיא 127, הדר הכרמל,	טל. 84691	טירת הכרמל, מרכז מסחרי	טל. 941043
רח' טרומפלדור 56, נוה שאנן,	טל. 69048	כפר-אתא, רח' העצמאות	טל. 72077

קבלת חברים חדשים, מתן הלואות ונכיון שטרות, קבלת פקדונות
חסכונות וחשבונות עובר ושב, גובינות והעברת כספים לכל חלקי הארץ

בנק משכנתאות לשיכון בע"מ

☆☆☆

תל-אביב, שדרות רוטשילד 50
טל. 623211 ת.ד. 1610

„מסד"

חברה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים בארץ-ישראל)

תל-אביב — ירושלים — חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: ת"א, שד"ר 79, טל' 623306
סניף י-ם: בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780

בנק לסחר חוץ בע"מ

תל-אביב

שדרות רוטשילד 39, טלפון 622311

בנקאות על כל ענפיה

סניפים בכל מרכזי הארץ

מקורות

MEKOROTH WATER CO. LTD.

חברת מים בערבון מוגבל

המשרד הראשי:
תל-אביב, רחוב לינקולן 9
ת.ד. 20128, טלפון 36211

הוצאת „מסדה" בע"מ

רמת־גן, דרך ז'בוטינסקי 21
טלפון 724112/720142

הגדות לפסח

הגדת סאראייבו

מהדורת פאקסימליה מהודרת של כתב־היד המעוטר הנודע מן המאה הי"ד. מתנה שאין למעלה הימנה לחג.

במקום —.45 ל"י רק —.32 ל"י

הגדה לפסח מעוטרת בידי גד אולמן

הגדה מיוחדת במינה עם ציורים בני זמננו, בתוספת שירי ההגדה המסורתיים ונעימות חדשות עם תווים לשירה ולכלי־נגינה, מלוקטים ומסודרים בידי חנוך רון.

במקום 4.75 ל"י רק 3.50 ל"י

הגדה לפסח עם תרגום אנגלי

מהדורה חדשה של ההגדה, מקור ותרגום זה בצד זה, מסודרים בדרך מיוחדת בהירה וקריאה להפליא, עם ציורים מאת אלכסנדרה פרגל.

במקום —.4 ל"י רק —.3 ל"י

ההזמנות מתקבלות גם בסניף הראשי של „מסדה" ברחוב הרצל 2 ת"א, ת. ד. 298, ביתר סניפי מסדה ואצל כל מפיצי הספרים.

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:
תל־אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 8—11 42 82, ת.ד. 130

סניפים:
חיפה, שער פלומר, בית המשביר, ת.ד. 295
ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438
באר־שבע, רחוב 13, טלפון 2319
אילת — עכו — קרית שמונה

☆

המוסד המרכזי להספקה
של התנועה הקואופרטיבית בישראל

חברה לבנין ולעבודות צבוריות
מיסודו של סולל בונה בע"מ

גדול קבלני הבנין בארץ לבנינים, כבישים, גשרים, שדות תעופה, ביוב ומבנים למטרות מדע מיוחדות, בונה בניני השגב בישראל

משרדים מרכזיים:

- משרד ראשי תל־אביב:
  רחוב אלנבי 111, ת.ד. 1267 — טלפון 62 53 11
- חיפה:
  ככר סולל בונה, ת.ד. 4884 — טלפון 6 65 01
- ירושלים:
  רח' המלך ג'ורג' 47, ת.ד. 1344 — טטלפון 3 02 71

סניפים בכל הארץ

שכון אזרחי בע"מ

(מיסודו של המפדה האזרחי)

☆

בונה שכונים לעולים חדשים ולותיקים
ב מ ק ו מ ו ת ש ו נ י ם ב א ר ץ

☆

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב אבן גבירול 68 — טל. 228163, 228162

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

- בנתה 75,000 דירות
- שיכנה 370,000 נפשות
- הקימה 10 קריות ו־100 שכונות

המשרד הראשי:
תל־אביב, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21 — טל. 24 81 45, ת.ד. 392

סניפים:
באר־שבע ✶ חיפה ✶ ירושלים ✶ מושבות ✶ תל־אביב

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קר הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי־מחלה	הבראה	הפרשי פיצויי פיטורים
דמי־חופשה	דמי־חגים	תוספת משפחתית
הלוואות לשיכון	הלוואות קטנות	ביטוח הדדי

פנסיה
גימלאות מגיל 65
גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60
(מסיבות בריאות)
גימלאות לשאירים וגימלאות לנכים מוחלטים

שיקום
וגימלאות נכות־מקצועית
בגיל 55—60

ההנהלה המרכזית:

תל־אביב, רח' ארלוזורוב 93 ■ ת.ד. 303 ■ טלפון: 447145

המשרד הראשי:

תל־אביב, רחוב אלנבי 120

ת. ד. 1425 — טלפונים: 64671, 67701

כל עסקי ביטוח

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קר:

1. מאלומיניום בקוטרים 2" ועד 16" באורכים מ־4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים 2", 3", 4", מ־6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת הדחיסה (אקסטרוזיון):

יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק לתעשיה, לבנין, לחקלאות

משרד הטכני: רח' העליה 33, תל־אביב, טלפונים: 824790, 822048.
משרדי החברה ובית החרושת: אזור התעשיה של פתח־תקוה, טל. 913351/2/3/4/5.

מחלבת טרה

תחנה מרכזית לשווק חלב

נחלת יצחק

רחוב גבורי ישראל 65
טלפון — 31 28 6/7

✶

אנו מייצרים ומשווקים:
חלב־קקאו, קפה־מוקה מעוקר בבקבוקים ✡ חלב הומוגני ומפוסטר בבקבוקים ✡ לבן, לבניה, שמנת ✡ חמאה ✡ גבינות רכות ✡ גבינה קשה „פאר"

ארגמן

מפעלים לצביעת

טקסטיל בע"מ

✡

בני־ברק, טלפון 72 01 46-9

ברכת העיר העברית הראשונה

לכל בית ישראל ובתפוצותיו

בחג עצמאות ישראל

עירית תל־אביב־יפו

ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ־ישראל

מועצת פועלי תל־אביב־יפו

ברכתנו לאזרחי ישראל
ביום העצמאות

מי יתן ונזכה לראות בקרבנו
רבבות עולים מברית המועצות,
כיאה ליהדות בעלת עבר לאומי
וציוני־סוציאליסטי מפואר

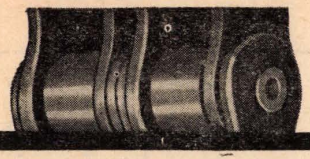
מועצת פועלי תל־אביב־יפו

מרכז הקואופרציה
בישראל

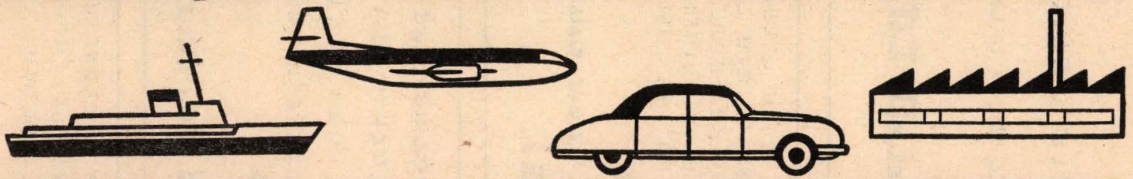
מברך

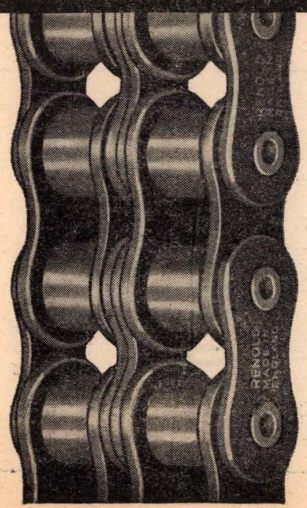
את מדינת ישראל
ואת כל אזרחי ישראל

בשנת קבוץ גלויות
והתעצמות כלכלית
לשנת הי"ח לעצמאותה

Wherever wheels turn...

on the road, at sea, or in the air . . . in factory or field . . . wherever wheels have to be turned or things have to be moved, there you will find a Renold transmission or conveying chain — products backed by over 80 years' specialised manufacturing "know-how".

RENOLD

RENOLD CHAINS LIMITED · MANCHESTER

המרכז הבלעדי בישראל: „טכניקה" יעקב בוקשטין חב' בע"מ, רח' רמב"ם 22, ת"א — טל. 61 32 16

אחים גולדשטיין
חברה לשכון ופתוח בע"מ
החברה הפרטית הותיקה בארץ

■

מברכת
את מדינת ישראל
למלאות 18 (ח"י) שנה
לעצמאותה

חב' ברמן — לזכר משה ברמן ז"ל
קבלנים לבנין ולסלילת כבישים
מ. וי. ברמן, רח' נחמני 36, ת"א

✶

מברכת בברכת העליה והבניה
את יהדות רוסיה
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה־18

„תנובה"

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ, לשווק תוצרת חקלאית לתעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות בכל אזורי הארץ
תעשית מזון ותוצרת חקלאית

■

המשרד בתל־אביב:
בשעק הסיטוני, רחוב החשמונאים
טלפון 8—36911

„תנובה" משווקת למעלה מ־70 אחוז מכל תוצרת המשק החקלאי העברי המעורב!

תעוש אזורי פתוח בע"מ

◆

ברכת עידוד והתעצמות
ליהדות רוסיה
למלאות ח"י שנה
לעצמאות מדינת ישראל

„ספן"
ביח"ר ללוחות בידוד וציפוי

◆

מברך את יהדות
ברית המועצות
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
למלאות 18 שנה לקיום
מדינת ישראל

חברה א"י לאוטומובילים בע"מ

מברכת את מדינת ישראל ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 18 שנה לעצמאות המדינה

מרכז הסתדרות המורים בישראל

◆

מברך את יהדות רוסיה

ומעלה אותה על ראש שמחתנו

במלאות ח"י שנים לעצמאות ישראל

הועד המרכזי של הסתדרות הפקידים העברים

✶

מברך את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
למלאות 18 שנה
לעצמאות המדינה

„הארגז" בע"מ

■

מברך
את מדינת ישראל
ואת כל בית ישראל
בישראל ובאשר הם שם

למלאות 18 שנה
לעצמאות המדינה

לשוחרי יהדות ברית המועצות

●

יהי רצון שעל יסוד העבר המפואר יזכו לראות בגאולתכם בעתיד המזהיר

●

„דן"

אגודה שיתופית לתחבורה ציבורית המחלקה להסברה וליחסי־ציבור

בנק זרובבל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

סניף ליליגבלום — רח' אילת 22, ת"א

(מיסודו של אשראי וחסכון
של הציונים הכלליים)

■

מברך את מדינת ישראל
למלאות 18 שנה לעצמאותה

האיחוד העולמי — פועלי־ציון

צ·ס· — התאחדות

מברך

את מדינת ישראל

ליום העצמאות הי"ח

ש. פרידמן ושות' בע"מ

חיפה

דרך העצמאות 43 — טלפון 2־64671

אשדוד

רח' קבוץ גלויות — טלפון 902406

סוכני מכס ותחבורה
אקספרטים מוסמכים לחומרי בנין

אורט ישראל

מברך

את מדינת ישראל
ליום העצמאות הח"י
כה לחי

תורן בע"מ

מכירת נייר וקרטון

תל־אביב, רחוב הרצל 61, חדר 76

טלפון 82 27 70

ספרים חדשים, ישנים ועתיקים
אמנות — ארכיאולוגיה — ביבליו־
גרפיה — מדעי היהדות — המזרח־
העתיק — ספרי ה„השכלה"

בית מסחר ספרים
„זוהר"

◆

רחוב נחלת בנימין 3, תל־אביב
טלפון 621106

דפוס „המרכז"
תל־אביב, רחוב אחד־העם 26
☎ 52031

▪

בית־הדפוס
במרכזה של העיר

▪

הדפסת
ספרים,
חוברות,
עתונים
ועבודות
מסחריות

צבא הגנה לישראל
הוצאת „מערכות"

הופיע
אדום על חאקי

מאת
סא"ל ד"ר ישראל מהריק

חן־מספרים ולב רגיש של אזם, שלובים יחד בקובץ סיפוריו־זכרונותיו של סא"ל ישראל מהריק ז"ל. המספר שימש קצין רפואה בצבא־הבריטי במלחמת־העולם וחרף נפשו בשליחות עזרה אל מחנות הפרטיזנים ביוגוסלביה; תרם חלקו בשירות הרפואי של ההגנה ובהקמת חיל הרפואה תוך כדי מלחמת הקוממיות.
שנות פועלו הארוכות בצה"ל מוצאות אף הן ביטוי — אנושי ורגיש — בספורים אלה.

נשרד הבטחון - ההוצאה לאור

מערכת

„העבר"

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מביעה את צערה העמוק

על הסתלקותם של

יעקב לשצ'ינסקי ז"ל

ונחמן מייזיל ז"ל

מטובי בניה של יהדות רוסיה

ומחוקרי עברה, תולדותיה ותרבותה

ומשתתפת באבלן הכבד של המשפחות

ברכת אחים נאמנה
ואיחולים לבביים

לאחינו כל בית ישראל

בברית המועצות בכל אתר ואתר

יהי רצון שהעתיד לא יבייש את העבר המפואר

אנו מעלים אתכם על ראש חגינו ושמחותינו

התאחדות יוצאי ברית המועצות בישראל

איגוד יוצאי בסרביה בישראל

איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל

איגוד יוצאי ליטא בישראל

דפוס „המרכז", תל־אביב